Припрему ове свеске суфинансирало је Министарство науке,
технолошког развоја и иновација Републике Србије.

Главни и одговорни уредник
Др Марија Јефтимијевић Михајловић

Уређивачки и редакцијски одбор
Проф. др Волфганг Рорбах, Беч
Проф. др Татјана Сењушкина, Симферопољ
Проф. др Андреј Мохов, Севастопољ
Проф. др Наталија Николајевна Муравјева, Ростов на Дону
Проф. др Екатерина Ентина, Москва
Проф. др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Проф. др Франсис Корблен, Париз
Проф. др Ливија Екмечић, Стразбур
Проф. др Геновева Пушкаш, Женева
Проф. др Луј де Сосир, Нојшател
Проф. др Фредерик Тортера, Монпеље
Проф. др Киара Мелоне, Верона
Проф. др Росана Морабито, Напуљ
Проф. др Филип Васершајд, Берлин
Проф. др Антоније Васиљевич Миронович, Бјалисток
Доц. др Стефан Анчев, Велико Трново
Проф. др Сашо Цветковски, Скопље
Проф. др Лидија Томић, Подгорица
Проф. др Сања Мацура, Бања Лука
Проф. др Миланка Бабић, Источно Сарајево
Проф. др Мирко Томасовић, Фоча
Проф. др Александар Растовић
Проф. др Бошко Сувајџић
Проф. др Урош Шуваковић
Проф. др Софија Милорадовић
Проф. др Жарко Браковић
Проф. др Драгана Радовановић
Др Предраг Терзић
Др Јасмина Ахметагић
Др Драгана Јањић
Др Весна Зарковић
Др Иван Бецић
Др Ивана Женарју Рајовић
Др Далибор Велојић
Др Мирјана Бечејски
Др Гордан Бојковић
Др Александар Павловић
Др Звездана Елезовић
Др Ненад Перић
Др Ена Мирковић
Др Петар Ристановић
Др Ана Мумовић

Лектор
Др Зорана Ћупић

Лектор за енглески језик
Ана Ђукић

Секретар редакције
Александра Арсић

Издавач
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић
e-mail: institut.skp@gmail.com

УДК 008

Часопис излази три пута годишње.
Сви чланци објављени у часопису *Баштина* су рецензирани.

Компјутерска обрада и штампа
GID „Pi-press", Пирот

Тираж
100

Винете на корицама
Призренско четворојеванђеље, јеванђелист Марко

Дизајн насловне стране
Петар Ђуза

Editor-in-chief
Marija Jeftimijević Mihajlović, PhD

Editorial Board
Professor Wolfgang Rohrbach, PhD, Vienna
Professor Tatyana Senyushkina, PhD, Simferopol
Professor Андрей Мокхов, PhD, Sevastopol
Professor Наталия Николаевна Муравьева, PhD, Rostov-on-Don
Professor Екатерина Энтина, PhD, Moscow
Professor Shak B. Hanish, PhD, San Diego
Professor Francis Corblen, PhD, Paris
Professor Livija Ekmečić, PhD, Strasbourg
Professor Geneveva Puskás, PhD, Geneva
Professor Louis de Saussure, PhD, Neuchâtel
Professor Frédéric Torterat, PhD, Montpellier
Professor Chiara Melone, PhD, Verona
Professor Rossana Morabito, PhD, Naples
Professor Philipp Wassertscheid, PhD, Berlin
Professor Антоний Васильевич Миронович, PhD, Bialystok
Docent Doctor Stefan Ančev, PhD, Veliko Tarnovo
Professor Sašo Cvetkovski, PhD, Skopje
Professor Lidija Tomić, PhD, Podgorica
Professor Sanja Macura, PhD, Banja Luka
Professor Milanka Babić, PhD, East Sarajevo
Professor Mirko Tomasović, PhD, Foča
Professor Aleksandar Rastović, PhD
Professor Boško Suvajdžić, PhD
Professor Uroš Šuvaković, PhD
Professor Sofija Miloradović, PhD
Professor Žarko Braković, PhD
Professor Dragana Radovanović, PhD
Predrag Terzić, PhD
Jasmina Ahmetagić, PhD
Dragana Janjić, PhD
Vesna Zarković, PhD
Ivan Becić, PhD
Ivana Ženarju Rajović, PhD
Dalibor Velojić, PhD
Mirjana Bečejski, PhD
Gordan Bojković, PhD
Aleksandar Pavlović, PhD
Zvezdana Elezović, PhD
Nenad Perić, PhD
Ena Mirković, PhD
Petar Ristanović, PhD
Ana Mumović, PhD

Language Editor
Zorana Ćupić, PhD

Proofreader
Ana Đukić

Editorial Assistant
Aleksandra Arsić

Publisher
Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić
e-mail: institut.skp@gmail.com

UDC 008

The journal is published three times per year.
All articles published in the journal *Baština* are peer-reviewed.

Computer Processing and Printing
GID "Pi-press", Pirot

Print Run
100 copies

Vignette on the Covers
The Prizren's Four Gospels, Evangelist Marko

Cover Design
Petar Đuza

ISSN 0353-9008
ISSN (Online) 2683-5797

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

ВОЛУМЕН 36 • СВЕСКА 68

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2026.

Сав садржај ове свеске је објављен под лиценцом CC-BY.

САДРЖАЈ

ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

Јована С. Јовановић
ГЛАГОЛСКИ СИСТЕМ КОСОВСКОМЕТОХИЈСКИХ ГОВОРА КОСОВСКО-РЕСАВСКОГ ТИПА 15

Јелена М. Павловић Јовановић
ИЗМЕЂУ ПРАВА И ЛИНГВИСТИКЕ – ОСОБЕНОСТИ ПРАВНОГ ЈЕЗИКА 27

Наталија Р. Јевтовић
АНАЛИЗА КАТЕГОРИЈЕ АНИМАТНОСТИ У ЈЕВАНЂЕЉУ ИЗ МАНАСТИРА ДОВОЉЕ 39

Теодора Д. Бојовић Красић
ИЗМЕЂУ РЕЧИ И КАМЕНА: ПРЕДСТАВЕ ХРАМОВА У ПУТОПИСИМА ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА КРОЗ ПРИЗМУ КОНСТИТУИСАЊА СВЕТОГ ПРОСТОРА 51

Предраг М. Јашовић
КОСОВСКА ТЕМАТИКА У ПОЕЗИЈИ СРПСКИХ МОДЕРНИСТА 63

Тијана Ј. Милентијевић
ХРОНОТОП КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У РЕПОРТАЖАМА ЛАЗАРА ВУЧКОВИЋА: ПРОЛАЗНОСТ КАО УНИВЕРЗАЛНА РЕФЛЕКСИЈА И ЛАЈТМОТИВ ИСПОВЕСТИ 75

Мирјана М. Бечејски
ПРОУЧАВАЊЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ У ИНСТИТУТУ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ (НА ПРИМЕРУ САКУПЉАЧКОГ И ПРИРЕЂИВАЧКОГ РАДА У ОБЛАСТИ НАРОДНЕ И УМЕТНИЧКЕ КЊИЖЕВНОСТИ) 89

Бојана М. Ласица
КЊИЖЕВНИ ПРИЛОЗИ У ЧАСОПИСУ *БРАТСТВО* 103

Слава М. Ивановић Миленковић, Ирена М. Пантић
КУЛТУРОЛОШКИ АСПЕКТИ АУТОРСКОГ ПРЕВОЂЕЊА
У ТРАНСЛИНГВАЛНОМ КОНТЕКСТУ: ЛАНА БАСТАШИЋ
И ВЕСНА ГОЛДСВОРТИ 115

ИСТОРИЈА

Далибор Н. Петровић
МИТРОПОЛИТ ЂОРЂЕ НИКОЛАЈЕВИЋ И ПРОБЛЕМИ ОЧУВАЊА
СРПСКИХ ЦРКВЕНО-НАЦИОНАЛНИХ ИНТЕРЕСА У БОСНИ
И ХЕРЦЕГОВИНИ КРАЈЕМ XIX ВИЈЕКА 131

Урош С. Шешум, Ивана С. Женарју Рајовић
БОРБА У ВЕЛИКОЈ ХОЧИ 1905. ГОДИНЕ И ЊЕН ОДЈЕК
У СРПСКОЈ ЛИТЕРАТУРИ 147

Александра С. Костић Тмушић, Митар С. Гаљак
ИНТЕГРАЛНО ЈУГОСЛОВЕНСТВО И ПОЛИТИКА НАСТАВЕ
СРПСКОГ ЈЕЗИКА У МЕЂУРАТНОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ (1918–1941) 161

Далибор З. Велојић
ЗДРАВСТВЕНЕ ПРИЛИКЕ НА ТЕРИТОРИЈИ
МОРАВСКЕ БАНОВИНЕ 1929–1941. 179

Ена С. Мирковић, Александар М. Аздејковић
„ИЗДРЖИТЕ ЧАСНО”: СВЕШТЕНСТВО АРХИЕПИСКОПИЈЕ
БЕОГРАДСКО-КАРЛОВАЧКЕ ИЗМЕЂУ БОМБИ, ЛОГОРА
И РЕВОЛУЦИОНАРНОГ ТЕРОРА (1941–1944) 197

Драгољуб Г. Мандић
ИДЕОЛОШКА СТИГМАТИЗАЦИЈА НАУКЕ. СЛУЧАЈ
КЊИГЕ О КОСОВУ ДИМИТРИЈА БОГДАНОВИЋА 211

ПРАВО И ПОЛИТИКОЛОГИЈА

Ратомир Д. Антоновић, Дејан Р. Миликић
САВРЕМЕНИ РИЗИЦИ БЕЗБЕДНОСТИ СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ
НА ЈУЖНУ СРПСКУ ПОКРАЈИНУ КОСОВО И МЕТОХИЈУ 229

Хатица А. Бериша, Далибор В. Седлар
УЛОГА РЕПУБЛИКЕ ТУРСКЕ И УЈЕДИЊЕНОГ КРАЉЕВСТВА
ВЕЛИКЕ БРИТАНИЈЕ И СЕВЕРНЕ ИРСКЕ У АКТУЕЛНОЈ КРИЗИ
У АП КОСОВО И МЕТОХИЈА 241

Немања Б. Вукчевић
МИГРАЦИЈЕ СА ПРОСТОРА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ
У МЕЂУНАРОДНИМ БАЗАМА ПОДАТАКА: ПАРАДОКС
ТЕРИТОРИЈАЛНЕ СТАТИСТИКЕ У ТРАНСНАЦИОНАЛНОМ ДРУШТВУ 255

Милош Б. Станић
ПРЕАМБУЛА КАО ОДРЕДНИЦА СРПСКОГ УСТАВНОГ ИДЕНТИТЕТА 269

Срђан Б. Алексић, Предраг М. Гордић
УПОТРЕБА ОСИРОМАШЕНОГ УРАНИЈУМА ТОКОМ
НАТО АГРЕСИЈЕ 1999. ГОДИНЕ: МЕЂУНАРОДНОПРАВНА
И КРИВИЧНОПРАВНА АНАЛИЗА 279

Борис Љ. Бурсаћ, Милош Д. Тимотијевић
ТРГОВИНА ЉУДСКИМ ОРГАНИМА – СЛУЧАЈ „ЖУТА КУЋА” 293

Муамер З. Ницевић, Јасмина Л. Никшић
ПРАВНИ ПОЛОЖАЈ И ОДГОВОРНОСТИ ДИРЕКТОРА
У ДРУШТВУ С ОГРАНИЧЕНОМ ОДГОВОРНОШЋУ:
НОРМАТИВНИ И УПОРЕДНОПРАВНИ АСПЕКТ 305

Биљана Ж. Гавриловић Грбовић
ПРОСТИТУЦИЈА НА ПРОСТОРУ СРБИЈЕ ОД ПРВОГ СРПСКОГ
УСТАНКА ДО ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА: ПРАВНОИСТОРИЈСКИ ПОГЛЕД 325

Марко Р. Мијатовић, Петар М. Матић
УКРАЈИНСКА ГРКОКАТОЛИЧКА (УНИЈАТСКА) ЦРКВА – ИСТОРИЈАТ,
ОРГАНИЗАЦИЈА, ПОЛИТИЧКИ ПОГЛЕДИ 341

ЕТНОЛОГИЈА И ЕТНОМУЗИКОЛОГИЈА

Борисав Б. Миљковић
НАПИСИ О МУЗИЧКИМ ИНСТРУМЕНТИМА У СРБИЈИ ИЗ 19.
И ПОЧЕТКА 20. ВЕКА У ДЕЛИМА ПУТОПИСАЦА И ЕТНОГРАФА:
ПОЧЕТАК ТЕМАТСКОГ И МЕТОДОЛОШКОГ ПРИНЦИПА
ОБЛИКОВАЊА ЕТНООРГАНОЛОГИЈЕ 359

Данијела Д. Пухача
СТЕРЕОТИПИ О БАЛКАНУ ПОД УТИЦАЈЕМ ОРИЈЕНТА:
СРПСКИ БАЛКАНИЗАМ ИЛИ „-ИЗАМ НА СРПСКИ НАЧИН” 377

КУЛТУРОЛОГИЈА

Мирослава М. Глигорић
ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ КАО ИНТЕЛЕКТУАЛНИ НОМАД 397

Милица М. Марјановић
КУЛТУРНИ ПЕЈЗАЖ КОСОВСКЕ МИТРОВИЦЕ
У ИСТОРИЈСКОЈ ПЕРСПЕКТИВИ 409

Христина К. Микић
МЕЂУСЕКТОРСКА САРАДЊА У ОБЛАСТИ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА:
СТАЊЕ, ИЗАЗОВИ И МОГУЋНОСТИ У СРБИЈИ 423

Звездана М. Елезовић
СТАРА ПРИШТИНА КРОЗ ЦРТЕЖ РАДОМИРА ПАЈЕ ЈАНКОВИЋА 441

Ирина С. Томић, Оља М. Арсенијевић
ЛУЛАМЕНТ КАО ГЛАС КУЛТУРНЕ ОДРЖИВОСТИ:
ОД ИНТИМЕ ДО СТРАТЕГИЈЕ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ 451

ПРИКАЗИ

Урош З. Ђурковић
ТРАГОМ СРЕЋНИХ НЕСРЕЋА (ЖАРКО МИЛЕНКОВИЋ.
*ЈАСНИ ОБРИСИ НЕСРЕЋА: ЕСЕЈИ И КРИТИКЕ О САВРЕМЕНОЈ
СРПСКОЈ ПОЕЗИЈИ*. КОСОВСКА МИТРОВИЦА: КЊИЖЕВНО
ДРУШТВО КОСОВА И МЕТОХИЈЕ, 2024, 133 СТР.) 461

Невена С. Петковић
ПРОШИРЕНО ИЗДАЊЕ МОНОГРАФИЈЕ ПРОФ. МИТРЕ РЕЂИЋ
О СРПСКИМ ГРОБЉИМА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ (МИТРА РЕЂИЋ.
*СРПСКА ГРОБЉА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ: УНИШТЕНА СПОМЕНИЧКА
И ЈЕЗИЧКА БАШТИНА*. НОВИ САД: МАТИЦА СРПСКА; ПРИШТИНА:
АРХИВ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ; ГРАЧАНИЦА: ДОМ КУЛТУРЕ
„ГРАЧАНИЦА”, 2025, 598 СТР.) 465

Рецензенти овог броја 469

Упутство за припрему радова за штампу 473

CONTENT

LANGUAGE AND LITERATURE

Jovana S. Jovanović
VERB SYSTEM OF KOSOVO-METOHIJA DIALECTS
OF KOSOVO-RESAVA TYPE 15

Jelena M. Pavlović Jovanović
BETWEEN LAW AND LINGUISTICS
– CHARACTERISTICS OF LEGAL LANGUAGE 27

Natalija R. Jevtović
THE ANALYSIS OF ANIMACY IN THE DOVOLJA MONASTERY GOSPEL 39

Teodora D. Bojović Krasić
BETWEEN WORD AND STONE: REPRESENTATIONS OF CHURCHES
IN THE TRAVELOGUES OF GRIGORIJE BOŽOVIĆ THROUGH THE
LENS OF SACRED SPACE CONSTRUCTION 51

Predrag M. Jašović
THE KOSOVO THEME IN THE POETRY OF SERBIAN MODERNISTS 63

Tijana J. Milentijević
THE CHRONOTOPE OF KOSOVO AND METOHIJA IN THE REPORTAGE
WRITINGS OF LAZAR VUČKOVIĆ: TRANSIENCE AS A UNIVERSAL
REFLECTION AND THE LEITMOTIF OF CONFESSION 75

Mirjana M. Bečejski
THE STUDY OF THE SERBIAN LANGUAGE AND LITERATURE
AT THE INSTITUTE FOR SERBIAN CULTURE PRIŠTINA – LEPOSAVIĆ
(ON THE EXAMPLE OF COLLECTING AND EDITING WORK IN THE
FIELD OF FOLK AND ARTISTIC LITERATURE) 89

Bojana M. Lasica
LITERARY CONTRIBUTIONS IN THE MAGAZINE *BRATSTVO* 103

Slava M. Ivanović Milenković, Irena M. Pantić
CULTURAL ASPECTS OF SELF-TRANSLATION IN A TRANSLINGUAL CONTEXT: LANA BASTAŠIĆ AND VESNA GOLDSWORTHY 115

HISTORY

Dalibor N. Petrović
METROPOLITAN ĐORĐE NIKOLAJEVIĆ AND THE PROBLEM OF PRESERVING SERBIAN ECCLESIASTICAL-NATIONAL INTERESTS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AT THE END OF THE XIX CENTURY 131

Uroš S. Šešum, Ivana S. Ženarju Rajović
THE FIGHT IN VELIKA HOČA IN 1905 AND ITS ECHO IN SERBIAN LITERATURE 147

Aleksandra S. Kostić Tmušić, Mitar S. Galjak
INTEGRAL YUGOSLAVISM AND THE POLITICS OF SERBIAN LANGUAGE TEACHING IN INTERWAR YUGOSLAVIA (1918–1941) 161

Dalibor Z. Velojić
HEALTH CONDITIONS IN THE TERRITORY OF THE MORAVA BANOVINA 1929–1941 179

Ena S. Mirković, Aleksandar M. Azdejković
"ENDURE WITH HONOR": THE CLERGY OF THE ARCHBISHOPRIC OF BELGRADE-KARLOVCI BETWEEN BOMBS, CAMPS, AND EXTRAJUDICIAL EXECUTIONS (1941–1944) 197

Dragoljub G. Mandić
IDEOLOGICAL STIGMATIZATION OF SCIENCE. THE CASE OF *THE BOOK ABOUT KOSOVO* BY DIMITRIJE BOGDANOVIĆ 211

LAW AND POLITICOLOGY

Ratomir D. Antonović, Dejan R. Milikić
MODERN SECURITY RISKS WITH SPECIAL FOCUS ON THE SOUTHERN SERBIAN PROVINCE OF KOSOVO AND METOHIJA 229

Hatidža A. Beriša, Dalibor V. Sedlar
ROLE OF THE REPUBLIC OF TURKEY AND THE UNITED KINGDOM OF GREAT BRITAIN AND NORTHERN IRELAND IN CURRENT CRISIS IN AP KOSOVO AND METOHIJA 241

Nemanja B. Vukčević
MIGRATION FROM TERRITORY OF KOSOVO AND METOHIJA IN INTERNATIONAL DATABASES: THE PARADOX OF TERRITORIAL STATISTICS IN A TRANSNATIONAL SOCIETY 255

Miloš B. Stanić
PREAMBLE AS A DETERMINANT OF SERBIAN CONSTITUTIONAL IDENTITY 269

Srđan B. Aleksić, Predrag M. Gordić
THE USE OF DEPLETED URANIUM DURING THE 1999 NATO AGGRESSION: INTERNATIONAL LAW AND CRIMINAL ANALYSIS 279

Boris Lj. Bursać, Miloš D. Timotijević
HUMAN ORGAN TRAFFICKING – THE "YELLOW HOUSE" CASE 293

Muamer Z. Nicević, Jasmina L. Nikšić
LEGAL STATUS AND RESPONSIBILITIES OF THE DIRECTOR IN A LIMITED LIABILITY COMPANY: NORMATIVE AND COMPARATIVE ASPECTS 305

Biljana Ž. Gavrilović Grbović
PROSTITUTION IN SERBIA IN THE PERIOD FROM THE FIRST SERBIAN UPRISING TO THE SECOND WORLD WAR: A LEGAL-HISTORICAL VIEW 325

Marko R. Mijatović, Petar M. Matić
UKRAINIAN GREEK-CATHOLIC (UNION) CHURCH – HISTORY, ORGANISATION AND POLITICAL VIEWS 341

ETHNOLOGY AND ETHNOMUSICOLOGY

Borisav B. Miljković
WRITINGS ON MUSICAL INSTRUMENTS IN SERBIA FROM THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES IN TRAVEL WRITINGS AND ETHNOGRAPHIC SOURCES: EMERGENCE OF THEMATIC AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES IN THE FORMATION OF ETHNOORGANOLOGY 359

Danijela D. Puhača
STEREOTYPES ABOUT THE BALKANS UNDER THE INFLUENCE OF THE ORIENT: SERBIAN BALKANISM OR "-ISM IN THE SERBIAN WAY" 377

CULTUROLOGY

Miroslava M. Gligorić
DOSITEJ OBRADOVIĆ AS AN INTELLECTUAL NOMAD 397

Milica M. Marjanović
CULTURAL LANDSCAPE OF KOSOVSKA MITROVICA
IN HISTORICAL PERSPECTIVE 409

Hristina K. Mikić
CROSS-SECTORAL COOPERATION IN CULTURAL HERITAGE:
CURRENT STATE, CHALLENGES AND PERSPECTIVES IN SERBIA 423

Zvezdana M. Elezović
OLD PRIŠTINA IN THE DRAWINGS OF RADOMIR PAJA JANKOVIĆ 441

Irina S. Tomić, Olja M. Arsenijević
LULAMENT AS A VOICE OF CULTURAL SUSTAINABILITY:
FROM INTIMACY TO A CULTURAL HERITAGE STRATEGY 451

REVIEWS

Uroš Z. Đurković
ON THE TRAIL OF SERENDIPITY (ŽARKO MILENKOVIĆ.
*THE CLEAR OUTLINES OF MISFORTUNES: ESSAYS AND CRITIQUES
ON CONTEMPORARY SERBIAN POETRY*. KOSOVSKA MITROVICA:
LITERARY SOCIETY OF KOSOVO AND METOHIJA, 2024, 133 PP.) 461

Nevena S. Petković
THE EXPENDED EDITION OF THE MONOGRAPH BY PROF. MITRA RELJIĆ
ON SERBIAN CEMENTERIES IN KOSOVO AND METOHIJA (MITRA RELJIĆ.
*SERBIAN CEMENTARIES ON KOSOVO AND METOHIJA: DEVASTASTED
CULTURAL AND LINGUISTIC HERITAGE*. NOVI SAD: MATICA SRPSKA;
PRIŠTINA: THE ARCHIVE OF KOSOVO AND METOHIJA; GRAČANICA:
GRAČANICA HOUSE OF CULTURE, 2025, 598 PP.) 465

List of Reviewers 469

Instructions for Authors 473

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

Језик и књижевност

УДК 811.163.41'367.625
811.163.41'28
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-65205

Оригинални научни рад

*Јована С. ЈОВАНОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ГЛАГОЛСКИ СИСТЕМ КОСОВСКОМЕТОХИЈСКИХ ГОВОРА КОСОВСКО-РЕСАВСКОГ ТИПА**

Апстракт: Овај прилог се бави одабраним морфосинтаксичким појединостима глаголског система говора у зонама Доње Ситнице и Средњег Ибра, које припадају јужном поддијалекту косовско-ресавског дијалекта. У дијалекатском материјалу из ових зона анализиране су морфосинтаксичке особености именица и заменица, па у том смислу овај рад представља наставак ранијих интересовања и започетих послова. Циљ истраживања је да се издвоје особине глагола (презент, аорист, имперфекат, футур I, инфинитив, императив, радни флаголски придев) којима се презентује дијалекатска припадност и одређује супстрат одабраног дијалекатског простора, односно да се укаже на присуство иновација балканистичког типа, које се тенденцизно шире са јужних простора на север косовске котлине.

Кључне речи: глаголски систем, морфосинтаксички аспект, Доња Ситница, Средњи Ибар, косовско-ресавски дијалекат, јужни поддијалекат, косовскометохијски говори, лингвогеографска периферија.

1.

Екавски говори стариначког становништва косовскометохијског терена припадају призренско-јужноморавском или косовско-ресавском дијалекатском типу. У прошлости су, ширећи се из матичне области снажним миграцијским покретима, заузели терен који осликава њихово данашње простирање (Ивић 1991: 215–216).

Сагледавање дијалекатског пејзажа српских народних говора на косовскометохијском терену може се обављати са различитих аспеката у складу са постављеним задацима српске дијалектологије. Не треба испустити из вида да је већи део косовско-ресавских говора на овом простору део етнокултурно-језичког миљеа и да поседује карактеристике својствене лингвогеографској периферији, међутим ради се о говорима који су у основи сачували препознатљиве одлике супстратског дијалекатског типа (Милорадовић 2019: 186).

1. 1. Овај прилог представља наставак раније започетих дијалектолошких истраживања у области Доње Ситнице и Средњег Ибра, а нарочито се наслања на недавно публиковани текст рада „Из морфосинтаксе косовскометохијских говора косовско-ресавског типа" (Јовановић 2025б), у коме је анализиран систем именица

* ORCID 0000-0001-6008-8284, jovana.jovanovic@iskp.ac.rs

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

и заменица. Предмет овог рада представљају одабране морфосинтаксичке карактеристике глагола у говорима два ареала (доњоситнички и средњоибарски) који се, према најновијим класификацијама, сврставају у јужни поддијалекат косовско-ресавског дијалекатског типа на косовскометохијском терену (Ивић 2009: 74).[1]

Истраживањем су обухваћена насеља која припадају доњоситничкој (вучитрнској) регији – Бањска и Гојбуља,[2] и средњоибарској (поткопаоничкој) зони – Исево и Сочаница.[3] Доњоситники говори фрагментарно су описани већином у проблемским прилозима, док су средњоибарски обухваћени монографском студијом.[4] Одабране су две удаљене зоне истог дијасистема како би се кроз издвајање морфосинтаксичких црта истовремено посматрали елементи флективног система (супстратског, косовско-ресавског) и иновативне језичке прилике говора који су континуирано изложени утицајима и експанзији призренско-јужноморавских дијалекатских црта. Основна је намера да се у говорима севернијег косовскометохијског ареала маркирају стабилност синтетичких структура и формирање елемената својствених иновацијама балканистичког типа.

2. АНАЛИЗА ГРАЂЕ

Од морфосинтаксичких особина глагола за ову прилику анализирани су: 3. л. мн. презента (I, VI, VII и VIII врста глагола по Белићу); употреба аориста и имперфекта и футура I; инфинитив (конструкције да + презент); императив и радни глаголски придев м. р.[5]

---

1 О статусу косовскометохијских говора у контексту јужног поддијалекта косовског-ресавског дијалекта и њиховом односу према осталим говорима (средишњим и северним) истог дијалекатског типа в. Ј. Јовановић, Д. Радовановић 2025: 87–103. О положају, прегледу одлика, степену досадашње истражености косовско-ресавских говора на простору Косова и Метохије, лингвогеографији маркантних карактеристика в. прилог С. Милорадовић 2019: 185–225; и студију Д. Радовановић, Ј. Николић, *Досадашња проучавања косовско-ресавског дијалекта. Степен проучености и картографски приказ* (2022).

2 Сегмент грађе из Гојбуље и Бањске за овај прилог уступила нам је колегиница А. П., студенткиња Филозофског факултета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици. Поред наведеног и личне архиве (говори Бањске и Гојбуље истраживани су за потребе израде докторске дисертације под називом *Говори Доње Ситнице*), најобимнији део материјала (из Гојбуље) анализиран је из корпуса Дигиталног архива Балканолошког института, на чему овом приликом свесрдно захваљујемо. У овом раду анализирана је грађа прикупљена од десет информатора: из Бањске (1 мушкарац и 1 жена): В. М. (1940), С. М. (1942); из Гојбуље (2 мушкарца и 3 жене): В. С. (1915), Ж. К. (1937), Љ. Ђ. (1927), О. К. (1935); С. П. (1940); из Сочанице (1 мушкарац и 1 жена): М. Ћ. (1950), Ј. Ћ. (1952) и из Исева (1 мушкарац): Д. П. (1934). Дијалекатски материјал из ових насеља датира из различитих периода истраживања: Гојбуља и Бањска (2003; 2021), Сочаница и Исево (2022). Коришћене су скраћенице назива истраживаних насеља: Бањска (Б); Гојбуља (Г); Исево (И); Сочаница (С).

3 Антропогеографски подаци о овим насељима публиковани су у студијама Косово (Урошевић 1965: 148, 176–177, 222) и *Насеља и миграције становништва општине Лепосавић* (Павловић 2003: 240–241, 323–330).

4 Из области Доње Ситнице располажемо подацима о појединим акценатским, фонетским, морфолошким и синтаксичким карактеристика (Елезовић 1927; Барјактаревић 1977; Вукићевић 1993б; Јовановић 2023), док су свеобухватније описани севернији говори косовско-ресавског дијалекта у Средњем Ибру (Божовић 2008).

5 У оваквом одабиру појединости остала су по страни многа друга морфосинтаксичка питања, нарочито она која се на терену Доње Ситнице могу сматрати потенцијално важним за прецизније

2. 1. Треће лице множине презента

2. 1. 1. I Белићева врста

тӑ је каснӣје пӧсле рӗђи слӯчај бӣо да Шӣптари *ӣду* на свӓдбе код Ср̑ба Б; мӧја дӗца кад су ктӗли да *ӣду* И; нӗће да *идӯ* у тӯ воденӣцу сас тӑга планинӓра, него *ӣдӯ* на дрӯгу стрӓну Г; да изјӓве сӓучеше Шӣптари *дӧђу* код нӓс Б; нек *дӧђу* љӯди нек попӣју кӓфу тӯ И; „Нӗће”, кӓже „тӯ да *прӧђу*” Г; од дрӗна *ӣечӯ* ракӣју Г; онӧ свӓтови, па йду за девӧјку, па *довӗду* је, па свӓдба цӗлу нӧћ, играӑнка С; Двӑ вӧла упрӗгну се, *вӯчӯ* Б; Ако мӧже да жӣвӣте, *мӧжу*, дӧбро, не *мӧжу*, јӑ ӧпет мӧје дӗте ћу да прӣмим Г; по дӗвет кӧла кӓмена *ӣревӯчӯ* С; на грӓну здӗнемо колӣко *мӧжу* вӧлови да *ӣовӯчӯ* И.

Код глагола I врсте у 3. л. мн. бележимо наставак *-у*, чиме се наш терен уклапа у стање суседних косовско-ресавских говора јужног поддијалекта (Барјактаревић 1977: 118; Вукићевић 1993: 44; Божовић 2008: 276). Резултати прве палатализације регистровани су у говорима Малог Косова и Средњег Ибра (Вукићевић 1993: 44; Божовић 2008: 276).

2. 1. 2. VI Белићева врста

VIа група

а) наставак *-ају*: *ӣмају* двӗ рӗкӗ, овӑ Бӣстричка и овӑ Ћӣрковићка И; *ӣмају* овӑко клӧт, само савӗљка, ра́збој Б; јӑја се *скӯвају* пр̑во у пӧсуду Б;

б) наставак *-ау*: Ӧне *узӣмау*, *кӯӣау* се, *чешљӑу* се, смӗјӯ се, свӗ док већ почӣње да свањӑва Г; *ӣосӗдау* свӣ око тӗ сӧфре Г; ако се прекр̑стиш, ӧни се *растӗрау* Г; *Веч'ӗрау* ӧни, свӣ сӗли, ӧна овӑко држӣ онӑј лӯч Г; али кад и попӧви се, и ӧни се *кол'ӗбау* Г; Е велӣ да је да *знӑу* ӧни Г; по онӗ слӑме *ӣграу* се дӗца Г; Пӣјемо, *ӣӗвау* дӗца кӧ ӣма Г;

в) наставак *-у*: ч'им ӯђе мӑтица у тӯ тр̑мку, ӧне се *врӑћу* свӗ Г; Отӣшли ӧни да *ӣӣшу* мӧјега ӧца сӑд да л' прихва̄та Г; сӑд *узӣму* густӣн, па га замӗсе, па прӑве шӑрӑљке С; Мла́ди волӧви *нӗ зну* д йду са́ми у ора́ње С; не *вӑљу* да су ма́сни нӗће да пӗру Б; И данӑс *ӣму* кӯће под ћерамӣду Г; Научӣћу ве јӑ да ве змӣје *ујӗду*, вӣ ће да ћӯтӣте и такӧ и би́ло С; Врӑте се ӧни, скӣну онӧ ньӣно, *ӣосӗду* Г; Па ӧни извӧде свӗ… *свӑћу* се, *свӑћу* се Г; Ӧне *не́му*, код нӓс тӧ рӗђе ӣма Г;

г) наставак *-ују*: Али нӑши има̄ли пӯшке, а *ӣмују* и ӧни, тӧ тӯрско вре́ме би́ло Г; Жӗне йсто и ӧне пра́ва ӣму, *сӗдују* Г;

д) наставак *-ду*: *дӑдӯ* ти бӧнӧве, па са тӣм бӧнӧвима и пӑре да кӯпиш нӗшто И.

VIб група

а) наставак *-у*: А ако ӧће, на прӣмер, онӑј родӣтељ или да се *сӣоразӯму*, да ју се дӑ Г.

Глаголи VIа Белићеве врсте показују највећу шареноликост у дистрибуцији наставака. На пример глагол *имӑти* у трећем лицу мн. може имати чак три наставка (*-ају*, *-ау*, *-у*). Најзаступљенији су наставци *-ау* и *-у*, што је у сагласју са претходним налазима из средњоибарских насеља (уп. Божовић 2008: 258). Пређашњим истраживањима говора северне зоне Косова (Барјактаревић 1977: 118) потврђују

исртавање контура ареала простирања, односно сигурнијег повлачења линије разграничења косовско-ресавског и призренско-јужноморавског дијалекта.

се наставци *-ајy* и *-ејy*, док се на терену Малог Косова код глагола ове врсте бележи превага наставака *-ау*, *-у* и *-ајy* (Вукићевић 1993а: 44). Код мањег броја глагола регистрован је и наставак *-yjy*, сасвим неочекивано (*имyjy*, *седyjy*), за шта се претпоставља да је реч о угледању на остале глаголске врсте. Наставак *-ду* није продуктиван у истраживаним зонама косовскометохијских говора косовско-ресавског типа. У нашем материјалу малобројне су потврде глагола VIб групе.

2. 1. 3. VII Белићева врста

VIIа група

а) наставак *-е*: А ӣма о́деке, *ра̑де* сас секӣре Г; ова̏ко се огр̑ну љӯди и идӯ да *завда̑ше* во̏ду тако̑ на бунар Г; Па *долаз̏е* кад је год, што ка̑жемо, са́бор, не гл’е̏дамо дӗ кӯј о̏ће ӣде Г; о̀ни *извод̏е* нӗке вӣцове, тӗру комӗндије, ша̏л’у се, прӣчу Г; из Ца̏риграда су до̀шли да *ӣда̑зе* Ко̀сово Г; са̏д трӗба ру́ч’ак да *но̀се* ма̑јсторима Г; И *ӣрӣ̑ме*, *ӣрӣ̑ме* онӯ здра̏вицу Г;

б) наставак *-у*: Оно̑ на́род до̑ђе, да га *исӣра̑ӣу* у во́јску Г; Кад би ӣспод сӗла, о̀ни а̏јде са̏д *ӣоздра̑ву* се, љӯбе се Г; И љӯди се *сӣрӗ̑му*, ӯзму фла̏шу ракӣје, ӯзму тӯ пога̏ч’у и секӣру и ӣду у шӯму да исӗч’у дрва Г; кад *дonòcу* ба̏цаш жӣто на њӣх Г; прӗ̑ гађа̏ли пӯшкема, *обӗ̀су* ја̏буку и онӯ ја̏буку га̑ђа Г; мо̑ра да бӯду као води́чи да *во̀ду* сва̏тове Б; свӗ *сӣрӗ̑му* шта трӗба Г; о̀ни *ӣрӣ̑му* на̏шу, мӣ њӣну и ра̑змена Г; *Доnòcу* на кро̀шњу Г; у шӯму исӗч’у дрва, донӗсу, *заӣра̑ду* ба́ште Г.

VIIб група

а) наставак *-у*: кад је до̀шло већ *во̀ӣу* да не мо̀же и нава̑ле на то̀га бӯмбара и убӣју га Г; нек *во̀ӣу* овӗ̑ мла́де ка̀ко се жи́вело пре́ Б; Мо̀ја ма̑јка и о̀тац и ба̏ба с њӣма, о̀ни це́лу но̀ћ *седӯ̑* тако̑ Г; А̀ко *бо́л’у* но́ге и ру́ке још се мо̀же, док си на но̀ге Г; А баренӣце ӯјутру напра̏вимо за Ма̑ли Бо̀жић, то̑ ујӯтру *во̀лу* дӗца Г;

б) наставак *-е*: но̀ге ме *болӗ̑* Г.

2. 1. 4. VIII Белићева врста

наставак *-у*: Коса̀нчић Ӣван, То̀плица Мила̑н ћӗкали ван та̏мо и *држӯ̑* ко̀ња Г.

Код глагола VII врсте обе групе доминантан је наставак *-у*. У Барјактаревићевим истраживањима северне зоне изостају примери употребе глагола у 3. л. мн. презента, уз констатацију да сви глаголи VII и VIII врсте у овом лицу мн. имају наставке *-е* или *-у* (1977: 118). Већина екавских говора у Средњем Ибру, попут оних у Малом Косову показује колебање у употреби двојаких наставака *-у*, *-е* код глагола VII (и VIII) врсте (Вукићевић 1993а: 44; Божовић 2008: 257).

2.1.5. У говору Гојбуље забележена је спорадична употреба наставка *-в* у 3. л. мн. презента код глагола VIа Белићеве врсте: *кӯ̏кав*, не мо̀гу… вељӯ бо̀л’есни смо, бољӗ̑ рӯке, бољӗ̑ но̀ге Г; И о̀не идӯ̑, *ӣљӯ̑скав* Г.

Овакве потврде могу користити и за документовање утицаја из призренско-јужноморавског дијалекатског комплекса, који се убрзано шире и учвршћују у говоре косовско-ресавског типа, поготово оне на северу косовске котлине, који су и предмет наших истраживања. Треба нагласити да се овакве појаве очекују у областима двеју суседних дијалекатских области, те да се у свакој од њих може подвући карактеристика својствена другом дијалекатском типу, која се може објаснити близином простирања

и незаустављивим миграцијским кретањима у оба правца. У овом случају репрезентативни наставачки облик *-в* допушта да се истовремено сагледају очуваност флексије и интензитет језичких структура које претендују на формирање једноставнијих облика у духу балканистичких иновација.[6] Будући да наш дијалекатски корпус из Гојбуље сачињавају материјали прикупљени у временском размаку од двадесетак година – почетком 2000. и 2021. године, као и да је интервјуисана иста информаторка О. К. (1935), можемо рећи да се тек поновним истраживањима и ревидираним резултатима потврђују иновације у облицима презента за 3. л. мн. у виду наставка *-в*, који до тада нису познавали севернији косовскометохијски говори косовско-ресавског типа, услед чврстих веза са дијалекатским приликама у копаоничкој области (Барјактаревић 1977).

2. 2. Аорист и имперфекат

2. 2. 1. На истраживаном терену, као и у већини народних говора српског дијасистема, у погледу употребе претериталних облика присутна је експанзија перфекта. Према анализираној грађи из средњоибарске и доњоситничке зоне евидентна је редукција имперфекта, будући да се његово постојање доводи у везу са егзистенцијалним глаголима и то углавном са *бити*. Регистровани малобројни примери у говору Гојбуље (уп. ка̏ко *бе́ше*? Тӯ сам смӗтнуо Г; Ко̀лко го̀дина *бе́ше*? Г; Нӗ знам шта̑ *бе́ше* Г) потврда су сужене употребе овог глаголског облика.[7]

2. 2. 2. Када је реч о аористу, он је и у средњоибарским и доњоситничким говорима стабилан глаголски облик, који још увек није у знатној мери потиснут употребом перфекта. Творба првог лица једнине аориста не поседује извесне специфичности, осим потпуног одсуства финалног *х*:

Зна̑до, са̑д *за̑борави*, *смӗ̄ну* с па̏мети Г; Ја̑ *сло̀ми* пру̑т бӣјући Г.

Наша грађа потврђује употребу наставка *-смо* у првом лицу мн. аориста, дакле, стари наставак *-(х)мо* није сачуван у народним говорима Средњег Ибра и Доње Ситнице:

Ӣшли смо та̏мо те *узе́смо* и ова̏мо код кӯће смо до̀шли И; И кад *дотӗ̄расмо*, *сто̄ва̀рисмо* С; *Смра̄ч'ӣсмо* се, мра̑к и ми̑ у фија̑кер до̀ђемо овдена̏ке Г; ӣдеш у ре́ку и та̏мо пира̑јка, ӣмаш пира̑јку, *има̑смо* ми̑ дво̑ Г.

2. 2. 3. Дистрибуцијом наставака за треће лице једнине (а) и треће лице множине (б) ови говори се не издвајају из дијалекатског окружења. Наведени примери потврђују нулти наставак у једнини и множински наставак *-ше*:

6 Међу особености 3. л. мн. презента у јужноморавском говорном типу власотиначког краја (III област) Станковић убраја „наглашени ступањ развоја јужноморавског иновационог процеса" код глагола I, VI и VII врсте по Стевановићу (1994: 313).
Детаљне податке о облицима 3. л. мн. презента на југозападу Косова и Метохије доноси Р. Младеновић. Као зона у којој су смештени различити говорни типови (јужнометохијски и северношарпланински) и где се очитавају дијалекатски контакти српских и македонских говора, југозападни косовскометохијски простор представља и ивичне области поменутих језика. Централно место ауторовог прилога заузима испитивање судбине граматичке основе у 3. л. мн., тачније продирање и ширење основинског вокала што даље резултира новим односима основе и наставка. У том погледу најразличитије могућности постоје у сиринићком говору (Младеновић 2002: 44).

7 Употреба имперфекта слаби идући од југа ка северу Косовске и Метохијске котлине (Младеновић 2015: 312).

а) ја̑ ти га уда̀рим по стома́ку, о̑н *о̀крену* у кру̑г, *у̏преде* у̏ страну, *прѐврну* ми ко̀ла на сред ра̑вни са др̑вӣма С; „Ка̀ то̑ *за̀ч'у* кра̑љу Вука̀шине” Г; *До́ђе* ми свѐкар Г; И о̀на ми *да̀де* и обр̑нӯсмо се ми̑, поль́уби се ја́ с ње́м Г; јѐдан *у̏зе* јѐдно, дру̏ги *у̏зе* дру̏го Г;

б) У то̑ *ста̏ӣоше* ови̑ до̀ктори, о̀ни мѐне инѐкцију про̀тив бо̀лова и *завӣше* но̀гу, *ста̀више* ми ко̀рӣто Б; До́ђе ми свѐкар, *до́ђоше* свѐ до јѐдна, за̑ве се *по̏љӯбӣше* с мѐне Г; мо̀ја ба̀ба и ма̑јка *узе́ше* во̀ду *испӯскаше* оно̑, *испӯскаше*, па сас мѐтлом тѐрај, тѐрај, тѐрај! *Отѐраше* до̀л'е до рѐке̑ Г; И на јѐдан у́спон воло̀ви *истѐраше* оно̑ и кад би ра́вно ста̀де С; О́вде ме *срѐтоше* сви̑ њего̀ви Г; *Искоч'ӣше* по̀сл'е и они̑ стри̑ч'ѐви и о̀ни но̀се во̀ду, ба̀цу да отѐру ту̑ во̀ду у ре́ку Г; *Изӣорѐше* ти но̀кти Г; не́мам цреп́уље, *ӣоломӣше* се по̀сле и тако̑ Г; Е, по̀сле кад *иза̑ђо̀ше* ови̑ машӣнски каза̀ни, ово̑ јѐс да си ра̄дӣо ал' испѐчеш пе-ше̑с, сѐдам каза̀на на да̑н и на̀ј за ча̑с И; љ́уди *узе́ше* кра́ве и те́л'е и мл'е́ко Г; И по̀сле о̀ни као ви́шак ра́дне сна́ге, ово́, оно́, *отӣусти́ше* ме Г; пре̑ су би́ли вӯкови, са̀д се и вӯкови *заӣре́ше*; *Побеӣо̀ше* и о̀ни, де̑ *отӣо̀ше*, нѐ знам Г; *Уӣьа̄вӣше* не велика́ни, вла̑с, про̀клета А̀мерика Г.

2. 2. 4. На доњоситничком и средњоибарском терену регистрован је и облик 3. л. мн. аориста са имперфективним наставком:[8] „Како се ја̑ прѐкрсти, мо̀ји ко̀њи *ӣоч'ѐу* да трч'е̑” Г; по̀сле *ӣочѐу* … прѐса и са прѐсом скӣда̀о ци́глу све док ни́сам отӣшо у во́јску С.

2. 2. 5. Нашим истраживањима потврђује се стабилност и раширеност наставка *-смо* у 1. л. множине,[9] за разлику од Божовићевих истраживања (пре тридесетак година) где су облици са таквим наставком представљали реткост у долини Ибра (Божовић 2008: 253). Са друге стране, наставци *-(х)мо* и *-смо* били су добро познати целом косовском терену са назнаком ка будућој превази наставка *-смо* код млађих генерација (Барјактаревић 1977: 121; Вукићевић 1993а: 45; Вукићевић 1993в: 92–93), док се у северометохијским говорима запажа процес смењивања у корист новијег наставка (Букумирић 2003: 258, 260).[10]

2. 3. Творба футура I

2. 3. 1. Чињеница да се једна (доњоситничка) од две истраживане зоне у овом прилогу позиционира ближе језичкој периферији, те је истовремено изложена и међудијалекатским и међујезичким утицајима, у анализи формалних карактеристика футура I нагласак се ставља на судбину инфинитива, степен граматикализације партикуле *ће* (тенденција уопштавања форме *ће* за сва лица у оба броја), и обавезност/факултативност везника *да* у футурским конструкцијама.

8 Ареал наставка -(х)у на штокавском терену в. у: Ж. Бошњаковић, Д. Радовановић 2011: 190–191.

9 Бошњаковић и Радовановић у синтетичком прегледу указују на раширеност наставка *-смо* у југозападном делу косовско-ресавских и призренско-јужноморавских (2011: 186).

10 Стабилизацију наставка -(о)*смо* у 1. л. мн. у призренско-јужноморавском дијалекатском типу јужнометохијских (ЈМГ), јужних (ЈКГ) и централних косовских говора (ЦКГ), и делимично код говора Сиринићке жупе (СиГ) (ову зону карактерише доминантан наставак -(о)*мо* и окренутост ка говорима Сретечке жупе), Младеновић (2015: 311) објашњава тесним везама са косовско-ресавским говорима на северу Косовске и Метохијске котлине у виду језичких контаката и непрекидних миграција.

2. 3. 2. Пре него што презентујем облике грађења футура I, сматрам да је у вези са овом тематиком значајно изнети запажања из ранијих истраживања Зузане Тополињске (1994). За ову прилику наводим два централна (за ово истраживање) места прилога: а) на тлу балканских језика међујезичка интерференција резултира супротним процесима – елиминисање инфинитива и стварање и експанзија футура – *velle*; б) у југоисточним говорима Србије *velle*-футур поседује „четири основне синтаксичке формуле које се темеље на две дихотомије: 1. присуство/одсуство субјунктивног *да* и 2. категоријална променљивост/непроменљивост velle-елемента". На основу тога, ауторка издваја следеће типове грађења футура I: 1. *ја ћу/хоћу/нећу да пишем*; 2. *ја ћу/хоћу/нећу пишем*; 3. *ја ће да пишем*; 4. *ја ће пишем* (Тополињска 1994: 150–151).[11]

2. 3. 3. Регистровани облици грађења футура на истраживаном терену могу се презентовати у две групације. Прва садржи форме синтетичког футура које, иако малобројне, нуде могућност издвајања и сагледавања судбине простог футура, сложеног футура и у вези са њим инфинитива (неретко без финалног *-и*), срастања супинског облика и футурске енклитике:

а) *„Настàнуће* посл'ѐдње вријéме Г; *Нестàнуће* пч'ѐле и цвéта!" Г; *„вēзàћу* га као жѐна кȕдељу с прѐслицу и *водȉћу* га свȕда кроз нáрод да гл'ѐда ћȕдо!" Г.[12]

б) а̀јде бр̀же да нарѐдимо, *дóћи ће* нѐко Г;

в) Ôн кâже: „Нѐка бȕде срѐћна! *Дóћемо*!" Б; Вȉдећете, *нâће* ве, *нâћемо* мȉ" Г; Ако предȕже овàко *дóће* ни врéме, бȍгами, гȍре Г;

г) кад ми дâ пâре ȕвече, јâ: „Ма, а̀јд и сȕтра *ћу дóћ*" С; Јâ *ћу* те *удáвит̄* тѐбе ел ћу *ȕшт̄ит̄* пцà Г; тô *ће* ти бà̀ба бо̀ље *прúчат̄* И; „кȕм *ће* кȗма по сȕду *т̄ѐрат̄и*, а брàт брàта на мéгдану *звà̀т̄и*" Г.

2. 3. 4. У другој групи примера могу се представити типови футура према схеми коју наводи З. Тополињска (1994):

а) *ја ћу/хоћу/нећу да пишем*

1. л. једн.: јѐдну јàбуку *ћу да појѐдем* Г; јâ штô знâм јâ *ћу да одговóрим* Г; 2. л. једн.: кà̀ко *ћеш да одвȉкнеш* да отȉнеш на дрȕгу стрâну Г; ако *ћеш да пȏћеш* нѐгде Г; са волȍвима одвȕчѐш са грàнôм тà̀мо дѐ *ћеш да здѐнеш* И; побрȉшеш онô свѐ и ȕвеч'е кад ћеш, већ нôћ, кад *ћеш да лѐт̄неш* Г; тȉ *ћеш* дрȕги пȕт д *ȉдеш* код њȉ Г; 3. л. једн.: затô што само *ће* о̀на *да изâће* и *да пȏће* са мно̀м И; комâнда, о̀ни рѐкли: „Овà̀ко и овà̀ко *ће да кà̀сни*, јѐдан дâн *ће да закà̀сни*" Г; „Тà̀ко и тà̀ко *ће да бȉде*" Г; 1. л. мн.: мȉ *ћемо да дóћемо* у недѐљу да те прȍсимо С; Мȉ *ћемо да вȉдимо* којâ ће Г; овô *ћемо* за сѐме *да одвȍјимо* Г; *ћемо д ȉдемо* у Прȉлȕжје Г; *Ћемо да ти плâт̄имо*, брàте, *ћемо да* ти *плâт̄имо* Г;[13] 2.л. мн.: „Па л' *нѐћет̄е да* га *жѐнит̄е*, но *ћет̄е да* га *испрâт̄ит̄е* у вóјску" Г;

11 О ареалној заступљености типова футура I, њиховој учесталости и појединостима детаљније в. З. Тополињска 1994: 151–153.

12 Напомињем да су приказани примери употребе простог футура I забележени само у наративном контексту, када саговорник В. С. (1915) из Гојбуље говори и цитира научено о књижевноисторијским личностима и догађајима. Ово се односи и на групу примера под г).

13 Овакви примери показују да се (морфо)синтаксичким испитивањима говора у области Доње Ситнице могу добити вишеструко значајни подаци којима се отварају нека од проблемских питања (нпр. линеаризација енклитика) (в. у: Ј. Јовановић 2025а: 224).

б) *ја ћу/хоћу/нећу пишем*

Ћу ти *да́м* ки̏ло раки̏је Г; „па *ћемо се свађамо*, нећемо да бу̏демо, не мо̏жемо да бу̏демо при̏јатељи” Г;

в) *ја ће да пишем*

Ту̂ тво̏ју бра́ду *ће д ошиша̂ш* Г; па ону̂ су̏рутку, што *ће да подси̏рише* си̏ра, нали̏јеш у то̂ си̏риште Г; А *ће да пи̏та̄ш* ти̏ ста̂ро? Г; ако је по̏треба *ће д ӣде* Г; ако посе̏је, *ће да жње̂* Г; по̏сле но̏симо на гу́вно ка *ће да вр̄ше̏мо* С; И *ће да ја̂вимо* о̀цу и ма̀јки Г; А *ће да добӣјемо* … А *ће да добӣјемо* … Г; „*Ће да запа̂л’имо* ово̂ због бо̀лести на Бо̀жић” Г; ка̀ко *ће д упра̀вљу* зе̏мљом Г; мо̂рам да до̂ђем *ће да исте̏ру* па̏мет Г;

г) *ја ће пишем*

ће ти *ка̂жем* шта̀ је це̂ђ Г; „Ту̂ тво̏ју бра́ду ће д оши̏шаш, *ће да̀цӣш*” Г; не мо̏же да ӯђе не̏ко у обо̂р ће га, ако ти иски̏да, *ће* га *изе̏де* Г; то̂ су Ве̏лики по̏сти, се̏дам, али бо̀ље *ће да̀ӣде* ше̂с Б; Са̀д *не̂ће* ти *ӣово̀ри* Г; *Ће* му *ре̏кне* њего̂в о̀тац превеља̀ла си ми Г; Жѐну *ће зако̀ље* што не да̂ Г; Шта̂ зна̂ш, *ће* те *ува̀ти* не̏ки буда̂ла Г; кад *ће ӣа испра̀тӣмо*, дару̏јемо га Г.

2. 3. 5. По питању грађења футура I и његове ареалне раширености стање у доњоситничким и средњоибарским насељима није уједначено.[14] На терену су регистровани облици сложеног футура, где је инфинитив основног глагола неретко без финалног *и*, као и примери срастања супина и футурске енклитике (тип *дођемо*). Најфреквентнији облици футура I, као и на остатку српског дијалекатског простора, имају облик – енклитика глагола *хте̄ти* + да + презент (уместо инфинитива).[15] Општи утисак је да главнину говора истраживаних зона карактеришу стабилно флективно *ћу* и субјунктивни везник *да*, што даље ограничава осамостаљивање футурске енклитике. Ипак, нису занемарљиви ни утицаји из суседне призренско-јужноморавске дијалекатске области кроз постепено уопштавање партикуле *ће* за сва лица у оба броја: *ће* + *да* + *ӣрезен̄т* и даљу нестабилост везника *да*: *ће* + *ӣрезен̄т* (уп. стање у говору северно од Приштине у: М. Вукићевић 1993в: 93).[16] Овакво стање на истраживаном терену (посебно се ово односи на доњоситнички ареал) уклапа се у раније описе синтаксичких конструкција за изражавање футура I у југоисточним дијалектима и балканском окружењу (Тополињска 1994: 151–153). Посматрање формалне стране овог глаголског облика за изражавање будућих радњи добија на посебном значају када се укључује балканистички аспект (Станковић 2025: 9).[17] У прилог чињеници да су аналитички

14 Иначе у дијалекатском корпусу предњаче примери забележени у Гојбуљи.

15 Тополињска (1994: 151) сматра да је тип *ја ћу/хоћу/нећу да пишем* присутан у свим дијасистемима и стандарду, у чијој се источној варијанти објашњава подстицајима из југоисточног дијалекта у виду постепеног истискивања инфинитива.

16 Творба футура I својствена балканизираним језицима и дијалектима раширена је и у другим прелазним говорима (Бошњаковић 2009: 52).

17 У морфосинтаксичким испитивањима глаголских облика јужноморавског говора власотиначког краја, Станковић (2025: 9) истиче да се у најтешњу везу са балканистичким и аналитичким тенденцијама доводе: постепено превођење глагола *хте̄ти* у партикулу *ће*, изостанак синтетичких облика и структура (тип *радићу*), преовладавање конструкције *да* + *ӣрезен̄т* уместо инфинитива, а онда и факултативност везника *да* у овој конструкцији.

процеси новијег датума иду и налази истраживачких подухвата из 70-их година прошлог века, према којима су говори северне зоне (наше доњоситничке) познавали само конструкције својствене прогресивним штокавским говорима (Барјактаревић 1977: 122).

2. 4. Инфинитив (да + презент)

На структурном плану једна од значајнијих одлика главнине дијалеката балканских језика јесте ширење субјунктивне конструкције *да* + *презент* на рачун ишчезавања категорије инфинитива.

2. 4. 1. Као што је наведено у одељку о грађењу футура I, облик инфинитива постоји као категорија у наранији или се у уобичајеној употреби јавља без крајњег вокала. У суштини, све наведене (малобројне) потврде представљају у целости ексцерпиран дијалекатски материјал из доњоситничких и средњоибарских насеља. Овакво стање захтева и презентовање доминантне конструкције *да* + *презент* у контексту са модалним глаголима (за ову прилику), чија рекција рекција њу и захтева, односно инфинитивни облик.

а) модални глагол *моћи*: њȳ лȁко *не мо̀жеш да превàриш* Г; *Мо̀же да* јој *дâш* Г; *мо̀ш да* му *дâш* вȏ да појѐде онâј зо̀б Г; *мо̀ш да до̀ђеш* да се пого̀димо Г; пи̏ју ко колѝко *мо̀же да попи̏је* ви́но Б; у коно̀пац *не мо̀ш да свѐжеш* И;

б) модални глагол *смети*: *Не смѐм да изâђем* Г; *ни́су смѐли да по̀чну* Г; не *сме́мо да гово̀римо* Г; *ни́си смѐо да ка̂жеш* не́ћу И; Не̏ма *смѐла да* га *поглѐда* Б; не *сме̂ш* не̏ком *да прѐђеш* пȳт Б;

в) модални глагол *хтети*: „До̀шло ми, *о̀ћу да напра̀вим* цр̀кву” Г; Мâјка *не̏ма тѐла да* ми *до̀ђе* Г; не ва̀љу да су ма́сни *не̂ће да пѐру* Б;

г) модални глагол *требати*: Кад *трѐба да ȳзму* девȏјку Г; *Трѐба да јѐдеш* Г; којâ *трѐба да кȳва*, којâ *трѐба да ме̂си* Б; тȏ *трѐба да ѝмаш* вино̀град И.

2. 5. Императив

2. 5. 1. На терену испитиваних говора подједнако су присутни облици императива са и без финалног сугласника *ј*. Угледањем на 3. л. мн. презента крајњи сугласници основе се не сибиларизују, већ палатализују (тип *обучи*). Изрицање заповести одсутним лицима могуће је путем конструкције *нека* + *презент* (уп. Вукићевић 1993в: 93; Букумирић 2003: 266). У дијалекатском материјалу нашле су се следеће потврде облика императива:

а) 2. л. једнине: о̀нда *ме̂шај*, *ме̂шај*, додā̀је̂ш во̀ду Б; По̀сле и̏ди га *се̂ј* Г; сас мѐтлом *тѐрај*, *тѐрај* Г; И оно̂ кад пȳкне поцѐпа ка̀мен, по̀сле штāнгло̂м *изваљȳј* С; па по̀ново *претова̀рај*, оно̂ *везȳј* С; сва̀ки да̀н пѐреш и *пови̂*, и *пови̂* и но̀ге и ру̀ке Б; И тако̂, ја̂ сам обадва̀ *пови̂*, *развѝ* Б; *котрља̂* у по̀ток и *ву́чи* кȳћи С; *дотѐра* др̀ва С; „Ви̏до, ко ћѐш д идѐш *немо̂* да и̏деш та̀мо да се кри̏јеш око кȳће” И;

б) 2. л. множине: *Ста́вите* ка́фу Г; „Нѐка је, ка ова̀ј ва̀тра шта гори̏ тако̂ и ви̏ да се *ода̀лите*, да *изгори́те*, да не *прил’а̀зите* у кȳћу” Г; *Ȳчите* се! Ја̂, на при́мер, не́ћу да жи̏ви́м та̀јдан. Да *схва̀тите* то̂ ка̀ко трѐба да се ра̂ди у вр̀ со̀фре и да се гово̀ри” Г; „Ѐјде, *при̏мѝте* та̀ј са́вет!” Г; *Ȳђѝте* са̀ ћемо да веч’ѐрамо! Г; *„До̄ђѝте* за сл’а̀ву!” Г; *ѝдите* ви̏ *лѐгните* Г;

в) *„Нека го̑ђу* ва̏ши у Прӣштину, *не̏ка ви̏ду”* Г; Ај са̏д *нека ра̑ди* Г; О̑н ка̑же: *„Не̏ка бу̏де* сре̏ћна! До̑ћемо!” Б; ӣди ти̑, а Ста̑нка *нека седи̑*, пошто о̀но ма́ло, *нека* о̀на обадва̑ нека *ӣле̏да* и *нека ӣе̏ре* Б.

2. 5. 2. У доњоситничким и средњоибарским говорима честа је употреба императива у обележавању прошлости и током нарације (уп. Божовић 2008: 265–266, 329–330). Примери из друге групе (б) наслањају се на Барјактаревиће тврдње о искључивој раширености наставка *-ӣте* у говорима северне зоне (Барјактаревић 1977: 125).

2. 6. Радни глаголски придев

2. 6. 1. Будући да се радни глаголски придев м. р. сматра важним критеријумом у класификацији и одређивању припадности неком дијалекатском типу, за сагледавање актуелног стања језичких црта у два истраживана ареала, од којих се један позиционира ка периферији, од великог је значаја размотрити и рефлексе финалног *л* у м. р. радног глаголског придева. Код информатора доминантно је у употреби наставак *-о*, док је наставак *-ја* потврђен само једним примером:

а) Че̏три го̀дине не́сам *бӣо* у њӣву Г; Ме̏не *ӣре̏дао* о̀дма, значи и све̏кар и свекр̏ва Б; а до̀ле но̀ге *расӣу̏рио* све̏ оно̑ Б; Кад сам се *вра̑ћао* пу́тем же̏нска ми пре̏шла пу̑т са ти̑м тестӣјама Б; ја̑ сам мо̀је панта́лоне *да̄ва̑о* Шӣптару Б; на Бо̀жић *уводӣо* се во̑ у кӯ̏ћу Б; баш сам *има̑о* бра̏та једно́га Г; Ре̑дом *ӣӣӣа̑о* тако̑ све̏ Г; ме̏не днёвнӣцу *ӣла̄ћа̑о* С; не̏што сам *ӣла̄ӣӣо* камио̑н бӣо ова̑ј те ни *дошӣе̏рао* С; То̑ нӣје *бӣо* гӯсти со̑к С; И бра̏т ми се мла̑д *оженӣо* С; о̀нда има̑ло љӯдӣ по се̏лу, па *има̑о* ко̑ и да помо̀гне И; То̑ сам *ра̄дӣо* го̀ре у се̏ло И;

б) О̑н у воденӣцу кад *бӣја* Г.

2. 6. 2. У истраживаним говорима није регистрован пример р. г. п. м. р. са уметнутим *ј* у интервокалској позицији (тип *радијо*; уп. Божовић 2008: 271). Имајући у виду чињеницу да је северну зону косовског дијалекатског типа одликовало стање једнако прогресивним штокавским говорима (Вукићевић 1993а: 45; Барјактаревић 1977: 123), доњоситничка и средњоибарска зона се по питању раширености наставка *-о* у радном глаголском придеву уклапају у такво језичко стање. Идући ка југу, паралелне потврде наставака *-о* и *-ја* у говору Доње Брњице илуструју домете призренско-јужноморавских дијалекатских црта и њихову тенденцију ширења ка северном ареалу косовске котлине (Вукићевић 1993в: 93).

3.

У раду су анализиране одабране морфосинтаксичке појединости говора у областима Доње Ситнице (Бањска и Гојбуља) и Средњег Ибра (Исево и Сочаница) које припадају јужном поддијалекту косовско-ресавског дијалекта. Општи закључак је да је стање у истраживаним зонама већином уједначено, односно да су у дијасистемима две удаљене зоне стабилне косовско-ресавске особине, али и да се у говорима Доње Ситнице, који су изложенији утицајима из суседног дијалекта, запажа упрошћавање структура и тенденција ка ширењу иновација балканистичког типа. Иновативне особености нису у великој мери захватиле морфосинтаксички ниво, што сведочи о укључености овог ареала у општештокавске токове копаоничког појаса. У том смислу

вреди навести особине којима се доњоситничка зона издваја и удаљава од језичких прилика у Средњем Ибру: наставак *-в* код глагола VIа Белићеве врсте (т. 2. 1. 5.); уопштавање партикуле *ће* и нестабилност субјунктивног везника *да*, што води ка ширењу конструкције *ће* + *презент* за обележавање футура I (т. 2. 3. 5); и наставак *-ја* у р. г. п. м. р. (Гојбуља) (т. 2. 6. 1). Све наведене иновације налазе у зачетку и њихова оправданост лежи у позиционирању ове зоне ка лингвогеографској периферији.

ЛИТЕРАТУРА

Барјактаревић 1977: Данило Барјактаревић. „Косовски дијалекатски тип". *Дијалектолошка истраживања*. Приштина: Јединство, 11–135.

Божовић 2008: Маринко Божовић. *Говори Средњеīа Ибра*. [Друго, проширено издање]. Приштина/ Лепосавић: Институт за проучавање српске културе на Косову и Метохији.

Бошњаковић 2009: Жарко Бошњаковић. „Из морфосинтаксе говора села Батовца (код Пожаревца)". *Зборник Матице срūске за филолоīију и линīвисūику*, LII/2, 37–56.

Бошњаковић, Радовановић 2011: Жарко Бошњаковић, Драгана Радовановић. „Синтетички поглед на творбу аориста и ареал наставака у штокавском наречју". *Зборник Матице срūске за филолоīију и линīвисūику*, LIV/1, 181–204.

Букумирић 2003: Милета Букумирић. „Говори Северне Метохије". *Срūски дијалекūолошки зборник*, L, 1–356.

Вукићевић 1993а: Милосав Вукићевић. „Говор Срба у Малом Косову". *Зборник Филолошкоī факулūеūа у Пришūини*, III, 32–51.

Вукићевић 1993б: Милосав Вукићевић. „О акценту у вучитрнском говору данас". *Оīледи из дијалекūолошких истраживања* (67–76). Приштина: Филолошки факултет.

Вукићевић 1993в: Милосав Вукићевић. „Говор Доње Брњице". *Оīледи из дијалекūолошких истраживања* (85–97). Приштина: Филолошки факултет.

Елезовић 1927: Глигорије Глиша Елезовић. „Једна интересантна контаминација у косовско-метохиском диалекту". *Гласник Скоūскоī научноī друūшва*, књ. II, 185–189.

Ивић 1991: Павле Ивић. „Дијалектолошка истраживања српских говора Косова и Метохије". *Из срūскохрваūске дијалекūолоīије*. Изабрани огледи III (215–224). Ниш: Просвета.

Ивић 2009: Павле Ивић. *Срūски дијалекūи и њихова класификација*. Прир. Слободан Реметић. Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Јовановић 2023: Јована Јовановић. „Из фонетске проблематике говора Бањске и Гојбуље". *Башūина* 61, 97–109. <https://doi.org/10.5937/bastina33-46728>. [24. 2. 2026].

Јовановић 2025а: Јована Јовановић. „Дијалектолошка истраживања као огледало идентитета. Синтаксичка проучавања доњоситничких говора". *Личносūу савременом свеūу, иденūиūеū, хеūерономија и насиље – случај Косово и Меūохија*. Тематски зборник научних радова од међународног значаја. Ур. Марија Јефтимијевић Михајловић. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић; Београд: Академија за националну; Симферопољ, Руска Федерација: КФУ В. И. Вернадски, 219–237.

Јовановић 2025б: Јована Јовановић. „Из морфосинтаксе косовскометохијских говора косовско-ресавског типа". *Башūина* 67, 15–27. <https://doi.org/10.5937/bastina35-61994>. [17. 2. 2026].

Јовановић, Радовановић 2025: Јована Јовановић, Драгана Радовановић. „О косовско-метохијским говорима у контексту јужног поддијалекта косовско-ресавског дијалекта". *Историја, кулūура, иденūиūеū*. Тематски зборник међународног значаја. Свеска 2. Језик и културологија. Ур. Јелена Михајловић, Бранислава Дипларић и Бранислава Вучковић. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, 87–103.

Милорадовић 2019: Софија Милорадовић. „Косовско-ресавски говори Косова и Метохије. Статус унутар дијалекатске формације, преглед одлика и истражености". *Косовскомеūохијски зборник 8*. Зборник радова. Ур. Драган Војводић. Београд: САНУ, 185–225.

Младеновић 2002: Радивоје Младеновић. „Треће лице множине презента у српским говорима на југозападу Косова и Метохије". *Јужнословенски филолоī*, LVIII, 41–63.

Младеновић 2015: Радивоје Младеновић. „Аорист и имперфекат у говорима метохијско-косовског и северношарпланинског ареала". *Исходишта*, 1, 305–320.

Павловић 2003: Благоје Павловић. *Насеља и миīрације сшановнишша оūшшине Леūосавић*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Радовановић, Николић 2022: Драгана Радовановић, Јована Николић. *Досадашња ūроучавања косовско-ресавскоī дијалекша. Сшейен ūроученосши и каршоīрафски ūриказ*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Станковић 1994: Станислав Станковић. „Треће лице множине презента у говору власотиначког краја". *Говори ūризренско-шимочке области и суседних дијалекаша*. Зборник радова са научног скупа (Нишка бања, јун 1992). Књига I *Дијалекшолоīија*. Ред. Павле Ивић и др. Ниш: Филозофски факултет: Центар за научна истраживања Универзитета; Београд: Институт за српски језик САНУ: Центар за научна истраживања САНУ, 307–316.

Станковић 2025: Станислав Станковић. „Из морфосинтаксе глаголских облика у јужноморавском говору власотиначкога краја". *Зборник радова Филозофскоī факулшеша*, LV (2) / 2025, 1–17. <https://doi.org/10.5937/zrffp55-58399>. [31. 1. 2026].

Тополињска 1994: Зузана Тополињска. „Инфинитив *vs* да - субјунктив у формули *velle* – футура". *Говори ūризренско-шимочке области и суседних дијалекаша*. Зборник радова са научног скупа (Нишка бања, јуна 1992). Књига I *Дијалекшолоīија*. Ред. Павле Ивић и др. Ниш: Филозофски факултет: Центар за научна истраживања Универзитета; Београд: Институт за српски језик САНУ: Центар за научна истраживања САНУ, 149–160.

Урошевић 1965: Атанасије Урошевић. „Косово". *Срūски еūноīрафски зборник*, књ. LXXVIII, 1–401.

Jovana S. JOVANOVIĆ

VERB SYSTEM OF KOSOVO-METOHIJA DIALECTS OF KOSOVO-RESAVA TYPE

Summary

The paper has analyzed selected morph syntactic details of verbs (present, aorist, imperfect, future I, infinitive, imperative, adverbial verb) in dialects of Donja Sitnica (Banjska and Gojbulja) and Srednji Ibar (Isevo and Sochanica), which belong to south subdialect of Kosovo-Resava dialect. General conclusion is that condition in researched zones is mostly balanced, which means that diasystems have two distant zones of stable Kosovo-Resava properties, but also there is indulgence of structures and tendencies towards expansion of innovations of Balkan type in speeches of Donja Sitnica, which are still in their infancy and their justification is in positioning this zone towards lingvogeographic periphery. Innovative features did not affect the morph syntactic level to a large extent, which testifies to the inclusion of this area in the all shtokavian flows of Kopaonik belt.

Keywords: verb system, morphosyntactic aspect, Donja Sitnica, Srednji Ibar, Kosovo-Resava dialects, south subdialect, Kosovo-Metohija dialects, linguogeographic periphery.

Рад је предат 26. фебруара 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 811.163.41'367
811.163.41′276.6:34
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-60685

Прегледни рад

*Јелена М. ПАВЛОВИЋ ЈОВАНОВИЋ**
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Центар за научноистраживачки рад

ИЗМЕЂУ ПРАВА И ЛИНГВИСТИКЕ – ОСОБЕНОСТИ ПРАВНОГ ЈЕЗИКА**

Апстракт: Циљ овога рада јесте да пружи преглед најважнијих одлика језика права како у правној науци, тако у лингвистици, а нарочито у функционалној стилистици, у оквиру које се језик права проучава као посебна врста административно-правног стила. Надовезујући се на наше истраживање из 2021. године о досадашњим проучавањима правног језика код нас, приступамо праву као феномену који је превасходно језички и који се реализује кроз језик. За лингвисте је важна разлика између правне одредбе и правне норме, дубинска структура правне норме, право као семиотички систем, идеологизација језика права, као и начин на који језик и правне норме обликују друштво. У раду су издвојене најважније карактеристике административно-правног стила, а посебно законодавно-правног подстила, у оквиру ког се реализује језик права. Истиче се истовремена неодређеност и прецизност језика права, редундантност језика права, његова интертекстуалност и друге важне особине. У закључку се указује на даље могуће правце проучавања језика права који би укључили сарадњу правника и лингвиста с посебним освртом на инхерентне одлике језика права.

Кључне речи: српски језик, право, правни језик, функционална стилистика, административно-правни стил, законодавно-правни подстил.

УВОД

Језик и право су нераздвојиво повезани, право се реализује путем језика и језик је првенствени медијум у коме се остварује право. Исто тако правни језик предмет је проучавања и правне науке и лингвистике, првенствено функционалне стилистике (уп. Павловић Јовановић 2021). Ипак, стиче се утисак да не постоји довољна сарадња између лингвиста и правника по питању проучавања српског правног језика. У том смислу овај рад покушава да пружи преглед најважнијих одлика

* ORCID 0000-0002-4399-7360, jelena.pavlovic@filum.kg.ac.rs

** Истраживање спроведено у раду финансирало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор о преносу средстава за финансирање научноистраживачког рада истраживача на акредитованим високошколским установама у 2025. години број: 451-03-136/2025-03/ 200198.). Рад представља минимално измењено поглавље докторске дисертације *Зависносложена реченица у административно-правном стилу српскога језика у XIX веку* (ментор проф. др Милош Ковачевић), која је одбрањена 3. октобра 2023. године пред комисијом у саставу проф. др Александар Милановић, проф. др Владимир Поломац и проф. др Јелена Петковић.

правног језика, како с аспекта правне, тако и са аспекта лингвистичке, пре свега функционалностилистичке перспективе. У оквиру овога рада обрадићемо: (а) који су аспекти теорије права важни за правни језик; (б) зашто је значајан језик за право и које су најважније карактеристике правног језика; (в) како функционише право као средство контроле и како се испољава идеологија у правном језику; (д) које су особине правног језика издвојене у оквиру административно-правног функционалног стила; (ђ) које су карактеристике језика законодавно-правног подстила.

АСПЕКТИ ТЕОРИЈЕ ПРАВА ВАЖНИ ЗА ПРАВНИ ЈЕЗИК

Право[1] се дефинише као „систем норми [...] у функцији регулисања заједничког живота људи" (Јанићијевић 2015: 13). Као основни елементи правног поретка у литератури издвојени су правне норме, правни акти[2] и правни односи (Лукић 1995: 83). Према Николи Висковићу (1982: 91; 1989: 18), право се састоји од друштвених односа, друштвених вредности и правних норми.[3] У литератури је издвојено бар пет значења речи право: (а) „скуп објективних норми (позитивноправних или историјских)"; (б) „наука о таквом скупу норми"; (в) професионална примена норми у оквиру правне праксе; (г) „представа о праву, односно нејасна друштвена свест о постојању извесних принудних или диспозитивних норми код лаика"; (д) скуп „институција и односа – и то као апстрактни систем права или само онај његов део који се стварно примењује, право као модел по којем се реално одвија друштвени живот" (Таборошu 2006: 29).

Правна норма јесте основна јединица правног поретка (Луковић 1994: 3) и одређује се као „правило о понашању људи које је заштићено државним апаратом за насиље" (Лукић 1995: 84). Њоме се пописује каква треба да буде будућност, односно она одређује начин понашања људи (Kelzen 2000: 13). Правне норме материјализоване су у оквиру различитих правних аката (Лукић 1995: 110). Настају „чином (актом) којим се материјализује одређени психички (духовни) садржај" (Луковић 1994: 4), а у пракси се изводе генерализацијом (Таборошu 2006: 34). У оквиру континенталног права, правне норме настају преко конструкције, интерпретације и примене општих принципа, који се касније примењују у конкретним ситуацијама (Gotti 2012: 58). Правне норме односе се на оно што се сада догађа, али и на оно што ће се догађати. Свака правна норма промовише одређене друштвене вредности и легитимише одређена понашања као очекивана и пожељна (Таборошu 2006: 34). Разликују се опште и појединачне правне норме. Опште правне норме одређују се као оне које „се односе на неодређени низ лица која се налазе у истој ситуацији или могу доћи у исту ситуацију" (Лукић 1995: 87), док се појединачне правне норме примењују на ситуације које се тичу конкретног правног субјекта (Лукић 1995: 87). Општи правни акти садрже опште правне норме, а појединачни правни акти појединачне правне норме (Лукић 1995: 114).

1 У литератури не постоји сагласност око дефиниције права (Лукић 1995: 14).
2 Разликују се материјални и језички правни акти (Visković 1981: 186).
3 Никола Висковић (1989: 18) посматра право као интегрални феномен.

Правна норма састоји се од хипотезе, диспозиције и санкције (Лукић 1995: 88). Хипотеза, односно услов или претпоставка одређује се као предуслов за примену правне норме. У оквиру хипотезе дефинише се случај „који се предвиђа као могућ, који је, чак, можда, вероватан или нормалан, или и неизбежан" (Лукић 1995: 90). Диспозиција је нормативног карактера и представља „само правило понашања". Последице за оне који прекрше правило дефинисано у диспозицији јесу санкције. Пре примене санкције мора да постоји деликт (Лукић 1995: 89–90, 104–105).

Никола Висковић (1989: 51–59) нуди одређење правне норме које се разликује од традиционалног. Полазећи од учења о дубинској и површинској структури, преузетог из генеративне граматике Ноама Чомског, разликује дубинску структуру правне норме и површинску структуру правне одредбе. Основна дубинска правна норма има структуру АКО X, ОНДА ТРЕБА Y, односно АКО ПОСТОЈИ ЧИЊЕНИЦА-УСЛОВ, ОНДА СЛЕДИ ПРАВНА ПОСЛЕДИЦА (Visković 1981: 311–312; Visković 1989: 52). Хипотетички суд налази се у основи правне норме (Visković 1989: 52). Кривичне одредбе имају дубинску форму АКО ДЕЛИКТ, ОНДА САНКЦИЈА.

Ради се о формули у облику дисјунктивног суда са два хипотетичка суда:

(1) АКО H, ТРЕБА[4] T, или,
(2) АКО D (НЕ-T), ТРЕБА S[5] (Visković 1989: 53).[6]

Илуструјемо примерима из правног језика 19. века:

> Ако се дѣломъ освѣдочи и предъ Државнымъ Совѣтомъ и предъ Народномъ Скупштиномъ, *да є найстаріи сынъ Княза малоуман, или збоїъ тѣлесны каквы недостатака неспособанъ къ княжескому достоинству,* или ако се истый самъ одрекне права свога на достоинство княжеско, у томъ случаю слѣдоваће за њимъ најстаріи нѣговъ сынъ, ако ли не има своій синова ни потомака одъ истый синова, а оно слѣдоваће најстаріи брат (Устав 1835: 5–6).

> АКО H, ТРЕБА T: *Ако се дело осведочи и пред Државним Совјетом и пред Народном Скупштином, да је најстарији син Књаза малоуман или због телесни какви недостатака неспособан к књажескому достоинству* […] *у том случају следоваће за њим најстарији његов син.*

> АКО D (НЕ-T), ТРЕБА S: *Ако ли не има своји синова ни потомака од исти синова а оно следоваће најстарији брат.*

У основи приступа правном језику Николе Висковића налази се разлика између правне норме и правне одредбе. У дубинској структури правног акта налази се правна норма, која у површинској структури, односно конкретном правном тексту, може бити изражена на различите начине. Тако једна правна норма може бити дата у облику једне правне одредбе или више њих, а неке се реконструишу на

4 Функтор треба да „изражава специфичан смисао у коме је људско понашање детерминисано нормом" (Kelzen 2010: 112).

5 H – почетни услов или хипотеза, T – тражење правне обавезе или правног овлашћења, D – деликт, S – санкција.

6 Правне норме су, према Николи Висковићу (1981: 182–183), у форми дисјунктивног суда, пошто човек има слободну вољу да бира између више могућности.

основу више правних аката. С друге стране, једна правна одредба може садржати елементе више правних норми (Visković 1989: 71–77; Луковић 1994: 4, 12–13). Правна одредба дефинише се као „исказ, састављен од једне или више реченица, који изражава цјеловиту норму или поједине дијелове норме и чини релативно самосталну значењску јединицу неке нормативне језичке радње односно правног акта" (Visković 1989: 72). Ниједна правна одредба није потпуно неутрална, већ садржи идеолошке елементе (Јанићијевић 2015: 14).

НАЈВАЖНИЈЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРАВНОГ ЈЕЗИКА

У литератури је одавно истакнут значај језика за право (Висковић 1982: 92–95; Visković 1989: 9–10; Дракић 2012: 370; Лукић 1995: 212; Редли 2019: 228; Станковић 2006: 43; Ђорић 2017: 1582; Škiljan 1998: 19). Правни језик Никола Висковић (1989: 16) одређује као „језички подсистем који употребљавају особе надлежне да изричу правне норме, оне и појединачне, затим правници у њиховом практичком и знанственом раду те сви они који обављају језичке радње понављајући начине изражавања нормотвораца и правника". Постоје уже и шире схватање односа језика и права. Према ужем схватању, језик служи као средство за израду правних прописа, док је према ширем језик средство на коме се одвија целокупна правна пракса (Подгорац 2006: 131). Правни језик првог нивоа је *језик ӣрава као језик објекаӣ*, док је правни језик другог нивоа *ӣравни меӣајезик* (Visković 1981: 309; Максимовић 2006: 168). У правном језику доминира прескриптивна функција, док је спознајна секундарна, а по правилу се не среће експресивна функција, али се јавља спорадично у одређеним документима (Visković 1981: 309–310).

Језик права представља сложен семиотички систем (Visković 1981: 315; Visković 1989: 45). Према Николи Висковићу, правни језик кодиран је општејезичким кôдом, са фонетским, морфолошким, лексичко-семантичким, синтаксичким и прагматичким правилима природног језика и нормативноправним кôдом, преко кога се природни језик преводи у систем правних норми (Visković 1989: 45–46; Јанићијевић 2015: 51). Стварање значења у оквиру правног текста је конструисано кроз интеракцију између правног текста и социјалног контекста у коме се ствара (Halliday, Martin 1993: 22).

Нема велике кохезије између делова правног текста, а она се остварује преко (Јанићијевић 2015: 65; Савић и др. 2006: 56)[7]:

(а) антонима и контраста:

> Овай испиӣ *нису дужни йолаӣаӣи они, кои су редовно свршили йравословне науке* и поредъ тога кодъ когъ овоземальскогъ правозаступника баръ за три године упражнявали се, или баръ две године служили кодъ земальски судова' или кодъ

7 Због дужине рада наводимо само примере језичких механизама поменутих у литератури, без улажења у надреченични ниво. Кохезија се остварује на надреченичном нивоу понављањем заменица неодређеног значења, као и понављањем именица. У 19. веку, из кога су преузети примери, текстуална кохезија се остварује и на реченичном нивоу, пошто је реченица често разуђена и дуга, те је потребно поновити информацију.

Попечительства Правосудія, а дошли су до званія Столоначалника или Секретара. *Но они, кои су редовно свршили правословне науке, моіу положити исйиты*, о комъ є речь, ма да се нису по вишенаведеномъ кодъ правозаступника упражнявали или кодъ поменуты надлежателства служили. *Они йакъ, кои нису йравословне науке редовно свршили*, а мисле да су способни за правозаступника, имаю право тражити и добити допуштенѣ за тай радъ (*Зборник* 1863: 61-62).

(б) именица неодређеног значења:

Настоявати да се Пассоши, кое онъ издавао буде, по Высочайшымъ Хатишерифима Султанскимъ, основаннымъ на Трактатима, существующимъ између Блистателне Порте Отоманске и Покровителствуюћегъ Сербію Императорско-Русскогъ Двора, уважаваю свудъ изванъ границе Србске, тако, да се *лицама* онымъ, коя съ таковымъ путовала буду, никакова препятствія у Иностраннымъ Државама неполажу (*Зборник* 40: 31).

(в) односа опште–посебно:

Зато и *сваку нуждну и йонскану йотребносты, као што є ело и йиће,* карантинистима одлученый съ ньима колибашъ у колибу доноси, кой утаковой дужностной своіой послуги вѣштъ мора быти, да не бы у приманю и предаваню у ону спадаюћи предмета мѣшавини повода дао (*Зборник* 1845: 73).

(г) синонима:

А по истеченю овога времена добия онъ право собстености на исту землю, и може онда захтевати, да му Окружный Судъ таіію на ню изда, кое ће Судъ, саслушавши о томе дотичну обштину, учинити, и текъ по добывеной оваковой таіии постає онъ одъ те землѣ правый *їосйодаръ (собсйвеникъ)* (*Зборник* 1863: 57).

(д) понављања именица:

Недостатцы, кое рачунополагательи подмирити мораю, изискаће се такође на писмено закгеванѣ Главне Контроле; ал' ће у исто време и надлежно Попечителство *о изисканомъ недосйашку* одъ стране Главне Контроле извѣстити се, кои – *недосйашакъ* – ће се у ону кассу пріимити, у кою по природи своіой утећи мора (*Зборник* 1845: 307).

(ђ) заменицама:

Што се овогъ протериваня тиче, ова мѣра премда се може сматрати као неправедна за оне обштине, у кое се *овакви* рђави люди шалю (*Зборник* 1847: 51).

ИДЕОЛОШКА ПОДЛОГА ЈЕЗИКА ПРАВА

Правне норме функционишу као „средства принудне друштвене контроле којима се постављају најспецифичнија правна значења" (Visković 1989: 21–22). У литератури је језик права препознат као идеално средство контроле (Andrijanić 2009: 15; Visković 1981: 51; 318–319; Visković 1989: 122; Јанићијевић 2015: 10–11;

Silić 2006: 65; Hiltunen 2012: 39). Фетишизам и политичка функција језика нераскидиво су везани за правни, административни и политички језик (Луковић 1996: 151–152). Коришћењем правног језика лако се могу неке друштвене групе искључити из правне комуникације (Јанићијевић 2015: 68). Идеологизација језика права наводи се често као разлог за отежано разумевање правног текста (Hiltunen 2012: 39).

Према Николи Висковићу (1989: 124), право као поредак моћи одликују: ауторитарна контрола понашања, претња присиле против оних који крше правне норме (санкција), ограничена компетенција правних субјеката, тајност језичке комуникације, покорност и ћутање широких слојева и механизми догматског закључивања засновани на доминантним идеологијама. Право се ослања на опште добро (лат. *bonum commune*), у чему је слично политици и религији. Појединачни интереси представљају се као интереси свих, а прикривају се иза божанског, праведног или моралног поретка (Visković 1981: 126; Visković 1989: 124–125).

АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВНИ ФУНКЦИОНАЛНИ СТИЛ

Један од специјализованих стилова је и административно-правни (Луковић 1996: 144), који се остварује у оквиру правне и законодавне делатности (Тошовић 2002: 355). Дели се на законодавно-правни, пословни, дипломатски, индивидуално-потврдни и коресподенцијски стил (Katnić Bakaršić 2001: 91; Тошовић 2002: 355; Степанов 2018: 483), а реализује се писмено и усмено (Klikovac 2008: 127; Манојловић 2013: 235; Манојловић 2015: 620; Тошовић 2002: 355; Škiljan 1998: 89–90). Остварује интерференцију са другим стиловима, посебно са стилом правне науке (Katnić Bakaršić 2001: 92; Јанићијевић 2015: 95–116). Има доста заједничких особина са језиком политике (Чутура, Стевановић 2014: 129–130; Škiljan 1998: 86). Међутим, правни језик је, за разлику од политичког, прилично статичан и теже се мења (Škiljan 1998: 86–87). Од политичког језика разликује га и висок степен специјализације (Škiljan 1998: 90). На семантичком нивоу, правне текстове карактеришу егземплификација, темпорална спецификација, каузалне везе, уступци, хипотезе, дескрипције, сугестије, закључци и поређења (контраст или аналогија), предвиђања (предикције) и анализа. Сваки правни жанр има своју посебну семантичку и прагматичку реализацију (Gotti 2012: 64). Директивни стил је одлика административно-правног језика (Тошовић 2002: 366–367). У њему се срећу декомпоновани предикати, удвојене речи и изрази (двочлани, трочлани). Често се понављају везници у сложеним реченицама (Тошовић 2002: 369–371). Предуге, невешто формиране реченице са гломазном синтаксом, нагомилавање речи и синтагми, као и друга огрешења о норму, нису ретка у правном стилу (Klikovac 2008: 127; Silić 2006: 65). У књизи Радоја Симића и Јелене Јовановић Симић говори се о врстама и облицима пословних текстова (Симић, Јовановић 2002: 169–187). Пословне текстове деле на: пословну документацију, пословна писма и пословно-пропагандне текстове (Симић, Јовановић 2002: 169). У пословној документацији језичке ознаке подређене су нејезичким. Језичке исказне форме увек су у облику управне речи и имају номинацијску улогу. Пословни административни стил остаје најмање истражен тип административно-правног стила код нас.

ОДЛИКЕ ЈЕЗИКА ЗАКОНОДАВНО-ПРАВНОГ ПОДСТИЛА

Правни језик је у исто време део општег језика, али и специјализовани језик правне струке (Васиљевић 2014: 1; Visković 1981: 318; Visković 1989: 25–26; Gotti 2012: 52; Јанићијевић 2015: 59; Јовић 1995: 35; Kirfel 2004: 159; Јанићијевић 2015: 60; Максимовић 2006: 164–165, 167; Mattila 2012: 27, 31; Станковић 2006: 44). Елементе из општег језика најчешће срећемо у правним гранама које се тек формирају, као и у правним системима у њиховом зачетку (Mattila 2012: 31). У развијеним правним системима често се правни језик у великој мери разликује од општег језика. Међутим, у пракси сваки правни језик налази се између ова два екстрема (Tiersma 2012: 13). Они имају заједничких особина и на граматичком, нарочито морфолошком, и на лексичком плану. За правни језик је карактеристично да је у њему избор језичких јединица знатно ограничен (Visković 1981: 317; Јанићијевић 2015: 59; Максимовић 2006: 167; Остојић 2000: 24; Таборoши 2006: 34). Никола Висковић (1989: 29–32; примењено нпр. у Остојић 2000: 241) издваја четири слоја језика права: (а) неизмењене елементе општег језика (морфолошке категорије и општеупотребну лексику); (б) измењене елементе општег језика; (в) стручне правне изразе и значења (правну терминологију); и (г) неправничке термине и значења (терминологију других струка).

Једна од најважнијих особина правног језика је и неодређеност, која служи томе да се правна норма примени на што већи број појединачних случајева (Лукић 1995: 97; Таборoши 2006: 34). У правном тексту детерминација је јако ограничена на најважније особине појма (Таборoши 2006: 34). Правни језик је „пун апстракција и генерализација, неодређености, формализма, дефиниција, упућивања на друга места у закону или на друге законе" (Дракић 2012: 376–377). Неодређеност може да се постигне из правне и лингвистичке перспективе. Из правне перспективе, неодређеност се остварује преко неодређених појмова, нормативних појмова и генералних клаузула (Дракић 2012: 377). Из лингвистичке перспективе, неодређеност је средство манипулације (Klikovac 2008: 62–63). Постиже се номинализацијом, употребом безличних израза, употребом пасива, употребом првог лица множине и лексемама општег значења као што су *īрађани, народ* (Klikovac 2008: 64). Правни текст се посматра као отворени текст захваљујући неодређености и нејасним местима у оквиру правних порука (Visković 1989: 149).

Због коришћења правних термина у различитим срединама долази до њихове вишезначности (Mattila 2012: 30; Станковић 2006: 44; Таборoши 2006: 31; 28 Hiltunen 2012: 40). Као илустрацију навешћемо дефиницију малолетних и пунолетних лица у оквиру *Срūскоī īрађанскоī законика* Јована Хаџића из 1844. године:

(а) правна дефиниција малолетних и пунолетних лица у *Срūском īрађанском законику*:

> У смотрењу наредбе законе разлика се чини између *младолēтних* и *ūунолēтних* лица. *Пунолēтна* су *лица* она, која су двадесет прву годину живота свога навршили. *Младолēтна* су пак она која двадесет прву годину живота још навршили нису, и таква су или мала деца, која још нису седму годину, или деца недорасла, која још нису четрнаесту, или деца дорасла, која су прешла четрнаесту годину, али двадесет прву годину још навршила нису (*Īрађански законик* 1844, члан 37).

(б) правна дефиниција пунолетства према *Породичном закону:*

> *Пунолетство* се стиче са навршеном 18. годином живота (*Породични закон* 18/2005-26, 72/2011-73 (др. закон), 6/2015-6), члан 11).

Правни језик је неодређен и прецизан у исто време. Неодређен је да би се правном нормом обухватило што више ситуација, а прецизан је у смислу да не дозвољава да правна норма буде толико општа да се не може применити ни на једну ситуацију (Visković 1989: 64–70; Kirfel 2004: 161; Лукић 1995: 215–217; Манојловић 2016: 169). Да би се прецизно уредили правни односи и да не би било неспоразума, неопходно је да правни језик буде што прецизнији. Да би правни текст био јасан, прибегава се редундантности, а за то служе делимично понављање, лексичко понављање, парафраза и паралелизам (Јанићијевић 2015: 61; Максимовић 2006: 169; Табороши 2006: 34; Ђорић 2017: 1582).

Механизам економичности[8] присутан је у правном језику. Користе се сажимање реченица, скраћивање реченица, избегавање синонима, избегавање дугих речи и синтагми и престанак употребе лексема које означавају реалије из претходног друштвеног периода (Visković 1989: 92). Средства за постизање економичности правног текста јесу: експлицитно навођење само неких елемената правне норме, а прећуткивање других, изрицање правних одредби с општим принципима или заједничким садржајима за већи број правних норми, коришћење конектора из општег језика и специјалног слоја правног језика, окупљање одредаба са сродним правним нормама у један правни акт, типизирање језичких правних радњи, употреба неодређених појмова, употреба легалних дефиниција,[9] употреба синтагми, фраза и доктринираних израза (Visković 1989: 98–99). Номинализације и именичке синтагме такође се користе ради економичности (Манојловић 2013: 238).

Правни језик може бити позитивно и негативно редундантан. Када се користи кôд близак реципијентима, јавља се позитивна редундантност. До негативне редундантности долази гомилањем дугачких и сложених израза и синтаксичких конструкција. Редундантност оба типа остварује се понављањем правничких термина и навођењем елемената виших правних норми у оквиру нижих (Visković 1989: 101; Gotti 2012: 52). Да би се избегла двосмисленост, у правном тексту се користи велики број речи (Gotti 2012: 53). Уколико се претера у овом смислу, то доводи до кршења Грајсових максима квантитета и начина, јер текст садржи више информација него што је потребно, а те информације су често сувишне (Јанићијевић 2015: 68).

Важне особине правног стила су и интертекстуалност и текстуално мапирање (Gotti 2012: 56; Hiltunen 2012: 49). Правни текст може се посматрати као мрежа текстова, при чему постоји упућивање унутар самог документа, али и упућивање на друге правне прописе (Hiltunen 2012: 49). Правни формализам јесте битна одлика правног језика, што се остварује прецизним правним дефиницијама и синтаксичким односима (Visković 1989: 102–103). Постоји разлика између ирационалног

8 У савременим друштвима постоји тежња ка економичном изражавању (Radovanović 2003: 126; Степанов 2018: 486).

9 Легалне дефиниције означавају оно „шта треба да се у правном језику тачно подразумева под конкретним појмом" (Максимовић 2006: 169).

формализма конзервативних магијских, религијских и правних система и (привидно) рационалног формализма модерних кодификација (Visković 1989: 103–105).

Правни језик се истовремено мења и остаје архаичан. До измене правног језика долази са изменом политичке, идеолошке и културне климе, и то прво на лексичкосемантичком и терминолошком плану (Савић и др. 2006: 59; Hiltunen 2012: 50). Граматички ниво правног текста обично је стабилан и тешко се мења (Hiltunen 2012: 50). Правни језик је архаичан и често чува изразе који су изашли из опште употребе (Gotti 2012: 52).

ЗАКЉУЧАК

Рад доноси преглед основних појмова везаних за право као језичку и друштвену делатност. Полази се од тога да је појам права вишезначан. Скреће се пажња на основну структуру правне норме, диспозиција–деликт–санкција, али и на њену развијенију варијанту код Николе Висковића, која има своју примену у анализи језика права. Као значајна се уводи разлика између правне норме и правне одредбе, односно правне норме као дубинске реализације и правне одредбе као површинске реализације. Ова дистинкција је изузетно важна за лингвистику, јер се правна норма на различите начине може реализовати на површинском нивоу правне одредбе. На право се гледа као на комплексан језички и комуникацијски (семиотички) систем, са посебним погледом на примаоце и пошиљаоце правне поруке, али и на сам језички кôд. Право је и систем друштвене контроле подложан идеологизацији и манипулацији, што се и постиже различитим језичким средствима, као што су номинализација и пасивизација. Скренута је пажња на неке важне особине правног језика, какве су редундантност, и истовремена широкозначност и неодређеност, што све омогућава да се један правни пропис примењује на више појединачних ситуација. У области лингвистике, језик права се обрађује у оквиру административно-правног стила, тачније законодавно-правног подстила. Закључак је да је потребна сарадња лингвистичке и правне науке, да би се право као истовремено језички и друштвени феномен сагледао у потпуности.

ИЗВОРИ

Грађански законик 1844: Законикъ грађанскій за Княжество србско, обнародованъ на Благовѣсти 25. марта 1844. године, у Бѣограду, у Кньгопечатньи Княжества Србскогъ.

Зборник 1840: Сборникъ законâ и уредбâ и, уредбены' указа, изданы' у Княжеству србскомъ одъ времена обнародованогъ Уставаземальскогъ (13. Февр. 1839. до Апрл. мес. 1840) I., печатано у Београду: у Кньигопечатньи Княжевства србскогъ.

Зборник 1845: Сборникъ законâ и уредбâ и, уредбены' указа, изданы' у Княжеству србскомъ, одъ Априла 1840. до конца Декмвра 1844. Г. II. частъ, печатано у Београду: у Кньигопечатньи Княжевства србскогъ.

Зборник 1847: Сборникъ законâ и уредбâ, и уредбены' указа, изданы' у Княжеству србскомъ, одъ 1огъ Јануара 1845 до конца Декемвра 1846 (съ прибавленіемъ неки старіи). III. У Београду: Печатано у Кньигопечатньи Княжевства србскогъ.

Зборник 1863: *Сборникъ закона и уредба, изданы' у Княжесѣву Србіи*, XV, у Београду: у Државной Штампаріи.

Устав 1835: Уставъ Княжевства Сербіе изданъ и заклетвомъ потврђенъ о Сретенской скупштини 1835 год., У Крагуєвцу: У Княжеско-Србской Типографіи.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela, Sl. glasnik RS, br. 85/2005. <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_maloletnim_uciniocima_krivicnih_dela_i_krivicnopravnoj_zastiti_maloletnih_lica.html>. [9. 9. 2025].

Породични закон, 18/2005-26, 72/2011-73 (др. закон), 6/2015-6. <https://pravno-<informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2005/18/7/reg>. [9. 9. 2025].

ЛИТЕРАТУРА

Андријанић 2009: Ljubica Andrijanić. „Administrativni stil". *Hrvatistika: studentski jezikoslovni časopis*, god. 3, br. 3, 15–22.

Васиљевић 2014: Небојша Васиљевић. *Аутоматска обрада правних текстова на српском језику*. Докторски рад. Београд: Филолошки факултет.

Висковић 1981: Nikola Visković. *Pojam prava: prilog integralnoj teoriji prava*. Split: Logos.

Висковић 1982: Никола Висковић. „Основе семиотике права (I дио)". *Зборник за теорију права*, св. 2, 91–124.

Висковић 1989: Nikola Visković. *Jezik prava*. Zagreb: Naprijed.

Готи 2012: Maurizio Gotti. "Text and Genre". *The Oxford Handbook of Language and Law*. Ed. Peter M. Tiersma, Lawrence M. Solan. Oxford: Oxford University Press, 27– 38.

Дракић 2012: Драгиша Дракић. „О стилу језика закона". *Зборник Правног факултета у Новом Саду*, 1, 369–381.

Јанићијевић 2015: Марко Јанићијевић. *Дискурс законских аката на српском и енглеском језику: развојно-упоредни приступ*. Београд: Јасен.

Јовић 1995: Љубомир Ив. Јовић. *Језик закона, друго, допуњено издање*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Катнић Бакаршић 2001: Marina Katnić Bakaršić. *Stilistika*. Sarajevo: Ljiljan.

Келзен 2000: Hans Kelzen. *Čista teorija prava*. Prev. Danilo N. Basta. Beograd: Gutembergova galaksija.

Кирфел 2004: Sabine Kirfel. „Правни термини – еквивалентност у двојезичној правној комуникацији с осврtом на лексикографска питања". *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 32/1, 159–168.

Кликовац 2008: Duška Klikovac. *Jezik i moć: ogledi iz sociolingvistike i stilistike*. Beograd: XX vek.

Лукић 1995: Радомир Лукић. *Теорија државе и права. II Теорија права*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Београдски издавачко-графички завод.

Луковић 1994: Милош Луковић. *Развој српског правног стила, прилог историји језика и права у Србији*. Београд: Службени гласник.

Луковић 1996: Милош Луковић. „Специјални стилови". *Српски језик на крају века*. Ред. Милорад Радовановић. Београд: Институт за српски језик САНУ: Службени гласник, 143–157.

Максимовић 2006: Ева Максимовић. „Јурислингвистика као спона између правних и језичких наука". *Право и језик, Зборник реферата са Научног скупа одржаног 4. маја 2006. године на Правном факултету у Крагујевцу*. Прир. Миодраг Мићновић. Крагујевац: Правни факултет у Крагујевцу: Институт за правне и друштвене науке, 163–173.

Манојловић 2013: Нина Манојловић. „Беспредлошке и предлошко-падежне именичке синтагме у законодавно-правном функционалном стилу на примеру Статута Универзитета у Крагујевцу". *Радови Филозофског факултета*, 1, 235–246.

Манојловић 2015: Нина Манојловић. „Пасивне конструкције у административноправном функционалном стилу". *Српски језик*, XX, 619–637.

Манојловић 2016: Нина Манојловић. „Експлицитна категоризација у законодавноправном стилу у српском и енглеском језику на примеру директива ЕУ". *Наука и евроинтеграције*. Ред. Драга Мастиловић. Пале: Филозофски факултет, 341– 352.

Марјановић 2006: Милош Марјановић. „О односу језика и права као друштвених појава". *Право и језик, Зборник реферата са Научног скупа одржаног 4. маја 2006. године на Правном факултету у Крагујевцу*. Прир. Миодраг Мићновић. Крагујевац: Правни факултет: Институт за правне и друштвене науке, 113–129.

Матила 2012: Heikki E. S. Mattila. "Legal vocabulary". *The Oxford Handbook of Language and Law*. Ed. Peter M. Tiersma, Lawrence M. Solan. Oxford: Oxford University Press, 27–38.

Остојић 2000: Бранислав Остојић. „Језичка структура црногорских законика 19. вијека с посебним освртом на њихову лексичку слојевитост". *Српски језик*, 5/1–2, 239–249.

Павловић Јовановић 2021: Јелена Павловић Јовановић. „Главни правци у проучавању језика права". *Наш језик*, LII/2, 59–70.

Павловић Јовановић 2023: Јелена Павловић Јовановић. *Зависносложена реченица у административно-правном стилу српскога језика у XIX веку*. Докторски рад. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.

Подгорац 2006: Тодор Подгорац. „Сложеност односа права и језика". *Право и језик, Зборник реферата са Научног скупа одржаног 4. маја 2006. године на Правном факултету у Крагујевцу*. Прир. Миодраг Мићновић. Крагујевац: Правни факултет: Институт за правне и друштвене науке, 131–148.

Радовановић 2003: Milorad Radovanović. *Sociolingvistika*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Редли 2019: Јелена Редли. „Несистемски спојеви речи у правним текстовима". *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 48/1, 227–236.

Савић и др. 2006: Свенка Савић, Слободанка Константиновић Вилић, Невена Петрушић. „Језик закона – карактеристике и родна перспектива". *Право и језик, Зборник реферата са Научног скупа одржаног 4. маја 2006. године на Правном факултету у Крагујевцу*. Прир. Миодраг Мићновић. Крагујевац: Правни факултет у Крагујевцу: Институт за правне и друштвене науке, 55–63.

Симић, Јовановић 2002: Радоје Симић, Јелена Јовановић. *Основи теорије функционалних стилова*. Београд – Никшић: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Јасен.

Силић 2006: Josip Silić. *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*. Zagreb: Disput.

Станковић 2006: Гордана Станковић, „Глосе о језику у праву". *Право и језик, Зборник реферата са Научног скупа одржаног 4. маја 2006. године на Правном факултету у Крагујевцу*. Прир. Миодраг Мићновић. Крагујевац: Правни факултет: Институт за правне и друштвене науке, 43–54.

Степанов 2018: Страхиња Степанов. „Једна текстна врста административног функционалног стила: оглас (оглашавање) продаје стечајне имовине". *Српски језик: статус, систем, употреба, Зборник у част проф. Милошу Ковачевићу*. Ур. Јелена Петковић, Владимир Поломац. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 479–497.

Табороши 2006: Светислав Табороши. „Језик у праву". *Право и језик, Зборник реферата са Научног скупа одржаног 4. маја 2006. године на Правном факултету у Крагујевцу*. Прир. Миодраг Мићновић. Крагујевац: Правни факултет у Крагујевцу, Институт за правне и друштвене науке, 29–41.

Тирзма 2012: Peter M. Tiersma. "A History of the Language of Law". *The Oxford Handbook of Language and Law*. Ed. Peter M. Tiersma, Lawrence M. Solan. Oxford: Oxford University Press, 13–26.

Тошовић 2002: Бранко Тошовић. *Функционални стилови*. Београд: Београдска књига.

Халидеј, Мартин 1993: M. A. K. Halliday, J. R. Martin. *Writing Science: Literacy and Discursive Power*. London: Washington, D. C: The Flamer Press.

Хилтунен 2012: Risto Hiltunen. "The Grammer and the Structure of Legal Text". *The Oxford Handbook of Language and Law*. Ed. Peter M. Tiersma, Lawrence M. Solan. Oxford: Oxford University Press, 39–51.

Ћорић 2017: Драгана Ћорић. „Значај језика за право". *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 4, 1573–1587.

Чутура, Стевановић 2014: Илијана Чутура, Јелена Стевановић. „Вишезначност текста закона и подзаконских аката у сфери пољопривреде и руралног развоја". *Српски језик, књижевност, уметност, Књ. 1. Вишезначност у језику*. Ур. Милош Ковачевић. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 121–133.

Шкиљан 1998: Dubravko Škiljan. *Javni jezik, pristup lingvistici javne komunikacije*. Beograd: XX vek.

Jelena M. PAVLOVIĆ JOVANOVIĆ

BETWEEN LAW AND LINGUISTICS – CHARACTERISTICS OF LEGAL LANGUAGE

Summary

The aim of this paper is to provide an overview of the key features of legal language, both in legal studies and in linguistics, especially within functional stylistics, where legal language is studied as a specific subtype of the administrative-legal style. Building upon our 2021 research on the study of legal language in Serbia, we approach law as a phenomenon that is primarily linguistic and realized through language. For linguists, particularly relevant are the distinctions between legal provisions and legal norms, the deep structure of legal norms, law as a semiotic system, the ideologization of legal language, as well as the ways in which language and legal norms shape society. The paper highlights the most important characteristics of the administrative-legal style, especially the legislative-legal substyle, within which legal language is predominantly realized. Emphasis is placed on the simultaneous precision and vagueness of legal language, its redundancy, intertextuality, and other relevant features. In the conclusion, the paper outlines potential directions for further research, advocating for cooperation between legal scholars and linguists, while taking into account the inherent features of legal language.

Keywords: Serbian language, law, legal language, functional stylistics, administrative-legal style, legislative-legal substyle.

Рад је предат 2. августа 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 811.163.1'367.7"13"
091(=163.41)"13"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-64747

Оригинални научни рад

*Наташлија Р. ЈЕВТОВИЋ**
Центар „Слово", Београд

АНАЛИЗА КАТЕГОРИЈЕ АНИМАТНОСТИ У ЈЕВАНЂЕЉУ ИЗ МАНАСТИРА ДОВОЉЕ**

Апстракт: Категорија аниматности у савременом српском језику представља облички синктеризам акузатива и генитива именских речи у мушком роду, када се именује живо биће. Насупрот обличком подударању ових падежа у датој категорији, категорија инаниматности подразумева подударање акузатива и номинатива приликом именовања предмета и других неживих појава. У раду ће се спровести анализа облика у којима се јавља категорија аниматности у Јеванђељу из Манастира Довоље. То су оне конструкције у којима се именице мушког рода налазе у функцији правог објекта. Јеванђеље датира између 1387. и 1389. године и састоји се од 220 страна пергамента. Овај рукопис чине фрагменти Јеванђеља по Матеју и Јеванђеља по Луки, као и Јеванђеље по Марку у целости. Из рукописа је издвојено 44 конструкције у облику који одражава категорију аниматности и 68 конструкција у облику за инаниматност у функцији правог објекта.

Кључне речи: категорија аниматности, падежни синкретизам, српскословенски језик.

1. УВОДНА РАЗМАТРАЊА

У оквиру словенских језика, изузев бугарског и македонског језика, категорија аниматности везује се за подударање акузатива са генитивом у оквиру парадигме именица мушког рода у једнини (у јужним и западним словенским језицима) или у парадигмама множине сва три рода (у источним језицима). Ова језичка црта и данас је саставни део српског стандардног језика.[1] Два типа синкретизма (акузатива и номинатива, односно акузатива и генитива) у вези су са тим да ли именица означава жив или нежив појам. Корени ове категорије постоје још у оквиру праиндоевропског језика, од када је установљена веза граматичке категорије рода са категоријом аниматности. У старословенском језику обличко подударање акузатива и генитива везивало се, пре свега, за лична имена у мушком роду, а затим се преносило и на заједничке именице са значењем лица. Потреба за разликовањем акузатива и номинатива ових именица уследила је онда када су се облици номинатива и акузатива фонетским путем потпуно изједначили, али та потреба није постојала у свакој језичкој ситуацији,

* ORCID 0009-0001-1638-7479, jevtovic.natalija@gmail.com

** Рад је изложен на конференцији *Савремени токови у изучавању језика, књижевности и културе* на Филолошком факултету у Београду 2022. године.

1 Стандардним језиком сматрамо језик који је нормиран и, као такав, он је друштвени пројекат (наспрам језика који је имплицитно усвојен у првим годинама живота), усвојен током образовања, нарочито код говорника са дијалекатских подручја (Микетић Суботић, Кињовић 2022: 60).

већ само када се у облику акузатива налази именица која означава лице, тј. онда када се због обличког синкретизма није могао разликовати агенс од пацијенса. Претпоставља се да је дати синкретизам развијен аналошки, угледањем на парадигму упитне заменице *кѣто*. Ова категорија у оквиру падежног система именица мушког рода посведочена је од XI века, а разлика између живих и неживих појмова у словенским језицима у потпуности је, иако у различитом обиму, успостављена до краја XV века.

1. 1. У овом раду ће најпре бити речи о историјском развитку категорије анималности и теоријским аспектима овог проблема, након чега ће бити анализиране конструкције са правим објектом у Јеванђељу из Манастира Довоље, написаном на српскословенском језику. Циљ рада је истраживање ове категорије у рукопису с краја XIV века, упоређивање примера у којима се јавља синкретизам ак.=ген. са примерима у облику ак.=ном., и повезивање теоријских знања о категорији анималности са закључцима у вези са конструкцијама из споменутог рукописа.

1. 2. Питање развитка категорије анималности занимало је бројне лингвисте, почев од Антоана Мејеа, који о њој говори у својој књизи *Uvod u uporedno proučavanje indoevropskih jezika* (1965). Ово питање се разматра и у неким новијим славистичким синтезама, као што је она хрватског лингвисте Милана Михаљевића – *Slavenska poredbena gramatika* (2014). Међу студијама српских аутора који су се бавили проучавањем историјске морфологије српског језика, у чију сферу спада питање категорије анималности, на првом месту је *Историја српскоī језика* (том IV) Александра Белића (2006). О језику српскословенских дела драгоцене податке добијамо из студија Вере Јерковић о Чајничком јеванђељу (Јерковић 1975), Јасмине Грковић Мејџор о језику „Псалтира" из штампарије Црнојевића (Грковић Мејџор 1993), и Наташе Драгин о језику Теодосијевог *Житија Светоī Саве* у препису монаха Марка (Драгин 2007). О функционисању ове категорије на савременом језичком плану говори и Марија Стефановић у раду „Категорија анималности у српском и руском језику" (2008).

1. 3. Рукопис из којег је ексцерпиран корпус за анализу припада збирци рукописа састављеној од стране Александра Фјодоровича Гиљфердинга,[2] руског слависте и дипломате, која се чува у Руској националној библиотеци у Санкт Петербургу (Государственная публичная библиотека). У питању је рукопис бр. 7, односно Јеванђеље из Манастира Довоље у Црној Гори, који датира између 1387. и 1389. године (Мошин 1958: 412). Јеванђеље из Манастира Довоље састоји се из 110 листова пергамента, исписаних ћириличким полууставом.[3]

Пронађен је један водени знак који представља лук са стрелом типа MT, 427 из 1387–1389. и MT, 430 из 1388. Заставице и иницијали у Јеванђељу рађени су киноваром и црнилом. Листови су обима 21,5 x 14,5 (Гранстрем 1953: 103). Рукопис је заведен у збирку 1868. године.

---

2 Гиљфердингова збирка је сачињена 1857. године и садржи рукописе из Босне, Херцеговине, Старе Србије и Црне Горе, који потичу из XIII и XIV века. Комплетирана је у периоду од пет година: 1868. године Гиљфердинг предаје библиотеци највећи број рукописа (101), а 1873. прикључено јој је и 33 старих текстова (Мошин 1958: 409).

3 Сведоци смо чињенице да је српска ћирилица све мање у употреби. Због тога је бављење старим ћириличким споменицима од посебног значаја, јер „очување српског језика и писма представља истовремено и очување и развијање српског културног бића" (Миловић 2021: 86).

2. КАТЕГОРИЈА АНИМАТНОСТИ И ЊЕН ИСТОРИЈСКИ РАЗВИТАК У СЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА

Међу категоријама за исказивање одређених семантичких својстава у већини словенских језика јавља се и категорија чија је функција обележавање живих и неживих појмова. У наставку следи кратак преглед историје развитка категорије аниматности у словенским језицима, а онда ћемо се осврнути и на неке синтаксичко-семантичке аспекте ове категорије.

2. 1. Већина хипотеза о развитку категорије аниматности полазила је од њене везаности за категорију рода, још у праиндоевропској древности. Претпостављало се, наиме, да је подели на три граматичка рода (мушки, женски и средњи) у индоевропским језицима претходила подела на актив и инактив, односно *живо* и *неживо*. Развој је текао тако да су у индоевропским језицима облици за мушки и женски род првобитно били једнаки (упор. компаративни облик придева за мушки и женски род у лат. језику *maior*, према *maius* за средњи). Антоан Меје истиче да „чак и у именичким основама на *-*e*/*o*- или на *-*a*- не разликују се мушки и женски род сам по себи; мушки или женски род индоевропске именице у вези је са значењем и препознаје се само по облику придева који се односи или се може односити на ту именицу" (1965: 115). Такође, суфикс *-s за творбу именица које означавају бића првобитно није разликовао род, те се сматра и да је женски род формиран касније, из мушког (Станишић 2006: 222–223).

Заједнички облици именица за мушки и женски род знали су за обличко поклапање акузатива и генитива, док су именице средњег рода у акузативу имале само облик једнак номинативу. Ова хипотеза указује на то да ови облици можда нису имали значење падежа номинатива и акузатива, већ значење актива и инактива (Станишић 2006: 224). Из овакве бинарне поделе временом се у индоевропским језицима развила подела на три рода, где се мушки и женски род везују за бића, док се средњи род везује за неживе појаве и млада жива бића, код којих карактеристике природног рода још увек нису потпуно развијене.

2. 2. На категорију аниматности и њен даљи развој у прасловенском језику у великој мери су утицале су фонетске промене.

> Опрека мушко–женско подијелила је на два подручја именице које нису биле означене као неживе, а основа подјеле била је повезана са сполним разликама. Мисли се да је већ у касном индоеуропском раздобљу таква слика била битно поремећена и замућена. Важна је морфолошка особина праиндоеуропскога средњег рода неразликовање номинативних и акузативних облика. Такав је сустав наслијеђен у праславенском гдје је његова семантичка мотивираност још више ослабила (Mihaljević 2014: 17).

Затим је уследило губљење разлике између номинатива и акузатива у именицама мушког рода фонетским путем, што је довело до губљења разлике између субјекта и објекта у реченици (2014: 18). Теоријска разматрања о развоју ове категорије указивала су, поред тога, на аналошко преношење из категорије заменичких речи: „Објашњење овој особини дао је, бар са принципске стране, проф. Меје.

Налазећи да се још у општесловенском језику код личних заменица *ја, ти* употребљава генитив=акузатив, тј. *мене, тебе* (поред енклитичнога *ме, те*), затим да се код именице *къто* употребљава облик *кого* (*кого*) опет и за генитив и за акузатив једнине, он је дошао до закључка да је употреба генитива за акузатив код именица које значе жива бића производ утицаја заменице за лице *къто*" (Белић 2006: 162).

2. 3. У најстаријим споменицима на старословенском језику забележена је најранија етапа развоја категорије аниматности, код заједничких и властитих именица мушког рода са значењем лица. За разлику од њих, код именица мушког рода које означавају животиње и предмете јавља се стари облик акузатива (Хабургаев 1986: 148). У XI веку у рускословенским рукописима јавља се доследно спроведен синкретизам код властитих именица мушког рода, у XIII веку овај синкретизам се преноси на све личне именице мушког рода у функцији правог објекта, а у XIV и на конструкције с предлозима (Mihaljević 2014: 18–19). На плану других редакција старословенског језика, познато је да се синкретизам акузатива и генитива јавља од XIV века и у бугарским и пољским споменицима, а порекло води из народних говора (Крысько 1994: 38).[4]

2. 4. Хомогена диглосија у редакцијском периоду подразумевала је коришћење два различита језика – редакцијски старословенски и народни – у виду „вишег" и „нижег" стила у писању. У раном периоду, црквенословенски и народни су се осећали као један језик, због тога што су разлике, нарочито на почетку, биле изузетно мале, и могли су се у појединим жанровима преплитати (Грковић Мејџор 2007: 445). У оригиналним текстовима српскословенска норма, која подразумева употребу ак.=ген. за лица, успостављена је веома рано (с почетка XIII века), док су се у преписиваним делима дуже чувале старије форме (Грковић Мејџор 2000: 315).

2. 5. До краја XV и почетка XVI века у словенским језицима у свим именицама мушког рода успоставила се разлика између живих и неживих појмова, изузев језика који су тада већ имали одлике аналитизма у падежном систему. Такав систем су до данас задржали западнојужнословенски језици. Међутим, споменути синкретизам се није без изузетка јављао у словенским језицима, већ се поред новог облика акузатива напоредо јављао и стари. На ову појаву утицао је, како се сматра, говорников став према одређеном правом објекту, односно његовој активности или пасивности у датој говорној ситуацији (Стефановић 2008: 59).

3. КОНСТРУКЦИЈЕ У КОЈИМА СЕ ЈАВЉА КАТЕГОРИЈА АНИМАТНОСТИ И ИНАНИМАТНОСТИ У ЈЕВАНЂЕЉУ ИЗ МАНАСТИРА ДОВОЉЕ

Како бисмо истакли постојање категорије аниматности у ексцерпираној грађи, поред навођења облика у којима је акузатив једнак генитиву, навешћемо и оне облике који чувају синкретизам акузатива и номинатива. Примери са

4 Сматра се да најстарији пример овог синкретизма у рускословенском језику, у ком се јавља заједничка именица, потиче из XIII века (Крысько 1994: 39).

синкретизмом ак.=ген. сведоче о томе да се посебно маркирају именице које означавају живо, док се стари акузатив (ак.=ном.) јавља код именица које означавају неживо. Бинарност у облику акузатива доказује да је категорија аниматности жива појава у Јеванђељу из Манастира Довоље.

3. 1. Облик у којем се препознаје категорија аниматности, као што је речено, јесте акузатив једнине именица мушког рода који је једнак генитиву. Типични флексијски наставак овог падежног облика је *-а*, који прелази из *-ŏ-* основа м. р. и шири се код именица других основа (Николић 1991: 113).

У наставку ћемо навести примере конструкција са функцијом правог објекта, односно именице у мушком роду једнине у облику акузатива без предлога, које означавају лице:

1. чтн ѡ̃ца 2а.20 (Мт 15.4);
2. то скврьнитъ чловка 2б.12 (Мт 15.11);
3. ѡставитъ чловкъ ѡ̃ца своего 10а.13 (Мт 19.5);
4. цр̃ь видн тѫ чловика 16б.7 (Мт 22.11);
5. [Они] нса имѫть і ѫбиють 29а.15 (Мт 26. 4);
6. [Он] нса же придьсьть 32б.9 (Мт 27.26);
7. посилаю ангела моего 37а.3 (Мр 1.2);
8. поѣ ѡ̃ца отроковица и матерь 45б.22 (Мр 5.40);
9. азъ ѫсикнухъ но̃вна 46б.11 (Мр 6.16);
10. послабь цр̃ь спекулатора 47а.20 (Мр 6.27);
11. чтн ѡ̃ц̃а своего 50б.17 (Мр 7.10);
12. ничьтоже . . . нь можеть оскврьнити чло̃вк̃а 51а.7 (Мр 7.15), 51а.20 (Мр 7.20), 51б.3 (Мр 7.23);
13. въпроси нс̃ь оца его 53а.16 (Мр 9.21);
14. мѫжа сьтворил ѣ есть б̃ 55а.10 (Мр 10.6);
15. чл̃ка оставитъ оца своего 55а.11 (Мр 10.7);
16. никтоже есть иже остави оца 56а.15 (Мр 10.29);
17. [Он] имѣаше с̃на 59б.12 (Мр 12.6);
18. прѣдасть братъ брата 62б.21 (Мр 13.12);
19. [Они] ѫзрѣть с̃на 63б.13 (Мр 13.26);
20. поражѫ пастира 65б.17 (Мр 14.27);
21. пр̃а ѣкова но̃в̃на 66а.7 (Мр 14.33);
22. пилатъ прѣдасть и̃с̃а 68б.16 (Мр 15.15);
23. роднши с̃на 74б.22 (Лк 1.31);
24. [Она] роди с̃на 76а.1 (Лк 1.57);
25. [Она] роди с̃на своего 77а.14 (Лк 2.7);
26. [Они] обрѣтѫ носипа 77б.14 (Лк 2.16);
27. пастирне славеще и хвалеше б̃а̃ 77б.21 (Лк 2.20);
28. [Он] видѣть хр̃ьс̃та гд̃а̃ 78а.17 (Лк 2.26);
29. ть бла̃гс̃лви сѫмень б̃а̃ 78а.22 (Лк 2.28);
30. пѫсти раба свего 78а.22 (Лк 2.29);
31. имамь wтца авраама 80а.10 (Лк 3.8);

32. [Он] спасеше раба его 82а.11 (Лк 7.3);
33. изношахѫ ѳмарша сн҃а 82б.14 (Лк 7.12);
34. видѣти чл҃вка 83б.4 (Лк 7.25);
35. видѣти пророка 83б.7 (Лк 7.26);
36. людие оправдише б҃а 83б.16 (Лк 7.29);
37. [Он] ѯдрѣвь же н҃с҃а 85а.15 (Лк 8.28);
38. поѣмь петра и҃ва҃на и ѣкова 88б.1–2 (Лк 9.28);
39. н҃ь исцѣли отрока 89а.17 (Лк 9.42);
40. погрести ѿца 90а.15 (Лк 9.59);
41. вьѯлоуѵиши г҃а б҃а 92а.11 (Лк 10.27);
42. ѿрашаете вола своего 97б.12 (Лк 13.15);
43. кто не ѯнавить ѿца своего 100б.11 (Лк 14.26);
44. чловѣ҃ць имѣше ѳкономa 103а.9 (Лк 16.1).

3. 2. Облик у којем се очитује категорија инаниматности јесте акузатив једнине без предлога који је једнак номинативу код именица мушког рода. Овакав облик правог објекта срећемо у следећим примерима:

1. н҃ь видѣ имогь народь 1а.9 (Мт 14.14);
2. ѳченици хлѣбь ѣдеть 2а.17 (Мт 15.2);
3. раѯорить ѯаконь 2б.4 (Мт 15.6);
4. хлѣбь не вьѯехомь 4б.8 (Мт 16.7);
5. [Он] вьѯметь крьсть 5б.12 (Мт 16.24);
6. г҃ь дльгь остави 9б.2 (Мт 18.27);
7. дльгь твои ѿпоустихъ 9б.15 (Мт 18.32);
8. вьсьдасть вьсь дльгь свои 9б.21–22 (Мт 18.34);
9. [Он] створи мѫжаскь поль и женьск 10а.11–12 (Мт 19.4);
10. да имамь животь вѣчни 10б.22 (Мт 19.16);
11. всаки иже . . . животь вѣчни прииметь 11б.16 (Мт 19.29);
12. чл҃ць насади виноградь 15а.20 (Мт 21.33);
13. чл҃ць сьѯда стѫпь 15а.21 (Мт 21.33);
14. дасть плодь его 16а.2 (Мт 21.43)[5];
15. [Он] сьтвори бракь 16а.10 (Мт 22.2);
16. [Она] даѣше плодь 18а.4 (Мт 13.8);
17. приноситъ плодь 19а.4–5 (Мт 23.23);
18. исьплетьше вѣнаць 32б.14 (Мт 27.29);
19. приемьше трьсть 32б.20 (Мт 27.30);
20. [Он] понесеть крьсть 33а.3 (Мт 37.32);
21. а҃н҃гль отвали камень 35а.5 (Мт 28.2);
22. ѳготовает поуть твои 37а.5 (Мр 1.2);
23. ѳготованте поуть г҃д҃н 37б.1 (Мр 1.3);
24. иоань ѣде медь диви 37б.12 (Мр 1.6);

5 У преводу је употребљен облик множине.

25. начѣше ѯченици его поүть творити 39а.20 (Мр 2.23);
26. сѣвѣть створише 40а.3 (Мр 3.6);
27. [Оно] даѣше плодь 41б.17 (Мр 4.8);
28. нс̑ь видѣ народь иногъ 49а.13 (Мр 6.34);
29. [Он] призвавь народь 51а.5 (Мр 7.14);
30. прѣвѣсь с̑нь мои 53а.6 (Мр 9.17);
31. мирь имѣите 54б.21 (Мр 9.50);
32. обичан ими 55а.2 (Мр 10.1);
33. вьзѣмь крьсть 55б.20 (Мр 10.21);
34. привѣста жребаць 57б.22 (Мр 11.7);
35. да кто несеть сьсѯдь 58б.1 (Мр 11.16);
36. виноградь т̑лькь насади 59а.22 (Мр 12.1);
37. [Он] сьзда стѯпь 59б.1 (Мр 12.1);
38. дати кинось кесарови 60а.13 (Мр 12.14);
39. принесите ми пѣнезь (60а.16 (Мр 12.16);
40. чл̑вькь оставал домь 64а.6 (Мр 13.34);
41. [Он] ськроүпшьші альвастрь 64б.1 (Мр 14.3);
42. нс̑ь хлѣбь приломи 65б.6 (Мр 14.22);
43. единь извлѣкь ножь 66б.15 (Мр 14.47);
44. вѣсе нс̑ь 67а.3 (Мр 14.53);
45. сьплетьше вѣнаць 68б.20 (Мр 15.17);
46. [Он] вьзметь крьсть его 69а.8 (Мр 15.21);
47. [Он] првали камень 70а.18 (Мр 15.46);
48. [Он] првали камень 70б.5 (Мр 16.3);
49. елисавьта роднть с̑нь 74а.4 (Лк 1.13);
50. [Он] вьздиже рогь 76б.2 (Лк 1.69);
51. поменоүти завѣть 76б.7 (Лк 1.72);
52. ѯготовьти поүть 76б.15 (Лк 1.76);
53. дати разүмь 76б.16 (Лк 1.77);
54. ѯготованте пѯть 80а.1 (Лк 3.4);
55. любить еүнкь нашь 82а.14 (Лк 7.5);
56. посилаю анл̑ь моего 83б.10 (Лк 7.27);
57. [Он] ѯготовает пѯть 83б.12 (Лк 7.27);
58. приобрѣщете вьсь инрь 88а.13 (Лк 9.25);
59. [Он] срѣте народь иногъ 89а.5 (Лк 9.37);
60. наслѣдѯю животь вични 92а.7 (Лк 10.25);
61. хлѣбь намь да 93б.1, (Лк 11.3);
62. твориши обедь 99б.16 (Лк 14.12);
63. твориши пирь 99б.22 (Лк 14.16);
64. кто хоте стѯпь съѣдати 100б.17 (Лк 14.28);
65. дадите прсьтень 102б.1 (Лк 15.22);
66. приведьше телаць (102б.3 (Лк 15.23);
67. пси приходеше облобизахѯ гнои его 104б.5 (Лк 16.21);
68. что благо сьтворь животь вѣчнѣ 109.22 (Лк 18.18).

3. 3. У оквиру именица у аниматном облику јављају се властите именице: нсъ, нов҃на, петра, носипа, хр҃ьс҃та, авраама, ѣкова. Све наведене именице су мушког рода и у акузативу једнине имају наставак *-а*, према *-ŏ-* основи. С обзиром на то да се у старословенском језику категорија аниматности јављала у оквиру властитих именица, овакав облик акузатива не одступа од старословенског канона (Хабургаев 1986: 148).

Од заједничких именица јављају се: ѿца, человка, ангела, спекѹлатора, мѫжа, с҃на, брата, пастира, б҃а, раба, пророка, ѣдьца, винопивца, отрока, вола, ѹконома. Именице су мушког рода, и као код властитих именица, типичан наставак долази из *-ŏ-* основе. Према значењу, ове именице можемо поделити у неколико група: именице које означавају крвно сродство (ѿца, отрока, с҃на, брата), именице из домена библијске лексике (ангела, б҃а), именице из творбено-семантичке категорије nomina agentis (спекѹлатора, пастира, раба, пророка, ѹконома), именице које означавају лица у најопштијем значењу (человка, мѫжа) и именица која означава животињу (вола).

Са синтаксичког гледишта, све наведене именице налазе се у функцији правог објекта. Прва група именица према свом значењу могу бити агенси, због чега се претпоставља да се управо код ових примера јавља ак.=ген., насупрот другој групи именица, које стоје у ак.=ном. и које не могу имати ову синтаксичко-семантичку улогу, са неколико изузетака.

Могу се уочити изведне недоследности у разлици у облику акузатива за живо, односно неживо. Запажамо да се, пре свега, подударање акузатива са генитивом јавља код именица које означавају људе, док само једна именица означава животиње. Унутар групе именица које означавају животиње једна именица се налази у облику ак.=ген. – вола – док се именице жрєбаць и телаць налазе у облику ак.=ном. Пошто се форма синкретизма ак.=ген. односила прво на „социјално активна и пуноправна лица, а потом се ширила на друге, због узраста и породичног и друштвеног статуса потчињене јединке, с разлогом се може претпоставити да се ова иновација најспорије уопштила управо у категорији животиња" (Драгин: 2007: 94–95). У литератури о овој појави у старословенском језику се наводи да се код именовања животиња ретко среће подударање акузатива и генитива (Николић 1991: 116; Хабургаев 1986: 149). У том смислу, облик ак.=ген. код именице вола показује помак у односу на старословенску норму.

У склопу именица у облику ак.=ном. налазе се и именице за лица, с҃нь и нсь҃, које се притом јављају и у аниматном облику. Могуће је да је ову недоследност изазвао манир писара, графијско решење на датом месту у тексту или неки други фактор. Лингвистички није довољно јасно зашто постоје ови изузеци када се у свим осталим примерима исте именице јављају у облику ак.=ген., у потпуно истој реченичној конструкцији.[6]

Преношење подударања ак.=ген. јавља се и код конгруентних речи, у примерима ѡставить человкъ ѿца своего и посълаю ангела моего. Посебно је занимљив облик ак.=ген. код конгруентне речи која стоји уз именицу која означава лица у облику

6 У литератури наилазимо на податак да се именица с҃нь у почетку јављала у облику старог акузатива због тога што се, у реченици са другим именицама које означавају лица, ова именица није схватала као потенцијални субјекат (Хабургаев 1986: 149). За властиту именицу нсь҃ пак не важи исто објашњење.

ак.=ном.: посилаю анг҃ла моего. И овде постоји могућност да именица стоји у облику ак.=ном. због тога што је скраћена и стоји под титлом, док конгруентна реч стоји у типичном аниматном облику.

Именица народь јавља се у облику ак.=ном., у значењу збирне именице; самим тим, овај облик је очекиван. Међутим, у истом облику јавља се и именица єзыкь у значењу именице *народ*, које је настало персонификацијом. У литератури наилазимо на податак да се још у старословенском језику у овом значењу именица єзыкь јављала у облику ак.=ген. (Хабургаев 1986: 149), те овај пример показује другачији облик од очекиваног, чак и у старословенској норми.

Уз малобројне изузетке, можемо закључити да постоји правилност у очекиваној форми акузатива за означавање живог наспрам акузатива за означавање неживог појма. У језику Јеванђеља из Манастира Довоље категорија аниматности је присутна. Овим се потврђују теоријске претпоставке да ова категорија јесте једна од српскословенских црта, без обзира на то што су корени ове појаве посведочени још у старословенској језичкој епоси. Помак у односу на старословенско стање представља једна именица која означава животињу и код које се јавио облик ак.=ген., дотад нетипичан код именица тог значења у старословенском језику.

3. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Почетак развоја категорије аниматности везује се за праиндоевропски период, након чега ће се њен развој наставити у прасловенском и старословенском језику. Диференцијација аниматност: инаниматност од посебне је важности у словенским језицима због слободног распореда реченичних конституената у реченици, где се на основу облика и семантике одређује функција конституената. У српској редакцији (као и у другим редакцијама старословенског језика) ова појава огледа се кроз два синкретизма акузатива једнине именица мушког рода: са генитивом за означавање живог, и са номинативном за означавање неживог појма.

У ексцерпираној грађи из Јеванђеља из Манастира Довоље пронађено је четрдесет четири конструкције са именицама у облику ак.=ген. за означавање живог, и шездесет осам конструкција са именицама у облику ак.=ном. за означавање неживог. Именице у облику ак.=ген. подељене су у две групе: властите и заједничке именице (именице које означавају крвно сродство, именице из домена библијске лексике, именице из творбено-семантичке категорије nomina agentis, именице које означавају лица у најопштијем значењу и именицу која означава животињу).

Прва недоследност у форми акузатива јавила се код именица које означавају животиње: једна именица се јавила у облику ак.=ген., а две у облику ак.=ном. Закључено је да се ова категорија вероватно најкасније јавила код имена животиња, због типичне улоге пацијенса у реченици.

Друга недоследност јавила се код две именице које означавају особе, које су се једном јавиле у облику ак.=ном., док су у осталим примерима стајале у облику ак.=ген. Ова појава није довољно јасна са синтаксичко-семантичког гледишта.

Последњи изузетак везује се за именицу чије је значење настало персонификацијом и чији би очекивани облик и у старословенском језику био ак.=ген., али се у овом споменику јавила у облику ак.=ном.

Након истраживања конструкција закључујемо да се разликовање живих и неживих појмова појављује у рукопису, те да категорија аниматности постоји у последњој четвртини XIV века у српскословенском корпусу. Овај закључак служи као потврда теоријском полазишту на почетку рада.[7] Исход оваквих истраживања може бити откривање нових чињеница у вези са категоријом аниматности у развоју српскословенског језика.

ИЗВОР

Јеванђеље из Манастира Довоље, збирка А. Ф. Гильфердинга, рукопис бр. 7 (110 листова, пергамент, 1387–1389). Руска национална библиотека у Санкт Петербургу.

ЛИТЕРАТУРА

Белић 2006: Александар Белић. *Историја српског језика*, том IV. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Гранстрем 1953: Евгения Эдуардовна Гранстрем. „Описание русских и славянских пергаменных рукописей: Рукописи русские, болгарские, молдовлахийские, сербские". *Труды Отдела рукописей ГПБ им. М.Е. Салтыкова-Щедрина*, 3–131.

Грковић Мејџор 1993: Јасмина Грковић Мејџор. *Језик 'Псалтира' из штампарије Црнојевића*. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности.

Грковић Мејџор 2000: Јасмина Грковић Мејџор „Хиландарска апокалипса Јована Богослова (Хил 474)". *Јужнословенски филолог*, 56, 1–2, 313–320.

Грковић Мејџор 2007: Јасмина Грковић Мејџор. „Диглосија у старосрпској писмености". *Списи из историјске лингвистике*. Сремски Карловци – Нови Сад: ИК Зорана Стојановића, 443–459.

Драгин 2007: Наташа Драгин. *Језик Теодосијевог Житија Светог Саве у препису монаха Марка из XIV века*. Нови Сад: Тиски цвет.

Јерковић 1975: Вера Јерковић. *Палеографска и језичка испитивања о Чајничком јеванђељу*. Нови Сад: Матица српска (Одељење за књижевност и језик).

Крысько 1994: Вадим Борисович Крысько. *Развитие категории одушевленности в истории русского языка*. Москва: Российская академия наук (Институт русского языка).

Кульбакин 1930: Степан М. Кульбакин. *Старословенска граматика*. Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије.

Meje 1965: Antoan Meje. *Uvod u uporedno proučavanje indoevropskih jezika*. Beograd: Naučna knjiga.

Микетић Суботић, Кићовић 2022: Сања Микетић Суботић, Милена Кићовић. „Разлике у ставовима студената србистичке и нефилолошке оријентације према стандардном српском језику". *Баштина* св. 57, 59–72.

Миловић 2021: Марко Миловић. „Занемаривање ћирилице и њен даљи о(п)станак". *Баштина*, св. 53, 81–92.

Mihaljević 2014: Milan Mihaljević. *Slavenska poredbena gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.

Мошин 1958: В. А. Мошин. „К датировке рукописей из собрания А.Ф. Гильфердинга Государственной публичной библиотеки". *Труды Отдела древнерусской литературы*, том XV, 409–417.

7 Поређења ради, у Чајничком јеванђељу, које такође потиче с краја XIV и почетка XV века, синтаксичка одступања од старословенског канона не постоје (Јерковић 1975: 206).

Николић 1991: Светозар Николић. *Старословенски језик I (правопис, гласови, облици)*. Београд: Научна књига.
Станишић 2006: Вања Станишић. *Увод у индоевропску филологију*. Београд: Чигоја штампа.
Стефановић 2008: Марија Стефановић. *Категорија анималности у српском и руском језику*. Нови Сад: Академска књига.
Хабургајев 1986: Георгий Александрович Хабургаев. *Старославянский язык*. Москва: Просвещение.

Natalija R. JEVTOVIĆ

THE ANALYSIS OF ANIMACY IN THE DOVOLJA MONASTERY GOSPEL

Summary

The grammatical category of animacy in contemporary Serbian language is a formal syncretism in accusative and genitive cases of the masculine forms of words with declension denominating living beings. Contrary to the acc. = gen. marker for the animate, the category of inanimacy implies the acc. = nom. overlap when denominating objects and other inanimate phenomena. The paper analyses the forms in which the grammatical category of animacy occurs in the Gospel found in the Dovolja Monastery, dating back to the period between 1387 and 1389 and comprising 220 pages of parchment. The Gospel contains fragments of the Gospel of Matthew and the Gospel of Luke, as well as the Gospel of Mark in its entirety. 44 constructions in the acc. = gen. form (marking animacy) and 68 constructions in the acc. = nom. form (marking inanimacy) functioning as direct objects have been selected from the manuscript.

Keywords: animacy, Serbo-Slavic language, case syncretism.

Рад је предат 26. јануара 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-992 Божовић Г.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-65277

Оригинални научни рад

*Теодора Д. БОЈОВИЋ КРАСИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ИЗМЕЂУ РЕЧИ И КАМЕНА: ПРЕДСТАВЕ ХРАМОВА У ПУТОПИСИМА ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА КРОЗ ПРИЗМУ КОНСТИТУИСАЊА СВЕТОГ ПРОСТОРА**

Апстракт: Ходочаснички путописи Григорија Божовића сведоче о широком рецепцијском домету. У овом раду истраживање ће бити усмерено ка компаративном разматрању књижевних и естетичких стратегија представљања храмова и конституисања сакралног простора у интердисциплинарном оквиру историје уметности, естетике и науке о књижевности. Грађа је ексцерпирана из већег броја путописа садржаних у књизи *На хаџилуку*, са посебним осврtом на путописе „Кичевска пречиста" и „Покрај лабудове песме Рада Неимара", који се издвајају као најрепрезентативнији примери постављеног проблема. Теорија простора биће успостављена као интегративни теоријски оквир који повезује поставке историје уметности и науке о књижевности. Поетика сакралног простора омогућиће сагледавање храмова у Божовићевим путописима у двострукој перспективи: као уметничко-архитектонске објекте и као књижевне представе. Функционални описи храмова и духовно-симболичка димензија издвојених путописно-репортерских записа биће анализирани у њиховом међусобном односу, кроз призму конституисања светог простора, у оквиру хијеротопијског и хијерофанијског приступа.

Кључне речи: теорија простора, књижевност, историја уметности, естетика, Григорије Божовић, хијерофанија, хијеротопија.

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ ПОТЕНЦИЈАЛ ХОДОЧАСНИЧКИХ ПУТОПИСА ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА

Путописна проза Григорија Божовића,[1] она која бележи пишчева ходочасничка путовања, озбиљно је сведочанство једног времена. Међутим, није у питању само значајан прилог књижевности 20. века, већ је реч о знатно ширем научном и културном домету. У научној литератури указано је на то да Божовићеви путописи

* ORCID 0009-0000-2793-0580, teodora.bojovic.krasic@iskp.ac.rs

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

1 Иако дуго очекивано и коначно интересовање за овог великог српског књижевника међу истраживачима јесте присутно од краја 20. века све до данас, те шира научна и читалачка публика бива упозната са ликом и делом овог колашинског писца, прилажемо неколико редова о рођењу Григорија Божовића и о његовој путописној прози. До скоро се сматрало да је Григорије Божовић рођен 15. фебруара 1880. године, ипак, новија истраживања показују да је Божовић рођен истог дана када је и погубљен – на дан Свештеномученика Игњатија Антиохијског, 2. јануара.

могу бити и значајан извор етнографских, лингвистичких, али и лингвокултуролошких података.[2] Књижевни текстови овог аутора представљају релевантан извор истраживања не само у оквирима науке о књижевности већ и лингвистике, као и историјских, естетичких и историјско-уметничких дисциплина. С обзиром на то да ходочаснички путописи пружају, на различитим нивоима, представе бројних цркава и манастира, великих духовних средишта и кључне тачке српске сакралне топографије, имају, такође, и значајну улогу у реконструкцији прошлости, али и разумевању естетике историје уметности. Ходочасничке путописе можемо окарактерисати на различите начине, ипак, у свим текстовима јавља се скуп заједничких одлика. Наиме, путописи сажимају репортажне, документарне и дескриптивне начине приповедања, чиме се остварује и информативна, али и визуелизујућа функција текста. У Божовићевим ходочасничким приказима наведена тврдња манифестује се његовим реалистичким и детаљно разрађеним описима спољашности и унутрашњости манастира, приказима живописа и фресака, дочаравањем изгледа иконостаса, чак и дескрипцијом зидина и трема цркава. Штавише, Божовић често пружа увид чак и у економију и властелинство манастира (нпр. Манастир Драча у путопису *Млаши-шумина задужбина*, манастири Раваница и Манасија у путопису *Царске задужбине*).

Експлицитно пише о архитектури, стилској и конструктивној традицији (моравска архитектура Раванице, романски стил Манастира Морача, и дебарска архитектура Манастира Пречисте). Често разрађује најситније појединости и темељно описује украсне елементе на вратима, као и и сачуване реликвије (Манастир Пива, путопис *Задужбина Мехмеда Соколовића*). Имајући у виду поменуто, ходочаснички текстови колашинског књижевника јесу и сведочанстава о очуваности архитектонских целина у време настанка путописа.[3] Ипак, оно што је неизоставна карактеристика

Датум који се у литератури помињао (15. 2) је заправо датум његовог крштења и уписа у црквене књиге(види: Бојовић 2021); Божовић је рођен у селу Придворица код данашњег Зубиног Потока у Ибарском (Старом) Колашину и једини је мушки потомак протојереја и колашинског кнеза Вукајла и његове жене Стојане [...] (Јевтовић 1996: 15); Божовићева путописна проза настала је од почетка 1925. године до првих месеци 1941. године и чини је више од четири стотине путописних наслова [...] (Јевтовић 1996: 10); Велики значај (посебно за постављен истраживачки проблем у нашем раду), имају његови путописи са многобројних ходочашћа, који постају својеврстан заштитни знак овог писца: „Двадесети век је снажно обновио интересовање код српских писаца за православне храмове. Без премца у томе је свакако Григорије Божовић, до данашњих дана, непревазиђени ходочасник. Школујући се и радећи у Старој Србији, као и обављајући бројне националне послове, он је био у прилици да посети древне цркве и манастире, да се сретне са плејадом свештеника и монаха, да упозна чувене архијереје, да некима буде сарадник, да им се диви и да их поштује" (Бојовић 2016: 9).

2 Види: Бојовић 2006: Драгиша Бојовић. „Елементи свештеног језика у прози Григорија Божовића". *Језик и стил Гриѓорија Божовића*: зборник са научног скупа одржаног 16. и 17. фебруара 2005. године у Косовској Митровици и Зубином Потоку. Ур. Драгиша Бојовић. Косовска Митровица: Филозофски факултет; Зубин Поток: Стари Колашин, 93–99; Бојовић 2018: Јована Бојовић. „Семантички аспекти топонима у књижевном тексту Григорија Божовића". *Византијско-словенска читења 1*. Ниш: Центар за византијско-словенске студије Универзитета у Нишу: Међународни центар за православне студије: Центар за црквене студије, 421–433; Бојовић 2020: Јована Бојовић: „Лингвистичка запажања Григорија Божовића". *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 68, св. 1, 169–185.

3 „Божовића највише занима историја манастира, али и њихова архитектура и сликарство, тешко читљиви натписи, остаци библиотека, археолошки налази, начин и методе обнове. Он се диви

његовог целокупног књижевног рада (Божовићеве поетике у целини), а запажа се и у путописном корпусу, јесте присуство националних елемената. Наиме, Божовић у путописима не одваја национално од духовног, те је њихова синтеза свеприсутна. Код њега је духовно и свето често у служби одбране националног и народног: зато пише да је манастир одиграо значајну улогу у прошлости нашег народа (Света Тројица); Манастир Морачу карактерише као културно, политичко и национално средиште, пише о два некада четничка манастира (Манастир Слепча и Манастир Зрза) и апострофира велику четничку погибију у цркви у Пасјану. Национално у представама духовних средишта у путописима Григорија Божовића везује се и кроз алузије на ктиторе (у глорификаторском тону) (Бела црква у Брезови на реци Грабовици) или за описе портрета одређене лозе (*Једна је Псача*), у оба случаја – у питању су Немањићи као значајни део националног наслеђа у средњем веку.[4]

Јасно нам је, кроз преглед основних карактеристика и начина обликовања ходочасничких путописа у уводном делу рада, да Божовић цркве и манастире, односно духовна средишта описује и на функционалан начин као архитектонске грађевине. Гледано кроз све претходно уочене аспекте, закључујемо да Божовићева запажања допуњују историографску и архитектонску грађу. Његови путописни записи могу се ишчитавати и тумачити у дијалогу са резултатима историје црквене архитектуре.

Божовићев наратив одликује се присуством духовног и симболичког доживљаја простора, који превазилази искључиво функционално и материјално представљање. У опису сакралних објеката, насталом из ходочасничког искуства, аутор комбинује више перспектива. Као писац и уметник, он опису храмова придаје и књижевна, односно уметничко-симболичка значења. Стога се путописна књижевност Григорија Божовића, посебно текстови посвећени храмовима и духовницима, може анализирати и у оквирима историје уметности и теорије простора, дисциплина које повезују архитектонски објекат и његову књижевну репрезентацију.[5]

Поред тога што пружа верну дескрипцију архитектонских и ликовних детаља, наглашава и свој духовни утисак, а описи су некада пропраћени књижевним симболима и метафорама. Зато његови путописи пружају могућност тумачења и ишчитавања кроз методе књижевне анализе (са нагласком на функцију простора) и методе историје уметности (иконографија, стил, функција простора); дакле, закључујемо да је заједнички чинилац функција простора, односно – функција сакралног простора. Ходочаснички путописи јесу, сами по себи, у служби светости. У питању је

и старим и новим мајсторима. Узвишени су му градитељи и Раде Неимар (XV век, у Љубостињи) и архимандрит Никон Лазаревић (XX век, у Каленићу). Нико тако надахнуто није писао о градитељу Љубостиње. То слово Григоријево може се поредити још само са његовим надахнутом речју о Његошу. Нико, осим Григорија Божовића, тако надахнуто овог неимара није видео као пророка и песника" (Бојовић 2017: 6).

4 Српски светитељи виђени су и као национални хероји, те су управо ови култови и њихово ликовно прослављање допринели преплитању верског и националног идентитета, односно „национализовању вере" и „сакрализовању нације" (Женарју Рајовић 2016: 173).

5 Будући да свој приступ у овом раду заснивамо на својеврсној симбиози историје уметности и науке о књижевности, значајно је упутити и на сведочанство сусрета књижевника Григорија Божовића и руског историчара уметности и универзитетског професора Николаја Љ. Окуњева. Наиме, у путопису *Данашња Сīтуденица* Божовић ће описати свој разговор са Окуњевим испред Манастира Студеница (види: Божовић 2016: 58).

путовање ка светињи, било да се ради о цркви, манастиру, гробу, реликвији или месту чуда. У овом случају, крајњу тачку у његовим записима – храмове – посматрамо двојако: као књижевне представе, али и као уметничко-архитектонске објекте. Са једне стране, постоји наративна, поетско-духовна интерпретација, а са друге стране, материјална и визуелна основа ту интерпретацију чине опипљивом. Божовићева путописна сведочанства нам показују да одређене представе духовних средишта могу да се посматрају и кроз контекст поетике простора у књижевности и поетике сакралног простора, а поетика светог простора у себи обједињује, као што смо већ истакли, више дисциплина и приступа.

КОНСТИТУИСАЊЕ СВЕТОГ ПРОСТОРА У РАЗМАТРАНИМ ПУТОПИСИМА КРОЗ РАЗЛИЧИТЕ ИНТЕРПРЕТАТИВНЕ ПРИСТУПЕ

У наставку рада покушаћемо да пружимо анализу представљања сакралне архитектуре простора у књижевности и историји уметности, а све кроз призму светости, односно хијерофанијског и хијеротопијског приступа (кроз конкретна дела Григорија Божовића). Дакле, када је реч о стварању светог простора, највише ћемо се ослонити на поменуте концепте које су креирали Мирча Елијаде и Алексеј Лидов.

Наиме, за сам чин манифестације Светога Елијаде предлаже темин *хијерофанија*, који, најједноставније речено, подразумева да се нешто свето показује (2003: 68–69). Он је дефинише на следећи начин:

> Од најједноставније хијерофаније: на пример, испољавање светога у ма ком предмету, камену или дрвету, до највише хијерофаније, која је за хришћанина инкарнација Бога у Исусу Христу, нема прекида. То је увек исти мистериозни чин: манифестација нечег сасвим другог, неке реалности која не припада нашем свету, у предметима који чине саставни део нашег природног и профаног света (2003: 69).

Овакав трансцендентни и метафизички приказ светог места налазимо у језичком изразу Григорија Божовића. У његовом опису изгледа Манастира Пречисте (путопис *Кичевска Пречиста*), испољава се узвишено и свето: „Човек има да се задиви највише том слагању камена на камен. То није било зидање, но вез, но златарево гранање сребра, то је било не зидање, но једно певање, права песма. Она побожна, рисјански мекана, узвишена и надахнута […]" (2016: 236). У богонадахнућу се испољава свето, јер оно долази, како сама реч каже – од нечега узвишеног, што не припада овоземаљском свету. Манифестација светога, посредством богонадахнућа, достиже савршенство. То и у наставку *Кичевске Пречисте* потврђује Божовић: „Одиста, ни у једну нашу новију грађевину црквену није уложено оволико надахнућа и правога српско-рекалијскога прохтева да она буде савршена" (2016: 237). Синтеза богонадахнућа, духовног и националног нагона, сажима се у бићу Рада Неимара, који се, у свом доприносу конституисања светог места, како пише Божовић – снажно распевао: „јер то је била не само његова последња песма, него и дело које је затварало немањићко задужбинарство, немањићко православно усрђе" (2016: 91). Један од најлепших описа богонадахнутог дела, најчистијег процеса

утемељења светог места, управо је на страницама путописа *Покрај лабудове пјесме Рада Неимара*, кога писац идентификује и са песником и са пророком:[6]

> Да ту цркву изваја, да је окити и украси, да је оплете и поткити чипкама у пешчару, како ниједно друго длето ни дубач српски нису могли дотле постићи. Јер су ове црквене стране и све њене висине не слагани камен и опека у две боје, но вез занетога и даровитога лазаропољског шанца, чипка млетачка, само не у каквом чувеном мрамору, но обичном левачком жућкастом пешчару (2016: 92).

Са друге стране, општи концепт сакралног простора навео је научну јавност да иде ка појединачним схватањима, као допринос што бољем разумевању компактности светог места. Тако је настао концепт хијеротопије. Зачетник овог концепта, Лидов, дефинише хијеротопију на следећи начин: „Хијеротопија је стварање светих простора посматрано као нарочит облик креативности, као и поље историјског проучавања које открива и анализира нарочите примере такве креативности" (2015: 62). Лидов истиче да је хијеротопија као такав вид делатности дубоко укорењена у природи човека, који у процесу самоосмишљавања себе као духовног бића најпре стихијно, а затим свесно осмишљено, обликује конкретна сакрална окружења у својој свести и у стварности (2009: 10). Ово је јако битно, јер Григорија Божовића, као човека и књижевника, морамо посматрати на тај начин, нарочито ако имамо у виду читав његов књижевни корпус. Божовић јесте „духовно биће" (велики ходочасник), а његови путописи јесу израз духовног нагона у његовом бићу.[7]

Као најопштији појам, сакрални простор односи се на сваки религиозно означен простор. Организација конкретних светих простора пак подразумевала је и присуство одређених елемената који су имали улогу у неком духовно-обредном простору.[8] У својим путописима Божовић често има у виду да пуноћа просторне целине обухвата не само опис спољашности грађевине већ и опис фресака, икона и реликвија имајући у виду њихове религијске функције.

Оба приступа, и хијерофанија, и хијеротопија, подразумевају свето као (све) присутно. Оно се сажима и у следећем Божовићевом одломку:

> Као ћутке слажу ти неимари камен на камен, мере, дотерују, погледају се међусобно, па кад се мало поудаље да сагледају урађено, исправе се дабогме, па озбиљно и некако необично крепко, климну главом у души:
>
> Ете, жив је Господ и жива је наша вера! (2016: 237)

Ово је прави пример целокупног концепта изградње светог простора и објављивања светога. Дакле, оба концепта претпостављају присуство Божје, а то чудотворност овог описаног светог места пружа душама људи. Чак и у одсуству овако експлицитног

6 „А он, песник и пророк, забринут и остављен, загњурио се у своје Богом дане дубине да с белим образом отпева лабудову песму, и своју и српског неимарства" (2016: 92).

7 „У томе се он уздигао изнад свих српских писаца. Нико од њих није ушао у више православних храмова и оставио писано сведочанство о томе, ничија рука није узела благослов од више духовника, ниједан од српских писаца није оставио толики број књижевних портрета (у причама и путописима) свештеника и монаха" (Бојовић 2017: 5–6).

8 „Са становишта естетике, сакрализација храмовног простора преноси се и на целокупни инвентар храма" (Лазић 1997: 160).

манифестовања присуства Божјег, из целог дела описа ишчитава се трансцендентна атмосфера, видно другачија него у осталим путописима. Са друге стране, а када је реч о путопису *Кичевска Пречиста*, сама светост апострофира се чињеницом да овај Манастир Божовић сврстава у ред највећег духовног центра – Јерусалима:

> Ко не може у Јерусалим – тај заређа од Хиландара до Пећке патријаршије. Но, тај свештени поход и пут није могао бити потпун ако се не би посетила и Пречиста, нити би такав хаџија могао бити нејексик хаџија: - и Пречиста је, према томе, била део оне чудне и дивне српске ћабе с ове стране мора! (2016: 234–235)

Свуда Божовић лоцира цркве и манастире у реалном простору, документаристички, али нигде на начин као у путописима *Кичевска Пречиста* и *Покрај лабудове песме Рада Неимара*. Саму локацију Манастира Пречиста Божовић приказује (и симболично) као посебно и свето место. Простор, према тумачењу Јурија Михајловича Лотмана, представља важан сегмент у разумевању књижевне стварности. Лотман пише о разним супротностима – небо: земља, горе: доле, светлост: тама… (1976). Не случајно, сам Манастир Пречиста се налази високо у гори, горе у брдима: „На два часа хода јужно од Кичева, горе у брдима, високо изнад Велике, у сломној и густој гори налази се тај манастир" (2016: 235). Исту просторну поставку примећујемо у опису локације цркве Рада Неимара, *више вајане но зидане*, која се „снажно опрла о заравњено основиште зазеленеле и чисте порте и извила се између седам купастих брда у висине као девичански пркос" (2016: 91). У питању је мотив узвишења као просторне блискости небу, дакле нечему што је, само по себи, трансцендентни и свети простор. Ту близину светом простору неба Божовић експлицитно наглашава у оба путописа: „Планинска свежина, свечана усамљеност, *близост небу* као ретко где" (*Кичевска пречиста*, 2016: 235; курзивно истакла Т. Б. К.); „Целокупан утисак ових споменика недовољно нагони човека да му све ово прође кроз главу: ни више урешавања, *ни јачег замаха к небу* другде, ни шареније раскоши, а опет, и кад се не би знало кад се подизало, осетио би се дах лабудове песме, осетила туга и за деспотовином и за неимарем… снажним пророком и дивним сањалом уметником…" (*Покрај лабудове песме Рада Неимара*, 2016: 91; курзивно истакла Т. Б. К.).

У свом личном духовном доживљају и ходочасничким утисцима (које заправо ретко кад експлицитно изражава), само место, Манастир Пречиста, карактерише светим: „Нешто што се ретко виђа, свето и тајанствено, што проста човека нагони да осети светињу, а просвећена да види како су ове установе имале великога смисла и могле играти велике улоге: да таласају народне громаде и владају њиховим душама" (2016: 236).

Са друге стране, већ смо назначили да путописац често не одваја свето од националног, а исто тако свето перцепира као страдалничко. Ходочаснички опис цркве у Пасјану, у путопису *Задужбина Бејаз-хануме*, подразумева сагледавање овог објекта као светог места, али уједно и места страдања. Но, ипак, једно не искључује друго. Десила се велика четничка погибија и страдање у самом селу, цркви и око ње. Подсетник великог страдања јесу „братске могиле изгинулих четника", које се налазе у порти цркве. У овом случају, страдање доприноси светости самог места. Објекат се

сагледава кроз његову сакралну функцију и мученичку историју. Божовић наставља са страдалничком нарацијом и описима у читавом концепту ентеријера и екстеријера цркве, почевши од гробова и гробница пострадалим четницима, преко „мрке и црне" спољашности, па до описа живописа што чини особени опис светог места.

Даље, у конституисању светог простора од изузетног значаја је однос писац–читалац. Пре свега, неопходно је упутити на њихово заједничко духовно и религиозно искуство (а када је реч о манифестовању светог). С тим у вези, упућујемо на Елијадеову поставку да предмет, манифестујући свето и када постаје нешто друго, он не престаје да буде оно што јесте:

> Свети камен остаје камен; привидно (тачније: са профаног гледишта) ништа га не разликује од осталог камења. За оне којима се неки камен указује светим, његова непосредна стварност се преобратила, напротив, у натприродну. Другим речима, за оне који имају религиозно искуство целокупна Природа је погодна да се укаже као космичка сакралност. Космос у својој укупности може да постане хијерофанија (2003: 69–70).

Божовићев читалац, који поседује описано религијско искуство, у свети простор улази као активни субјект: својим културним памћењем (и наслеђем), литургијским искуством, (у овом конкретном случају и националним бићем), симболичким компетенцијама допуњује, доживљава и у извесној мери учествује у стварању светог простора у тексту. Са тим у вези, стварање сакралних простора је особени вид стваралачке делатности, а Божовићеве путописе можемо да окарактеришемо као рекреирање сакралних простора особеним сведочанствима. Читалац ходочасничких путописа Григорија Божовића може да заузме исту улогу као гледалац у хијеротопијској поставци. Текст гради свој просторни образ који се пресликава, односно идентификује се са физичким простором. Хијеротопијски принцип учешћа гледаоца унутар светог простора може се доследно применити и на књижевни текст. Опис светог места у путописима функционише као вербални просторни образ: читалац је уведен у тај образ и својим памћењем, духовним искуством и предзнањем активно учествује у њему. Ако не својим духовним познањем, онда познањем аутора који текст пише.[9] То се, рецимо, дешава у тренуцима када Божовић на изузетно детаљан начин описује фреске и иконе унутар цркава и манастира. Како наглашава Женарју Рајовић, иконе имају важну улогу у комуникацији верника са трансцендентним (2017: 128), а то се транспонује и на сам Божовићев текст захваљујући искуству самог читаоца. Дакле, у ишчитавању текста, сам простор (храмова), чији саставни део јесу фреске и иконе, у духовној симбиози односа простор – верник, постаје свети простор. У томе, такође, лежи објашњење духовног и симболичног доживљаја путописа Григорија Божовића.

Уопште, обједињујући све претходно истакнуте правце тумачења светог простора, наглашавамо да је сам простор цркава и манастира специфичан простор и даје могућност трансцендирања. Управо то налазимо и у византијском поимању

9 На пример, као што се у хијеротопији свето место гради светлошћу, звуком, мирисом и гестом, тако књижевни текст исте елементе транспонује у језичке обрасце, стварајући ефекат присуства и саучествовања.

храма, где се храм, такође, посматра симболично и као космички простор, који, како истиче Бичков, укида границе небеског и земаљског. Храм је посматран као посредник двеју сфера: „Сам храм, одакле потиче богослужење, његову архитектуру и урбанство Византинци су схватили као неку слику (често – умјетничку), која укида противрјечености између трансцендентне и иманентне сфере" (Бичков 1991: 74). Реч је о схватању цркве као „храма-споменика" и „места теофаније", односно реч је о „простору сабрања „народа Божијег" и званичног богослужбеног култа" (Лазић 1997: 156). Самим тим што Божовић пише о њима на начин на који смо до сада представили, он језичким средствима (ре)креира свети простор и нуди читаоцима улазак у њега, дакле, читаоци добијају могућност уласка у књижевно креиран сакрални простор храмова. Специфичност самог простора даје могућност перцепције засноване на симболичком значењу. „Врхунац сакрализације простора представљен је у схватању и слици храма, његовој сложеној структурној симболици и богосазнајној функцији у оквиру православног схватања сакралног" (Лазић 1997: 155). Дакле, оно што обједињује теорију (светог) простора у књижевности и историји уметности јесте чињеница да се сваки део сакралног простора може симболички интерпретирати (Женарју Рајовић 2016: 104). Пре свега, црква као свети простор подразумева многобројна значења. Како Елијаде истиче, за цркву се сматра да подржава небески Јерусалим, и то још од античког хришћанства, са друге, она пресликава Рај или небески свет" (2003: 105). Простор цркве који се идентификује са небом, односно простором Царства небеског јесте врхунац манифестације светога. Елијаде пише и о чињеници да у простору цркве мора да постоје врата која воде ка висинама, где ће оностарно силазити на земљу, а човек да се, симболички пење на небо. „Симболизам садржан у изразу Врата Небеска богат је и сложен; теофанија посвећује неко место самом чињеницом што га чини отвореним ка висинама, то јест што му омогућује општење са Небом; парадоксална тачка прелаза из једног начина бивствовања у други" (2003: 79). Потврду тезе налазимо и код Божовића. Наиме, симболично се олтарски простор са иконостасом (и са Царским дверима преко којих се улази у олтар) у литератури тумачио на више начина, између осталог, као трон и судилиште вечног Цара, небо и рај (Женарју Рајовић 2016: 104), а Божовић, такође, иконостас назива „небом над престолом" (путопис *Како је у Св. Јовану Биоорском*?).

Дакле, на овај начин описујући храмове и њихове унутрашње структуре, Божовић не само да документује физички простор, већ га симболички преображава у простор духовног уздизања и омогућава читаоцу да учествује у процесу сакрализације и ступи у дијалог са трансцендентним. Тако се храм у путописном дискурсу јавља као место сусрета материјалног и духовног, видљивог и невидљивог, потврђујући своју улогу кључног топоса конституисања сакралног простора у књижевности.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Применом различитих интерпретативних приступа (утемељених у науци о књижевности, историји уметности, естетици…) пружили смо анализу конституисања сакралног простора храмова у изабраној грађи ходочасничких путописа значајног српског књижевника, Григорија Божовића. Главни нивои интерпретације су следећи:

1. Хијерофанијски принцип: концепт који је креирао Мирча Елијаде, а своје место налази и у тумачењу књижевних дела. Наиме, такво *испољавање светог* поткрепили смо конкретним примерима у језичком изразу Григорија Божовића, са посебним осврtом на манифестацију светога посредством богонадахнућа описаног у путописима.

2. Хијеротопијски принцип (Алексеј Лидов): усмеравањем на Лидовљев концепт хијеротопије указали смо на обликовање светих простора као израз *духовног наћона* књижевника, који се, посредством различитих параметара, профилише као *духовно биће*.

Заједничком одликом ова два приступа, која подразумева сагледавање светог као свеприсутне категорије, окарактерисали смо конкретне одломке из путописа, у којима се јасно ишчитава трансцендентна атмосфера. Поред тога, процеси хијерофаније и хијеротопије огледају се и у односу писац–читалац, при чему читалац, као носилац религиозног искуства, постаје активни учесник у обликовању сакралног простора у тексту. Стога се управо у релацији писац–читалац уочава посебан вид конституисања светог простора.

3. Симболичка димензија храма: самој теорији (сакралног) простора који у себи сажима више поменутих дисциплина од изузетног значаја је појава (и функција) симбола. Симболичка црквена топографија носи велики број сложених значења и симболизам постаје нит која спаја наше изучавање конституисања светог простора у путописима Григорија Божовића.

Макрооквир специфичних поступака конституисања светог простора у текстовима Григорија Божовића представља опште симболичко начело у поимању храма. Из тог начела, посредством хришћанске егзегезе, гранају се многобројна симболичка значења сваког елемента који чини храмовну целину. Симболизам се нарочито испољава у приказима храма као светог места које је блиско висинама и небеској сфери, а теоријски оквир овог тумачења пружио је део концепције простора Јурија Михаиловича Лотмана. И поред верно описаног простора храмова у путописима, тај простор, посредством симболичког тумачења, постаје и простор искуства – место молитве и духовног преображаја, дакле, простор трансцендентног и светог.

На крају, неупитна је Божовићева способност да нам детаљно пружи визуелно устројство храмова, описе архитектонских објеката, иконографије и живописа, али и да користи симболичко-духовни наратив својствен књижевном дискурсу. Његови описи теже и документарности у контексту визуелних решења познатих и у историји уметности и црквеној архитектури, али и духовној интерпретацији карактеристичној за књижевна остварења, чиме се успоставља простор за вишеслојно тумачење. И у томе се исказује додатна сложеност и богатство Божовићеве поетике.

ИЗВОР

Божовић 2016: Григорије Божовић. *На хаџилуку, Путописи и приче о храмовима и духовницима*. Београд: Службени гласник.

ЛИТЕРАТУРА

Бичков 1991: Виктор Василевич Бичков. *Византијска естетика: теоријски проблеми*. Београд: Просвета.

Бојовић 2006: Драгиша Бојовић. „Елементи свештеног језика у прози Григорија Божовића". *Језик и стил Григорија Божовића*: зборник са научног скупа одржаног 16. и 17. фебруара 2005. године у Косовској Митровици и Зубином Потоку. Ур. Драгиша Бојовић. Косовска Митровица: Филозофски факултет; Зубин Поток: Стари Колашин, 93–99.

Бојовић 2016: Драгиша Бојовић. „Ненадмашни ходочасник". Божовић, Григорије. *На хаџилуку, Путописи и приче о храмовима и духовницима*. Београд: Службени гласник, 9–20.

Бојовић 2018: Јована Бојовић. „Семантички аспекти топонима у књижевном тексту Григорија Божовића". *Византијско-словенска читенија 1*. Ниш: Центар за византијско-словенске студије Универзитета у Нишу, Међународни центар за православне студије, Центар за црквене студије, 421–433.

Бојовић 2020: Јована Бојовић. „Лингвистичка запажања Григорија Божовића". *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књига 68, свеска 1, 169–185.

Бојовић 2021: Драгиша Бојовић. „Игњат и Игњатије. Страдање књижевника Григорија Божовића". *Печат, Култура*, број 669.

Елијаде 2003: Мирча Елијаде. *Свето и профано*. Превео са француског Зоран Стојановић. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка кућа Зорана Стојановића.

Женарју 2014: Ивана Женарју. „Представе и култ мученице Босиљке у Пасјану". *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 42. Нови Сад: Матица српска, 87–202.

Женарју Рајовић 2016: Ивана Женарју Рајовић. *Црквена уметност XIX века у Рашко-призренској епархији (1839–1912)*. Институт за српску културу Приштина/Лепосавић.

Јевтовић 1996: Миленко Јевтовић. *Личност и књижевно дело Григорија Божовића*. Зубин Поток: Стари Колашин, Приштина: Нови свет, Институт за српску културу.

Лазић 1997: Милорад Лазић. *Естетика Доментијанових житија*. Подгорица: Октиох.

Лидов 2009: Алексеи Лидов. *Иеротопия. Пространственные иконы и образы парадигмы в византийской культуре*. Москва: Дизайн. Информация. Картография.

Lidov 2015: Alexei Lidov. "Creating the Sacred Space. Hierotopy as a New Field of Cultural History". *Spazi e percorsi sacri*. Ed. Chiara Cremonesi and Laura Carnevale. Padova: Libreria Universitaria, 61–90.

Лотман 1976: Јуриј Михајлович Лотман. *Структура уметничког текста*. Београд: Нолит.

Teodora D. BOJOVIĆ KRASIĆ

BETWEEN WORD AND STONE: REPRESENTATIONS OF CHURCHES IN THE TRAVELOGUES OF GRIGORIJE BOŽOVIĆ THROUGH THE LENS OF SACRED SPACE CONSTRUCTION

Summary

The pilgrimage travelogues of Grigorije Božović testify to their wide scope of reception. This paper will focus on a comparative examination of the literary and aesthetic strategies employed in the representation of churches and the constitution of sacred space, within an interdisciplinary framework encompassing art history, aesthetics, and literary studies. The corpus has been excerpted from a larger number of travel accounts contained in the book *Na hadžiluku* (*On Pilgrimage*), with particular emphasis on the travelogues "Kičevska Prečista" and "By the Swan Song of Rade Neimar", which stand out as the most representative examples of the problem under consideration. Spatial theory will be established as an integrative theoretical framework linking the perspectives of art history

and literary studies. The poetics of sacred space will enable an interpretation of churches in Božović's travelouges from a dual perspective: as artistic and architectural objects, and as literary representations. The functional descriptions of churches, as well as the spiritual and symbolic dimension of the selected travel-reportage narratives, will be analyzed in their interrelation, through the lens of the constitution of sacred space, within the framework of a hierotopic and hierophanic approach.

Keywords: spatial theory, literature, art history, aesthetics, Grigorije Božović, hierophany, hierotopy.

Рад је предат 27. фебруара 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41:82.02МОДЕРНИЗАМ
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-65163

Оригинални научни рад

*Предраг М. ЈАШОВИЋ**
Академија васпитачко-медицинских струковних студија
Васпитачки одсек у Алексинцу

КОСОВСКА ТЕМАТИКА У ПОЕЗИЈИ СРПСКИХ МОДЕРНИСТА

Апстракт: У раду отварамо питање интерпретације косовске тематике у поезији српских модерниста Алексе Шантића, Јована Дучића, Милана Ракића, Владислава Петковића Диса и Симе Пандуровића, као и њихових сапутника попут Велимира Рајића, Мирка Королије и Милутина Бојића. Циљ рада је да покаже у којој мери је косовска тематика развијена у свим сегментима косовских мотива који чине хероику косовског мита. Хероика косовског мита је била тематски национално слободарско обележје. У уметничкој поезији косовска тематика ће растом надилазити стилске правце и епохе и трајаће вековима творећи један нови, уметнички косовски еп.

Кључне речи: косовска тематика, поезија српских модерниста, Алекса Шантић, Јован Дучић, Милан Ракић, Владислав Петковић Дис.

Косово је било као инспирација и тематика мотивима које обухвата и крајем XIX и почетком XX века основна поетска тема и извор патриотског осећања и тежње ка ослобођењу свих српских крајева. Почетком XX века то се посебно осећало код српских модерниста (А. Шантић, Ј. Дучић, М. Ракић, С. Пандуровић и В. П. Дис) првих модерних песника, правих превратника у погледу заснивања модерног стиха, дискурсу и односу према реалности (Палавестра 1986: 204–205; Петковић 2002: 13–50; Петковић 2007: 11–19; Делић 2008: 23–36). Зато што су се модернисти ослањали на слободарску поетску тематику „националног романтизма минулог столећа" (Палавестра 1986: 28), Палавестра Косово није уврстио у „нове песничке теме" (Палавестра 1986: 205–206), јер је она, као темељ и извориште поетског испољавања слободарских тежњи и „непристајања на пораз" (Јефтимијевић Михајловић 2020: 29) наслеђена из минулих епоха романтизма и реализма.

За разлику од свих других српских модерниста, косовска тематика је непосредно егзистенцијално везана за биографију Милана Ракића. Он једино има циклус песама „На Косову" које су непосредно везане за поднебље на којем су настале. То су: „Божур", „Симонида", „Јефимија", „Напуштена црква", „Минаре", „На Газиместану". Овом циклусу песама прикључујемо и песму „Кондир", јер је подтекстом везана за лик Косовке Девојке, која представља један од централних мотива

* ORCID 0000-0001-6001-6416, pjasovic@gmail.com

косовске тематике. Ракић тако у уметничком певању представља „почетак" (Петровић 2007: 186) уметничког обликовања косовског епа.

Алекса Шантић није имао посебно одређен циклус са косовском тематиком, али је зато имао највећи број песама које су на различите начине садржински везане за Косово. Најпознатије су: „Празник", „Ловћене", „Призрене стари" и „Јутро на Косову". Дучић, Пандуровић и Дис певали су далеко мање песама које се поетски садржином ослањају на тематику Косова. Код такозваних „сапутника" српских модерниста песме са овом тематиком пронашли смо код Велимира Рајића, Милутина Бојића и Мирка Королије.

Има доста песама код којих садржином, строфом или стихом можемо успоставити аналогију и асоцијацију са косовском тематиком и мотивима. У тим песмама је дошло до поетичког обликовања појма Косова у симбол и метафору. Преко целокупног косовског наслеђа, као колективно прихваћеног, у поезији српских модерниста Косово и косовска тематика имају вредност парадигме којом се представља слободарско опстајање српског народа кроз векове.

Алекса Шантић, као најплоднији песник у српској модерни, пре свега остаје упамћен као песник родољубивих узлета и меланхоличних осећања. Ову дихотомијску карактеристику, као његово поетичко обележје, експлицирао је још Скерлић (1953: 178). Војислав Ђурић, као и Јован Скерлић, утврђује да су *родољубље* и *сета* два основна осећања која тематски одређују Шантићево песништво (Ђурић 1971: 7).

Косово и Видовдан „Шантић је доживљавао као велику српску" (Јашовић 2010: 54) трагедију. Зато је Видовдан „тужан" (Шантић 2008: 47) и „црн" (Шантић 2008: 71). Гусле су слободарски инструмент који ће памћењем косовске трагедије и слављењем „Милошевог соја" (Шантић 2008: 40), чувањем сећања на Лазара и Марка (Шантић 2008: 236) омогућити будућим поколењима да се спере „Вукова љага" (Шантић 2008: 372).

Поред песама: „Призрене стари", „Призренска ноћ", „Јутро на Косову", „Ловћену", „Празник", које су непосредно инспирисане Косовом, пронашли смо двадесет и једну песму, где је заступљена косовска тематика и где доминирају косовски мотиви (Јашовић 2010: 54). Није мали број песама у којима Косово као појам има само вредност симбола који упућује на ослобођење („Једна ноћ деспота Ђурђа Бранковића", „Ловћену" и „Свијетли дан").

Шантић је узимао косовску тематику за средиште своје родољубиве поезије највише у време балканских ратова. Поред тога што је у овим песмама осетан раскид са романтичарском поезијом, осећа се штимунг новог надолазећег правца модерне.

Поред устаљених мотива који су везани за косовску тематику, код песника српске модерне срећемо и један нови мотив. То је мотив *напуштеног храма*. Налазимо га код Милана Ракића и Мирка Королије у различитим семантичким модификацијама (симбола и метафоре) има га и код других модерниста. Шантић га је опевао у мисаоној лирској структури „Порушени храм".

Ова песма сложене структуре од једанаест строфа спевана је у симетричним јамбским дванаестерцима. Песма је структуирана смештањем лирског субјекта у средиште простора у коме се смењивањем положаја видног поља у односу *горе-доле*

успоставља динамика кретања и подиже и спушта тензичност осећања у односу на објекат порушеног храма (Јашовић 2010: 55–56). Порушени храм не представља само порушени верски објекат, већ је и симбол „Србинове слоге" (Шантић 2008: 142). У тој потреби за слогом садржана је идеја песме.

У песми „Косовско цвијеће" проналазимо упрошћене мотиве Лазара – свете жртве за српство и веру и Вука – симбола издајства. Лирски субјект љуби цвеће и ако му „сузу креће" и ступа у дијалог са цвећем – Косовом. Кад сазна да је Косово још увек поробљено, лирски субјект постаје свестан страшне истине „Ох, још туђин тамо влада" (Шантић 2008: 145), коју изриче као потврду патриотског разочарења.

У песми „Србин живи" наилазимо, супротно модернистичким тенденцијама, на један животворни полет и радости, јер упркос петовековном ропству, захваљујући сјајној историји „Србин живи – своје тражи" (Шантић 2008: 301). Али, коначно ослобођење биће остварено „кад Србин слоге жаром/ Причести се једног дана" (Шантић 2008: 301). И овде песник инсистира на слози као услову који води ка ослобођењу.

Песма „На Косову" почива на јунаштву косовских јунака кнеза Лазара, Југовића и Марка Краљевића. Испевана у скоро наизменичном смењивању четвераца и осмераца и завршним усклико̀м „ура", као завршетку обеју строфа, представља својеврсни бојни поклич ратника који крећу у битку сигурни у извесност победе. У битку не крећу са било којег простора нити се барјак као полазна тачка на јуриш побија било где. Сада се не иде у бој на Косово, већ се са Косова креће у битку за коначно ослобођење целокупног српског народа. Сама битка није само физички сукоб две непријатељске војске. То је битка која сад за Косово представља Васкрс и Цвети.

На твој Васкрс, твоје Цвети
Ко богови знамо мрети:
Пред барјаком
Хорде наше
Силан Марко Шарца јаше!
Ура!

(Шантић 2008: 533)

Код Шантића су косовски поетски мотиви „добили симболички значај у борби за очување српског народа" (Шљивић 2021: 338), што ће се развијати до данас. Косово је било велико губилиште, али и симбол слободе, бедем одбране и место где ће Срби препознати слогу као једини начин опстанка и победе.

Зоран Гавриловић је истицао Ракића као првог српског песника „који је знао да успостави дистанцу и нађе меру и према на дотадашњој естрадности поезије" (Гавриловић 1958: 73). Сматра да је Ракић „по својим основним расположењима битно другачији, битно свој и оригиналан и то је његова највећа вредност" (1958: 76). Ракић је први узео стару косовску тематику за песнички циклус и у новој модерној српској поезији њоме утемељио свој превратнички стих и своје поетичке и стваралачке назоре.

> Снага Ракићеве родољубиве песме са косовском тематиком садржана у модерном осећању родољубља, које је саопштено на крајње једноставан и одмерен начин који је у потпуности сообразан модерним захтевима епохе и актуелним захтевима тренутка у којима је овај циклус настајао (Јашовић 2009: 59).

Његовим циклусом „На Косову" немогуће је прехвалити његову песму, јер она није само у једном нова (што би већ било доста), већ је у свим сегментима другачија од свега што се до тад певало. „Са које год стране да му прилазимо, он се издваја и узвисује" (Јовановић 2007: 169).

Ракићева програмска песма „На Газиместану" има двоструки значај – поетичко-програмски, јер утемељује једну нову генерацију песника и патриотско-морални, јер тој генерацији одређује место у актуелности и одређује природу њеног родољубља у односу на прошла времена. Ова песма настала на Косову 1907. године представља настављено сећање на Косовски бој, али у једном новом песничком дискурсу, где је у последњој строфи избегнута патетичност заклињања, али је задржана свечаност заклетве и дигнитет онога који се заклиње, како у своје име, тако и у име своје генерације:

> И данас кад дође до последњег боја,
> Неозарен старог ореола сјајем,
> Ја ћу дати живот, отаџбино моја,
> Знајући шта дајем и зашто га дајем!
>
> (Ракић 1995: 85)

Овако структурирана „заклетва" непосредно кореспондира са заклетвом Милоша Обилића, коју је дао у једном понесеном, егзалтираном осећању и дубоком разочарењу, јер је испољена сумња у његову лојалност. Лирски субјект, као и Милош Обилић, даје заклетву јер је сигуран у своју решеност да брани своју част и отаџбину.

Сагледавано са аспекта књижевне традиције и интертекстуалности у односу на поетски преврат/новитете, можемо рећи да је својим циклусом, макар инспиративно, деловао на циклус „Косово поље" Васка Попе и касније Милосава Тешића. Тако би у књижевној традицији српске књижевности Ракић својим циклусом представљао својеврсни структурални беочуг између усмене поезије и поезије романтичара са поезијом песника који ће доћи деценијама после Ракића и сваки од њих ће направити оригиналну, нову, превратничку поезију са косовском тематиком.

Углавном се дуго у науци о књижевности држало да су *љубав* и *природа* два основна тематска круга у Дучићевој поезији (Гавриловић 1958: 54). Овај тематски круг Јован Делић је преобликовао и доста тога додао. Пронашао је шест тема (смрт, Бога, жену, отаџбину, природу и поезију – Делић 2008: 89) које су биле Дучићева поетска преокупација.

Док код Дучића имамо песме које непосредно говоре о богу и љубави, дотле косовску тематику препознајемо посредно из песама које су родољубиво интониране. У песми „Вечној Србији" успостављање аналогије са косовском тематиком омогућавају „косовски витези":

Косовски витези при пут су знали
За војску убица што ће да их срете
За гнусно јунаштво оних што су клали
У постељи старца, у колевци дете.

(Дучић 2008: 323)

Код косовских витезова за њихову афирмацију у песми није од пресудног значаја јунаштво. Оно се код витезова, нарочито код косовских, подразумева. Овде је од значаја *знање* косовских витезова које се манифестује кроз памћење. Њихово знање, спознаја о „гнусном јунаштву" (Дучић 2008: 323) непријатеља који су клали „у постељи старца у колевци дете" (Дучић 2008: 323) пренело се као тешко искуство српског народа из четрнаестог на двадесети век, када се злочиначко „гнусно јунаштво" над српским народом поновило.

У песми „Југославија Април 1941" Косово је симбол који се остварује кроз дозивање лирског субјекта – „Косовски хероји, шта мислите за нас" (Дучић 2008: 325). Он их дозива како би му разрешили дилему. Њему је неопходна помоћ да разуме пропаст српске војске коју описује оксимороном „за бродолом беше довољна бара" (Дучић 2008: 325), што, опет, више доказује лакоћу пропадања српског народа но што одговара на питање зашто је пропао. Оставши без „Милоша и честитог цара" (Дучић 2008: 325) славних Немањића без бунара који су „редом затровани" (Дучић 2008: 325), лирски субјект је у средишту поновљеног страдања у окупацији, остао без одговора.

Пошто није могао да рационализује пропадање српске војске априла 1941. године, лирски субјект пораз представља као казну божју за грехе које је његов народ учинио према Богу, јер су интригу заменили идејом, лаж су назвали идеалом, борили се без искрености, рушили законе да спасу слободу, продали су „мошти светих краља и крв Мученика" (Дучић 2008: 325). Зато је морало доћи до пропадања као својеврсног искупљења.

Другачији од осталих, „Дис има посебно место у еволуцији српског стиха и поезије" (Петковић 2002: 9), он „постаје претеча наше савремене поезије" (Гавриловић 1958: 141). Зато се не ретко Дис узима као „пјесник промјене" (Делић 2008: 275). Подједнако је утицао на читалачку и критичку рецепцију. Првој је мењао хоризонт очекивања, а другој је мењао вредносни приступ. Занимљиво је да и поред тога што има доста радова о Дисовој поезији, истакнутих научних студија, запажамо две чињенице: прво – има врло мало радова о Дисовој родољубивој поезији и, друго – у већини радова и студија нема ни помена његове збирке „Ми чекамо цара". У студији Милана Ранковића *Особености Дисове поезије* (1976) Ранковић нигде не наводи да је Дис писао родољубиву поезију, као да је овом делу Дисовог лирског стваралаштва одрицао естетску вредност. Што се тиче библиографије радова о Дисовој поезији од 1092 јединице[1] само се три рада односе за његову родољубиву поезију (види: Петковић 2003: 176–231), али се ни у једној не помиње косовска тематика или мотиви везани за ову тематику.

1 Ми знамо за још стотинак које нису наведене у библиографији радова о Дису у *Сабраним делима* из 2003. године.

Дис се непосредно дотиче мотива Косова у песми „Споменик". Песма је певана по ослобођењу Косова 1912. године. Отуда се у лирском субјекту јавља „Нека чудна радост и ново буђење" (Дис 2003: 110). Слобода је дошла у „наглом хуку" (Дис 2003: 110). Због брзине, али и тежине страдања долазак слободе лирском субјекту чини неверицу:

И кад гледам воде, вароши и села,
Земљу што изниче из крви синова,
Чини ми се да људска то нису дела,
Већ споменик давни минулих џинова.

(Дис 2003: 110)

Лирски субјект не зна да ли је све то доживео, или је то тек искуство из прочитаних књига. Несигуран, како у сопствену снагу, тако и у људску снагу, он не верује да је извојевана слобода дело људске упорности:

И још се чини да ми душа сања,
Да споменик живи, има живот дуги,
Да данас силази у нова предања,
Да спрема нараштај за споменик други.

(Дис 2003: 110)

Слободу изједначава са монументалношћу споменика који ће трајати, али ће бити слободарска инспирација будућим генерацијама: „данас силази у нова предања / Да спрема нараштај за споменик други" (Дис 2003: 110). Са једне стране ова песма је надахнута полетом ослобођења Косова после тешког ропства од пет векова, а са друге, она је визионарска, јер је то надахнуће и опијеност слободе тек припрема за њену борбу у будућности и опстајање Срба у диктираној слободи кроз читав двадесети век до данас.

Код Симе Пандуровића налазимо неколико песама („Војнички растанак", „Цвеће овог пролећа" и „Стари ратници") у којима се преко симбола успоставља аналогија са косовском тематиком. У песми „Војнички растанак" то би били стихови:

Водиће нас сенка великог Цара,
Полумесец док се не сруши у крви.

(Пандуровић 1970: 132)

„Велики Цар" неодољиво асоцира на кнеза Лазара,[2] који је својом жртвом за хришћанство, српство и православље заслужио царство небеско. Непоколебљивост његове жртве у борби против отоманског ропства на Косову је представљена полумесецом као јасним симболом ислама. Решеност да се полумесец „сруши у крви"

2 Врло лако овај симбол може да се односи и на цара Душана.

(Пандуровић 1970: 132), још једном, у двадесетом веку, у време балканских ратова, он у својој песми потврђује одјеке косовске тематике и мотив косовског боја.

У песми „Цвеће овог пролећа" тек топоними река Ибра, Лаба и Ситнице асоцирају на Косово и мотив Косовског боја и у песми представљају својеврсни одјек косовске тематике која је преко књижевне традиције, усменог предања и историје дошла до Пандуровића.

Истоветно је и са песмом „Стари ратници", коју можемо везати за косовску тематику само утолико уколико стари ратници асоцијативно упућују на косовске витезове јер су њихови „коњи добри, а опрема сјајна" (Pandurović 1918: 112), њихове „душе беху оклопи што блеште" (1918: 112). Сви други стихови могу да се односе на српске јунаке кроз историју на које генерација Симе Пандуровића нимало не личи.

Ово је једна од ретких песама где Пандуровић превазилази мотив смрти и песимизам, који су толико карактеристични за његову поетику. То постиже тако што упоређује однос старих ратника према животу у односу на његову генерацију:

Они су волели живот узбуђења,
И умирали, волећи га страсно;
Нас ни очајање не диже нит' мења:
Ми ћутимо делом, а роптмо гласно.

(Pandurović 1918: 113)

Овим стиховима је Пандуровић показао да је пронашао начин да епоха изађе „из моралног и духовног ћорсокака" (Палавестра 1986: 301). Оптимистички однос и страст према животу песник проналази код старих ратника који су, имајући за шта да умиру, имали и за шта страсно да живе. У средишту њихове жеље за животом била жеља за слободом. Код Пандуровићеве генерације, очајање је прерасло у потпуну апатију која је узроковала егзистенцијални песимизам, који је постао њихова сврха живота. Зато његову генерацију „ни очајање не диже нит' мења" (Pandurović 1918: 113).

Понесен коначним ослобођењем Косова и Метохије и Велимир Рајић је певао стихове инспирисане ослобођењем где доминирају имена Милоша и Марка (Рајић 1935: 105) као симбола непоколебљивости и ратничке решености да се боре до краја.

У песми, „Радујте се мученици" у погрому, који су на Косову доживели српски витезови и народ, песник проналази нуклеус у коме је садржан отпор и из кога ће се кренути у ослобођење и освету „крвавог Видовдана" (Рајић 1935: 106) и зато занесен победом романтичарски кличе:

Радујте се, мученици!
Погледʼо је Бог на вас:
Дошли су вам осветници,
Челик-срца оклопници;
Радујте се, ево нас!

(Рајић 1935: 106)

Песме са косовском тематиком проналазимо и код Милутина Бојића, то су: „Молитва", „Понос", „Земља олује" и „Сејачи". У песми „Земља олује" песник прави својеврсну песничку ретроспективу о бурној историји од Дачана преко Римљана и хорди Татара до витезова „са византијских вода" (Бојић 1978: 128), који су крварили „ова поља стара" (Бојић 1978: 128). Ова поља песник не истиче као своју домовину, већ их обележава као место где је „питом народ" (Бојић 1978: 128) некад „пао на њих" (Бојић 1978: 128). Тај *пад*, ни налик Дисовом паду, означава *колективни пад* у смислу пропадања. То је пад „питомог народа" (Бојић 1978: 128) на „ова поља" (Бојић 1978: 128). Ту где је пао, народ је „због братимио орлове и челик" (Бојић 1978: 128), борећи се да не овлада „мржња Већих против Мањих", императивно, кроз катарзично опстајање тај народ је „сировом душом постао велик" (Бојић 1978: 128).

Земља олује није наклоњена народу који опстаје на њеним просторима. Олтари у овој земљи не миришу миомирисом вазнесења, већ миришу „заразно" (Бојић 1978: 128). На питање лирског субјекта: „Јеси ли сита крви што спасава?" (Бојић 1978: 128), које је изазвано оштрим револтом и немирењем са смрћу, надвремена, земља безосећајно ћути док „ветар кости развејава" (Бојић 1978: 128). У земљи олује нема дијалога између земље и лирског субјекта. Они као да су у једној врсти неизречене заваде, јер земља радије остаје негостољубива земља олује, но поробљена.

Песме „Сејачи" и „Хероји" спеване су у ишчекивању знака да се крене у пресудан бој до коначног ослобођења. Упркос томе што је васељена у песми „Сејачи", постала њива часних ратника, лирски субјект се уздигнуте главе, са дозом револта, обраћа Богу:

Господе, казне зар не беше доста?
Време је жетви, дан косидбе стиже
Време је да плоча с гробова се диже.

(Бојић 1978: 198)

Лирски субјект се нада библијском успостављању јединства између живих и мртвих. То је једино јединство које је могло довести до коначног ослобођења. Као што постоји воља живих, постоји и воља „хероја мртвих" (Бојић 1978: 196) да поврате старе венце славе:

Без речи држе они мукло веће,
Нечујна молба кроз поноћ проструји
И, докле љубе крваво распеће,
Кроз њину душу клик прошлости брује.

И чују се фанфаре и трубе
И виде своје победничке венце
И земљу мачем избраздану љубе
И жуде нових победа првенце.

(Бојић 1978: 196)

Очекивани тренутак свеједињства биће успостављен тек васкрсењем кнеза Лазара, које представља метафоричан наставак косовског завета. Јеванђељским оглашавањем гласоноше: „Господару, Лазар васкрсава: / Лазар бије звекиром на врата!" (Бојић 1978: 216), поново се отварају путеви косовског опредељења којима је српски народ једном већ кренуо. Овог пута косовско опредељење није само пут одбране већ је пут слободе и освете.

Мирко Королија је један од ретких песника од крајишких Срба који је стекао и сачувао глас угледног песника. Објавио је неколико песничких збирки *Песме* 1914, а касније 1930. и 1933. године. Целокупно песништво поетички структурирано у два циклуса, „Еритикон" и „Хероикон", јасно указује на тематску преокупацију песника. За нас је за ову прилику од великог значаја да је „међу тадашњим пјесницима Королија у највишем степену разрађивао, распјевавао српски национални мит од Косова до савремених битака против Турака" (Иванић 1998: 167).

Песме у којима је непосредно заступљена косовска тематика су: „Јерисавља", „Манасија", „Грачаница", „Самодрежа" и „Љубостиња". То су сонети који су испевани на платформи колективно наслеђеног из усмене поезије. Зато виле, „врани гаврани", (Королија 1996: 109), „косе расуте", (Королија 1996: 101) „честити цар" (Королија 1996: 154), „грка суза" (Королија 1996: 101) и „бело гроце" (Королија 1996: 139) чине централне симболе и структурална чворишта која садржину песама држе на окупу и чине је кохерентном песничком структуром. Употребом ових симбола Королија је преко дијахронијске вертикале успоставио везу између испеваног и догођеног, али и испеваног сад и догођеног у корпусу колективно оствареног, оног што чини традицију и на чему се базира суштинска веза једног национа са својом прошлошћу. У случају српског народа то је Косовски бој.

Можемо закључити да су *у поезији српских модерниста косовска тематика и косовски мотиви присутни као битна поетичка карактеристика, како песника понаособ, тако и епохе у целини*. Наилазимо на три типа песама:

– песме у којима доминира косовска тематика,

– песме у којима преовладавају поједини косовски мотиви из круга косовске тематике

– и песме у којима се поједини косовски мотиви користе као симболи преко којих се успостављају аналогије и развијају метафоре.

Песници српског модернизма су различито третирали косовску тематику како са аспекта митологије, тако и са теолошког аспекта, али сви су је сагледавали као нуклеус патриотског и слободарског осећања. Код неких је косовска тематика присутнија и развијена у многим мотивима, док се код других препознаје тек на фону аналогије. У сваком случају, Косово је присутно као вечна слободарска инспирација песника, као место одакле може кренути слога, али истовремено представља извор трагичности и опстајања српског националног бића.

ИЗВОРИ

Бојић 1978: Милутин Бојић. *Поезија*. Сабрана дела, књ. 1. Прир. Гаврило Ковијанић. Београд: Народна књига.

Дучић 2008: Јован Дучић. *Песме*. Сабрана дела. Прир. Рајко Петров Ного. Београд: Штампар Макарије.

Королија 1996: Мирко Королија. *Изабрана дела*. Прир. Јован Радуловић. Београд: БИГЗ: СКЗ.
Pandurović 1918: Sima Pandurović. *Okovani stihovi*. Zagreb: Društvo hrv. književnika.
Пандуровић 1970: Сима Пандуровић. *Песме*. Српска књижевност у сто књига, књ. 54. Прир. Божидар Ковачевић. Нови Сад: Матица српска; Београд: СКЗ.
Петковић Дис 2003: Владислав Петковић Дис. *Песме*. Сабрана дела. Прир. Новица Петковић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
Рајић 1935: Велимир Рајић. *Песме*. Београд: СКЗ.
Ракић 1995: Милан Ракић. *Песме*. Прир. Милош Милошевић. Сремски Карловци: Каирос.
Шантић 2008: Алекса Шантић. *Сабрана дела*. Уредник Младен Миливојевић. Београд: Филип Вишњић.

ЛИТЕРАТУРА

Гавриловић 1958: Зоран Гавриловић. *Од Војислава до Диса*. Београд: Нолит.
Гавриловић 1970: Зоран Гавриловић. „Милан Ракић": М. Ракић, *Песме*. Српска књижевност у сто књига, књ. 54. Нови Сад; Матица српска; Београд: СКЗ, 7–48.
Делић 2008: Јован Делић. *О поезији и поетици српске модерне*. Београд: Завод за уџбенике.
Ђурић 1971: Војислав Ђурић. „Шантићева поезија". Алекса Шантић, *Песме*. Српска књижевност у сто књига. Нови Сад: Матица српска; Београд: СКЗ, 7–41.
Иванић 1998: Душан Иванић. *Књижевност српске крајине*. Београд: БИГЗ: Чигоја.
Јанковић 1993: Светлана Велмар-Јанковић. *Уклетници*. Београд: Просвета.
Јашовић 2010: Предраг М. Јашовић. „Косовски мотиви у песничком делу Алексе Шантића". *Баштина*, св. 28, 51–63.
Јашовић 2011. Предраг М. Јашовић. „Мотиви Косова и њихова модификација у поезији српских модерниста". *Баштина*, св. 30, 57–65.
Јовановић 2007: Александар Јовановић. „Родољубива поезија Милана Ракића". *Милан Ракић и модерно песништво*. Зборник радова. Ур. Новица Петковић. Београд: Институт за књижевност и уметност: Учитељски факултет, 169–183.
Јефтимијевић Михајловић 2020: Марија С. Јефтимијевић Михајловић. „Нестварна прича у стварном сну". *Баштина*, св. 52, 27–36.
Палавестра 1986: Предраг Палавестра. *Историја модерне српске књижевности*. Београд: СКЗ.
Пантић 2002: Михајило Пантић. „Белешке за Дисову поезију". *Дисова поезија*. Зборник радова. Ур. Новица Петковић. Београд: Институт за књижевност и уметност; Чачак: Градска библиотека „Владислав Петковић Дис", 265–279.
Петковић 2002: Новица Петковић. „Дисов језик, слике и музика стиха". Зборник радова. Ур. Новица Петковић. Београд: Институт за књижевност и уметност; Чачак: Градска библиотека „Владислав Петковић" Дис, 13–50.
Петковић 2003: Новица Петковић. „Радови о Дису". Сабрана дела, *Записи, прегледа, био-библиографија*. Прир. Новица Петковић, књ. 2. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
Петковић 2007: Новица Петковић. „Допринос Милана Ракића развоју модерног српског стиха". *Милан Ракић и модерно песништво*. Зборник радова. Ур. Новица Петковић. Београд: Институт за књижевност и уметност: Учитељски факултет, 11–19.
Петровић 2007: Предраг Петровић. „Ракићево и Попино Косово". *Милан Ракић и модерно песништво*. Зборник радова. Ур. Новица Петковић. Београд: Институт за књижевност и уметност: Учитељски факултет, 185–206.
Скерлић 1953: Јован Скерлић. *Историја нове српске књижевности*. Београд: Рад.
Слијепчевић 1974: Перо Слијепчевић. „Алекса Шантић". Алекса Шантић, *Претпразничко вече*. Београд: Просвета, 5.
Шљивић 2021: Милена Б. Шљивић. „Улога религије у формирању националног идентитета Срба са Косова и Метохије". *Баштина*, св. 53, 329–340.

Predrag M. JAŠOVIĆ

THE KOSOVO THEME IN THE POETRY OF SERBIAN MODERNISTS

Summary

In this paper we raise the issue of the interpretation of the Kosovo theme in the poetry of Serbian modernists Aleksa Šantić, Jovan Dučić, Milan Rakić, Vladislav Petković Dis and Sima Pandurović, as well as their companions such as Velimir Rajić, Mirko Korolija and Milutin Bojić. The aim of the paper is to show to what extent the Kosovo theme is developed in all segments of the Kosovo motifs that make up the heroics of the Kosovo myth. The heroics of the Kosovo myth were thematically a national liberation feature. In artistic poetry, the Kosovo theme will grow beyond stylistic trends and eras and will last for centuries, creating a new, artistic Kosovo epic.

Keywords: Kosovo theme, poetry of Serbian modernists, Aleksa Šantić, Jovan Dučić, Milan Rakić, Vladislav Petković Dis.

Рад је предат 8. фебруара 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09 Вучковић Л.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-64398

Оригинални научни рад

*Тијана Ј. МИЛЕНТИЈЕВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ХРОНОТОП КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У РЕПОРТАЖАМА ЛАЗАРА ВУЧКОВИЋА: ПРОЛАЗНОСТ КАО УНИВЕРЗАЛНА РЕФЛЕКСИЈА И ЛАЈТМОТИВ ИСПОВЕСТИ**

Апстракт: Предмет истраживања усмерен је на анализу мотива пролазности у репортажама Лазара Вучковића кроз призму теорије хронотопа. У средишту пажње налази се репортажа као хибридна форма која спаја документарну фактографију и књижевноуметничку обраду, чиме се омогућава испитивање начина на који овај корпус функционише као специфично сведочанство културног идентитета, као и начина на који Вучковићев текст литерарно обликује пролазне аспекте друштвене и историјске стварности. Циљ истраживања огледа се у доказивању тезе да репортаже, утемељене на изразитој субјективности, надилазе своју примарну информативну функцију и прерастају у тиху исповест једног света који нестаје. Тиме се отвара простор за дубље разумевање културне, егзистенцијалне и историјске димензије Косова и Метохије средином XX века.

Кључне речи: Лазар Вучковић, репортажа, хронотоп, пролазност, Косово и Метохија.

Репортажа се у теорији медија и књижевности одређује као жанр хибридне природе који истовремено припада документарном и уметничком корпусу, остављајући простор да се форма прилагоди околностима и потребама извештавања. „Савремена теорија новинарства узима у обзир виталност жанра, изналази му атрибутне одреднице, али не робује крутим дефиницијама и признаје постојање граничних жанрова" (Životić 1993: 9). Оваква жанровска амбиваленција потврђује тезу Јурија Тињанова да границе књижевности нису статичне, већ да се књижевна чињеница мења кроз епохе; оно што је у једном периоду документ разговора или новинарски запис, у другом постаје књижевни феномен. Сваки динамички систем се нужним развојем „аутоматизује и дијалектички издваја у супротни конструктивни принцип" (1970: 274), што омогућава репортажи да из сфере чистог извештавања пређе у поље уметности и преузме функцију књижевног дела. Из те тежње произлази употреба књижевних поступака, јер „настојећи да дочара атмосферу и издвоји најбитније моменте збивања о којима говори или карактеристичне особине личности

* ORCID 0009-0008-6590-8761, tijanamilosevic21@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

којој је посвећена, репортажа често посеже за књижевним средствима, попут описа, карактеризације и дијалога" (Popović 2010: 613). Овакво одређење истиче двоструку природу репортаже и омогућава њено жанровско позиционирање у оквире белетристике. Нада Тодоровић наглашава да је репортажа, управо „због тих језичко-стилских црта", у журналистичкој литератури „сврстана у белетристичке жанрове, заједно са цртицом и фељтоном" (2002: 63). Шире теоријско утемељење пружа Марина Катнић Бакаршић, која репортажу (у одређеним облицима) сврстава у књижевнопублицистичке жанрове, заједно са полемиком, појединим видовима критике и путописом. Према њеном тумачењу, за ове жанрове карактеристично је истовремено деловање више језичких функција: конативне, емотивне (експресивне), референтне и естетске (1999: 68). Заснованост на различитим језичким функцијама чини репортажу погодном за проучавање начина на који се стварност преобликује кроз индивидуалну перцепцију и наративну конструкцију.

За разлику од чисто информативних жанрова, који инсистирају на неутралности, репортажа је сведочење о свакодневном животу, према којој основу уметничког дела чини „уношење света људске маште у материјални свет, визије бесконачног у реалитет коначног" (Филиповић 1975: 64), пружа кључни оквир за разумевање репортаже као жанра који пролазна збивања уздиже на ниво уметничке транспозиције. Репортажа пружа аутору могућност да чињенице литерарно преобликује, трансформишући их у поетски и уметнички запис, стога је она „литерарно-новинарски жанр у коме је предмет приказивања објективна стварност преломљена кроз призму писчевог виђења" (Životić 1993: 136). Из такве поетичке позиције произлази могућност да аутор „фактографским чињеницама дода уметничку димензију, те да фикционалношћу и 'ослобођењем' од чињеничне истинитости створи простор слободе и статус уметничког дела независног од историје и факата, јер се без фикције уметност не би могла ни замислити" (Јефтимијевић Михајловић 2023: 44). Прелазак у поље фикционалног постаје пресудан за одређивање уметничког карактера текста. О томе како се повлачи невидљива линија између информативног и литерарног писао је Новица Петковић: „Доња граница књижевности, одакле она заиста започиње, дата је у могућности да се успостави разлика између свих језички остварених текстова, на оне који јесу и на оне који нису књижевни, односно на оне који се читају као књижевни и који се не читају као књижевни" (2006: 13).

Приликом анализе конкретних књижевних поступака којима репортер постиже специфичну литерарност и омогућава да се његов текст чита као књижевни, плодан теоријски оквир пружа руски формализам. Виктор Шкловски уводи појам онеобичавања као основно поетичко својство уметничког текста чији је циљ да се „осећање ствари да преко виђења а не препознавања" (1970: 86). Песничка слика престаје да буде само практично средство мишљења и постаје примарно „средство појачавања утиска" (1970: 83) на читаоца. Јакобсон уводи појам естетске функције језика, према којој исказ престаје да буде пуко средство комуникације. За разлику од практичног говора, чији је циљ брз и ефикасан пренос информације, поетски обликован текст усмерава пажњу на саму материју језика, на његову ритмичку и значењску структуру:

> У емоционалном и песничком језику, језичке представе (како фонетске тако и семантичке) привлаче на себе већу пажњу, веза између звуковне стране и значења тешња је и присније, а самим тим језик постаје револуционарнији, будући да се уобичајене асоцијације по близини потискују у други план (1978: 56).

Естетска трансформација документарне грађе код Лазара Вучковића[1] не подразумева одрицање од документарне веродостојности, већ њено уздизање ка литерарном изразу. Тежња ка поетизацији виђеног и психолошком продубљивању стварности чини границе између жанрова у Вучковићевом опусу флуидним и подложним сталном преиспитивању, док унутрашња повезаност сугерише да се његов репортажни рад[2] не може изоловано посматрати, јер он представља неодвојив део јединственог стваралачког нерва:

> У сва три сегмента Вучковић се увек изражавао као песник, при чему је поезија најбитнији и најзначајнији део. Све њене вредности се не могу разумети, нити је могуће проникнути у њену генезу, естетско и инспиративно извориште, без критичког увида у прозу и репортажу (Ђорђевић 1997: 13).

Сходно томе, репортажа за Вучковића постаје примарно естетско, инспиративно полазиште и место где се документарно сведочанство сусреће са песничком интуицијом. Истовремено, историјски развој уметничке репортаже у српском књижевном и новинарском контексту представља неопходан теоријски оквир за сагледавање Вучковићевог рада, будући да се његово стваралаштво надовезује на традицију путописне, хроничарске и документарно-есејистичке прозе, која је, још од XIX века, омогућила формирање репортаже као граничног и жанровски флексибилног облика. У међуратном периоду, авангардна поетика, модернистички индивидуализам и напуштање класичних композиционих модела довели су до тога да репортажа постане релевантна књижевна појава. Писци попут Црњанског, Драинца, Винавера и Петровића користили су репортажу као простор субјективног израза, проширујући жанровске границе и уводећи у текст поетичке принципе карактеристичне за модернистички дискурс. Посебно је значајно што је простор Старе Србије, односно Косова и Метохије, био у фокусу бројних међуратних аутора, међу којима се посебно истиче Григорије Божовић. Његове путописе и репортаже одликују сва начела жанра „обједињујући документарно и уметничко у линеарној композицији,

1 „Лазар Вучковић је рођен 13. IV 1937. у Горњем Селу, код Призрена. У *Јединству* ће 1959. године почети свој први радни дан новинара, где ће радити до смрти. [...] Вучковић је објавио две збирке песама: *Додир лета*, 1963. године (заједно са Радославом Златановићем и Божидаром Милидраговићем) и *Изгубљено море*, 1966. године; обе у издању приштинског *Јединства*. [...] Уметничка тежина и смисао Вучковићевог стваралаштва се не могу разумети без критичке анализе његове прозе и репортажа расутих по *Јединству*. У њима је одгонетка Вучковића, који је од 1959. до 1966. године прошао читавим Косовом и Метохијом остављајући о њему трајно сведочанство репортера и песника" (Ђорђевић 1997: 17).

2 У раду су анализиране репортаже Лазара Вучковића преузете из књиге: Вучковић 1997: Лазар Вучковић. *Узалуд враћаш казаљке: људи, градови и предели*. Прир. Милош Ђорђевић. Приштина: Културна манифестација Глигорије Глиша Елезовић: Друштво књижевника Косова и Метохије: Народна универзитетска библиотека Приштина.

приповедач често мења дискурс, од историјског, па до сасвим лирског казивања", ови записи имају и „велику етнографску вредност, с обзиром на то да аутор посебну пажњу посвећује описивању обичаја, као и народне ношње крајева у којима борави" (Шљивић 2023: 29). На ову традицију, коју су уз Божовића градили и Драгиша Васић и Раде Драинац, надовезује се стваралачки идентитет Лазара Вучковића. Његове репортаже наслеђују споменуту тематску линију, али је истовремено проширују наглашеним поетским и психолошким димензијама и „издвајањем оног што је нов стилски поступак, тематски детаљ, поетска слика, дијалог, који, знамо, није својствен репортажи, документарност вишег реда и значења, дар посматрања, моћ надахнутог исказа и емотивно-мисаоних сенчења људских портрета и вајање атрактивних призора" (Ђорђевић 1997: 119).

Описани поступак трансформације репортаже у документарност вишег реда и његово описивање простора и људи су утемељени у конкретним просторно-временским оквирима који почивају на аутентичним естетским начелима и значењу. Појам хронотопа, који је у теорију књижевности увео Михаил Бахтин, означава „суштинску узајамну везу временских и просторних односа, уметнички освојених у књижевности" (1989: 193). Хронотоп представља основни модел унутар којег се догађаји у делу могу приказати, јер управо он омогућава „згушњавање и концентрацију обележја времена – времена људског живота, историјског времена – на одређеним деловима простора" (1989: 380). У том смислу, хронотоп није пука дескриптивна категорија, већ нуклеус митопоетског модела света једног дела, без кога приповедни дискурс не би имао своју унутрашњу логику.

Бахтин наглашава да је кључна тачка у којој хронотоп додирује суштину књижевности „људски живот или нешто што се на њега односи, а што садржи известан степен живе стварности" (1989: 219). Стога су делотворнији они хронотопи који успостављају „суштински однос према јунаку и његовој судбини" (1989: 235), јер кроз тај однос простор и време добијају егзистенцијалну димензију. Посебно значајан у том контексту јесте хронотоп пута и сусрета, будући да је „ретко које дело без неке варијације мотива пута", док су многа изграђена управо на хронотопу путовања и путних сусрета (1989: 209). Иако је Бахтин појам хронотопа развио у анализи романа, његов аналитички домет показује посебну примењивост у проучавању репортаже, јер се у њој простор не јавља као неутрална позорница догађаја, већ као активни носилац значења. У том смислу, хронотоп се може разумети као когнитивно средство поимања света, односно као вид разумевања природе догађаја и искуства.

Репортаже Лазара Вучковића, настале на Косову и Метохији, засноване су на путничком и хронотопу сусрета, у којем се кретање кроз простор истовремено одвија као кретање кроз различите временске слојеве: историјске, културне и личне. Простор Косова и Метохије (Призрен, Ђаковица, Ново Брдо, Шара, Штрпце, Витина, Клокот) који Вучковић описује, функционише као хронотопски чвор, у коме се концентришу трагови прошлости, искуство садашњости и наговештаји будућих промена.

Ослањајући се на Бахтинову тезу да свако дело има почетак и крај који припадају различитим хронотопима и не могу се поистоветити (1989: 385), Вучковић репортаже гради на напетости између тренутка бележења и света који се неповратно

осипа. Косово и Метохија израња као амбијентални палимпсест у коме се фрагментарне слике градова и људских портрета прожимају са наслеђеним теретом прошлости и субјективном рефлексијом. Овај топос није пасивна сценографија, већ „рељеф једног света који се мења и нестаје", где ауторска визија надилази конвенције документарног извештавања, а „репортерски захтеви превазилазе новинарски жанр и имају одлике литерарно-поетског стила и особине драмског и психолошког казивања" (Ђорђевић 1997: 123), претварајући визуелне детаље у густе семиотичке чворове, који истовремено чувају просторну аутентичност и сведоче о неумитном току времена. Мисао Михаила Бахтина да „свако сећање прошлости помало је естетизовано, сећање будућности је увек морално" (1986: 216) потврђује се у Вучковићевом разматрању питања културе и опстанка српског народа преко посматрања свакодневице. У репортажи Исидор и тужан и задовољан Исидор је разочаран Ђаковицом, међутим, како се дан ближи крају, он почиње да уочава лепоту и живот, иако их није очекивао:

> Да будем искрен – почиње да ми се допада овај град. Има лепе паркове, чисте канале, девојке и овде носе ђубретарце, мада понекад и преко димија. Под прегорелом сијалицом и овде шапућу парови до касно у ноћ (Вучковић 1997: 101).

Слика девојака које комбинују модерне ђубретарце са традиционалним димијама, или парова који шапућу под прегорелом сијалицом, није само поетска дескрипција простора, већ је мисао о постојању будућности. У, на први поглед, небитним детаљима аутор проналази доказ о трајању једног света и наду да се у њему може живети.

Светла димензија будућности и егзистенцијални смисао не лебде у апстрактном простору, већ се материјализују у конкретним пределима Метохије. Описани топоси постају тачке згушњавања личне и колективне повести, чиме се потврђује Бахтиново схватање да хронотоп представља основ за „приказивање-сликање догађаја" (1989: 380). Унутар ове структуре, динамика кретања задобија повлашћену улогу; мотиви путовања, повратка и сусрета формирају хронотоп пута као примарни обликовни принцип. Пут се не испољава само као савладавање географског простора, већ као вид понирања у слојеве времена и сећања. Кроз такве слике нестајања једног света, пролазност се конституише као основна тематска нит стваралаштва.

Градови које Вучковић описује: Призрен, Вучитрн, Ђаковица, Витина, Ново Брдо су сложени и променљиви хронотопи чија се значења откривају тек у сусрету са посматрачем:

> Ако први пут долазите у неки град, за вас он има толико загонетки колико му статистика приписује становника. Ако су људи као реке, онда су градови као људи… Понекад недограђени, понекад сиви, и увек у очима прозора и излога загледани у придошлицу (1997: 100).

Сваки град представља сложену структуру у којој се преплићу слојеви оријенталне прошлости, савременог послератног стања и будућих промена. Призрен је

представљен као „архаична арабеска уцртана на длан Метохије", чиме добија функцију симболичког простора у којем се метафорично прожимају различите културе и историјска искуства. „Његов град био је репродукција малоазијских престоница противуречности, архаична арабеска уцртана на длан Метохије" (1997: 47). Ђаковица у време пазарног дана оживи, улица „набуја од пролазника", а шаренило и врева постају моменти у којима прошлост накратко затрепери у садашњости. Овакви описи функционишу као дискурзивна, прелазна стања у којима простор трансформише свој ритам и структуру, обликујући се као места где се различите судбине и временски токови пресецају и узајамно осветљавају:

> Пазарни дан враћа многим градовима преживели оријентални изглед. Ђаковици поготову. Понедељком овде улица набуја од пролазника који се, колима и на самарима коња, непресушно сливају на пијацу. Ово шаренило и врева отворе ћепенке, већ труле од киша и времена, и за тренутак оживе једно превазиђено време (1997: 100).

При опису Витине аутор још снажније наглашава сучељавање традиционалног и модерног начина живота:

> Тако се стиже у Витину, ни село ни варошицу, где стогови сена иза тараба, као велики златни куршуми обавијени маглом, стоје, помало зачуђено, наспрам неколико нових стамбених зграда са излозима претрпаних транзисторима, грамофонским плочама, платном и штофовима (1997: 138).

Док је у случају Витине разлика између старог и модерног доба емпиријски евидентна, у Јањеву се помера на симболички и идентитетски план. Поменуту амбивалентност писац суптилно најављује већ на самом почетку, служећи се карактеристичним иронично-интроспективним уводом:

> Одакле да почнемо упознавање са Јањевом, кад оно блатом крије своју калдрму, а ми своје ципеле, па се питамо: зар је, заиста, оно завичај оног сјајног месинганог прстења, родно место прозирне пластике плаве као комад јулског неба, црвено као кров од новог црепа (1997: 142).

Јањево израња као простор контраста и прошлости која се наслућује: калдрма, као знак историјске величине, остаје затрпана блатом свакодневице, док се на површини појављују знаци нових материјалних вредности и естетике. Град постаје слика друштвених и културних промена. У таквом поретку значења, Јањево се неминовно надовезује на опис Витине, продубљујући Вучковићеву слику простора Косова и Метохије као мреже у којима се историја, култура, пролазност и модернизација непрестано сударају.

Вучковићев репортажни опис се задржава на Новом Брду, простору изузетног историјског и културног богатства. Некада један од најзначајнијих и најбогатијих средњовековних градова на Балкану, „град сребрни и златни", како га именује Константин Филозоф, Ново Брдо код Вучковића више није центар моћи и богатства, већ простор тишине, рушевина и сећања, у којем се историјска слава одржава,

искључиво, у културном сећању. Перцепција савременог градског призора омогућава успостављање историјске визије у којој се прошлост и садашњост симултано преклапају. У том контексту, простор прераста своје физичке оквире и постаје подстицај за имагинативну ретроспекцију, односно, својеврсно путовања уназад, кроз слојеве времена и сећања:

> Тек увече, када останете сами, на брду, имаћете прилике да отпловите далеко у прошлост. Тада ће вам се учинити да дубоко под вама Саси, као кртице, копају тунеле, тражећи гламско сребро, док у утврђеном граду, подграђују и на тргу врве становници града од 40.000 становника. Ако сте сањар по природи, срешћете и Милицу, 'књегињу од Новог Брда', како шета са сином Стеваном (1997: 137).

У визији Новог Брда, где се историјска димензија простора разоткрива кроз имагинативну евокацију прошлости, открива се кључна спона ка Вучковићевом ширем поетском обликовању репортаже. Нарација се природно креће према пејзажу који престаје да фигурира као статична позадина и постаје активни носилац симболичких значења и егзистенцијалних рефлексија. Кроз сучељавање симболичких равни и природних призора, амбијент прераста у конститутивни фактор којим се материјализује осећај пролазности и човеков однос према завичају. У том контексту посебно место заузима планина Шара која је „амблем завичаја и рељеф свести", чиме се географски мотив претвара у психолошки и културни сигнал:

> Стоји само Шара, и Штрпце под њом са својим ситним бригама, радостима, воденицама и људима, чија је највећа жеља садржана у поздраву 'честа вам работа'. Сусрети са тим људима не личе на нова познанства, јер су сувише једноставни и срдачни (1997: 87).

Пејзаж се преплиће са мотивима магле, кише, реке који се јављају као поетска знамења пролазности. Посебно је наглашен мотив реке као временског континуума, Дрим, који „тече до врха пун риба и муља. Његове обале су само две жедне усне Метохије још зелене, иако је време већ почело да показује неке зле намере према зеленилу. Сунце у очима није увек симбол за радост" (1997: 74).

На овом месту нарација се слива у једну од најснажнијих слика пролазности, призор реке Дрим, чији ток постаје видљиви симбол времена које неумитно протиче, носећи са собом и пределе и судбине:

> Тече Дрим, и време. Дрим који све мање има разлога да се стиди што је био узрок многих заседа. Сада је сасвим извесно да ће многи дугови остати неизмирени, јер два колосека што урањају у зеленило Метохије доносе безброј сусрета, а са њима и сазнање о вредности човека, о томе да 'крв није вода' да би са њом могла да се мери (1997: 75).

Киша, магла и мрак нису само спољашњи пејзажни детаљи, већ поетски феномени који фигурирају као семиотички знаци ефемерности. Оваквим избором детаља писац непосредно артикулише егзистенцијалну крхкост описаног света, док динамика визуелног ишчезавања материјализује непоновљивост тренутка

и детерминише доминантни меланхолични тон приповедања. Киша која пада приликом Вучковићевог путовања ка Сиринићкој жупи функционише као медијум естетског преображаја. Она нагло прекида дневну светлост, чинећи амбијент позорницом на којој се успоставља игра светлости и капи:

> Пљушти, пљушти… Облаци које је расекао Ошљак каменим сечивом својих врхова почели су да прокишњавају. И дође вече пре времена, а шофер упали фарове на аутобусу. Они на првим седиштима, могли су да виде како пробадају светлост кишне капи, забисеривши за тренутак (1997: 87).

Ишчезавање визуелних обриса достиже свој врхунац у кишовитом мраку, који не само да заклања поглед већ доводи до потпуног растакања предела. У тој тачки физички простор престаје да постоји, остављајући за собом само огољени осећај тескобе: „Штрпце. Тачније, уместо Штрпца мрак пун кише. Сијалице замотане у таму. Прст пред оком се не види" (1997: 88). Кроз капи које преламају поглед кроз стакло, спољашњи свет губи своју чврстину и постаје тиха, унутрашња слика сећања: „Нешто касније почиње крупна киша. Она обли цвоктава стакла и жута брда посташе тада слична сећању" (1997: 42). Изједначавањем физичког предела са сећањем, опис прераста у меморијски хронотоп у коме природа постаје огледало човекове судбине. Киша, магла и сутон постају носиоци метафизичке стрепње и осећаја дубоке несталности живота на овом простору. У коначном преображају брда у сећање, природа престаје да буде само неми посматрач и постаје активни чувар историјског и индивидуалног памћења.

На местима заустављања, где се путовање накратко прекида или тек почиње, Вучковић заустављa поглед на знацима који сведоче о једном скривеном, спором ритму постојања. На железничкој станици његова пажња усмерава се на појединости којима испуњава тишину чекања. Један такав призор, ухваћен у смирај дана, претвара свакодневни посао у меланхоличну слику усамљености и узалудности:

> Шеф станице поливао је цвеће израсло из темеља. Девет пута је прелазио пругу, да би дошао до речице која се превијала ожарена, обучена у младе коприве. Шеф је очигледно био мелахолично расположен и звиждукао једну сутонску песмицу (1997: 29).

Преко слике рутине и монотоније провинцијске свакодневице рефлектује се дубља стагнација бића у времену, чиме репортажни запис задобија антрополошку димензију. Белешке фиксирају тренутке у нестајању, тежећи да у језику зауставе оно чега већ нема, а своју естетску пуноћу достижу у опису прерано завршене младости:

> Младост је њихова сазрела пре цветања, затрпана маглом и прашином каква постоји само у небу и планини, где је једини глас звоно с оваца и фрула то грло кроз које је говорило самовање (1997: 58).

Вучковић феномен пролазности не тражи само у опису предела, већ у трагици људског бивствовања. Снажна метафора о животу као „цигарети која једном догори

до прстију" (1997: 58) изражава визију антрополошке и историјске предодређености којој је човек на овим просторима изложен. Путем ове представе постаје јасно да његова репортажа превазилази документарни оквир и претвара се у аналитичко испитивање пролазности, уочавајући како појединачне судбине, тако и читаве светове који неповратно ишчезавају. Тај преображај пружа читаоцу естетски доживљај и омогућава да репортажни запис постане уметничко дело. Трансформација репортаже у књижевно дело код Вучковића почива на пажљиво одабраним стилским поступцима. Његов израз богат је снажним метафорама чиме се пажња са саме информације преусмерава на лепоту изреченог. У том преласку препознаје се оно што Роман Јакобсон одређује као суштину литерарног стваралаштва: „Предмет науке о литератури није литература, већ 'литерарност', тј. оно што дато дело чини литерарним" (1978: 57). Неда Тодоровић објашњава термин „литерарног журнализма" као „врсту креације у новинарству у коме су комбиновања прикупљена дуготрајним, дубинским истраживањем са начином нарације карактеристичним за литературу" (2011: 24). На тај начин, оно што је обично и познато добија потпуно нову димензију и приморава читаоца да свет Косова и Метохије доживи непосредније. Кроз интимне приче и фрагменте људских судбина, који постају кључни чиниоци уметничког обликовања стварности, Вучковић успева да свакодневицу овог простора осветли изнутра. Аутор је „знао да сними амбијент, представи свог саговорника у условима и времену, да чује 'ехо' његових речи и мисли и осветли наличје искуства" (Ђорђевић 1997: 119) и да репортерски запис уздигне на ниво универзалне књижевне егзегезе људског постојања.

Еволуција репортаже ка литерарном изразу достиже свој врхунац у репортажама о маргинализованим појединцима, где се социјални проблем трансформише у егзистенцијалну раван. Извештај о Авдију Елшанију кроз супротстављеност дечакове недовољне оцене, која у овом контексту престаје да буде само школски податак и задобија значење неминовног пораза, и неприхватања средине, аутор указује на неразумевање између институција и појединаца и између различитих генерација. Наслов *Тужни расūустū без краја* прераста у метафору заробљеног живота, у којем промене само учвршћују осећај безнађа.

У репортажи о Станку, аутор бележи још трагичнији вид пролазности – потпуни нестанак једног света. Са Станковим одласком не гаси се само један живот, већ заувек се гаси и његов радио, који је годинама био једини глас и веза са светом, чиме се симболички затвара круг једног усамљеног живота. Радио престаје да буде функционална ствар и постаје неми сведок човековог физичког нестајања:

> Радио је почео да крчи, а његов власник није престајао да кашље. Више није могао да држи пепељару на прсима, јер је већ сто пута при наступу кашља просуо. Више није могао да чује неке станице кад јављају да ће бити зла, или да се, ипак, може очекивати да ће се све добро завршити. Није могао да слуша Шопена и Баха, и био је тужан због тога (1997: 119).

Тишина која наступа након Станковог одласка и немогућност да се више чује музика Баха или Шопена означавају нестанак једног света. Кроз овакве призоре Вучковић заокружује своју визију у којој се пролазност не огледа само у рушевинама

историје, већ у тихим, готово неупадљивим губицима који обележавају крај појединца. Пишчев антропоцентрични приступ додатно се усложњава кроз портретисање ликова који егзистирају у стању сталних промена „од немила до недрага". Било да је реч о скитницама које се боре за опстанак, или старцу који вођен специфичном етиком доброте, одбија да разоткрије тућу срамоту, „зар да га увредим због мало кајмака", писац користи поступак интимизације хронотопа.

На социјалну раван надовезује се феноменологија колективне и индивидуалне трауме, која представља тежиште Вучковићевог опуса. Ауторски дискурс овде постаје медијум памћења: он естетски артикулише „тескобу душе и живе ране" страдалника, преводећи патњу појединца у универзални симбол егзистенцијалне крхкости. Овакав поступак дубоко је обележен ауторовом интроспективном снагом; за њега прикупљање грађе није механички рад, већ унутрашњи доживљај прожет емотивном напетошћу. Примена поступака селекције омогућава репортеру сажимање грађе и стварање књижевно вредносне перспективе, која тексту даје одређено значење. А, као што је Јуриј Лотман закључио, „циљ уметности није да једноставно одслика овај или онај објекат, већ да га учини носиоцем значења" (1977: 16). Тај спој новинарске пажње и личне осетљивости проналази теоријско упориште у ставу Бориса Ејхенбаума да структура текста пресудно зависи од личног тона аутора: „Композиција новеле у многоме зависи од тога какву улогу у њеном грађењу има лични тон аутора, тј. од тога да ли тај тон представља принцип организовања којим се мање или више ствара илузија сказа" (1967: 398). Иако Ејхенбаум говори о композицији новеле, наведено начело представља једно од основних упоришта Вучковићеве репортаже, јер његово писање није неутрално. Такође, Борис Томашевски указује на то да „осећање према јунаку је чињеница уметничког склопа дела" и да је писац тај који „може да пробуди наклоност према јунаку чији би карактер у свакидашњем животу могао у читаоцу да пробуди ненаклоност и одвратност" (1972: 221). Тамо где лични доживљај постаје мера ствари, Вучковићева репортажа проналази свој истински глас. Разапет између дужности репортера и сопственог сензибилитета, он сваки запис носи као лични терет, што се најјасније види у његовом метапоетском осврту: „Репортер је седео иза своје кафе над отвореном бележницом, помало запрепашћен, јер је за сваким столом видео по једну тему" (Вучковић 1997: 30). Овај страх пред мноштвом туђих судбина разоткрива дубоку етичку одговорност писца; он разуме да рат, иако окончан, наставља своје тихо трајање у унутрашњем свету појединца и не допушта да несрећа остане само податак, већ је кроз сопствени егзистенцијални немир издиже до универзалног знака:

> Вратио се тако репортер богатији за две тужне приче. Сиромашнији за једну радост. Запањен чињеницом колико интензивно и интимно живи рат са људима поред свих обавеза и белих, пијаних свадби (1997: 35).

Рат се овде не јавља као спољашњи политички догађај, већ као унутрашњи, незвани гост који деструктивно делује на човека уколико му се не пружи простор у сећању. Оваква персонификација рата сугерише његову неумитну онтолошку природу: „Рат је као гост… Чим почну кише, он незван закуца на вратима срца и ви га пустите да уђе у сећање. У противном, он ће вас развалити. Јер, забога, он је рат" (1997: 35).

Вучковић гради запис о страдању кроз пажљиво одабрану микроструктуру појединачних исповести, у којима се лична трагедија претаче у универзални симбол. Сећање на разорени дом и празнину која остаје након ратног вихора сажето је у снажном призору самоће: „Када сам се вратио из Земуна на углу Џорџа Вашингтона, на једној греди, јаукала је само наша шарена мачка" (1997: 31). Слика губитка и бола додатно се радикализује у описима граничних ситуација на ивици смрти, где интензитет физичког и психичког страдања доводи до потпуне телесне отуђености. Вучковић бележи искуство које прелази границе појмљивог, где тело престаје да буде део сопства: „Провео сам најужаснију ноћ на води Средоземног мора. Уједао се за руку, не осећајући да је то део мога тела. Кожа на њој била је мртва и смежурана" (1997: 129). У овим тренуцима, физичка бол се трансформише у егзистенцијалну отуђеност, сведочећи о томе колико „интензивно и интимно рат живи у људима" и након што се оружје стиша, остављајући за собом трајне „живе ране и ожиљке". Насупрот мрачним сликама у којима рат и даље немилосрдно траје у људима, Вучковић поставља лирски одговор кроз чежњу за повратком. За њега завичај и сусрет са сопственим коренима нису само повратак на одређено место, већ очајнички покушај да се поново пронађе смисао и зацели душа у свету који се пред његовим очима неповратно круни и нестаје: „Ако та Бистрица налази неки нељудски смисао у отицању према пределима које моји сељаци називају невратницом, они изгубљене осмехе налазе у повратку у свој и њен завичај" (1997: 45).

Писац завичај види као исходиште којем се човек, упркос свим животним изазовима увек враћа. Пролазност људског живота он не бележи као посматрач, већ као неко ко дубоко осећа тежину сваке године која прође:

> Године одлазе као беле лађе које се никад не враћају, као бродови на којима је Владимир Новак доживљавао драматичност буре, лепоту бескрајне воде, чежњу за онима који су му, у матичној луци, пожелели срећан пут и добро море (1997: 126).

Мисао о годинама које заувек нестају открива живот као низ тренутака који се не могу вратити, где сваки одлазак из завичаја оставља траг на човеку. У завичају остају најдражи људи и све оно што једног човека одређује. Чак и када плови далеким и непознатим водама, суочавајући се са животним искушењима, он остаје везан за ту прву обалу. Вучковић заправо проговара о удесу људи који, без обзира на то колико далеко отишли, у себи носе неодвојив део дома као једини истински смисао и уточиште:

> Године одлете као беле лађе које се никад не враћају, као бродови на којима је Владимир Новак доживљавао драматичност буре, лепоту бескрајне воде, чежњу за онима који су му, у матичној луци, пожелели срећан пут и добро море (1997: 126).

Преплитањем исповести са документарном грађом, Вучковић репортажу преводи у простор трајног памћења. Репортажа код њега преузима кључну улогу у очувању свакодневице Косова и Метохије, коју он приближава читаоцу не кроз

велику историју, већ кроз кућни праг и приче људи који на том тлу истрајавају. У теоријском смислу, ово је врхунац уметничке репортаже у којој се, захваљујући личном печату и поетском језику, призори растанака, повратка и напуштених огњишта преобликују у дело које надилази тренутак у којем је настало. На тај начин, хронотоп Косова и Метохије у његовом опусу оживљава кроз судбину обичног човека, чинећи њихов тихи непребол универзалним призором људског постојања. На поетичком плану, оваква репортажна форма производи ефекат синхронизације времена: у оквиру јединственог наративног простора концентришу се прошлост, садашњост и наговештаји будућих промена. Синтетишући све наведене елементе, можемо закључити да Вучковићеве репортаже функционишу као психолошко и културолошко огледало епохе. Оне представљају текстуални простор у којем се реконструише колективно искуство, историјски удес, структурне промене и неумитна пролазност.

На крају, Вучковићеве репортаже остају попут старог фото-албума у којем свака текстуална слика чува више од самог податка. Он не само да бележи свет који се мења, већ га својим препознатљивим језиком чини трајно присутним, отимајући га од заборава. Тиме његово писање престаје да буде само новинарски извештај и постаје дубок запис о човеку који, упркос свим ратним и историјским удесима, истрајава у својој потрази за смислом. Између немила и недрага, између кућног прага и далеких лука, Вучковић је успео да у својим текстовима подигне споменик свакодневици Косова и Метохије, претварајући пролазни живот обичних људи у вечну књижевну истину.

ИЗВОРИ

Вучковић 1997: Лазар Вучковић. *Узалуд враћаш казаљке: људи, градови и предели*. Избор и пред. Милош Ђорђевић. Приштина: Културна манифестација „Глигорије Глиша Елезовић": Друштво књижевника Косова и Метохије: Народна и универзитетска библиотека Приштина.

ЛИТЕРАТУРА

Bahtin 1989: Mihail Bahtin. *O romanu*. Beograd: Nolit.

Bahtin 1991: Mihail Bahtin. *Autor i junak u estetskoj aktivnosti*. Novi Sad: Bratstvo-jedinstvo.

Ђорђевић 1997: Милош Ђорђевић. *Дело Лазара Вучковића*. Приштина: Културна манифестација „Глигорије Глиша Елезовић": НИП Нови свет: ИШМ Октоих.

Ејхенбаум 1967: Борис Ејхенбаум. „Како је написан Гогољев Шињел?". *Летопис Матице српске*. Прев. Мира Бошков, год. 143, број 500 (новембар 1967), 398–413.

Живковић 1994: Драгиша Живковић. *Теорија књижевности са теоријом писмености*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Životić 1993: Radomir Životić. *Novinarski žanrovi*. Beograd: Institut za novinarstvo.

Jakobson 1978: Roman Jakobson. *Ogledi iz poetike*. Beograd: Prosveta

Јефтимијевић Михајловић 2023: Марија Јефтимијевић Михајловић, „Фактографија и фикција (О дискурзивном и имагинативном слоју дневника-романа Сабор погинулих Драгана Лакићевића)". *Баштина*, св. 61, 43–54.

Katnić Bakaršić 1999: Marina Katnić Bakaršić. *Lingvistička stilistika*. Budimpešta: Open Societty Institute.

Lotman 1977: Jurij Lotman. *Semiotika filma i problemi filmske estetike*. Beograd: Institut za film.
Петковић 2006: Новица Петковић. *Огледи из српске поетике*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
Popović 2010: Tanja Popović. *Rečnik književnih termina*. Beograd: Logos Art.
Todorović 2002: Neda Todorović. *Novinarstvo: interpretativno i istraživačko*. Beograd: Čigoja štampa.
Todorović 2011: Neda Todorović. „Literarni žurnalizam". *Kultura*, br. 132, 24–38.
Tinjanov 1970: Jurij Tinjanov. „Književna činjenica". *Poetika ruskog formalizma*. Prir. Aleksandar Petrov. Beograd: Prosveta, 267–286.
Томашевски 1972: Борис Томашевски. *Теорија књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга.
Филиповић 1975. Вук Филиповић. *Свет књижевног дела*. Приштина: Јединство.
Šklovski 1970: Viktor Šklovski. „Umetnost kao postupak". *Poetika ruskog formalizma*. Izbor tekstova Aleksandar Petrov, prev. Andrej Tarasjev. Beograd: Prosveta, 81–94.
Шљивић 2023: Соња Шљивић, „Епски поглед на свет путописца Григорија Божовића". *Баштина*, св. 61, 29–42.

Tijana J. MILENTIJEVIĆ

THE CHRONOTOPE OF KOSOVO AND METOHIJA IN THE REPORTAGE WRITINGS OF LAZAR VUČKOVIĆ: TRANSIENCE AS A UNIVERSAL REFLECTION AND THE LEITMOTIF OF CONFESSION

Summary

The subject of the research is directed toward the analysis of the motif of transience in the reportage texts of Lazar Vučković through the theory of the chronotope. The focus is on reportage as a hybrid genre that combines documentary factuality and literary-artistic treatment, which allows an examination of the way this corpus functions as a specific testimony of cultural identity. The paper sheds light on the manner in which Vučković's text literarily shapes the transient aspects of social and historical reality, transforming them into enduring records. The aim of this research is reflected in proving the thesis that these texts, grounded in pronounced subjectivity, transcend their primary informative function and develop into a quiet confession of a world that is disappearing. This opens space for a deeper understanding of the cultural, existential, and historical dimensions of Kosovo and Metohija in the mid-twentieth century.

Keywords: Lazar Vučković, reportage, chronotope, transience, Kosovo and Metohija.

Рад је предат 26. јануара 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 811.163.41:061(497.11)
930.85:061.6(=163.41)(497.115)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-64947

Оригинални научни рад

*Мирјана М. БЕЧЕЈСКИ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПРОУЧАВАЊЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ У ИНСТИТУТУ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ (НА ПРИМЕРУ САКУПЉАЧКОГ И ПРИРЕЂИВАЧКОГ РАДА У ОБЛАСТИ НАРОДНЕ И УМЕТНИЧКЕ КЊИЖЕВНОСТИ)**

Апстракт: У оквиру обимнијег истраживачког пројекта усмереног на систематско представљање научног и културног деловања Института за српску културу Приштина – Лепосавић по одељењима, односно областима и научним дисциплинама, овај рад први је у низу прилога посвећених проучавању српског језика и књижевности у оквиру издавачке делатности Института. Као неопходан културноисторијски и институционални контекст, у уводном делу рада приказује се борба за оснивање института за проучавање српске културе у Приштини, његови научни, културни и национални циљеви, као и сажета историја његовог деловања. Пажња је потом усмерена на класификовање и број издања посвећених проучавању српског језика и књижевности, да би централни део текста био фокусиран на анализу сакупљачког и приређивачког рада превасходно из области народне и уметничке књижевности, са посебним осртом на предговоре збиркама народне књижевности, антологијама и хрестоматијама уметничке књижевности. Циљ рада је да кроз преглед и анализу наведених издања укаже на тематске и методолошке, али и на друштвеноидеолошке оквире у којима су истраживачи и сарадници Института приступали српској народној књижевности, на неистражена научна подручја, као и на значај издавачке делатности ове институције у проучавању, очувању и (научној) рецепцији српске књижевне и језичке баштине.

Кључне речи: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, издавачка делатност Института, проучавање српског језика и књижевности, сакупљачки и приређивачки рад, предговори, народна књижевност, *Студентски записи*, Владимир Бован, антологије, хрестоматије.

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ: БОРБА ЗА ОСНИВАЊЕ И ЊЕГОВА ДЕЛАТНОСТ, ТИПОЛОГИЈА И БРОЈ ИЗДАЊА ПОСВЕЋЕНИХ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ И КЊИЖЕВНОСТИ

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић основан је на иницијативу професорâ Филолошког факултета Универзитета у Приштини, са циљем да постане стуб очувања, проучавања и тумачења српског језика, књижевног и културног

* ORCID 0000-0002-2557-7936, becejskim@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

наслеђа нашег народа на простору Косова и Метохије (Бован 2002: 14). Након једнодеценијске борбе најхрабријих и најупорнијих српских интелектуалаца, акт о оснивању института за проучавање српске културе на Косову и Метохији донет је 18. новембра 1987. године и објављен у Службеном листу САПК, бр. 8 (према Бован 2002: 24), а установа је званично почела са радом 1. јануара 1988. године.[1] Првобитно незграпно име – Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана у САП Косову – представљало је компромис српских научника и родољуба, нужну жртву ради његовог оснивања (в. Бован 2002: 22–24; Цветановић 2002: 27; Павловић 2002: 32–33). Како су због вековног исељавања Срба са ових простора, поготово под притиском шиптарских сепаратиста након Другог светског рата, народни обичаји, усмено стваралаштво и локални дијалекти били највише угрожени (в. Бован 2002: 20), њихово спасавање од заборава постао је примарни, али не и једини задатак ове мултидисциплинарне институције. Основана су одељења за проучавање оних области које чине основу културе једног народа: одељење за српски (српско-хрватски) језик, одељење за књижевност, одељење за националну историју, одељење за историју уметности, етнолошко и етномузиколошко одељење, те научно-документациони центар с библиотеком (Јевтовић 2002: 44).

Иако не тако стар по времену постојања, Институт је пролазио кроз тешке периоде – како у смислу кадровском и финансијском, тако и у смислу безбедносном, остварујући праве научне и издавачке подвиге у готово немогућим условима. Примера ради, споменућемо само чињенице да је у првих неколико месеци од оснивања Института једини члан колектива, „и директор и курир" био Миленко Јевтовић, а да је већ након четири године у свом сталном радном саставу имао 13 научних сарадника и разгранату мрежу угледних спољних сарадника (Јевтовић 2002: 38, 46);[2] да је у кризним годинама 1997. и 1998. тадашње Министарство науке престало да га финансира, због чега су скоро сви истраживачи у научним звањима отишли у друге институције; да је 1. септембра 1999. други директор Милош Ђођевић морао да напусти његове сталне просторије у Приштини и следи пут српског егзодуса; да је Институт остао једина српска научна институција на Косову и Метохији,

1 Посебно су се залагали проф. др Владимир Бован, аутор Елабората о оснивању Института (који потписују и други чланови Радне групе: Милосав Вукићевић, Нухи Исљами и Зоран Павловић, док Ружди Плана одбија да потпише – Бован 2002: 23; в. и Павловић 2002: 32–33), Јова Глишић, Бане Марковић, професор др Владимир Цветановић, професор др Милосав Вукићевић, Милан Шешлија, проф. др Зоран Павловић, те председник Скупштине САП Косова Душан Ристић. Видети монографију *Институт за српску културу Приштина 1988–2002.* (ур. Ђорђевић 2002), нарочито текстове у поглављу „Борба за оснивање Института": „Од захтева до закона (1976–1988)" Владимира Бована (2002: 13–27), „Политички отпори" Владимира Цветановића (2002: 27–32) и „О имену Института" Зорана Павловића (2002: 32–37).

2 Јевтовић описује своје невоље с правним регулама, од штамбиља и печата до регистрације установе; од привременог смештаја у две канцеларије Музеја Косова, потом у четири просторије бараке СИЗ-а за науку, до идеалног трајног смештаја у реновираној првој школској згради на тлу Косова у дворишту православне цркве Св. Николе у Приштини, згради која је била под патронатом Завода за заштиту споменика културе; организацију рада, у којој се апелу за помоћ одазивају највеће институције науке и културе у Србији – пре свих, САНУ и сва њена научна одељења, професори Универзитета у Београду и Новом Саду, као и појединачна угледна имена науке; борбу за кадрове и школовање научног подмлатка, покретање годишњег научног гласника *Баштина* и издавачке делатности у оквиру научно-документационог центра.

са привременим седиштем у Лепосавићу, где се поново суочио с недостатком радног простора. У овим ванредним приликама Институт није престајао са радом: организовао је научне скупове, објављивао зборнике, монографије и часопис *Баштина*, направио први Пројекат (*Историјске и националне основе духовне и материјалне културе српског народа на Косову и Метохији*) и коначно променио име у Институт за српску културу – Приштина (в. Ђорђевић 2002: 48–52).[3] У наредних четврт века више пута је мењао руководства, изнова кубурио с научним кадром, финансијама, безбедношћу запослених, али је настављао своју мисију, која се ни до данас није променила – да у савременим околностима истражује, чува, брани и представља оно што српски народ одређује као заједницу.

У оквиру обимнијег пројекта – представљање рада Института за српску културу Приштина – Лепосавић по одељењима, односно областима и научним дисциплинама, и потпројекта – представљање проучавања и очувања српског језика и књижевности у њему (област због које је и покренута иницијатива за његово оснивање), биће објављен низ радова чији је предмет проучавање српског језика и књижевности, најпре кроз издавачку делатност Института – речнике, те сакупљачки и приређивачки рад на подручју народне и уметничке књижевности (збирке народне књижевности, антологије, хрестоматије), који ће се наћи у фокусу другог одељка овог прилога. Уследиће радови који приказују проучавање поменуте научне дисциплине кроз монографске публикације (историјскокњижевне монографије, монографије посвећене одређеном језичком подручју, појединачним стваралачким поетикама и националним бардовима, те студије и огледе који целовито обрађују једну тему или предмет), потом кроз остале видове издаваштва (тематске зборнике и зборнике радова са научних скупова, библиографске и серијске публикације, односно часопис *Баштина*), као и кроз неиздавачку делатност (организацију научних скупова, округлих столова, промоција књига, зборника, часописа, па и самог Института), књижевну и институционалну, домаћу и међународну сарадњу са установама науке и културе, гостовања истраживача Института у тематским научним радио и ТВ емисијама и сл.

Кроз кратак преглед издања посвећених српском језику и књижевности биће представљене главне теме којима су се бавили и којима се баве истраживачи и сарадници Института, те наговештене оне које тек планирају да изучавају.[4] Биће размотрене примењене теорије и методе, као и научни допринос публикација и радова појединим поддисциплинама и областима проучавања језика и књижевности, односно интердисциплинарном научном подручју и српској култури, чиме ће макар делимично бити осветљен њихов допринос поменутој мисији.

3 О свему овоме опширније и сликовито сведоче његови оснивачи и руководиоци у другом поглављу наведене монографије („Основни правци развоја Института"), које чине текстови: „Прва деценија или успон и пад: Од печата до нове зграде (1988–1998)" Миленка Јевтовића (2002: 37–47), „Нов век и почетак: Од регистрације до прогона (1998–2002)" Милоша Ђорђевића (2002: 48–53) и „Дух српске културе и Институт" Чедомира Ребића (2002: 54–56).

4 Највећа мањкавост овако конципираног прегледа издања – неке врсте институционалне историје издаваштва, која не запоставља ни критичку и теоријско-методолошку димензију публикација – јесте што он не обухвата монографије и радове истраживача и сарадника Института које су објавили други издавачи. Тај недостатак покушаћемо да отклонимо засебним прилогом, који ће имати у виду целокупне библиографије истраживача запослених у Институту, односно њихов допринос одређеним подручјима науке о језику и књижевности.

*

Када је реч о проучавању српског језика и књижевности у оквиру Института за српску културу – било да је фокус усмерен на речнике, дијалекте, односно говорна подручја, ономастику, појединачна књижевна дела, ауторске поетике, поетичке сродности, периоде у развоју књижевности, књижевне форме, на одређену тематику и мотивику, осветљавање конкретних феномена (какав је нпр. идентитет) или интердисциплинарних односа – најбољи показатељ ширине интересовања и посвећености истраживача јесу издања која су настала током претходних деценија. Институт за српску културу до сада је објавио 80 књига посвећених српском језику и књижевности, од чега 67 научних монографских публикација. Од девет монографија које се баве проучавањем језика, једна је речник (*Речник косовско-метохијског дијалекта 1–2* Глигорија Глише Елезовића, 1998), једна савремена методика наставе језика, док једна монографија у истраживачком фокусу има дискурс јавних политичких дебата. Говорима Средњег Ибра и Ибарског Колашина баве се две монографије, ономастиком Средске жупе, Горњег и Средњег Лаба такође две, а врањској фразеологији са малим фразеолошким речником и зоонимији Ибарског Колашина посвећена је по једна књига. Дакле, већина наведених публикација усмерена је на изучавање косовскометохијских и старосрбијанских говора, док две имају општију примену.[5]

Од преосталог броја објављених књига, 58 припада монографском проучавању књижевности (21 монографија у ужем смислу – две посвећене народној књижевности и још 19 посвећених појединачним стваралачким поетикама српских писаца; пет монографија историјскокњижевног типа, односно четири парцијалне историје књижевности и једна преглед историја српске књижевности; и 32 књиге тематски конципираних студија и огледа), 12 стваралаштву: ауторском шест (што је и разумљиво ако имамо у виду чињеницу да је Институт примарно научна установа, те да је његова издавачка делатност усмерена на научне публикације), од чега две збирке песама, једна записа (аутобиографска исповест), једна прича на локалном ђаковичком дијалекту;[6] једна антологија српске уметничке прозе Косова и Метохије и једна хрестоматија (онирички текстова српског романтизма), а шест су збирке народних лирских и епских песама и приповедака – плод дугогодишњих теренских истраживања и записивачког рада научних радника, студената и сарадника Института. Једна књига представља посебну поткатегорију приређених издања и избора са научним предговором (уводном студијом) и библиографским прилозима, те ће о њој бити речи у више радова.

Од 58 монографија посвећених проучавању књижевности које је објавио Институт за српску културу Приштина – Лепосавић само једна се у целини бави светском, док остале углавном проучавају српску књижевност, ређе су усмерене на компаративна истраживања. Тематика око половине од ових књига јесте књижевност Косова и Метохије или појединачне стваралачке поетике косовскометохијских писаца,

5 Речници и монографије посвећени проучавању (српског) језика у издању Института предмет су истраживања Зоране Ћупић, које ће бити објављено у неком од наредних бројева *Баштине.*

6 Реч је о следећим књигама: *Запис из Призрена са извора* (2020) и *Алка: Песмом до Призрена и Средачке жупе* (2024) Наде Хаџи-Перић, *Песме призренске* Радмиле Кнежевић (2022) и *Стиоф писма* Весне Т. Томић (2024).

говорећи и о њиховим специфичностима у односу на главне токове матичне књижевности (у неком од наредних радова посвећених овој теми осврнућемо се на тако конципиране књиге, значајне за стварање шире слике о развоју савремене књижевности у јужној српској покрајини). Друга половина проучава дела и феномене српске књижевности уопште, приступајући им проблемски и/или тематски, а имплицитно сагледавајући косовскометохијску књижевност као део овог корпуса.

Појединачним стваралачким поетикама српских писаца и критичара посвећено је 19 монографија у издању Института за српску културу и већина представља прерађене и/или допуњене верзије докторских дисертација и магистарских радова запослених истраживача и сарадника Института, који су под истим или сличним насловом одбрањени на факултетима у Републици Србији. Највећи број ових монографија посвећен је Григорију Божовићу – чак три (од чега једно двокњижје), не рачунајући књигу огледа и студија *Григорије Божовић у књижевној критици* коју је приредио Миленко Јевтовић и монографско издање библиографије радова о Григорију Божовићу, са којима би било укупно пет књига у издању Института посвећених овом писцу; по једна делу Димитрија Кантакузина, Манојла Ђорђевића Призренца, Јанићија Поповића, Глигорија Елезовића (као свестраног истраживача и просветитеља), Вука Филиповића, Владете Вуковића (тј. анализи његових пет репрезентативних песама), Петра Сарића и Драгомира Костића (експликацији збирке песама *Посртање*) – од косовскометохијских писаца и научника; Милану Ракићу и Милораду Радуновићу, који су свој живот и рад делимично везали за простор Косова и Метохије, те писцима са ширег српског говорног подручја, чије стваралаштво није уско везано за физички и духовни простор Косова и Метохије: Сими Матавуљу, Бранку Миљковићу, Данилу Кишу, Радомиру Константиновићу и Бранку Милорадовићу. Једна монографија бави се научним делом Предрага Палавестре.

Премда песници/ствараоци попут Даринке Јеврић, Лазара Вучковића, Моша Одаловића, Радосава Стојановића, Слободана Ракитића, Радослава Златановића, Александра Деспотовића, Милице Јефтимијевић Лилић (да поменемо само оне највише проучаване) још увек чекају своје тематске монографије у Институту, њиховом тумачењу посвећен је велики број студија и огледа објављених у мултидисциплинарним издањима ове научне установе (зборницима, часопису *Баштина*).

Остале монографски конципиране књиге (32) јесу студије и огледи, најчешће окупљени око једне одабране теме, феномена или методолошког приступа. Када је реч о овој категорији монографских публикација, ваља истаћи да је у издању Института за српску културу Приштина – Лепосавић објављена и књига *Приповедач и прича* (2014) Јасмине Ахметагић, овенчана престижном наградом „Никола Милошевић" за најбољу књигу 2014. из области теорије књижевности и уметности, естетике и филозофије.

Поред појединачних књижевних дела и поменутих стваралачких поетика, најзначајније теме које су биле предмет проучавања у Институту јесу теорија мита и косовски мит, његови јунаци и симболи, драматизације косовске легенде, Грачаница као стваралачка инспирација и њене иконике (поготово фреска краљице Симониде), Призрен као царски и „вечити град", савремена српска поезија Косова и Метохије, проучаваоци књижевности, од којих су многи истовремено били и свестрано оријентисани стваралаоци (Вук Филиповић, Владета Вуковић, Радомир Ивановић,

Даница Андрејевић, Милорад Јеврић, Зоран Павловић, Милош Ђорђевић, Драгомир Костић, Драгиша Бојовић), путописи са Косова и о Косову (и из угла књижевности и из угла историје), различите врсте идентитета – од колективног и личног, преко националног и верског, до наративног и хуманистичког; страх као психолошки и књижевни, историјски и уметнички, политички и правни феномен, убиство и самоубиство у науци и уметности, а последњих година и феномен енклаве, и то кроз књижевност и филм.

Да Институт не заборавља велике књижевне и културне прегаоце (са) Косова и Метохије, сведоче научни скупови и тематски зборници: *Дело Светомира Арсића Басаре* (2000) – зборник посвећен и вајару и писцу, *Дело Владете Вуковића* (2001), *Живот и дело Вука Филиповића* (2002), Зборник радова о Радомиру Ивановићу *Liber amicorum* (2001), *Духовно стваралаштво Чедомира Ребића* (2011), зборници радова *Српска књижевност на Косову и Метохији 1945–2000.* (2004) и *Српска књижевност на Косову и Метохији 1945–2000, други део* (2005), као и низ мултидисциплинарних зборника реферата. Дакле, од укупно десет зборника радова посвећених проучавању књижевности, пет се бави појединачним поетикама писаца и стваралаца са Косова и Метохије, два проучавањем књижевности Косова и Метохије и три књижевницима из ширег корпуса српске књижевности (*Предсказање Матије Бећковића* (1996), *Поезија и поетика Десанке Максимовић* (1999) и *Дело Николе М. Лопичића* (2005). Овде ћемо споменути још два научна скупа која је (су)организовао Институт – *450 година штампарије у Грачаници* одржан 1989. заједно са Одељењем за историју САНУ и *Конзулска времена српских писаца – Милан Ракић, Бранислав Нушић и Војислав Илић* одржан 10. априла 1998. године, чији су реферати објављени као тема броја у свесци број осам часописа *Баштина* (1997: 31–93).[7] Осим тога, велики број радова који припада области проучавања српског језика и књижевности објављен је у мултидисциплинарним тематским зборницима и зборницима реферата са научних скупова у организацији Института, те ће о њима бити више речи у прилогу посвећеном овој категорији научних публикација.

Од пет књига библиографије које је Институт објавио, једна је *Библиографија сарадника „Баштина" 1–13* (2002), а четири су посвећене књижевницима и књижевним критичарима: *Библиографија академика Вука Филиповића* (2002), *Библиографија академика Радомира Ивановића (македонистика)* (2003), *Библиографија академика Вука Филиповића* (2004) и *Библиографија радова о Григорију Божовићу* (2016), коју су зналачки саставиле Јована и Снежана Бојовић. Ту ваља поменути и скроман, али за наше проучавање драгоцен каталог издања *Институт за српску културу – Приштина 1988–2003.* (Вукадиновић, Ђорђевић 2003).

Овим издањима, али и неиздавачким радом на пољу репрезентације научне и културне баштине Косова и Метохије, Институт постаје гранична кућа нашег

7 Реч је о радовима: „Конзули у делима Јанићија Поповића" Драгомира Костића (1997: 31–38), „Бранислав Нушић и поетика реализма" Душана Иванића (1997: 39–45), „Бранислав Нушић и Стојан Капетановић у Косовском вилајету" Сунчице Денић (1997: 47–52), „Необјављена студија Вука Филиповића о поезији и поетици Милана Ракића" Милоша Ђорђевића (1997: 53–65), „Милан Ракић у прози Григорија Божовића" Миленка Јевтовића (1997: 67–80) и „Војислав Илић и Косово" Милорада Јеврића (1997: 81–93).

језика и памћења која, упркос немилим временима, гаји поверење у књижевност, уметност, традицију и њихову снагу да обликују дух времена. Она је мост између онога што смо били, што јесмо и онога што тек треба да будемо, жива сила која нас окупља и обавезује.

САКУПЉАЧКИ И ПРИРЕЂИВАЧКИ РАД НА ПОДРУЧЈУ НАРОДНЕ И УМЕТНИЧКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Док поменуте ауторске књиге уметничке књижевности прате краћи и пригодни предговори, те оне неће бити предмет нашег истраживања усмереног на научна издања и културно-научни допринос, приређене збирке народне књижевности, антологија и хрестоматија опремљене су опсежним и зналачки урађеним предговорима, који би могли стајати и као самосталне студије. По обиму теренских истраживања и захваћене грађе, међу њима је највећи, а несумњиво и најзначајнији издавачки пројекат Института објављивање тзв. *Студентских записа* српске народне књижевности на Косову и Метохији, бележених током седамдесетих и осамдесетих година 20. века под идејним и научним руководством Владимира Бована, професора Филолошког факултета у Приштини.[8]

Осим неколико првих семинарских радова, „који су нестали са професоровог радног стола", и у којима се налазило 236 записа, у професоровој библиотеци сачувана су 144 семинарска рада са импозантним бројем од 7411 записа народних песама, више стотина народних приповедака и на хиљаде говорних народних творевина (Бован 2000: 15; Бован 2001: 5). Међу тадашњим студентима записивачима налазе се многа значајна имена науке и културе, будућих истраживача и сарадника Института. Тако је борба за очување усменог народног стваралаштва уско повезана са борбом за заснивање института за проучавање културе Срба на Косову и Метохији.

Као по некој вишој правди, *Студентске записе* објавила је научноистраживачка институција чији су национални задатак студенти преузели. Сабијене у свега три публикације (три тома и десет књига, према подели и распореду грађе приређивача – в. Бован 2000: 16) и скромно опремљене у односу на свој књижевни и национални значај, а поготово у односу на касније издања Института, ове књиге остају и сведочанство једног тешког периода у научном издаваштву, када је било битно

8 Услед непостојања научне институције која би у комунистичкој Југославији проучавала језик, културу и традицију српског народа у јужној српској покрајини (о чему је било речи приликом представљања борбе за оснивање Института за српску културу), те масовног исељавања Срба под притиском шиптарских сепаратиста са ових простора, професор Бован, свестан да је за спасавање од заборава српске народне књижевности у овим крајевима и њено похрањивање за ризницу српског културног наслеђа дошао задњи час, нудио је студентима српског језика и књижевности са територије јужне српске покрајине да као семинарски рад из предмета Народна књижевност бележе и класификују српске народне умотворине из свог родног краја, уз податке о казивачима. Овако осмишљено научно истраживање показало се као прави студентски подвиг, како истиче Бован у предговорима књига *Студентских записа*, али несумњиво и подвиг њиховог професора, јер већ у наредним деценијама, а поготово након егзодуса Срба 1999. и 2017. године, такав пројекат спасавања огромне грађе српског народног стваралаштва више није био могућ (в. Бован 2000: 5–21; Бован 2001: 43, 47).

само то да научна грађа угледа светлост дана. Први том, *Обредне народне песме са Косова и Метохије* (2000), публикован у суиздаваштву приштинског Института за српску културу, бањалучке „Бесједе" и Дома културе „Свети Сава" из Истока, обухвата прву књигу ових записа. Други, најобимнији том, обухвата другу, трећу, четврту, пету и шесту књигу *Студентских записа* („Обичајне народне песме"; „Верске, посленичке, породичне и родољубиве"; „Љубавне народне песме"; „Приповедне народне песме" и „Јуначке народне песме") и појављује се под насловом *Лирске и епске песме Косова и Метохије* (2001), а у коиздаваштву Института за српску културу, Дома културе „Свети Сава" из Истока, „Народног дела" и „Стручне књиге" из Београда". Трећи том, који Институт објављује самостално, окупља *Народне приповетке и говорне умотворине са Косова и Метохије* (2005), односно седму, осму, девету и десету књигу *Студентских записа* („Народне приповетке: приче о животињама и басне, бајке, легенде, скаске и предања"; „Народне приповетке: новеле, шаљиве приче и анегдоте"; „Народне пословице и друге говорне творевине"; „Народне загонетке и остале говорне творевине").

Сва три тома имају исти поднаслов: *Студентски записи српских народних умотворина на Косову и Метохији*, а приређивач и писац предговорâ је професор Владимир Бован. Да је реч о издању десет књига у истом колу, предговор би несумњиво био јединствен, а свака књига имала би и свој посебан предговор прилагођен врсти народних умотворина. Стога ћемо предговоре овим томовима посматрати као јединствену целину. Приређивач најпре оцртава друштвеноисторијски и идеолошки контекст у ком се развијала усмена књижевност на Косову и Метохији, маркирајући повољне и неповољне периоде за њен развој, бележење и проучавање, те истичући најзначајније забележиваче. Као нарочито неповољан, Бован истиче период након Другог светског рата, када је народна књижевност Срба, а поготово јуначка епика, нападана као националистичка. Борба за очување од заборава српског усменог блага и обичаја на Косову и Метохији уско је повезана са борбом за заснивање научноистраживачке институције за њихово проучавање, подвлачи Бован, о чему је највише говорио у предговору првом тому, као и на почетку предговора другом тому (видети фусноту бр. 8). Осим оцртавања друштвеноидеолошке позадине, предговор другом тому обухвата број прибележених и одабраних варијаната народних песама из *Студентских записа*, поделе на врсте, подврсте и циклусе, стручни опис претходних бележења, њиховог стања (очуваности), разноврсности и богатства тема и мотива, стилских карактеристика и особености у односу на песме исте врсте из других крајева и/или ранијих периода итд. (Бован 2001: 5–47). Слична је концепција предговора и трећег тома *Студентских записа*, чији су предмет народне приповетке и друге усмене умотворине са Косова и Метохије (Бован 2005: 5–30). *Студентски записи* остају последњи комплетни записи извршени на територији целе јужне српске покрајине, као „последња слика живота" и српске народне књижевности и српског народа у Метохији и на већем делу Косова (Бован 2001: 47), те је њихова вредност за целокупну српску културу непроцењива.[9]

9 Пројекат *Студентски записи* професора Владимира Бована – његов обим, карактеристике и научни домети – превазилази амбиције и обим овог прегледа издања Института, и морао би

Када је реч о проучавању народне књижевности у Институту за српску културу, истичу се и четвородеценијска теренска истраживања лирике Левча и Темнића Велибора Лазаревића, публикована у четири књиге, све у издању Института: *Народна лирика Левча и Темнића: истраживања и примери* (2012), *Народна лирика Левча и Темнића: поетска и музичка традиција* (2012), *Епске песме и баладе Левча и Темнића* (2019) и *Народне басме и лечења у Левчу и Темнићу* (2020).[10] Међу овим књигама три су збирке народне књижевности опремљене стручним предговорима и коментарима који прате сакупљену и класификовану грађу, те драгоценим прилозима приређивача, док је *Народна лирика Левча и Темнића: поетска и музичка традиција* по начину приступа, композицији и подробној анализи грађе монографија, али је ради целовитог представљања овог пројекта наводимо и уз остале Лазаревићеве књиге посвећене овој теми. Аутор подробно описује територију и историјат бележења умотворина са подручја Левча и Темнића, обичаје и становништво – некада и у тренутку бележења, стање (очуваност) појединих врста песама, у којим су се приликама и на који начин певале, етномузиколошке елементе, певаче/казиваче од којих их је записао, варијанте и уметничку вредност. Лазаревић притом тумачи највредније и најређе међу њима, повезујући их са претходно истраженим примерима исте или сличне врсте народне књижевности и традиције, и упоређујући варијанте, те скреће пажњу на специфичне мотиве и њихово значење. Књиге су опремљене и прилозима: картама распрострањености појединих врста песама, фотографијама певача и казивача, као и обреда и обичаја у којима су песме казиване и чији су део (а који су приликом тумачења и описани), па је очигледан и њихов допринос етнологији.

Још једна значајна књига посвећена народној књижевности која се појављује у издању Института за српску културу Приштина носи наслов *Лирске народне песме југоисточне Србије* (1997) аутора Љубише Рајковића Кожељца. О њој ће бити више речи у раду посвећеном монографским публикацијама Института.

Дакле, ова институција публиковала је укупно осам књига посвећених српској народној књижевности, од чега две монографије и шест збирки народних песама, приповедака и кратких говорних умотворина, опремљених предговорима, коментарима о записивачима, начину певања и казивања, речницима дијалектизама, картографским прилозима о њиховој распрострањености и фотографијама певача и казивача.

По ширини истраживачког захвата, обиму и научној информативности истичу се и два предговора изборима из српске уметничке књижевности. Предговор књизи *Свила у пепелу: антологија српске прозе Косова и Метохије 1945–2000.* Драгомира Костића (2000: VII–LIII), објављен под насловом „Од илузије до катастрофе: етапе и тематско-стилска одређења српске прозе Косова и Метохије

бити предмет засебног научног рада, који би паралелно сагледао и едицију *Народна књижевност Срба на Косову* (1980), а чији је приређивач такође Владимир Бован.

10 Ово подручје, познато у књижевнофолклорном контексту као део средњовековне жупе Левач, захвата јужни обод Шумадије, односно централни део Републике Србије: територију јужно од Крагујевца до реке Западне Мораве и од Велике Мораве на истоку до Гледићких планина на западу (в. Лазаревић 2012: 15).

(1945–2000)", прерашће у монографију историјскокњижевног типа – *Српска проза на Косову и Метохији (1945–2000)* (2002), коју ћемо анализирати у прилогу посвећеном историјама књижевности у издању Института. У антологији, опремљеној и „Белешкама о писцима" (Костић 2000: 271–276), заступљено је 17 косовскометохијских приповедача и романсијера, чије стваралачке поетике приређивач критички представља, вреднујући њихова најзначајнија дела и књижевноестетске домете у односу на матичне токове српске књижевности, али и у односу на друштвеноидеолошку климу у јужној српској покрајини. Предговор антологији, као и историјски преглед Д. Костића, изразито су критички настројени према културној и књижевној политици у периоду комунизма, заснованим на изједначавању народа и култура на овом подручју. То је условило одбацивање, забрањивање и прећуткивање најбоље традиције српске приповедне прозе која се на Косову и Метохији неговала и доживела врхунац нарочито између два светска рата (нпр. Григорија Божовића). Косовскометохијска књижевност Срба након Другог светског рата представљана је као потпуно нова књижевност, што је условило њену регионалност чак и у оквирима матичне књижевности, истиче Костић.

Уз напомену да се из наведених разлога периодизацијом ове књижевности уз литерарне намећу и ванлитерарни утицаји, аутор предговора издваја три периода у историји послератне српске прозе Косова и Метохије: *традиционалистички* (од рата до 1972. године); *модернистички* (1972–1992); и *артистички*, односно *постмодернистички* (крај 80-их и почетак 90-их година, до краја 20. века). Премда је понуђена периодизација само условно прихватљива,[11] а неки судови искључиви и слабо аргументовани, овај предговор значајан је у историјскокњижевном смислу за стварање мало другачије перспективе о условима развоја, па према томе и вредновању косовскометохијске прозе у наведеном периоду.

Други поменути јесте предговор хрестоматији *Луцидни сневачи српског романтизма* (2022), коју је саставила Јасмина Кнежевић, а која окупља поетске и прозне текстове ониричке провенијенције у књижевности српског романтизма, како се и у поднаслову истиче. Предговор, који према свим научним критеријумима представља узорну студију о разматраном проблему, истовремено у језичко-стилском погледу остајући близак лирској природи текстова које тумачи, настао је из магистарског рада „Снови у књижевности српског романтизма" одбрањеног на Филозофском факултету у Новом Саду. Сама хрестоматија, пажљив избор из проучаваних извора, настала је са интенцијом ауторке да „паралелно са студијом о сновима у српском романтизму, приреди(м) и неку врсту књиге-пратилице, хрестоматију књижевних текстова која би у исто време била читанка, илустрација и сведочанство о богатству ониричне фантастике у делима наших одабраних романтичара" (Кнежевић 2022: 7). Имајући на уму функционалну, вредносну и концепцијску разлику између антологије и хрестоматије, ауторка наглашава да се определила за шири и мање обавезујући појам у тежњи да скрене пажњу

11 Спорно је, на пример, сврставање романâ Вука Филиповића, који носе све одлике романа тока свести и многе особине француског „новог романа", у *традиционалистички* период (в. Јефтимијевић Михајловић 2021: 29).

на разноврсност и богатство употребе мотива сна, али водећи рачуна и о квалитету одломака, које распоређује у сфере сна. Управо у тој класификацији сфера сна – што је условило композицију књиге, али и наговестило могућу монографију – лежи једна од њених највећих вредности: „Сфере компензације", „Сфере илузија", „Сфера пророчког сна. Сфера видовитог сна. Сфера сна као знака упозорења", „Сфера обожења. Метафизичка сфера сна", „Сфера дечјих снова", „Сфера хаоса", „Око сна. Сфера легенди, веровања и предрасуда везаних за сан". Целине су даље подељене на потцелине (на пример, прва на „Сан као компензацију потребе за љубављу" и „Сфера сна о слободи и о српству (јуначка, косовска сфера). Сфера критичког сна о српству"), а потцелине на одељке, у које су сврстани сновидни примери песама и записа наших романтичара: Петра II Петровића Његоша, Бранка Радичевића, Ђуре Јакшића, Јована Јовановића Змаја, Лазе Костића и Ђорђа Марковића Кодера.

На тај начин, хрестоматија *Луцидни сневачи српског романтизма* заједно са предговором, као „својеврстан омаж феномену сна" (Кнежевић 2022: 14), сагледава сан не само као психолошки феномен и књижевни мотив, већ као сложено место сусрета различитих теоријских, поетичких и културних перспектива. Дијахронијско и синхронијско разматрање појма сна, ослоњено на психоаналитичка тумачења Фројда, Јунга, Фрома, Медара, Боса, Леополда Сондија, као и на радове њихових тумача, омогућава да се сан чита као простор у којем се преплићу индивидуално искуство, колективна имагинација и књижевна форма (објашњење сна као књижевног поступка и жанра). У том контексту, појам *луцидног сањања* – бити будан у сопственом сну – добија посебну интерпретативну тежину и постаје кључ за разумевање поетичких поступака српског романтизма, али и за шире промишљање односа између сна, свести и књижевног стварања.

Још једно значајно издање Института за српску културу, реализовано у коауторству са Филозофским факултетом у Косовској Митровици, јесте избор критичких текстова *Григорије Божовић у књижевној критици* (2004), који је приредио Миленко Јевтовић и опремио обимним научним предговором и првом библиографијом радова о овом писцу. Међу стотинак текстова и написа различите намене објављених у дневној штампи и књижевним часописима о најзначајнијем косовскометохијском приповедачу између два светска рата, приређивач прави критички избор од 27 прилога (аналитичких рецензија, кратких студија и есеја) који садрже аргументоване вредносне судове о Божовићевом опусу. Одабрани текстови хронолошки су распоређени у пет целина, у распону од прве објављене рецензије Станислава Винавера из 1924. године, до последњег критичког текста из пера Божидара Кнежевића, 1941. године.

Настајала у време борбе за грађанску и књижевну рехабилитацију овог великог писца и националног барда, паралелно са Јевтовићевим радом на докторској дисертацији *Личност и књижевно дело Григорија Божовића 1–2* (1996), такође у издању Института, ова књига представља не само значајан допринос том племенитом књижевном, културном и националном циљу, већ је до појаве неколико зборника реферата са одражаних научних скупова о Григорију Божовићу на Филозофском факултету у Косовској Митровици, а захваљујући залагању професора

Драгише Бојовића,[12] била и незаобилазно полазиште за нове генерације критичара, које су живот и рад овог великог писца и родољуба сагледавале у другачијем светлу. Иако жанровски не припада монографијама, уводна студија, заснована на аналитичком приступу одабраној грађи, има значајну монографску функцију у проучавању стваралаштва Григорија Божовића и у тематском смислу се придружује том корпусу.

Дакле, кроз наведене примере, издавачка делатност Института за српску културу Приштина – Лепосавић показује се као простор у којем се научни рад и културна одговорност међусобно прожимају, а приређивачки приступ народној и уметничкој књижевности обезбеђује континуитет истраживања и тумачења књижевног наслеђа. У том контексту посебан значај имају *Студентски записи* Владимира Бована, који су, настали пре институционалног утемељења истраживања, далеко превазишли оквире наставне праксе и омогућили да усмена књижевна грађа са простора Косова и Метохије остане сачувана и доступна научној рецепцији у времену када су њени живи носиоци протерани са ових простора. Предговори и уводни текстови у појединим антологијским издањима саставни су и важан део тог приређивачког рада јер обликују хоризонт читања књижевне грађе, при чему издања Института делују као места сабирања, очувања и промишљања књижевне традиције. У светлу разматраних публикација, показано је да издавачка делатност Института за српску културу Приштина – Лепосавић не подразумева искључиво објављивање грађе, већ и активан научни рад на њеној интерпретацији, систематизацији и укључивању у шири књижевноисторијски и културни контекст. Овај уводни прилог тиме поставља полазишта за даља истраживања, која ће у наставку пројекта бити усмерена на друге видове и аспекте проучавања језика и књижевности у оквиру деловања Института.

ЛИТЕРАТУРА

Баштина 1997: *Баштина*, св. 8/1997, 31–93.

Бован 2000: (приредио и предговор написао) Владимир Бован. *Обредне народне песме са Косова и Метохије: Студентски записи српских народних умотворина на Косову и Метохији*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић; Бања Лука: „Бесједа"; Исток: Дом културе „Свети Сава".

Бован 2001: (приредио и предговор написао) Владимир Бован. *Лирске и епске песме Косова и Метохије: Студентски записи српских народних умотворина са Косова и Метохије*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић; Исток: Дом културе „Свети Сава"; Београд: „Народно дело": „Стручна књига".

Бован 2002: Владимир Бован. „Од захтева до закона (1976–1988)". У монографији: *Институт за српску културу Приштина 1988–2002*. Уредник Милош Ђорђевић. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 13–27.

Бован 2005: (приредио и предговор написао) Владимир Бован. *Народне приповетке и говорне умотворине са Косова и Метохије: Студентски записи српских народних умотворина на Косову и Метохији*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

12 Реч је о следећим зборницима: *Језик и стил Григорија Божовића* (2006), *Поетика Григорија Божовића* (2016) и *Етика и поетика Григорија Божовића* (2021).

Вукадиновић, Ђорђевић 2003: Зоран Ч. Вукадиновић и Ана Ђорђевић (прир.) *Институт за српску културу Приштина 1988–2003.* [Каталог издања поводом јубилеја *15 година Института за српску културу*]. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Денић 1997: Сунчица Денић. „Бранислав Нушић и Стојан Капетановић у Косовском вилајету". *Баштина,* св. 8, 47–52.

Ђорђевић 1997: Милош Ђорђевић. „Необјављена студија Вука Филиповића о поезији и поетици Милана Ракића". *Баштина,* св. 8, 53–65.

Ђорђевић 2002: Милош Ђорђевић (ур.) *Институт за српску културу Приштина 1988–2002.* Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Иванић 1997: Душан Иванић. „Бранислав Нушић и поетика реализма". *Баштина*, св. 8, 39–45.

Јеврић 1997: Милорад Јеврић. „Војислав Илић и Косово". *Баштина*, св. 8, 81–93.

Јевтовић 1996: *Личност и књижевно дело Григорија Божовића 1–2*. Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина.

Јевтовић 1997: Миленко Јевтовић. „Милан Ракић у прози Григорија Божовића". *Баштина*, св. 8, 67–80.

Јевтовић 2004: Миленко Јевтовић (прир.). *Григорије Божовић у међуратној књижевној критици*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Јефтимијевић Михајловић 2021: Марија Јефтимијевић Михајловић. *Мит(о)поетика романа Петра Сарића*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Кнежевић Р. 2022: Радмила Кнежевић. *Песме призренске.* Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Кнежевић 2022: (избор и предговор) Јасмина Кнежевић. *Луцидни сневачи српског романтизма*: (хрестоматија поетских и прозних текстова оничке провенијенције у књижевности српског романтизма). Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Костић 1997: Драгомир Костић. „Конзули у делима Јаничија Поповића". *Баштина* св. 8, 31–38.

Костић 2000: (избор и предговор) Драгомир Костић. *Свила у пепелу:* антологија српске прозе на Косову и Метохији (1945–2000). Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Лазаревић 2012: Велибор Лазаревић. *Народна лирика Левча и Темнића:* истраживања и примери. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Лазаревић 2012: Велибор Лазаревић. *Народна лирика Левча и Темнића: поетика и музичка традиција.* Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Лазаревић 2019: Велибор Лазаревић. *Епске песме и баладе Левча и Темнића.* Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Лазаревић 2020: Велибор Лазаревић. *Народне басме и лечења у Левчу и Темнићу.* Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина.

Павловић 2002: Зоран Павловић, „О имену Института". У монографији: *Институт за српску културу Приштина 1988–2002.* Ур. Милош Ђорђевић. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 32–37.

Рајковић Кожељац 1997: Љубиша Рајковић Кожељац. *Лирске народне песме југоисточне Србије*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Томић 2024: Весна Т. Томић. *Стигоф писма.* Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Хаџи-Перић 2020: Нада Хаџи-Перић. *Запис из Призрена са извора.* Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Хаџи-Перић 2024: Нада Хаџи-Перић. *Алка: Песмом до Призрена и Средачке жупе.* Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Цветановић 2002: Владимир Цветановић, „Политички отпори". У монографији: *Институт за српску културу Приштина 1988–2002.* Ур. Милош Ђорђевић. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 27–32.

Mirjana M. BEČEJSKI

THE STUDY OF THE SERBIAN LANGUAGE AND LITERATURE AT THE INSTITUTE FOR SERBIAN CULTURE PRIŠTINA – LEPOSAVIĆ (ON THE EXAMPLE OF COLLECTING AND EDITING WORK IN THE FIELD OF FOLK AND ARTISTIC LITERATURE)

Summary

As part of a more extensive research project, the aim of which was to present the work of the Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić by departments, i.e., fields and scientific disciplines, as well as a subproject dedicated to the study and preservation of the Serbian language and literature at the Institute, it has been planned to publish a series of papers which view this area primarily through publishing activities – dictionaries, collecting and editing work in the field of folk and artistic literature. Subsequent papers will illustrate the study of the aforementioned scientific discipline through monographic publications (historical-literary monographs, monographs dedicated to individual creative poetics, but also those which comprehensively address a single topic or subject, that is, a linguistic area, including books of essays and studies), through other forms of publishing (thematic collections of papers and proceedings of scientific conferences, bibliographical, and serial publications, i.e., the journal *Baština*), as well as through non-publishing activities (organisation of scientific conferences, round-table discussions, book promotions, collections of papers, journals, and the Institute itself), literary and institutional co-operation with scientific and cultural institutions, researchers' guest appearances on thematic scientific radio and TV programmes, etc.

Thus, this paper is the first in the series of contributions to the study of the Serbian language and literature through the publishing activities of the Institute for Serbian Culture. As a necessary cultural-historical and institutional context, the introductory part depicts the struggle to establish the Institute for the study of Serbian culture in Priština, outlining its scientific, cultural, and national objectives as well as presenting a concise history of its activities. Attention is then directed to the classification, number, and a concise review of publications dedicated to the study of the Serbian language and literature, while the central part of the paper is devoted to the analysis of collecting and editing work in the field of folk and artistic literature, with a special focus on the prefaces of collections of folk literature, anthologies, and chrestomathies, along with a book of edited critical texts with a significant introductory study (preface) and a bibliographical contribution. Owing to their scientific, cultural, and national value, particular attention was given to two scientific achievements – the project involving documentation and publication of *Students' Records* of Serbian folk literature in the territory of Kosovo and Metohija, which was conducted under the guidance of Professor Vladimir Bovan and proved to be invaluable due to the exodus of Serbs in this territory, as well as the project involving collection and sistematisation of verbal folklore in the territory of Levač and Temnić conducted by Velibor Lazarević, a scientific associate of the Institute.

Through a review and analysis of the aforementioned publications, the aim of the paper is to highlight the thematic, methodological, and socio-ideological frameworks within which the researchers and associates of the Institute approached Serbian folk literature and anthological work, to point out unexplored areas, and to emphasise the significance of the Institute's publishing activities as one of the key forms of scientific engagement in the preservation and interpretation of Serbian literary and linguistic heritage.

Keywords: Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić, publishing activities of the Institute for Serbian Culture, the study of language and literature, collecting and editing work, prefaces, folk literature, *Students' Records*, Vladimir Bovan, anthologies, chrestomathies.

Рад је предат 31. јануара 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 050БРАТСТВО"1925/1941"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-62083

Прегледни рад

*Бојана М. ЛАСИЦА**
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет
Катедра за библиотекарство

КЊИЖЕВНИ ПРИЛОЗИ У ЧАСОПИСУ *БРАТСТВО*

Апстракт: Часопис *Братство* је излазио у Сарајеву у периоду од 1925. до 1941. године, као духовни часопис за вјерско и народно просвјећивање. Иако се примарно бавио религијом, пратио је и културни живот српског народа у Босни и Херцеговини и његовао лијепу књижевност. Имао је најдужи континуитет излажења у односу на све остале српске листове и часописе у периоду између два свјетска рата у Босни и Херцеговини, па представља значајну ризницу књижевних текстова. У предстојећем раду настојаћемо да жанровски, тематски и библиографски опишемо књижевне прилоге у *Братству*. Споменућемо и њихове ауторе, и настојати да укажемо на њихову бројност, квалитет и улогу у културном и просвјетном животу у Босни и Херцеговини у периоду између два свјетска рата.

Кључне ријечи: *Братство*, књижевни прилози, духовна периодика у БиХ, вјерско и народно просвјећивање.

УВОД – О ЧАСОПИСУ *БРАТСТВО*

Значајно мјесто у духовном, књижевном и културном животу Босне и Херцеговине у међуратном периоду заузима часопис *Братство*. Излазио је мјесечно у Сарајеву, од јануара 1925. до марта 1941. године и имао је најдужи континуитет излажења у односу на све остале српске листове и часописе у периоду између два свјетска рата у Босни и Херцеговини (в. Ласица 2025а: 311–330). Иако се примарно бавио религијом, пратио је и културни живот српског народа у Босни и Херцеговини и његовао лијепу књижевност. Успјешно је попуњавао празнину насталу недостатком књижевних часописа, којих је у овом периоду било јако мало и који су били краткотрајни: *Књижевни преглед Мале библиотеке* (1925), *Змијање* (1927), *Књижевна Крајина* (1931–1932) и *Развитак* (1935–1941) (в. Ласица 2019: 573–586). Часопис *Братство* је покренула група истинских родољуба концентрисана око удружења „Српско православно братство Светог Саве", са циљем да шире православну хришћанску вјеру, јачају религиозна, морална и национална осјећања и, како стоји у уводном програмском тексту, „да уз књиге и друге образовне публикације, што их шири у народу, покренемо рад на религиозно-моралном јачању и вјерско-просвјетном подизању нашег народа" (Љубибратић 1925: 1).

* ORCID 0009-0005-2071-5753, bojana.lasica@ffuis.edu.ba

Истовремено се размишљало и о подизању нивоа културе у ратом исцрпљеној земљи и о укључивању у свјетску културну баштину, гдје се каже: „Па да свој прилог принесемо у заједничку свјетску ризницу културе и да тако заузмемо оно мјесто међу културним народима, које нам припада по способности и заслузи наше нације" (Љубибратић 1925: 5).

Уређивао га је истакнути свештеник, протојерej Мирко Максимовић (1890–1946),[1] који се до тада већ истакао у књижевном, преводилачком и уређивачком послу. У сарајевским листовима и часописима објављивао је приповијетке, есеје, путописе и биографије. Био је и један од уредника Споменице српског пјевачког друштва „Слога", приређивач календара *Просвјета* за 1934, 1935, 1936, 1939. и 1940. годину, календара *Братство* који је излазио у Сарајеву од 1934. до 1941. године, један је од оснивача друштва „Српско православно братство Светог Саве" у Сарајеву и био је његов секретар, а обављао је и функцију предсједника Српског пјевачког друштва „Слога" и Српског просвјетног и културног друштва „Просвјета" (Ласица 2025б: 432–433). Максимовић је успио да за сараднике часописа окупи многе угледне личности из тадашњег културног и духовног живота као што су: Петар Маркичевић, Лазар Мирковић, Љубо Влачић, Љубомир Ширић, Владислав Скарић, Милан Карановић, Перо Слијепчевић, Славко Калуђерчић, Коста Мандић и Константин Ћурчић. Најугледнији сарадник је био епископ Николај Велимировић, који је у то вријеме био епископ охридско-битољски, а потом жички и главни мисионар „Православне народне заједнице".

Будући да је за све вријеме излажења часопис имао истог уредника, структура се није много мијењала. Испуњен је био религиозним текстовима, који су били у складу са вјерским празницима у одређеним мјесецима у облику чланака, есеја, бесједа, проповиједи, посланица, као и радовима из књижевности, културе, умјетности и филозофије. Редовне рубрике су биле „Хроника" и „Биљешке", које су доносиле кратка обавјештења о дешавањима из православља и имале информативну и документарну вриједност. Часопис је имао сталну вјерску концепцију која је била усклађена са потребама православних читалаца. Поред морално-поучних есеја, бесједа, молитви и тропара, на његовим страницама проналазимо и вриједне књижевне прилоге. Према тврђењу Весне Матовић:

> Књижевност сагледана у контексту периодике пружала је могућности да се прате динамични процеси идејних и поетичких промена, открију њихови зачеци, путеви континуитета и дисконтинуитета, да се уђе у траг ванлитерарних утицаја (оних из друштвено-културног поља) као и да се прати рецепција националне традиције и страних књижевности и култура (Матовић 2014: 12).

1 Поријеклом је био из Сарајева. За свештеника је рукоположен у Сарајеву 1917. године. Службовао је на парохији раковачкој код Маглаја (1917–1921), у Трнову (1921–1923) и у Сарајеву (1923–1941). Чин протојереја добио је 1923, а црвеним појасом одликован је 1928. године. Био је добровољац у Првом балканском рату. У Првом свјетском рату је заробљен. Судило му се на велеиздајничком бањалучком процесу, одакле је због недостатка доказа ослобођен 1916. године. У Другом свјетском рату са породицом је ухапшен и спроведен у логор у Цапраг код Сиска. Из логора је прешао у Београд, гдје је службовао у Саборној цркви. Послије рата вратио се у Сарајево, гдје је убрзо и преминуо (Новаков 2011: 784–785).

У овом раду ћемо се осврнути на књижевне прилоге и указати на њихову улогу у духовном, културном и просвјетном животу у Босни и Херцеговини у периоду између два свјетска рата. Користићемо се методом библиографских истраживања и донијети све битне елементе о објављеним текстовима и уз шире анотације и коментаре што исцрпније представити књижевну садржину часописа. У навођењу и основном интерпретирању књижевних прилога које је *Братство* објавило узећемо у обзир књижевне родове и врсте, теме, као и припадање одређеним националним литературама.

Према *Библиографији радова часописа Братство (Сарајево, 1925–1941)* Милене Максимовић прилози из књижевности су разврстани на српску, народну и стране књижевности, а у оквиру њих на поезију и прозу, док су прилози о књижевности подијељени у групе: о књижевности уопште, о српској књижевности, о народном стваралаштву и фолклористичким и етнолошким изучавањима и о страним књижевностима (Максимовић 2000а: 1–70). Ова библиографија је изузетно корисна, јер на основу ње имамо одговарајући корпус грађе, односно полазну тачку за даље студиозно проучавање.

ПОЕЗИЈА

По броју објављених пјесама у часопису *Братство* издваја се помало заборављен и запостављен писац Исаије Митровић (1880–1949), чије име нису забиљежиле најзначајније историје српске књижевности, а чије је дјело тек у новије вријеме детаљније истражено и вредновано. Писао је поезију и прозу са различитим мотивима, као што су: природа, рад, мајка, Бог, празник, туга за младошћу и народом коме је припадао. Радове је објављивао у 133 различита часописа: дјечија, школска, женска, педагошка, књижевна и духовна (Мачкић 2019: 27). Савремена књижевна критика је позитивно оцијенила његов књижевни рад: „Био је цијењен просвјетни и културни радник у свом времену, поштовалац традиције и родољуб, али истовремено писац модерног сензибилитета и напредних културних схватања" (Мачкић 2019: 7; Сајак 2010: 59).

У периоду од 1927. до 1931. године у *Братству* је објавио четрнаест пјесама. Имајући у виду да је то духовна периодика, њихове садржаје је томе и прилагодио. Основни мотиви у пјесмама су Христово рођење, васкрсење и српски обичаји за ове свете празнике. Радост Христовог рођења описана је у пјесми „Витлејемска звезда" (1928: 177–178). Она обилази и обасјава сва села и градове, доноси мир и благостање и најављује Христово рођење. Сличног садржаја су и пјесме: „Источни мудраци (Сину Војиславу богослову)" (1927: 186–187), „Христово рођење" (1927: 177), „Христос се роди" (1930: 185), „Псалм Божићни" (1930: 161) и „Песма велике радости".

Топлину породичног дома уочи најрадоснијег празника Митровић је дочарао у пјесми „Бадњаци". Отац долази, честита празник и благосиља укућане:

Сретно Бадње вече, моја децо драга!
Бог вам дао здравља, среће, изобиља,
Мирила вам душа ко кита смиља
Штогот добра хтели, то вам Господ дао,
Штогот не имали, то вам намакао!

(1928: 190)

Затим ложи бадњаке, а дјеца му помажу, а мајка их посипа житом. У пјесми „Мајка" пјесник говори о мајци која је „стара, слаба, тиха, уздрхтана", али која насупрот томе, има јаку снагу вјере и сваки дан се моли испред иконе Светог Јована за свој скромни живот:

Изим мира и кућне слободе,
Црног руша, те хлеба и воде,
За старачки свој живот увели,
Седа мајка друго не зажели!
(1928: 32–33)

Распеће и васкрсење су чести мотиви поезије у *Братству*. Митровићева „Песма о распетоме" је једна од тих пјесама гдје са болном сјетом пјесник говори о томе ко је био Христос, шта је све значио за људски род, а за оне који су га осудили каже:

Распеше Га. Али ко би од њих знао,
Да је са крста тог нов живот засјао!
(1928: 51–52)

У пјесми „Васкрс" (1928: 49) описано је свитање у очи Васкрса, стање на небу, у природи, изнад Јерусалима и откриће радосних вијести о Васкрсу Христа. Мотив васкрса обрађен је и у Митровићевим пјесмама: „Псалм васкршњи" (1929: 49), и „Псалм победни" (1930: 81).

Послије Исаије Митровића, са четири пјесме заступљен је протојереј Јанко Брежанчић (1885–1958). У броју три из 1928. године, јавља се са двије пјесме у којима слави највеће српске манастире Грачаницу и Жичу. „Грачаница" као „задужбина света из времена давна" представљена је као споменик и чувар историје:

Историје царства, ропства и страдања,
Историја цркве, вере наде, свега.
(1928: 58–59)

Пјесник тражи од Грачанице да упали своја кандила и светим пламеном да озари сву браћу и сестре из новог доба који ће нову историју да стварају као некад косовски јунаци. У пјесми „Жича" опјевана је задужбина Немањића као мјесто вјере, љубави и наде, која треба да са истим жаром као и некада Немањиће, да прими „свога Господара, Краља Словенаца, Срба и Хрвата" (1928: 59).

Остали аутори који се јављају са једном или двије пјесме са неким од наведених мотива су: Љубомир Богићевић „Рођење Христово" (1925: 8), Николај Велимировић „Стражите" (1925: 217–218), „Не одели ме од себе" (1926: 25), Милан Драгић „Трновитом стазом" (1925: 49), Јела Остојић „10 октобар 1934" (1934: 155), „Светосавски пролог" (1935: 1–2), Милан Путниковић „Божић у слободи" (1929: 166–167), „Псалм 137" (1937: 180), Данило Стефановић „На прагу неба" (1925: 126), „Осана" (1925: 126–127), Радован Тунгуз Перовић „Светом Симеуну новом" (1939: 126–132) и Симо Умичевић „Песма о отаџбини" (1928: 156–157).

Такође, објављено је и доста непотписаних пјесама које су у облику тропара, па имамо тропаре посвећене Светом Сави, Светом цару Лазару, Светом Георгију, Божићу, Васкрсу и другим српским светитељима.

Српски етнограф Милан Карановић (1882–1955) се јавља у *Братству* са два прилога „Божић у српским народним пјесмама" (1925: 6–8; 1925: 35–37) и „Предавање из народних пјесама" (1925: 71–72). У првом прилогу он истражује у којим народним пјесмама је опјеван Божић, најрадоснији хришћански празник и обичаји који уз њега иду. Истиче како је то много важно за изучавање вјере и народне традиције и за васпитање дјеце. Као примјер наводи народне пјесме: „Сан пречисте госпође", „Иде Божић" и „Три сестре у Божића" и дио из *Горског вијенца* када игуман Стефан пјева уз гусле, уочи Божића:

> Нема дана без очног вида,
> нити праве славе без Божића!
>
> (1925: 37)

„Предавање из народних пјесама" представља извјештај са предавања који је одржао Милан Карановић са темом „Мајка, љуба и сеја у српским народним пјесмама". Предавање је обухватило садржаје неколико народних пјесама у којима се спомињу мајка Југовића, мајка Марка Краљевића Јевросима, љуба Анђелија, сестра Милица и др. Истакнуте су њихове особине, праведност, вјерност, оданост, а све са жељом да се утиче на васпитавање и просвјећивање омладине како би се и даље рађале и одгајале „велике мајке, велике љубе и велике сеје које ће бити достојне својих славних опјеваних предака".

ПРОЗА

Житија

Најврједнији и најобимнији прозни књижевни радови у *Братству* су два житија: „Житије преподобног и богоносног оца Саве I, Архиепископа српског", које није потписано, а објављено је у наставцима кроз цијело једанаесто годиште у 1935. и у прва два броја у 1936. години и житије хиландарског монаха Теодосија „Житије преподобног и богоносног оца нашег Петра Коришког", у бројевима један, два и шест-седам у четрнаестом годишту у 1938. години. Сава Немањић је историјска личност из средњовјековне српске државе који је много тога допринио у културном, политичком и црквеном животу земље, док је Петар Коришки српски испосник који се одрекао свих овоземаљских уживања и остатак живота провео у пустињи. Поредећи ова два житија, по начину писања и историјском значају ових личности, Димитрије Богдановић истиче:

> У Савином житију преплиће се земаљско с небеским, историјско с вечним, у сазнању божанског смисла тих противречних спојева па и у живој успомени на Савину унутрашњу амбиваленцију и патњу због њих. За разлику од овог, Петар је личност духовног микрокозмоса; он у самоме себи носи трагично супротстављање добра и зла, у људским, психолошким чињеницама (Богдановић 1988: 42).

Одабравши ова два најврједнија дјела из српске средњовјековне књижевности, уредник Максимовић је презентовао својим читаоцима дјела трајне вриједности српске културе и духовности.

Биографије

По броју објављених прозних прилога предњаче биографије црквених и свјетовних личности. Писане су различитим поводима, приликом именовања за епископа или митрополита, да се оживе сјећања на неку значајну личност из прошлости или приликом упокојења неке истакнуте личности из српског духовног живота. Од непознатих аутора објављене су следеће биографије: „Његова Светост Патријарх Варнава" (1930: 84–87), „Архиепископ Летонски Јован" (1932: 141–143), „Протосинђел Васиљ Стрилчик" (1933: 103–106), „Живот и дело Епископа – Митрополита – Патријарха Варнаве" (1933: 113–114), „Митрополит Дабро-босански Петар" (1933: 117–120), „Епископ Захумско-херцеговачки господин Тихон Радовановић" (1934: 161–162), „Епископ др Симеон Поповић" (1934: 163), „Епископ Саво Трлајић" (1934: 163), „Архимандрит г. Виктор Гиздовић" (1935: 43–44), „Његова Светост Патријарх Српски Гаврило" (1938: 25–27), „Његово Високопреосвештенство АЕ и Митрополит господин Петар" (1938: 109–111).

Значајан допринос у објављивању биографија дао је и Славко Калуђерчић (1889–1949), објавивши у *Братству* десет биографија и то највише од истакнутих личности, јунака и војвода који су се прославили јунаштвом у Првом и Другом српском устанку, а који су истовремено били и духовни представници српског народа. Сматрао је да су јунаци са Тимока и Мораве неправедно запостављени у народним пјесмама, за разлику од оних са Дрине, које је уз гусле опјевао Филип Вишњић. Желио је да њихов лик и дјело сачува од заборава, јер су они у великој мјери допринијели угледу и слави Карађорђа и напретку српске војске којом су командовали. Описан је њихов физички изглед, поријекло, образовање, карактерне особине, јуначки подвизи, црквена рукоположења, временски слијед догађаја у који је дата особа била укључена, као и друштвене прилике које су окруживале њен живот. Изнијете чињенице су кохерентно образложене због чега ова форма посједује извјесна обиљежја приповијести (Popović 2010: 90). Тако имамо следеће биографије: „Стеван Синђелић, ресавски војвода" (1930: 9–14), „Хаџи Мелентије Стевановић архимандрит рачански, војвода соколски" (1930: 37–42), „Прота Матија Ненадовић (Карађорђев први председник Савета и војвода I реда, кавалир руског ордена Св. Ане II степена)" (1930: 98–104), „Хаџи Никола Михајловић, поречки војвода" (1930: 149–155), „Атанасије Антонијевић, прота буковачки" (1930: 170–175), „Поп Лука Лазаревић, војвода Посавине и Тамнаве шабачке и командант града Шапца" (1931: 87–93), „Хаџи Рувим архимандрит београдски" (1931: 137), „Ђенедије Шувак, калуђер манастира Тавне" (1931: 178–181) и „Тимотије Поповић" (парох дрињачки) (1936: 149–152). Поред ових биографија, Калуђерчић нам доноси и један сегмент живота Стевана Немање, славног и моћног владара српске средњовјековне државе Рашке „Смрт Стевана Немање" (1931: 43–47), од тренутка када одлази да се замонаши у манастир Студеницу до смрти на Светој Гори. Наведене биографије су од изузетног значаја у научноистраживачком раду,

јер врло често буду једини извори података о неким личностима. Зато смо се потрудили да их што више наведемо и библиографски опишемо.

Истакнути теолог и епископ жички и охридски, Николај Велимировић (1881–1956), објавио је животописе двије свјетовне личности „Св. Сава архиепископ српски" (1929: 3–4) и „Св. Јован Милостиви" (1929: 113–115).

Писма

Нешто већи број прилога владика Николај је објавио у облику писама која су прештампана из дјела *Мисионарска писма*. Писма су посебни облици научних текстова и могу послужити као погодна замјена за оглед, есеј, трактат, па и за крађу научну расправу (Максимовић 2014: 286). Ову форму писања употребљавали су и најранији хришћански проповједници у *Новом завјету*. У *Братству* је објављено седам оваквих писама који дају одговоре на различита питања о вјери, духовности и свакодневном животу: „Писмо раднику који пита шта је то духовни живот" (1932: 1–2), „Писмо човјеку који каже да вјерује у Бога, али му се не моли" (1932: 25–26), „Писмо једној побожној породици која пита: како је Христ?" (1932: 49–50), „Писмо машиновођи Стамену И. који се жали на досаду свог посла" (1932: 73–74), „Писмо раднику Митру Ф. о томе зашто се Спаситељ родио у пећини" (1932: 156–158), „Писмо служитељу Глигорију И. који пита о значењу јарма и бремена" (1933: 1–2) и „Писмо професору Милану И. који пита о I кор. 3, 18" (1933: 57–58). Владика Николај се кроз ова писма обраћа широким народним масама које се суочавају са истим или сличним проблемима, дајући практична упутства како треба живјети у складу са хришћанском вјером и како човјек може најлакше да превазиђе одређене животне потешкоће. Сваки проблем повезује са вјером и дубоким духовним смислом. Ова писма су била од користи у прошлости, али се и данас у савременом животу радо читају и примјењују.

Приче

Сличног садржаја су морално-поучне и религиозне приче којих има много публикованих у *Братству*. То су приче у којима се истичу хришћанске врлине, доброта, скромност, кроткост, милосрђе, пожртвовање, а осуђују гордост, лакомисленост, бездушност, завист и гњев. Одабравши овакве садржаје, уредник је озбиљно размишљао о васпитању дјеце и омладине у духу хришћанске вјере и народне традиције. Више је објављено превода ових прича него забиљежено од домаћих аутора. Споменућемо неке о њих.

„Прича о Вуку и јагњету" (1928: 2–4) је одломак из једног предавања које је Николај Велимировић одржао у Америци. Испричана је у симболима, по узору на једну охридску легенду о томе како је јагње надмудрило вука. Као и код Андрића у причи „Аска и вук" и у овој причи имамо борбу између добра и зла у којој добро побјеђује. Јагње је симбол Христа Спаситеља, док је вук цар Ирод, јеврејски народ и Понтије Пилат.

> Јагњећа кроткост је побиједила вучију дрскост, милост побјеђује себичност, доброта дивљаштво, мудрост – глупост, поштење – непоштење. Свака хришћанска врлина је јагње, а сваки порок је вук (1928: 3).

Управо у овоме тексту је сажета једна морална истина која је у складу са хришћанском вјером да добро увијек побиједи зло. Најмлађим читаоцима *Братства* епископ Николај Велимировић је намијенио три приче под насловом „Приче о тајанственом" (1928: 145–155) у којима је добро оличено у лику Исуса Христа, зло у Луциферу, и покајање у лакомисленом младићу.

Парох Јован Ж. Бута (1876–1930) се огласио са неколико поучних прича под насловом „Ситнице и крупнице" и „Из наше градине" у неколико бројева у 1928. години у којима на практичним примјерима показује како треба да буде добро васпитање, а осуђује се лакомисленост, безбрижност и бездушност. Од домаћих аутора са поучним причама јављају се и Емил С. Петровић (1866–1925), Владислав Јанкулов (1877–1942) и други, а неке су преузете из Јеванђеља.

Из стране књижевности издвојићемо неколико аутора. Од истакнутог руског свештеника и теолога Григорија Петрова (1866–1925) публиковано је осамнаест преведених прича у периоду од 1925. до 1929. године, које на метафоричан начин преносе моралне поруке читаоцима. Кроз приче „Духовна зрнца. Путовођа" (1925: 9–10), „Залутали" (1925: 50–51) и „Седе власи" (1925: 150–152) савјетује се младим људима да што више буду у вјери, да читају Свето Јеванђеље јер ће се тако уздигнути над обичним животом и помоћи и себи и другима да лакше доносе исправне одлуке. У причама „Извор" (1925: 79–80), „Сунце" (1925: 84–85), „Кошница" (1925: 101), „Три леје" (1925: 129–131) и „Топло хладно" (1925: 178–179) истакнута је љубав и доброта. Људи треба да чине добра дјела по правди Божијој и да не дозволе да умјесто правде, преовлада лаж, превара и лукавство, љубав да замијени гордост и завист, а послушност дрско понашање. Доброчинство је описано у причи „Пријатељ бедних" (1926: 103–108) кроз сјећање на познатог руског љекара Фјодора Петровића који је преминуо 1853. године, а који се и даље памти по својим добрим дјелима. Сличног садржаја су и „Драгојла" (1925: 129–131), „Пријатељ губавих" (1926: 130–137) и „Пријатељ робова" (1926: 162–168).

Други највише превођени страни аутор био је енглески свештеник и писац Чарлс Спурџон (1834–1892), један од најутицајнијих проповједника чија су дјела и данас актуелна. У периоду од 1925. до 1933. године објављено је седамнаест његових поучних кратких прича. Основна порука великог броја његових прича је да треба славити господа Исуса Христа, чија благодатна сила посвуда продире, обасјава нас љубављу и добротом и штити од сваког зла. Таква порука се може пронаћи у причама „Усеви светлости" (1933: 177), „Символи благодети Богочовјека" (1933: 177–178), „Извор благодати" (1925: 278), „Река милосрђа" (1925: 275), „Глас камења" (1925: 226–227) и „Обмана у магли" (1925: 242–243). Друга јасна порука људима у Спурџоновим причама је да се на вријеме покају и ослободе гријеха, да не чекају посљедњи тренутак када за то буде касно. Ова порука проналази се у текстовима „Спасавање грешника" (1925: 202–203), „Разорна сила греха" (1925: 203–204), „Лудост грешника" (1925: 204), и „Продао душу ђаволу" (1925: 155–156).

Од осталих преведених аутора у *Братству* се могу прочитати кратке поучне приче Ивана Сергејевича Тургењева (1818–1883), Шарла Вагнера (1852–1918), Виктора Игоа (1802–1885) и много других анонимних превода са грчког, руског и француског језика.

ПРИЛОЗИ О КЊИЖЕВНОСТИ УОПШТЕ

У часопису *Братство* је објављено око десетак чланака и есеја о књижевности уопште и о српској књижевности. Они су оријентисани на коментарисање појединих нових књига, теме из старе српске књижевности и дјела Петра II Петровића Његоша. Јован Ж. Бута у тексту „Порнографска књижевност" (1925: 138–139) истиче како држава треба утицати на то да се забрани порнографска литература, која је свуда лако доступна, а која негативно утиче на морално образовање омладине, па каже да је „зла књига гора од најгорег друштва".

Професор теологије и публициста Петар Маркичевић (1883–1952) је писао „О књижевном раду Светог Саве" (1931: 25–29). Након што је споменуо сва Савина дјела, Маркичевић истиче његове заслуге за српску просвјету и културу, за даљи развој књижевности и за стварање културних средишта у којим ће се стварати и његовати књижевност. Са неколико осврта о старој српској књижевности огласио се и Јован Кршић (1898–1941), а штампани су и прилози Николаја Велимировића и Јована Скерлића (1877–1914) о Петру II Петровићу Његошу, његовој религији и књижевном раду.

БИЉЕШКЕ О КЊИЖЕВНИЦИМА И КЊИГАМА

Биљешке о књижевницима и књигама објављиване су на крају часописа у рубрици „Белешке". У тој рубрици је критички или информативно праћено све што се дешавало у култури, цркви као и које су нове књиге и периодика изашле из штампе. Најчешће су то кратки и непотписани текстови. Општа препорука у првом броју часописа је да свака кућа треба да има: „Свето Јеванђеље, Српске народне пјесме и Српску историју" (1925: 21), што значи да је од самог почетка акценат на хришћанској православној вјери и српској традицији и култури. Споменућемо неке од препоручених књига: Николај Велимировић *Духовна лира* и *Омилија*, Владислав Скарић *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*, Лазар Мирковић *Старине старе цркве у Сарајеву,* Стево Калуђерчић *Из прошлости Сарајева. Сијело* те имамо и разна издања молитвеника, споменице епархија и богословија, житија светаца и слично.

ЗАКЉУЧАК

Када након свега до сада наведеног покушамо да дамо сумарну оцјену књижевних прилога у часопису *Братство,* можемо рећи, да поред тога што су били разноврсни и бројни, да су имали важну религијску и просвјетну улогу. Своје читаоце су упознавали са православном вјером, народним обичајима и традицијом, али и са основама моралног понашања. Пјесме, поучне приче, писма, житија и биографије су спајале хришћанску поруку с народним духом. Тако су код читалаца јачали осјећаје заједништва и припадности, али и развијали свијест о важности образовања и културе као темеља опстанка народа. Књижевни прилози у часопису *Братство* су имали значајну улогу у очувању српског националног идентитета,

језика и моралних вриједности у међуратном периоду у Босни и Херцеговини, када се све више тежило ка идеји југословенства и уједињавању народа различитих културних и религиозних традиција. Прилози инспирисани православном вјером повезују прошлост, садашњост и будућност чувајући моралне и културне темеље на којима се гради српски идентитет у Босни и Херцеговини. Одабиром квалитетних књижевних текстова, приказа и препорука одређених књига, од угледних српских писаца и теолога, уредник је утицао на формирање читалачког укуса публике. Обраћајући пажњу само на текстове који су из области књижевности, не треба занемарити ни чињеницу да је *Братство*, с обзиром на дужину свог трајања, био једна ризница информација из духовног и културног живота из свог времена, или, како истиче Милена Максимовић, „потврда снажног и нормалног живота људи који су били привржени својој православној вјери и српској нацији" (Максимовић 2000б: 38).

ИЗВОР

Братство: лист за вјерско и народно просвјећивање (1925–1941). Сарајево: Српско-православно братство Св. Саве у Сарајеву.

ЛИТЕРАТУРА

Богдановић 1988: Димитрије Богдановић. „Житије Петра Коришког". *Теодосије житија*. Прир. Димитрије Богдановић. Београд: Српска књижевна задруга: Просвета, 40–43.

Ласица 2019: Бојана Ласица. „Прилог за изучавање српских књижевних часописа у Босни и Херцеговини између два свјетска рата". *Наука и стварност*, књ. 10, том II. Ур. Марија Летић. Пале: Филозофски факултет, 573–586.

Ласица 2025а: Бојана Ласица. „Преглед српске периодике у Босни и Херцеговини (1918–1941)". *Радови Филозофског факултета (часопис за хуманистичке и друштвене науке)*, XXVI, 311–330.

Ласица 2025б: Бојана Ласица. „Српски духовни часописи у Босни и Херцеговини (1918–1941) и њихов значај у вјерском и народном просвјећивању". *Philologia Mediana*, XVII, 427–439.

Максимовић 2014: Војислав Максимовић. *Научни путокази: теорија методи и техника научноистраживачког рада*. Пале: Филозофски факултет.

Максимовић 2000а: Милена Максимовић. *Библиографија радова часописа Братство: (Сарајево, 1925–1941)*. Магистарски рад. Универзитет у Источном Сарајеву: Филозофски факултет.

Максимовић 2000б: Милена Максимовић. Часопис *Братство*: (Сарајево, 1925–1941). *Хришћанска мисао*, VIII, 9–10, 36–38.

Матовић 2014: Весна Матовић. „Библиографија периодике и историја књижевности и културе". *Значај библиографије периодике за истраживање књижевности и културе*, књ. XXIII. Ур. Ана Ћосић Вукић и Весна Матовић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 11–27.

Мачкић 2019: Љиљана Мачкић. *Књижевно дјело Исаије Митровића*. Бања Лука: Центар за српске студије.

Новаков 2011: Александра Новаков. „Мирко Максимовић". *Српски биографски речник*. Кв-Мао, књ. V, Ур. Чедомир Попов. Нови Сад: Матица српска, 784–785.

Popović 2010: Tanja Popović. *Rečnik književnih termina*. Beograd: Logos art.

Сапак 2010: Младенко Сапак. *Преглед српске књижевности у БиХ у 19. вијеку*. Бања Лука: Арт принт.

Bojana M. LASICA

LITERARY CONTRIBUTIONS IN THE MAGAZINE *BRATSTVO*

Summary

The magazine *Bratstvo* was published in Sarajevo from 1925 to 1941, as a spiritual magazine for religious and popular education. Although it primarily dealt with religion, it also followed the cultural life of the Serbian people in Bosnia and Herzegovina and fostered belles-letters. Therefore, it represents a significant treasury of quality literary texts written in the spirit of the Serbian Orthodox faith and folk tradition. They celebrate the greatest Christian holidays, Christmas and Easter, and the customs that go with them.

Prose contributions are written in various forms, so we have: hagiographies, biographies, letters, short stories, contributions on literature in general and notes on writers and books. The most valuable prose literary works in the magazine *Bratstvo* from Serbian medieval literature are biographies. In terms of the number of published prose contributions, biographies of church and secular figures are at the forefront, and biographies of heroes and dukes who became famous for their heroism in the First and Second Serbian Uprisings, and who were at the same time spiritual representatives of the Serbian people are also represented. Bishop Nikolaj Velimirović (1881–1956) published seven prose contributions in the form of letters that were reprinted from the work *Missionary Letters*. A large number of prose contributions consist of moral-instructive and religious stories in which Christian virtues are emphasized and envy and anger are condemned. In choosing such content, the editor seriously thought about the education of children and youth in the spirit of the Christian faith and folk tradition. By selecting high-quality literary texts, reviews and recommendations of certain books by prominent Serbian writers and theologians, the editor influenced the formation of the audience's reading taste. By paying attention only to texts in the field of literature, one should not ignore the fact that the magazine *Bratstvo*, given its long existence, was a treasure trove of information from the spiritual and cultural life of its time and that it significantly influenced the raising of the level of knowledge and education in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: *Bratstvo*, literary contributions, spiritual periodicals in Bosnia and Herzegovina, religious and public education.

Рад је предат 1. октобра 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 811.163.41'255.4
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-64944

Оригинални научни рад

*Слава М. ИВАНОВИЋ МИЛЕНКОВИЋ**
Академија струковних студија косовско метохијска
Одсек Пећ–Лепосавић

*Ирена М. ПАНТИЋ***
Академија струковних студија косовско метохијска
Одсек Пећ–Лепосавић

КУЛТУРОЛОШКИ АСПЕКТИ АУТОРСКОГ ПРЕВОЂЕЊА У ТРАНСЛИНГВАЛНОМ КОНТЕКСТУ: ЛАНА БАСТАШИЋ И ВЕСНА ГОЛДСВОРТИ***

Апстракт: Ауторско превођење представља специфичан облик преводилачке праксе у којем се улоге аутора и преводиоца поклапају, што отвара питања ауторске слободе, интерпретације и културне медијације. У савременој транслатологији, ауторско превођење све чешће се посматра у оквиру транслингвалних и културолошких приступа који наглашавају динамичан однос између језика, културе и идентитета. Овај рад бави се културолошким аспектима ауторског превођења кроз анализу одабраних дела Лане Басташић и Весне Голдсворти. Полазећи од контрастивне анализе изворних текстова и њихових аутопревода, рад испитује начине на које ауторке приступају културолошки маркираним елементима, као и стратегије које користе у процесу прилагођавања текста новом језичком и културном контексту. Анализа показује да ауторско превођење у оба случаја функционише као креативан и интерпретативан процес, у којем аутопревод представља равноправан део ауторског опуса.

Кључне речи: ауторско превођење, транслингвалност, култура, књижевно превођење, Басташић, Голдсворти.

УВОД

Ауторско превођење представља специфичан облик праксе у којем се улоге аутора и преводиоца поклапају, што омогућава да се изворник третира као флуидна структура подложна промени. Аутопревод се више не посматра као копија, већ као „паралелни оригинал" који доприноси семантичком богаћењу опуса (Hokenson, Munson 2007). У савременој транслатологији овај феномен се

* ORCID 0009-0008-8456-778X, slava.ivanovic@akademijakm.edu.rs
** ORCID 0009-0005-4410-7189, irena.pantic@akademijakm.edu.rs

*** Корпус за овај рад обезбеђен је приликом прикупљања материјала за докторску дисертацију „Интердисциплинарност у аутопреводу аутора савремене прозе на енглеском и српском језику" ауторке С. Ивановић Миленковић, одбрањене на Филолошком факултету Универзитета у Београду у септембру 2024. године.

анализира унутар транслингвалних приступа који наглашавају динамичан однос између језика и идентитета. Савремени писац користи језик као алат за детериторијализацију значења, при чему мултимодалност текста и употреба различитих језичких кодова омогућавају манифестовање вишеструких културних идентитета (Видосављевић 2023). Транслингвална машта дестабилизује круте границе идентитета, стварајући „светску књижевност" која настаје из процеса сталне миграције значења (Walkowitz 2015).

Овај рад анализира културолошке аспекте ауторског превођења у делима Лане Басташић и Весне Голдсворти. Избор ових ауторки омогућава увид у два модуса деловања на релацији српски–енглески језик, где положај писца са Балкана унутар англофоног круга остаје оптерећен асиметричним односима моћи. Енглески језик овде није неутрални медијум, већ поље деконструкције културних стереотипа, што се надовезује на традицију разумевања превода као идеолошког чина унутар 'културног заокрета' у транслатологији. Важност књижевних веза и улога аутора као културних медијатора који својим радом разјашњавају погрешна тумачења и реално представљају сопствену културу у међународном контексту, наглашена је и у савременим критичко-аналитичким истраживањима словенске рецепције (Лазаревић 2025: 96). Контрастивном анализом изворника и аутопревода испитује се како се конструише Балкан као имагинарна географија (Todorova 1997) и како ауторке користе двојезични статус за пружање отпора једнодимензионалним приказима сопствене културе. Сваки процес културног трансфера суочава се са изазовима „непреводивости" (Apter 2013), где реалије и специфични маркери у прози анализираних ауторки представљају тачке семантичког отпора.

Ауторско превођење у оба случаја функционише као перформанс (Bassnett, Johnston 2019) којим ауторке задржавају контролу над сопственим гласом. Оно није само техничка операција, већ стратегија позиционирања унутар „светске републике књижевности" (Casanova 2004). Кроз овај процес балканска књижевност задржава специфичан глас у међународној рецепцији, уносећи идиоме и историјске сензибилитете који би у конвенционалном преводу били неутралисани. Рад тежи да докаже да је аутопревод највиши израз стваралачке аутономије који ствара хибридни простор значења, чиме се афирмише нова, децентрализована књижевна стварност која надилази националне и лингвистичке баријере.

1. ТЕОРИЈСКИ ОКВИР: КУЛТУРА, ПРЕВОЂЕЊЕ И АУТОРСКО ПРЕВОЂЕЊЕ

1. 1. Транслингвизам као нова књижевна парадигма

Транслингвизам дефинишемо као естетску стратегију у којој писци попут Лане Басташић и Весне Голдсворти насељавају простор „између" језика. У 21. веку књижевност често настаје као „преведена од самог почетка" (born-translated), при чему аутори стварају дела намењена широкој међународној рецепцији (Walkowitz 2015). Транслингвални писац користи своју двојезичност као примарни извор креативности, дестабилизујући традиционалну везу између језика, нације и територије.

1. 2. Ауторско превођење и културни суверенитет

Ауторско превођење представља врхунац преводилачког суверенитета. За разлику од професионалних преводилаца, аутор-преводилац има слободу да изврши „креативно превођење" (transcreation), дајући предност очувању културног контекста над лексичком еквиваленцијом. Овај процес Кронин (Cronin 2017) види као вид „еколошког очувања" културне разноликости. Задржавањем специфичних метафора и србизама, ауторке врше чин отпора против језичке хомогенизације, претварајући читаоца у активног учесника у разумевању Другости.

1. 3. Изазови непреводивости и политика језика

Концепт непреводивости (Cassin 2014) указује на појмове који се константно изнова преводе јер измичу потпуном обухватању значења. Басташић и Голдсворти користе непреводивост као стратегију – уместо адаптације, оне присиљавају енглески језик да се прилагоди балканском сензибилитету. Оваква „политика превођења" (Robinson 2017) подрива хијерархију између великих и малих књижевности, спречавајући да српска култура постане „невидљива" у преводу.

1. 4. Социолингвистички и глобални контекст

Ауторско превођење је неодвојиво од позиционирања унутар „светске републике књижевности" (Casanova 2004). Писац са периферије који преводи на велики језик мора пронаћи своје место унутар специфичних „очекивања центра" (Meylaerts 2011; Grutman 2013), при чему је аутопревод најмоћније оруђе за очување културног суверенитета. Оваква „етика непреводивости" (Apter 2013) и „преводилачки обрт" (Bassnett, Johnston 2019) афирмишу идентитет који је суштински вишејезичан. Аутопревод овде није замена за оригинал, већ његова равноправна екстензија која спречава егзотизацију Балкана и опире се једноставној комерцијалној конзумацији текста, истовремено редефинишући границе енглеског језика.

2. МЕТОДОЛОГИЈА И КОРПУС ИСТРАЖИВАЊА

Истраживање примарно почива на квалитативној анализи транслингвалног стваралаштва на пресеку језика и политике идентитета. Предмет рада је контрастивна анализа прозе Лане Басташић и Весне Голдсворти, са фокусом на стратегије културне медијације при преношењу културолошки маркираних елемената на релацији српски–енглески језик. Циљ је дешифровање начина на који ауторке реконструишу значења везана за локални контекст, покушавајући да успоставе равнотежу између доместикације и форенизације.

2. 1. Методолошки апарат

У раду се комбинује неколико комплементарних метода:

1. Контрастивна метода: Подразумева директно поређење изворних текстова и њихових пандана на енглеском језику како би се мапирале ауторске девијације (додаци или брисања) као свесне одлуке које мењају семантички набој дела.

2. Дескриптивно-аналитичка метода: Користи се за категоризацију реалија (гастрономски појмови, топоними, историјски концепти и социолингвистички маркери) које немају директан еквивалент у циљном језику.

3. Дискурзивна анализа: Омогућава посматрање текста у друштвенополитичком контексту, при чему се анализира статус „мале" књижевности на глобалној сцени.

4. Херменеутички приступ: Примењује се ради разумевања самопревођења као облика самоинтерпретације, надовезујући се на традицију разумевања превода као чина разумевања и претумачивања текста (Stierle 2004).

2. 2. Корпус истраживања

Корпус обухвата роман *Ухвати зеца* Лане Басташић (*Catch the Rabbit*) и одабране прозне радове Весне Голдсворти написане на енглеском, уз консултацију ауторски одобрених српских превода. Критеријуми за селекцију били су висок степен културне маркације текста, ауторска контрола превода и међународна релевантност дела.

3. КУЛТУРОЛОШКА МЕДИЈАЦИЈА У РОМАНУ *УХВАТИ ЗЕЦА* ЛАНЕ БАСТАШИЋ

Роман *Ухвати зеца* представља идеалан корпус за проучавање ауторског превођења, будући да је Лана Басташић лично извршила трансфер свог текста у енглески језички кôд. У анализи репрезентативних примера полази се од претпоставке да овај аутопревод није само лингвистички еквивалент, већ поновно исписивање наратива које узима у обзир специфичне хоризонте очекивања англофоне публике, истовремено се опирући тривијалној комерцијалној конзумацији локалне аутентичности.

Посебно су значајни примери у којима културно специфични појмови и референце не бивају директно објашњени или адаптирани, већ се задржавају као знаци културне другости. Ова стратегија указује на ауторкину намеру да страно не учини потпуно транспарентним, већ да очува одређени степен културне дистанце. У транслингвалном контексту овакви поступци могу се тумачити као свесно одбијање потпуне доместикације, при чему ауторка задржава културни слој текста као важан део његовог идентитета.

С друге стране, у појединим сегментима романа уочљиве су интервенције које имају функцију културног посредовања. Ауторка у аутопреводу повремено појачава наративну експлицитност или врши суптилне стилске корекције које олакшавају разумевање текста читаоцима који не деле исто културно искуство као публика изворног текста. Ове интервенције не мењају основу линију приповедања, већ доприносе функционалној прилагодљивости текста у новом културном окружењу.

Из транслингвалне перспективе, ауторско превођење романа *Ухвати зеца* може се посматрати као простор у којем ауторка преговара између различитих културних идентитета. Језик оригинала и језик превода не функционишу као

супротстављени полови, већ као међусобно повезани ресурси унутар јединственог ауторског израза, што је карактеристично за транслингвалну књижевну праксу (Kellman 2000). У том процесу, аутопревод постаје средство саморефлексије, у којем се сопствени текст преиспитује и прилагођава без губитка ауторске аутентичности.

Анализа показује да Басташић у ауторском превођењу не настоји да изгради неутралну верзију текста, већ да очува напетост између језикâ и култура као једну од његових суштинских одлика. Управо та напетост представља кључни елемент транслингвалне поетике романа и омогућава да се аутопревод чита као равноправна, али не идентична верзија изворног дела.

3. 1. Гастрономске реалије као носиоци културног идентитета и укуса завичаја

Храна у роману Лане Басташић не функционише само као пука сценографија, већ као снажан маркер идентитета, припадности и класног статуса. Превођење гастрономских реалија представља један од најкомплекснијих преводилачких изазова, јер ови појмови носе густу семантичку вредност која се често опире директном преносу. Уочљиво је да Басташићева у свом преводу користи хибридну стратегију која комбинује форенизацију (задржавање оригиналног појма) са суптилним дескриптивним превођењем.

Један од карактеристичних примера је третман јела која су дубоко укорењена у балканску свакодневицу, попут ћевапа или пите. Ауторка често одбија да користи поједностављене енглеске замене попут *sausage* или *pie*, јер би оне избрисале специфични културни контекст Бањалуке и Босне.

Пример 1:

Извор (српски): „…мирис велике порције ћевапа са пуно лука."

Превод (енглески): "…the smell of a large portion of ćevapi with plenty of onions."

У овом избору препознаје се свесна стратегија форенизације. Задржавањем речи *ćevapi* (уз дијакритички знак *ћ*), ауторка приморава енглеског читаоца да се суочи са страним појмом, чиме превод постаје чин културног отпора.

3. 2. Семантика кафе: Ритуал наспрам конзумације

Посебну пажњу у нашој анализи посвећујемо феномену кафе, која у роману симболизује друштвену кохезију и специфичан темпо живота на Балкану. Басташићева веома пажљиво посредује између домаће кафе, турске кафе и западних варијанти.

Пример 2:

Извор (српски): „Скувала ми је јаку, црну кафу, ону нашу."

Превод (енглески): "She made me some strong, black coffee, our kind."

Избор *our kind* задржава интимност ритуала припреме кафе, позивајући читаоца да значење дешифрује кроз контекст, без сувишног објашњавања.

3. 3. Социолингвистички аспекти и превод псовки: Од агресије до афективности

Један од најизазовнијих аспеката превођења са српског на енглески језик јесте превод псовки и идиома, који у балканском дискурсу често имају афективну, а не нужну агресивну функцију. Лана Басташић у свом аутопреводу показује изванредну супериорност у односу на професионалне преводиоце, управо зато што разуме психолошки подтекст ових израза.

Пример 3:
Извор (српски): „Јебао те зец, рекла је Сара."
Превод (енглески): "Fuck that rabbit, Sara said."

Иако се на први поглед чини да је реч о дословном преводу, глагол *јебати* у српском језику далеко је полисемичнији од енглеског *fuck*. У овом контексту, псовка означава фрустрацију, зачуђеност и блискост између две јунакиње. Анализа показује да Басташићева успева да кроз ритам реченице и дијалошку структуру пренесе ту специфичну балканску грубост која је заправо маска за дубоку емотивну повезаност.

3. 4. Фразеолошки калеми и културна асиметрија: Превођење идиома

У овом сегменту анализе фокус је на начину на који Басташићева преводи фразеологизме који су дубоко укорењени у усмену традицију и свакодневни говор Балкана. Идиоми представљају најтврђе језгро језика и често су невидљиви за спољне посматраче, али носе огромно културно памћење. Чини се да ауторка у аутопреводу често користи оно што називамо *културним калемом* – задржава структуру локалне фразе, али је изражава средствима енглеског лексичког система, чиме ствара специфичан ефекат *зачудности* (defamiliarization).

Пример 4:
Извор (српски): „… да не дуљим, испредала је кучине."
Превод (енглески): "… to cut a long story short, she was spinning tall tales."

Иако се у енглеском језику овде користи стандардни идиом *spinning tall tales*, Басташићева у другим деловима текста, где су фразе мање стандардизоване, бира решења која су ближа духу изворника. Она често избегава потпуну функционалну еквиваленцију како би задржала оно што Хаус (House 2015) дефинише као „скривени културни филтер". На овај начин се у енглеском језику чува она врста наративне енергије која је карактеристична за усмену историју Балкана, где се истина и мит непрестано преплићу.[1]

3. 5. Родна димензија и језички отпор: Превођење женског гласа

Од пресудне је важности анализирати како Лана Басташић преводи специфично женско искуство и женско пријатељство који су у фокусу романа. Енглески језик, са својим релативно неутралним граматичким родом, представља

1 У контексту анализе идиома, позивамо се на став М. Бејкер (Baker 2018) о томе да су идиоми културни фосили језика. Сматрамо да Басташићева својим аутопреводом не врши само замену фосила, већ ствара нове, „транслингвалне фосиле" који обогаћују циљни језик елементима изворне маште.

другачије поље за маневрисање у односу на српски језик, где је родни маркер присутан у сваком глаголу и придеву.

3. 6. Културна медијација невидљивог насиља кроз језик

У роману је насиље често невидљиво и уписано у лингвистичке структуре, што Лана Басташић у аутопреводу чува специфичним синтаксичким изборима, избегавајући претерану адаптацију (доместикацију) текста за англофону публику. Овакав приступ потврђује тезу да је ауторски превод кључан за очување дубљих слојева значења који су нераскидиво повезани са трауматичном прошлошћу изворне културе. Како Видосављевић истиче, употреба различитих ресурса и модова унутар текста омогућава стварање значења које је дубоко условљено културним контекстом и личним искуством аутора (Видосављевић 2023: 82). Кроз ову врсту језичке медијације ауторка редефинише позицију маргинализованог идентитета, чиме се, кроз примену критичко-аналитичких метода истраживања књижевног и преводилачког рада (Лазаревић 2025: 96), отварају нови путеви за промишљање позиције аутора као посредника у савременој књижевности.

4. КУЛТУРНА РЕПРЕЗЕНТАЦИЈА И ГЛОБАЛНИ ЕНГЛЕСКИ У ДЕЛИМА ВЕСНЕ ГОЛДСВОРТИ

За разлику од Лане Басташић, Весна Голдсворти своје наративе примарно конструише на енглеском језику, што представља кључну транслингвалну стратегију по афинитету. Ауторско превођење код Голдсворти функционише као средство културне саморепрезентације којом она активно обликује сопствени идентитет за различите читалачке заједнице (Bassnett 2013).

Анализа показује да њене стратегије омогућавају истовремено очување културне специфичности и њену комуникативну прилагодљивост у више културних оквира (Simon 2011). Уместо елиминације изворне различитости, аутопревод код ове ауторке постаје простор активног дијалога између културе порекла и културе пријема, при чему текст задобија статус равноправног ауторског оригинала, а не секундарне верзије. Оваква двосмерна медијација кључна је карактеристика њеног транслингвалног идентитета који критички преиспитује доминантне културне наративе изнутра.

4. 1. Повратно превођење и етика самоинтерпретације у *Гвозденој завеси*

Ова анализа полази од тезе да је превод овог романа на српски језик заправо чин повратка кући. Голдсвортијева, иако не потписује превод као једини преводилац, врши строги надзор над текстом, чиме он добија статус ауторског превода. У овом процесу се догађа специфична ре-културализација – оно што је у енглеском оригиналу било егзотично или захтевало објашњење, у српској верзији постаје део заједничког, интимног знања.

Пример 5:

Извор (енглески): "… the smell of cheap local tobacco and the heavy scent of state-produced soap."

Превод (српски): „… мирис јефтиног домаћег дувана и тежак задах државног сапуна."

Ауторка у српској верзији бира реч *задах* уместо неутралног *мирис* (scent). Оваква лексичка интервенција је врхунски пример ауторске слободе у преводу. Голдсвортијева зна да за читаоца на Балкану *државни сајун* није само референца, већ чулно сећање на оскудицу. Коришћењем речи *задах*, она појачава емотивни набој текста, чинећи га оштријим и политички тежим него што је то у енглеском оригиналу. Ово потврђује тезу да аутопревод не тежи неутралности, већ настоји да максимално искористи потенцијал циљног језика.

4. 2. Језички егзил и сукоб дискурса: Лондон–Исток

Посебан фокус у раду стављен је на начин на који Голдсвортијева посредује између крутих језичких образаца комунистичког Истока и често површног дискурса лондонске елите. Када јунакиња Милена долази у Лондон, ауторка у енглеском оригиналу симулира њен начин размишљања обликован структуром српског језика, што се у српском преводу манифестује као специфичан језички палимпсест. Иако повратак на матерњи језик делује природно, у тексту се трајно задржава дистанца коју је увео енглески језик, чиме се разоткривају оба културна модела. Овакав поступак омогућава ауторки да кроз сукоб дискурса нагласи позицију „непприпадности", чиме се отвара простор за специфичну транслингвалну поетику која дестабилизује монолингвалне норме (Hout 2012).

4. 3. Метафорика границе и непреводивост идеологије

За Весну Голдсворти *Гвоздена завеса* није само историјска чињеница, већ лингвистичка метафора. Одређени појмови носе тешку идеолошку тежину, а на Западу често бивају погрешно схваћени.

Анализа показује да Голдсвортијева често оставља одређене појмове непреведеним у смислу њиховог дубинског значења, наводећи читаоца да самостално проналази пут кроз лавиринт значења. Сматрамо да је овај поступак близак Венутијевом концепту форенизације, али на једном метанивоу (Venuti 2008). Ауторка не форенизује језик, већ форенизује целокупно искуство Истока за западног читаоца. У аутопреводу на српски, она пак чини супротно: демистификује Запад, показујући га као хладан и често лингвистички сиромашан простор. Закључујемо да је оваква двосмерна медијација кључна карактеристика њеног транслингвалног идентитета, који не припада у потпуности ниједној страни *завесе*.

4. 4. Динамика ироније и парадокс *дуплог превода*

Ирониja Весне Голдсворти један је од најкомплекснијих елемената за културну медијацију. У *Гвозденој завеси* ирониja често почива на фином познавању језичких нијанси које раздвајају енглеску учтивост од источноевропске директности.

Пример 6:

Извор (енглески): "He had that English way of saying 'interesting' when he meant 'rubbish'."

Превод (српски): „Имао је онај енглески манир да каже како је нешто 'занимљиво' када је заправо мислио да је 'којешта'."

Анализа овог примера показује како ауторка у српском тексту спроводи слојевиту културолошку медијацију. Она не преводи само реч, већ читав културни концепт енглеског потцењивања (understatement). Српски превод овде задобија додатну димензију – он служи као огледало у којем српски читалац посматра енглеску културу. Реч *којешта* у овом контексту звучи аутентично балкански и одлично преноси презир који Милена осећа према западном лицемерју. Закључује се да Весна Голдсворти користи аутопревод да би извршила суптилну критику оба културна модела, задржавајући позицију неприпадности која јој омогућава најоштрији увид.

4. 5. Палимпсест и културна апропријација у роману *Горски*

Роман *Горски* представља радикалан пример транслингвалне поетике Весне Голдсворти, где ауторка врши културни превод Фицџералдовог *Великог Гетсбија* у контекст савременог Лондона. У овој реинтерпретацији она користи српски језик за специфичну социјалну критику, што је видљиво у преводу идиома који карактеришу класну припадност.

Пример 7:

Извор (енглески): "He was a self-made man in a country where that usually meant he'd made himself at the expense of others."

Превод (српски): „Био је човек који је све сам стекао, у земљи где је то обично значило да је стекао на рачун других."

Анализа овог примера открива како Голдсвортијева суптилно користи српски језик да би додатно нагласила социјалну критику. Реч стекао у српском контексту носи терет транзиционог богатства деведесетих, што оригиналном енглеском изразу даје оштрију, локално специфичну конотацију. Ауторско превођење овде функционише као чин палимпсеста – надрастање примарног наративног слоја новим значењима, при чему се трагови изворног идентитета константно пробијају кроз енглеску синтаксичку структуру.

5. ДИСКУСИЈА: ТРАНСЛИНГВАЛНИ СУВЕРЕНИТЕТ И ДИЈАЛЕКТИКА КУЛТУРНОГ ПРЕГОВАРАЊА

Анализа ауторског превођења у делима Лане Басташић и Весне Голдсворти недвосмислено показује да овај феномен у транслингвалном књижевном контексту не представља само секундарну или дериватив ну активност, већ суштински и неодвојиви део ауторског стваралаштва. Иако њихове поетике, наративни поступци и естетски избори показују значајне разлике, у оба случаја ауторско превођење функционише као примарни простор активног културног преговарања, у којем се језици и културе не супротстављају као дихотомни поларитети, већ се међусобно допуњују и прожимају кроз процес хибридизације. Заједничка одлика анализираних аутопревода јесте свесна, стратешка ауторска интервенција у односу на културолошки маркиране елементе текста. И код Басташићеве

и код Голдсвортијеве уочљив је нијансиран, селективан приступ доместикацији и форенизацији, при чему се стратегије прилагођавања не примењују механички или технички, већ дубоко интуитивно, у директној зависности од функције појединих елемената унутар наративне структуре. Културна специфичност се, сходно томе, никада не поништава зарад течности превода; она се реартикулише и трансформише на начин који омогућава високу комуникативност у новом културном контексту, без жртвовања суштинског идентитета изворног текста.

Разлике између ове две ауторке заправо представљају два комплементарна пола савремене српске транслингвалне прозе и огледају се пре свега у начину на који оне приступају решавању питања културне дистанце. Код Лане Басташић наглашена је тенденција ка очувању *културне другости*, при чему аутопревод задржава одређени степен намерне непрозирности и продуктивне напетости између српског и енглеског језичког кода. Ова стратегија, кроз неуралгичне тачке превода (фразеологизми, псовке, гастрономске реалије), директно доприноси очувању аутентичности искуства које роман тематизује и наводи читаоца да се суочи са пуном културном сложеношћу текста, уместо да је перципира кроз призму поједностављеног егзотизма.

Насупрот томе, у стваралаштву Весне Голдсворти уочљивија је суптилна тежња ка свесној културној медијацији, при чему ауторка преузима активнију, готово демијуршку улогу у обликовању начина на који се културни идентитет представља англофоној публици. У оба случаја, међутим, ауторско превођење ни у једном тренутку не доводи до губитка ауторског гласа. Напротив, оно тај глас додатно профилише и оснажује. Транслингвална позиција обе ауторке омогућава им да сопствени текст сагледају из више дијаметрално супротних перспектива и да процес превођења користе као инструмент дубоке саморефлексије и креативног преиспитивања сопственог културног положаја. На тај начин њихов аутопревод постаје привилегован простор у којем се изнутра деконструишу традиционалне дихотомије између оригинала и превода, као и често ригидни појмови верности и изворности. Овакво разумевање ауторске праксе недвосмислено потврђује став да аутопреводи у транслингвалном контексту поседују пун ауторски легитимитет, чиме се изнова афирмише традиционално разумевање превода као идеолошког и културолошког чина, додатно оснажено специфичностима транслингвалне позиције (Еко 2003; Yildiz 2012).

Додатно наглашавамо да се у овој динамици рађа потпуно нови књижевни ентитет – палимпсест значења. Док Басташићева користи енглески језик као простор лингвистичке супротстављености у којем афирмише право на балканску трауму без улепшавања, Голдсвортијева га користи као аналитичко средство којим деконструише стереотипе, претварајући их из оруђа предрасуда у оруђе деконструкције. Овај сукоб између лингвистичког бунта и ироничне апропријације заправо је оно што српској књижевности у преводу даје виталност. Ауторке не нуде само преведену причу, оне нуде преведено искуство које задржава свој онтолошки суверенитет.

Закључно се може рећи да ова дискусија води ка дефиницији ауторског превођења као чина хибридне суверености. У свету којим доминира енглески

као *lingua franca*, Басташићева и Голдсвортијева не постају жртве језичке унификације, већ активни чиниоци који енглески језик обликују према сопственим културним потребама. Тиме се српска културна баштина не само чува већ се динамички трансформише у глобално релевантан наратив, чиме се потврђује теза да је аутопревод заправо највиши степен уметничке слободе у 21. веку.

6. ЗАКЉУЧАК

Анализа транслингвалних поетика Лане Басташић и Весне Голдсворти потврђује да ауторско превођење надилази оквире техничког трансфера и конституише се као примарни чин естетске и културне реконфигурације. Аутопревод овде не фигурира као секундарни дериват, већ као комплементарна екстензија која омогућава тексту да живи пуним капацитетом у асиметричним културним системима. Чин „превођења себе" представља суверени простор у којем се изнутра преиспитују појмови верности, аутентичности и идентитета.

На основу спроведене анализе репрезентативних примера из романа *Ухватити зеца*, закључује се да Лана Басташић користи енглески језик као инструмент лингвистичког отпора. Стратегија свесне форенизације и одбијања потпуне доместикације служи као брана против културне асимилације. Инсистирањем на храпавости текста, ауторка онемогућава тривијалну рецепцију балканског искуства, подстичући читаоца на суочавање са Другим без поједностављујуће адаптације. Тиме њен аутопревод задобија димензију етичког чина који чува суверенитет изворног сећања и трауме.

Стваралаштво Весне Голдсворти демонстрира моћ ироничне медијације и управљања стереотипима, претварајући их из оруђа предрасуда у оруђе деконструкције. Кроз повратни превод на српски језик она врши селективну експликацију значења, чиме текст задобија дубину која у оригиналу остаје притајена. Њена поетика потврђује да је аутопревод заправо палимпсест – простор у којем се изворни и циљни кôд непрестано преплићу, нудећи читаоцу јединствену бинокуларну визију књижевности.

Ауторско превођење представља вид заштите српске културне баштине у добу доминације енглеског језика. Лана Басташић и Весна Голдсворти доказују да периферне културе поседују капацитет да децентрирају књижевни канон. Њихова пракса ствара „трећи простор" дијалога који разлике претвара у вредност. Кроз овај процес, српска култура престаје да буде пасивни објекат и постаје активан, равноправан субјект у систему светске књижевности, чиме се чува право на специфичност у свету који тежи истости.

ИЗВОРИ

Басташић 2018: Лана Басташић. *Ухватити зеца*. Београд: Контраст издаваштво.
Bastašić 2020: Lana Bastašić. *Catch the Rabbit*. London: Picador.
Голдсворти 2015: Весна Голдсворти. *Горски*. Београд: Геопоетика.

Goldsworthy 2005: Vesna Goldsworthy. *Gorsky*. London: Chatto & Windus.
Голдсворти 2022: Весна Голдсворти. *Гвоздена завеса*. Београд: Геопоетика.
Goldsworthy 2022: Vesna Goldsworthy. *Iron Curtain: A Love Story*. London: Chatto & Windus.

ЛИТЕРАТУРА

Apter 2013: Emily Apter. *Against World Literature: On the Politics of Untranslatability*. London: Verso.
Bassnett 2013: Susan Bassnett. *Translation Studies*. 4th ed. London – New York: Routledge.
Bassnett, Johnston 2019: Susan Bassnett, David Johnston. *The Translational Turn in Literary Studies*. London: Routledge.
Baker 2018: Mona Baker. *Translation and Conflict: A Narrative Account, Classics Edition.* London & New York: Routledge.
Venuti 2008: Lawrence Venuti. *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. London: Routledge.
Видосављевић 2023: Милена Видосављевић. „Значај мултимодалности у онлајн настави српског као страног језика". *Баштина*, 59, 81–92. <DOI: https://doi.org/10.5937/bastina33-43110>. [5. 2. 2026].
Walkowitz 2015: Rebecca L. Walkowitz. *Born Translated*: The Contemporary Novel in an Age of World Literature. New York: Columbia University Press.
Grutman 2013: Rainier Grutman. "Beckett and Beyond Putting Self-Translation in Perspective". Special Issue, *Orbis Litterarum* 68 (3). Copenhagen: Wiley-Blackwell, 188–206. <DOI:10.1111/oli.12022>. [5. 2. 2026].
Еко 2003: Умберто Еко. *Казати готово исто: искуства превођења*. Београд: Геопоетика.
Yildiz 2012: Yasemin Yildiz. *Beyond the Mother Tongue: The Postmonolingual Condition*. New York: Fordham University Press.
Cassin 2014: Barbara Cassin. "Introduction". *Dictionary of Untranslatables: A Philosophical Lexicon*. Barbara Cassin. (ed.). Princeton: Princeton University Press, XVII–XX.
Casanova 2004: Pascale Casanova. *The World Republic of Letters*. Cambridge: Harvard University Press.
Kellman 2000: Steven G. Kellman. *The Translingual Imagination*. Lincoln – London: University of Nebraska Press.
Cronin 2017: Michael Cronin. *Translation and Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
Лазаревић 2025: Дајана Лазаревић. „Улога Десанке Максимовић у развијању белоруско-српских књижевних веза". *Баштина* 65, 95–107. <DOI: https://doi.org/10.5937/bastina35-56430>. [5. 2. 2026].
Meylaerts 2011: Reine Meylaerts. "Translational justice in a multilingual world. An Overview of Translational Regimes". *Meta* 56. Montréal: Université de Montréal, 743–757. <DOI: https://doi.org/10.7202/1011250ar>. [5. 2. 2026].
Robinson 2017: Douglas Robinson. T*ranslationality: Essays in the Somatics of Literature and Commerce.* London: Routledge.
Simon 2011: Sherry Simon. *Cities in Translation: Intersections of Language and Memory*. London – New York: Routledge.
Stierle 2004: Karlheinz Stierle. *Geschehene Geschichte: Cuvier, Chateaubriand, Balzac*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
Todorova 1997: Maria Todorova. *Imagining the Balkans*. New York/Oxford: Oxford University Press.
House 2015: Juliane House. *Translation Quality Assessment: Past and Present*. London – New York: Routledge.
Hout 2012: Syrine Hout. *Post-War Anglophone Lebanese Fiction: Home Matters in the Diaspora*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
Hokenson, Munson 2007: Jan Walsh Hokenson, Marcella Munson. *History and Theory of Literary Self-Translation*. Manchester: St. Jerome Publishing.

Slava M. IVANOVIĆ MILENKOVIĆ
Irena M. PANTIĆ

CULTURAL ASPECTS OF SELF-TRANSLATION IN A TRANSLINGUAL CONTEXT: LANA BASTAŠIĆ AND VESNA GOLDSWORTHY

Summary

Self-translation represents a specific form of translation practice in which the roles of author and translator overlap, raising questions of authorial freedom, interpretation, and cultural mediation. In contemporary translation studies, self-translation is increasingly viewed through translingual and cultural approaches that emphasize the dynamic relationship between language, culture, and identity. This paper explores the cultural aspects of self-translation through an analysis of selected works by Lana Bastašić and Vesna Goldsworthy. Based on a contrastive analysis of original texts and their self-translations, the paper examines how these authors approach culturally marked elements, as well as the strategies they employ in adapting the text to a new linguistic and cultural context. The analysis demonstrates that, in both cases, self-translation functions as a creative and interpretative process, where the self-translation constitutes an equal part of the author's body of work.

Keywords: self-translation, translingualism, culture, literary translation, Bastašić, Goldsworthy.

Рад је предат 6. фебруара 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

УДК 271.222(497.11)-726.1:929 Георгије, дабробосански митрополит
271.222(497.11)-9(497.6)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-62084

Прегледни рад

*Далибор Н. ПЕТРОВИЋ**
Универзитет у Источном Сарајеву
Православни богословски факултет „Свети Василије Острошки", Фоча

МИТРОПОЛИТ ЂОРЂЕ НИКОЛАЈЕВИЋ И ПРОБЛЕМИ ОЧУВАЊА СРПСКИХ ЦРКВЕНО-НАЦИОНАЛНИХ ИНТЕРЕСА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ КРАЈЕМ XIX ВИЈЕКА

Апстракт: Друштвенополитичке, национално-идентитетске и црквене прилике у Босни и Херцеговини током првих деценија аустроугарске окупације су биле изузетно комплексне. У тим замршеним односима једина организација која је имала национални предзнак и која је имала одговорност да српску идентитетско-вјерску посебност заштити и сачува била је православна црква. Међутим, у ситуацији када су православне епархије у Босни и Херцеговини имале полуаутономни статус у оквиру Цариградске патријаршије са посебним правима Бечког двора према њима, постају нам јаснији положај и околности у којима је та црква могла да дјелује. С тим у вези је од изузетног значаја било питање конкретне личности која ће придржавати трон дабробосанских митрополита као првопоштоване катедре у Босни и Херцеговини.

Кључне ријечи: православна црква, митрополит Ђорђе Николајевић, Босна и Херцеговина у XIX вијеку, Аустроугарска, конвенција, Цариградска патријаршија.

УВОД

Питање заштите српских црквено-националних интереса на простору Балкана било је актуелно током цијелог деветнаестог и, нажалост, током двадесетог вијека. Овом приликом посебну пажњу обратићемо на заштиту националних интереса у Босни и Херцеговини у вријеме аустроугарске окупације. У том смислу нас занима вријеме у којем је митрополит дабробосански Ђорђе (Георгије) Николајевић (1885–1896) управљао овом светосавском епархијом.[1] Његов архијерејски рад долази у вријеме када су политичке прилике у Босни у вријеме протектората Аустроугарске монархије биле изузетно сложене по српски народ. Епископску службу митрополит Ђорђе обавља у вријеме у којем је Босна тек била изашла из једног застарјелог друштвенополитичког система. Османска империја је на крају свог управљања босанским пашалуком покушала да на основу затечених и новоусвојених научних, цивилизацијских, историјских и друштвених одредница измијени политички

* ORCID 0009-0002-3451-7107, aluka1972@gmail.com

1 Овом приликом нећемо се бавити његовом биографијом, него ћемо покушати да размотримо са црквено-државног становишта његово дјело као митрополита дабробосанског.

и културолошки амбијент функционисања државне управе. Ипак, проблеми који су се гомилали током вијекова и даље су оптерећивали међурелигијске и међунационалне односе унутар Босне и Херцеговине. Улазак Аустроугарске у Босну и њен ангажман је у већој мјери осујетио могућност успостављања неких односа који би били засновани на здравим основама. Аустроугарска монархија је обезбиједила сасвим другачији политичко-правни систем у оквиру Босне и Херцеговине. Смјеном титулара власти и успостављањем нових политичко-социјалних односа Аустроугарска је успјела да дјелимично очува старе економско-привредне одреднице из периода отоманске владавине зарад лакшег постизања својих замишљених циљева.

Аустроугарска владавина над Босном и Херцеговином била је инспиративна за истраживаче различитих друштвеносоцијалних, економских, политичких, историјских и других праваца научног истраживања. Овом приликом нама није приоритет да на ту тему дајемо опсежне упуте на различите научне радове и монографије које посебно третирају свако од ових побројаних научних праваца истраживања. Поготово што овим радом, прије свега, желимо да додатно укажемо на замршене односе и тешке прилике са којима се сусретала православна црква у Босни и Херцеговини. Превасходна намјера овог рада јесте да укаже на ту чињеницу кроз личност митрополита Ђорђа (Георгија) Николајевића. Ипак, пошто је он живио и радио у том, по српски народ Босне и Херцеговине, преломном времену, није на одмет да укажемо на нека занимљива дјела која истражују различите прилике и друштвеноисторијске догађаје из овог периода. Наравно, овом приликом указаћемо само на нека дјела из широког опуса која се баве истраживањем односа и друштвеносоцијалних и црквених прилика у Босни и Херцеговини. У том случају би свакако био незаобилазан Владислав Скарић и његово дјело *Босна и Херцеговина под аустроугарском управом.* Затим, веома интересантно дјело Томислава Краљачића *Калајев режим у Босни и Херцеговини (1882–1903)*. По овом питању интересантан је рад Хамдије Капидића, и то, посебно, два његова дјела: *Херцеговачки устанак 1882. године* и *Босна и Херцеговина у вријеме аустроугарске владавине*. Поред ових дјела неопходно је, у смислу аутентичности, истаћи дјело проте Светислава Давидовића *Српска православна црква у Босни и Херцеговини од 960. до 1930. године*. Затим, када истражујемо биографске податке различитих јерараха Српске православне цркве, незаобилазан је рад епископа Саве Шумадијског и његова књига *Српски јерарси од девете до двадесете века.* За изучавање историје Српске православне цркве у Босни и Херцеговини веома важни подаци проналазе се у шематизмима који су периодично издавани од краја деветнаестог вијека. Издавање шематизама с краја деветнаестог вијека представља изузетан подухват документованог пописа православних вјерника, броја парохијских цркава и манастира. Вриједност ових дјела је још значајнија када се зна да су настајала у вријеме снажне аустријске цензуре цјелокупне издавачке дјелатности у Босни и Херцеговини.

У таквим приликама питање ко заступа трон дабробосанских митрополита имало је изузетан значај. Ово је прије свега било важно уколико имамо на уму да су и отоманска власт и аустроугарске власти жељеле да умање значај, бројност и политичко-вјерску просвећеност српског народа као најбројнијег народа у тадашњој Босни. Због своје посебности и никада угашене жеље код српског народа

да поново освоји националну, вјерску и културолошко-идентитетску слободу, српски народ је постао животно супротстављен интересима и једне и друге царевине.

ИЗАЗОВИ ВРЕМЕНА У ПОДУХВАТУ СТИЦАЊА ЖИВОТНОГ ИСКУСТВА

Први епископ Србин послије укидања Пећке патријаршије, митрополит Сава Косановић, започео је изузетно важан посао успостављања модерног система управе у митрополији, прилагођавајући канонско устројство и односе у цркви са новоуспостављеним околностима у Босни и Херцеговини. У овим околностима српска црква у Босни је имала узор у Карловачкој митрополији. Нажалост, митрополит Сава, иако освједочени и признати народни првак, није био дорастао свим замкама политике Бечког двора. Због жеље да бескомпромисно заштити повјерени му народ у околностима и условима на које није имао никакав утицај, митрополит Сава ипак није препознао правила по којима је могао да поступа у тој замршеној игри заштите националног идентитета. Мада, мора се признати да је и тај Савин енергични иступ против безобзирности римокатоличке пропаганде у великој мјери освијестио представнике бечких власти о потреби заузимања, ако ништа друго, опрезнијег става према српском националном питању у Босни и Херцеговини (Kraljačić 1987: 335–338).

Митрополит Ђорђе је очигледно био другачији и искуснији у вођењу тако важне институције којој је требало вратити национални предзнак. Због тога, управу митрополита Ђорђа Николајевића над Дабробосанском митрополијом можемо сматрати изузетно благотворном по питању очувања и идентификовања српског народа као аутохтоног народа на простору Босне и Херцеговине кроз његов ангажман на пољу црквене организације и стабилности. Његов рад, односно, резултати његове управе Митрополијом дабробосанском ће свој пуни смисао добити у периоду када је Митрополија дабробосанска, de jure, ушла у састав новоосноване Српске православне цркве 1920. године.[2]

Уколико посматрамо духовно идентитетски развојни пут, митрополит Ђорђе је прошао пут од присталице југословенства до безрезервног бранитеља српског идентитета. Додуше његов ангажман на овом пољу се, због самог положаја, значајно разликовао у односу на његов претходни рад. Од друге половине деветнаестог вијека активно је рађено на популарисању идеје југословенства са којом се и митрополит Ђорђе још као млади богослов сусрео. Познато је да је та идеја највише, бар у почетку, популарисана од стране хрватских интелектуалаца. Овом приликом бисмо посебно истакли личност ђаковачког надбискупа Јосипа Јурја Штросмајера. Он је најгласније у круговима римокатоличке цркве заступао идеју југословенства, али у смислу афирмације и очувања хрватског идентитета, језика и што је недовољно истакнуто у дјелима која тумаче његову мисао, територијалног

2 Православна црква у Босни и Херцеговини је формално већ 1918. године је приступила преговорима о уједињењу. Већ 1919. године на Другој конференцији је проглашено је „духовно, морално и административно јединство свих српских православних црквених области…". Као завршетак тог комплексног подухвата дошла је 1920. година и формално проглашење Српске патријаршије уз претходни пристанак Цариградске.

оквира на којем тај народ живи. У том територијалном, религијском, културолошком, идентитетском питању остварења југословенског јединства дошло је, поред осталог, до сукоба између српске и хрватске компоненте тог хибридног циона, који су покушали да створе у двадесетом вијеку током трајања заједничке државе. Међутим, када се посматра развој Калајевог увјерења по питању положаја Мађара у двојној монархији и односа према Србима и Хрватима као важној компоненти Аустроугарске монархије, питање југословенства се некако оставља по страни. Моћни управитељ Босне је у том могућем сагласју ова два народа видио опасност по монархију и то не само у Босни него и у другим покрајинама државе, јер се и тај „идентитет" као и чисто национални идентитети Срба и Хрвата косе са, тада владајућим политичким ставом мађарске елите, о „политичком народу". Јавно изнијети ставови у говору посвећеном грофу Андрашију на свечаној сједници Мађарске академије наука, Калај је директно испровоцирао Штросмајеров одговор којим се директно супротставља његовој идеји политичког народа (Kraljačić 1987: 64–74).

Прота Ђорђе је у Задру одржавао живе везе са Иваном Франьом Јукићем. Он је чак једно вријеме био сарадник и од 1842. године уредник „Српског далматинског магазина" (Николајевић 2019: 16–17). На страницама овог магазина прота Николајевић је полемисао са Јукићем а преко њега и са свим хрватским писцима тог доба о терминологији којом именују православце и римокатолике када пишу своје радове о Босни. Проблем народног имена и назива вјерске припадности је тек дјелимично био ријешен у Краљевини СХС или Југославији касније. Прота је изузетно добро прозрео степен ове „преваре" због чега је, својевремено, упутио јавни прекор државним властима а које се због непостојања неког снажнијег спољњег притиска на исти нису ни обазирале (Станић 2015: 13–14). У једној прокламацији из 1848. године издатој у Дубровнику, он недвосмислено позива Србе да своје национално име не замјењују локалним или обласним називима, јер је то један од основних корака којим се осјећај припадности српском етницитету полако замагљује и омогућава народним непријатељима разне облике мешетарења (Станић 2015: 15).[3] За митрополита Ђорђа Николајевића је питање југословенства очигледно било мање важно од питања афирмације, утемељења и очувања српског вјерског, идентитетског и културноисторијског насљеђа, којим се, очигледно, доста бавио током своје свештеничке службе у Дубровнику и Задру (Сава 1996: 116). Можда би најбољи и уједно најранији примјер отклона од безрезервног југословенства могао послужити момент када је у Београду, под псеудонимом, а под именом свештеника из Босне, Павла Карано-Тврtковића, објављена једна књига под именом *Срйски сйоменици или сшаре хрисовуље, дийломе, йовеље и сношенија босанских, срйских, херцеїовачких, далмашинских и дубровачких краљева, царева, баново, десйоша, кнезова, војвода и власшелина* (Соловјев 1954: 45–48; Николајевић 2019: 12). Књига је издата под покровитељством Јефрема Обреновића и у веома ограниченом тиражу, од неких шездесет примјерака. Штампана је старим правописом у књажевској штампарији 1840. године у Београду. На основу тога што је данас познато о самом настанку књиге као својеврсног *Срйскоī дийломашора*, не можемо говорити о некој

3 У овој прокламацији је позивао Србе да својој дјеци дају национална српска имена као вид отпора асимилацији и губитка националног идентитета.

изузетној заинтересованости тада проте Ђорђа Николајевића истраживању старих српских повеља и писаних споменика у тадашњим архивама. Дијапазон његовог интересовања био је много шири и сложенији. Иницијатива у српским академским круговима о прикупљању и објављивању такве историјске грађе постојала је доста раније него што су *Сйоменици* угледали свјетло дана у књажевској штампарији. Прота Николајевић је због свог положаја дубровачког православног свештеника и због свог образовања био у позицији да има развијену комуникацију са српском интелектуалном, али и дипломатском и уједно политичком елитом тог времена. Контакти које је он имао са својим савременицима из различитих области свакодневног живота на неки начин су одређивали и правце његовог дјеловања и интересовања. Чињеница да је био признати свештеник у Дубровнику, који је као град играо завидну улогу у добром дијелу српске националне историје, проту Николајевића је истакла у сам врх личности које су биле веома интересантне за спољнополитичке и друге сфере интересовања државних власти у Београду. Када овако посматрамо личност митрополита Николајевића, не би требало да нас чуди ни податак да је био Гарашанинов повјереник за повезивање различитих јужнословенских покрета на територији Хабзбуршке монархије и Отоманске империје (Шовљаков 2018: 109). На основу тога се може закључити да је питање југословенства код њега имало секундарни значај у односу на све радње и идеје које је подузимао са циљем очувања српског идентитета у Босни и Херцеговини, на коју је у свом просвјетном и духовном дјеловању у Дубровнику у великој мјери био усмјерен. Вјерујемо да је доста пажљиво бирао личности са којима је његовао озбиљнију комуникацију и уз које је полако изграђивао поглед на своју службу, циљеве и начине остваривања тих циљева у околностима које нису биле нимало погодне за вођење неког национално одговорног програма. Свакако да је његово дјеловање као значајног и знаменитог дјелатника на пољу очувања српског културноисторијског и вјерског насљеђа, као предуслов за очување српског савременог идентитета, условљено његовим завидним образовањем и свештеничким позивом. Сплетом наведених околности и његове квалификованости изабран је да у Дубровачком архиву направи преписе старих српских повеља на латиници, по налогу аустријских власти. Аустријске власти жељеле су да сви оригинали старих архива по Дубровнику или шире по царевини буду концентрисане у Бечу. Дубровачкој елити то није одговарало, јер су у том чину, с правом, видјели још једно одузимање њиховог културног насљеђа и историјске заоставштине. Издејствовали су бар дјелимично смањење штете у виду прављења преписа са оригинала на латиничном писму. На основу тога би у Дубровнику остао одређени траг докумената који су у тој архиви били спашени (Соловјев 1954: 45–48).

Оно што у први план истиче нашег митрополита Георгија Николајевића јесте његова иницијатива да се ти документи поред латиничног писма препишу и на ћириличном писму, најближе могуће самим оригиналима, и да се на тај начин сачува њихова аутентичност и српски предзнак. Знамо да је он те преписе писао под надзором, претпостављамо, војне страже која очигледно није обраћала пажњу на додатни протин рад. Углавном, ова епизода из живота проте Ђорђа Николајевића даје нам одређена свједочанства о његовој личности, која су га између осталог и препоручила да дође у Босну и Херцеговину и постане стручњак који је био задужен

за црквено-правно устројство православне цркве не само у Митрополији дабробосанској него и у цијелој Босни и Херцеговини (Станић 2015: 4–5). Морамо нагласити да долазак прво проте, а потом митрополита Ђорђа у аустријску окупациону територију под именом Босна и Херцеговина никако не треба да схватимо као вид наметања аустријским властима подобних личности. Он је код аустријских власти уживао одређени углед човјека који гаји уравнотежени начин комуникације. Прота Николајевић јесте био аустријски поданик и то је неспорно, али је био неко ко је и из Дубровника и из Сплита гајио и одржавао изузетно добре односе са представницима српске црквене заједнице. Великој већини каснијих незаобилазних црквених великодостојника у Босни и Херцеговини је пружио одсутну помоћ у најзначајнијем периоду њиховог образовања. Овом приликом поменућемо само двојицу, Саву Косановића, првог Србина на трону дабробосанских митрополита послије укидања Пећке патријаршије 1766. године и Серафима Перовића, митрополита херцеговачког. Када имамо на уму да је митрополит Сава проту Ђорђа у својим писмима ословљава са „ћаћа", онда не треба да нас чуди протин ангажман у Дабробосанској митрополији непосредно послије доласка Аустроугарске монархије у ове предјеле (Станић 2015: 5).

АУСТРОУГАРСКА ПОЛИТИКА РЈЕШАВАЊА БОСАНСКОГ ПИТАЊА

Дјеловање проте Николајевића у Сарајеву, као и цјелокупног српског националног покрета, био је строго одређен и помно надгледан од окупационих власти. Сматрамо да су тадашњи и осредње обавјештени и савјесни политички, војни и обавјештајни кругови у цијелој Европи, а да не говоримо у Краљевини Србији, морали знати једну чињеницу да је Аустроугарска монархија дошла у Босну и Херцеговину са циљем да успостави пуну и безрезервну власт и да саму Босну у потпуности инкорпорира у свој друштвенополитички систем. Истовремено, бечке власти су се са посебном пажњом односиле према чињеници очувања дуалистичког политичког уређења монархије, а које је могло бити угрожено снажењем хрватске или српске политичко-правне компоненте у оквиру монархије. Она је Босни и намијенила другачији, или изолованији правно-политички статус под патронатом Беча (Краљачић 1987: 76). Колико је Аустроугарска монархија била одлучна у свом подухвату свједочи нам и њено војно ангажовање на смиривању побуне у предјелима источне Херцеговине 1882. године (Kapidžić 1973: 185–201). Свима је било јасно да је српски народ у БиХ био разочаран развојем догађаја који су иницирани Херцеговачким устанком из 1875. године. На основу тога је било јасно да је и православна јерархија на фону општенародног огорчења. С друге стране, аустроугарска дипломатија и управни апарат су на међународном нивоу завршавале и уобличавале све правне акте и норме које су јој обезбјеђивале ексклузивну улогу у креирању свих друштвенополитичких односа унутар Босне и Херцеговине до коначног рјешења које је спроведено анексијом из 1908. године. У црквеном погледу, аустроугарска власт се послужила опробаним рјешењем које је, у организационо-практичном смислу, функционисало у предјелима Карловачке митрополије, а које је једним дијелом успостављено у коначном облику осамдесетих година осамнаестог вијека. У правном

облику кључну улогу је имала конвенција потписана 28. 3. 1880. године између бечког двора и Цариградске патријаршије у Фанару, којом је Беч добио неприкосновено право неограничених интервенција на кадровску политику унутар православне цркве у Босни и Херцеговини (Новаковић 2003: 82–83; Kraljačić 1987: 334). Годину дана прије потписивања конвенције о статусу православне цркве у Босни и Херцеговини, односно око статуса три православне митрополије Цариградске патријаршије, вођена је истинска црквено-правна битка. Проблем са статусом православне цркве у Босни и Херцеговини се огледао у постојању дијаметрално супротних интереса заинтересованих актера о коначном статусу босанскохерцеговачке територије, на измаку деветнаестог вијека. С једне стране имамо слободарске интересе српског народа, о чијој национално државничкој свијести нису тада имали никакво мишљење кључни актери. Истине ради, треба нагласити да ти интереси у вријеме када је преговарано око конвенције, нико није ни заступао српске интересе. И Цариградска патријаршија и Бечки двор су по овом питању гледали само своје позиције, а Срби у Босни нису ни били позвани да учествују у преговорима.

Када говоримо о најзначајнијим актерима босанскохерцеговачке кризе, тада мислимо, прије свега, на Аустроугарску монархију, Отоманско царство, Руску империју и Кнежевину Србију као непосредне протагонисте (Бранковић 2021: 11). Свакако не би требало занемарити ни интересе Британске круне и Француске као државе, које су увијек у европској историји имале завидно мјесто. Дакле, у нашем случају, интереси, свих народа у Босни и Херцеговини имали су другоразредни значај у односу на подмиривање апетита и задатих циљева ових побројаних свјетских центара моћи. Иако је митрополит Ђорђе Николајевић у Босну дошао 1881. године, годину и по дана послије потписивања конвенције он је доста дуго учествовао у полемици која се водила око канонског статуса и црквене организације православне цркве у Босни и Херцеговини. Сама конвенција је потписана као привремени акт којим је Аустроугарска монархија добила ексклузивна права над православном црквом, којих се ни у ком случају није жељела одрећи (Kraljačić 1987: 334). Тако је један привремени акт способношћу и сировом снагом бечких власти добио неупитан правни оквир. Између осталог, вођена је значајна полемика са нашим, али и свеправославним каноничарем, бившим епископом далматинским Никодимом Милашем (Станић: 9–10). Овом полемиком су показана у основи два, на први поглед супротстављена рјешења, од којих је једно имало са ове временске дистанце и количине доступних информација за очување свеукупног српског националног интереса, можда, бољи крајњи резултат. О чему се ради? Већ смо истакли да је Аустроугарска од самог почетка окупације почела да реализује своје планове око правног заокруживања акта окупације и устројства своје неприкосновене власти на окупираним подручјима. Да не говоримо сада овдје о другим питањима и радњама које су спровођене у Босни, као што је насељавање других националности из осталих дијелова империје, и тиме реалног мијењања религијског састава становништва. Конвенцијом је Аустроугарска себи обезбиједила ексклузивно право контроле православне цркве у Босни и Херцеговини кроз извјесну аутономију српске цркве у односу на Васељенску патријаршију. Контролни дио се огледао у члану који је давао право Бечком двору да поставља митрополите и разрјешава их

по свом нахођењу, додуше, уз претходно добијену сагласност васељенског патријарха. Мотиви којима се руководила Цариградска патријаршија за потписивањем Конвенције били су вишеструки, али бисмо могли да издвојимо неколико најважнијих. Прво, осујетили су могућност да православна црква у Босни и Херцеговини дође под неки вид управе или канонског јединства Београдске митрополије. Поготово пошто је она 20. октобра 1879. године формално добила аутокефалност од Цариграда, припајање епархија у Босни и Херцеговини би са српског гледишта био логичан корак (Слијепчевић 2002: 382–383). Наравно, Фанару то никако није одговарало, јер је такав слијед догађаја прејудицирао положај других епархија у Јужној Србији, Македонији итд. Ту би се на крају повела полемика око могуће обнове патријаршије са српским предзнаком, до које је ипак дошло 1920. године. Црквено јединство са Карловачком митрополијом, а које је ова тражила од самог уласка окупационих трупа у Босни и Херцеговини, оспоравано и од представника српских власти кнежевине Србије под чијим утицајем се налазила и огромна већина српске националне јерархије и интелигенције (Бранковић: 10–11). Дакле, о томе су се, из различитих разлога, слагали интереси Фанара, Петрограда и Београда, док је Беч ту био неутралан. Њему је и једно и друго рјешење одговарало. Ипак, наше мишљење је да је остварeним рјешењем Беч у основи добио више, чега је касније, у великој мјери, постао свјестан. Вјерујемо да је у уситњавању српских националних организација у монархији Беч добио изванредну прилику да манипулише и непримјерено утиче на национално-вјерске прилике у цијелој монархији. Колико је то било очигледно видимо на примјеру митрополита Косановића и притисака на њега, који су кулминирали његовом изнуђеном оставком. Са митрополитом су ипак имали бар мало обзира, те су користили све оне закулисне радње које су га довеле до позиције да поднесе оставку, док су са парохијским свештенством поступали далеко оштрије (Билинац 2022: 239–240).[4] У полемици са епископом Никодимом Милашем прота и касније митрополит Ђорђе заступао је став српске владе и тадашње српске интелигенције у Босни и противио се канонском јединству српских епархија са Карловачком митрополијом. Ставови о овом питању су се промијенили када су се измијениле и околности које су дефинисале положај нових господара у Босни. Усљед прихватања новонасталих околности српска црква у Босни и Херцеговини је почела да благонаклоно гледа на идеју уједињења са Карловачком митрополијом, али је за такво нешто већ било касно. Успјевши да издејствује конвенцију са Цариградском патријаршијом, влада у Бечу никако није жељела да пропусти повољније рјешење. Сматрамо да би укрупњавање Српске православне цркве у оквиру Аустроугарске монархије имало далеко повољније посљедице по цјелокупни српски национални корпус. Карловачка митрополија је била српска црквена организација која је свој настанак, постојање и организацију на крају крајева неоспорно дуговала управо Пећкој патријаршији у чијим оквирима и чијим залагањем је и уобличен црквени живот оних првих осам епархија из времена Макарија Соколовића (Слијепчевић 2002: 220).[5]

4 Примјер јереја Стевана Трифковића.

5 Слијепчевић даје попис седам епископских катедри док истовремено наводи да је патријарх Макарије основао осам епархија.

Управо на том и таквом темељу је настала касније Карловачка митрополија са свим својим организацијама, људством и акумулираним искуством вођења црквено-националне борбе са Бечом. Уједињење са њом би посредно представљало одређени вид васпостављања Пећке патријаршије на њеним традиционалним и изворним територијама. Тадашња српска интелигенција је с правом жељела остварење снажније повезаности са црквом и државом која је имала национални префикс али су, нажалост, превидјели један кључни аргумент неопходан за остваривање њихових тежњи. За такав подухват недостајала је неопходна подршка критичне масе међународних политичких актера који су имали пресудан утицај на рјешење свеукупног српског националног питања. Узгред да напоменемо, Беч је на име годишњег прихода од три митрополије у Босни и Херцеговини, Васељенској патријаршији исплаћивао 58.000 пијастара у злату и тиме је обезбјеђивао безрезервну кооперативност Фанара за све своје потезе у односу на Српску православну цркву у Босни (Kraljačić 1987: 334). У таквим околностима митрополит Ђорђе је пратио националну политику Београда, не примјећујући да је Берлинским конгресом на политичкој сцени Европе дошло до значајних промјена. Уједно те промјене су довеле до огромних поремећаја у унутрашњој и спољњој политици и у Београду, који је потписивањем тајне конвенције са Аустријом препустио Босну њеној апсолутној контроли. Наравно, прота, а касније митрополит Ђорђе, није могао да пренебрегне своја убјеђења. Због тога је у полемици бранио канонско и историјско прејемство Цариградске патријаршије над Карловачком митрополијом у наставку вршења духовне власти над православном црквом у Босни. Овакав став митрополита Николајевића према црквено-правном и канонском статусу епархија у Босни и Херцеговини из његовог теолошког образовања и дугогодишњег свештеничког искуства, које је стекао у околностима неповољним по православну цркву, треба тражити основну нит његовог црквено-националног дјеловања. Нажалост, ни он, а ни многи други представници православне цркве у Босни и Херцеговини нису видјели основну чињеницу да је Цариградска патријаршија одавно изгубила снагу својих аргумената у односима са свјетовним центрима моћи какав је био Беч. У овим односима Фанар се, прије свега, руководио својим циљевима који су одавно били сведени на остваривање одређених погодности зарад пуког преживљавања у изразито непријатељски оријентисаној средини каква је био отомански Цариград.

НА КАТЕДРИ ДАБРОБОСАНСКИХ МИТРОПОЛИТА

У црквеном дјеловању митрополита Ђорђа у Босни огледао се његов предани рад на успостављању административних оквира који су били признати од стране Беча. Подухват је имао огромни значај за позиционирање српске цркве у државно-правном систему окупиране Босне и Херцеговине. То позиционирање се није толико огледало кроз увођење административних норми у вођењу црквених тијела и институција, колико се та важност огледала у евидентирању људских и материјалних капацитета са којима је православна црква у Босни и Херцеговини излазила пред окупационе власти. Дакле, као архимандрит, Ђорђе Николајевић је био кључна личност у Дабробосанској или Сарајевској митрополији у организовању

рада конзисторије или црквеног суда (Српска православна црква Митрополија дабробосанска б. д.). То је била веома важна институција у црквеној администрацији на чијој организацији су инсистирале бечке власти. Истовремено, то је била институција која је представљала устаљену форму контроле и спровођења административно-правног живота у већини православних црквених организација на тлу Европе. Поред организовања конзисторије, огромни допринос дао је око издавања шематизма за 1882. и 1883. годину (Николајевић 1882). Шематизам је издат релативно брзо у односу на вријеме његовог приспијећа у Сарајево. С обзиром на број података који су у овоме шематизму доступни, може се претпоставити колики је напор представљало њихово убрзано прикупљање и припремање за објављивање. Тај подухват даје нам за право да мислимо да је свијест нашег свештенства о потреби за евидентирањем правог стања ствари у епархији и парохијама било на високом нивоу. Важност издавања шематизма се огледа у евидентирању како материјалног насљеђа тако и духовне припадности народа у оквирима Дабробосанске митрополије, који су се могли искористити у процесу њене заштите од непримјерених притисака и промјене историјског континуитета постојања. Поред шематизма и конзисторије, митрополит Ђорђе је дао огромни допринос организацији неопходних радњи у процесу покретања црквено-просвјетног листа *Дабробосански Источник*. То је постао озбиљан национални часопис тог времена, који за данашње прилике представља завидан извор информација о различитим сегментима црквеног, али и свјетовног живота у Дабробосанској митрополији. Међутим, иако је часопис основан 1887. године, аустријске царске власти су већ 1889. године инсистирале да се име овог часописа промијени у *Босанско-херцеговачки Источник* (Kraljačić 1987: 345). Ово су све били, да тако кажемо, важни подухвати који су уз митрополитов надзор и огромно искуство изведени у околностима које нису биле нимало наклоњене српском националном и вјерском идентитету. Почетне иницијативе и подухвати су подузети још у периоду када је митрополитску катедру дабробосанских митрополита заузимао митрополит Сава Косановић. Митрополит Сава Косановић је своју оставку упутио патријарху Јоакиму IV, тадашњем васељенском патријарху. Тај потез је додатно иритирао представнике аустријских власти, јер су мислили да је сукоб око непримјереног понашања бискупа Штадлера и његове непримјерене понуде митрополиту Косановићу био завршен. Чињеница да митрополит није јавно наводио разлоге оставке додатно је уносило пометњу (Мацар 1982: 78). Његова оставка је код бечких власти изазвала одређену недоумицу кога изабрати на упражњену катедру. Избор је послије свега пао на тада архимандрита Ђорђа, јер је у владиним круговима важио за сталоженијег и значајно опрезнијег човјека у јавним иступима према представницима власти (Kraljačić 1987: 337). С друге стране, код својих српских савременика који су пружали завидан отпор властима по питању црквено-школских општина, митрополитова старост и неодлучност, како је то сматрала већина актера у спору око црквено-школских општина, представљала је отежавајући фактор у очувању његових могућности значајнијег утицаја на народне представнике у Сарајеву и Дабробосанској митрополији (Мацар 1982: 141). Незадовољство народних трибуна дјеловањем српских владика у овом периоду донекле се може разумјети и чињеницом да и није прошло толико времена од када су

на катедрама српских епархија у Босни биле, у народу омражене, владике фанариоти. Сукоб на релацији црквено-школска општина и владика је веома брзо и веома лако довео до непримјереног односа вјерника, подржавалаца ставова општинара, према митрополиту Серафиму Перовићу (Милошевић 2022: 104). Проблеми са којима су се српски епископи у Босни и Херцеговини сусрели били су вишеструки. С једне стране су били свјесни чињенице да су у односу на бечке власти они, у правном смислу, били у изузетно неповољном положају. Конвенцијом су били обавезни да полажу заклетву као царски чиновници самом цару. То је значило да под одређеним видом могу бити и смјењени, што су им народни прваци и спочитавали као вид слабости. Сукоб власти и црквено-школских општина јесте кренуо из Мостара, али је нажалост веома брзо пренесен на цијелу Босну и Херцеговину. У том сукобу су се искристалисале закулисним дјеловањем аустријских власти двије групације. С једне стране су се налазиле влада и епископи, а са друге стране су били свештеници и свјетовни представници црквених општина и истакнути народни прваци (Милошевић 2022: 97–137; Мађар 1982: 146–148). Бечке власти су у овом подухвату уносиле раздор међу српским представницима, али су у основи схватили да своје циљеве не могу остварити путем непримјерених притисака на владике или друге представнике Срба. Бечке власти су схватиле да у Босни постоји и једна другачија национално свјесна структура становништва и организација, а које су у одређеној мјери критички оријентисане према српској вишој црквеној јерархији. Митрополит Ђорђе и није имао великог маневарског простора, а што је он као искусан човјек на крају свог животног пута, вјероватно, добро разумио. Његов предмет интересовања се у основи односио на уређење богослужбеног живота у епархији, брига о попуњености парохија свештенством и очување националне свијести у народу.

Поводом проблема око црквено-школских општина потребно је истаћи чињеницу да је покрет који је настао у одређеној мјери дао свој допринос активностима доношењу Устава српске православне цркве послије уједињења.[6] Истовремено, истине ради, није неумјесно примјетити да су захтјеви и оптужбе које су прваци црквено-школских општина упућивали према вишој јерархији у великој мјери били претјерани. Довољно је навести случај са игуманом Манастира Житомислића који је одбио да уступи туторима црквене општине економске књиге манастира на преглед, јер нису посједовале неопходни благослов надлежног епископа, у овом случају Серафима Перовића. Представници црквене општине су ову чињеницу одлучно одбијали бранећи своје ставове насљеђеним обичајима (Мађар 1982: 147: Милошевић 2022: 103–104). Ово је било флагрантно заобилажење највише црквене инстанце у једној епархији, а то је епископ. Црквена општина је само једна од организационих јединица која по уставу има своја права и обавезе. На примјеру владике Петра Зимоњића се видјело да неке захтјеве једноставно ни један епископ православне цркве није могао да прихвати. Он је као поштовани припадник угледне херцеговачке породице Зимоњића, а који је са мјеста професора богословије у Рељеву и конзисторијалног савјетника у Сарајеву изабран за митрополита херцеговачког 30. јула 1901. године (Сава 1996: 405). Као митрополит учествовао је у преговорима у Бечу од јула 1903. године између епископа и представника црквених

6 Устав је донесен тек 1931. године.

општина на којима се није успјело доћи до коначног договора (Милошевић 2022: 116–118). Прије свега мислимо на избор надлежног епископа, док би избор парохијског свештенства у одређеним временима касније представљао огроман проблем. Митрополит Ђорђе у овим преговорима учествовао, јер се упокојио 20. фебруара 1896. године.

У организационом смислу митрополит је свакако дао свој допринос оснивању Сарајевске богословије 1882. године. Његова подршка овом подухвату се није на томе зауставила, јер је он до краја свог живота давао подршку њеном каснијем раду. Додуше, оснивање Сарајевске, односно Рељевске богословије се поклопило са намјерама бечких власти о апсолутној контроли православне цркве у Босни (Kraljačić 1987: 339). Сигурно је да су српски прваци у Сарајеву, па и шире, знали који су мотиви били да се оснује нова богословија, али ни они у том моменту нису имали ништа против. Донекле је то било прихватљиво и због неславног краја Богословије коју је, још у вријеме турске управе, основао Васа Пелагић у Бањалуци. Треба нагласити да би било крајње незгодно по националне интересе да се, којим случајем, није дала неопходна сагласност оснивању овакве школе у околностима, када је централна власт диктирала крајње неповољне услове из домена заштите основних интереса српског народа.

Процес отварања неке школе у Босни послије доласка Аустроугарске монархије није био једноставан. У том подухвату се морао испунити одређени број законских норми, које је прописивало аустријско законодавство у вези са наставним планом, предавачима и просторијама у којима се настава треба изводити. С друге стране је постојала реална потреба свих епархија у Босни и Херцеговини за школованим кандидатима за свештенички позив и због познате норме коју је својевремено прописала аустријска власт за Карловачку митрополију. Не стоји, да кажемо, да је на крају вијека српско православно свештенство било необразовано и нешколовано. Велики број њих је завршавао богословије у Карловцима и Београду, као и Теолошки факултет у Черновицама, које су настојале да се путем стипендирања одређених кандидата што више популаризују (Kraljačić 1987: 339–340). Међутим, то је ипак било недовољно за новонастале околности у којима аустријске власти нису могле отворено да онемогућавају замах попуњавања парохијског свештенства. Процес попуњавања или формирања нових парохија у Митрополији није био процес неког националног буђења, већ процес који су диктирале реалне потребе српског становништва и његове цркве, а које су током дуге управе Отоманске империје систематски сузбијане.

Процес који је започет у посљедњим годинама отоманске империје на овим просторима, у погледу црквеног образовања и, посебно, важне изградње православних храмова, аустријске власти једноставно нису жељеле у постојећим околностима да грубо зауставе. Наравно, беспризорних примјера једноставног одузимања црквене имовине је било током цијелог периода аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини. Оне су тај процес кроз оштру законску регулативу могле да успоре, али да забране, једноставно нису жељеле, због незгодних посљедица по њихове планове са БиХ. Због тога је организација рада Богословије представљала један од важних пројеката обнове и осавремењивања српског просвјетног амбијента.

У том пројекту митрополит Ђорђе је учествовао и као човјек, који је дуги низ година био укључен у рад Задарске богословије, а која је у овом периоду имала веома висок степен образовања својих ученика.[7] У домену црквеног дјеловања митрополита Ђорђа могли бисмо још поменути његов осјећај за задужбинарством. Познато је да је задужбинарство у српској историји представљало једну појацу од посебног значаја за изградњу националног идентитета. Као историјска појава обиљежавала је сваки период српске националне историје, поготово у вријеме иоле слободнијег дјеловања српске интелектуалне и економске елите. Митрополит Ђорђе Николајевић ни у том сегменту дјеловања није остао по страни. Значајним новчаним средствима учествовао је у подухватима подизања српске народне школе и православног Храма Светог Саве у Блажују (Билинац 2022: 67, 95, 347).[8] У тој задужбини је и сахрањен уз све почасти које су могле да се пруже у то вријеме.

Имајући све ово у виду, с правом се може рећи да је опус дјеловања митрополита Ђорђа био изузетно сензибилан за цјелокупно црквено-национално дјеловање Срба у Босни и Херцеговини на крају деветнаестог вијека. Истовремено, намеће се питање да ли се он могао другачије односити према захтјевима времена и положаја који је заузимао у оквиру окупиране Босне и Херцеговине. Из претходних навода смо видјели да је на чело митрополије дошао као неко прелазно рјешење. О томе колико се у вршењу митрополитске службе сналазио и колико су одређени подухвати зависили од његове ангажованости, способности и сналажљивости су свакако подложни озбиљној расправи. Мислимо да он по сензибилитету није био вичан вођењу политике. У таквим околностима он је, наочиглед других, испољавао одређену несигурност и несналажење. Свакако да је у оваквом стању митрополитов допринос рјешавању замршених политичких питања био скромнији. Митрополитова обазривост, смиреност и огромно животно искуство су обезбјеђивале одређени степен мирнијих односа између православне цркве и бечких власти. Он се најбоље сналазио на административном и црквено-културолошком пољу. На пољу политике се није претјерано експонирао, можда и због тога што је процијенио да би могао бити подвргнут већим притисцима, а који би имали тешке посљедице по цркву и српски народ у Босни и Херцеговини. Стога, са чврстим увјерењем можемо рећи да је митрополит Ђорђе (Николајевић) дао свој максимални допринос очувању српског црквеног и националног идентитета у Босни и Херцеговини.

ЛИТЕРАТУРА

Билинац 2022: Протојерej-ставрофор др Ранко Билинац. *Црква Свеш̄оī Саве у Блажују*. Источно Сарајево: Издавачка кућа „Дабар", 239–240.

Бранковић 2021: Бошко М. Бранковић. „Босна и Херцеговина и потписивање Конвенције 1880. године". *Синеза 2. (2). Часоūис за хуманисūичке и друшūвене науке*, 2 (2), 9–17.

Kapidžić 1973: Dr Hamdija Kapidžić. *Hercegovački ustanak 1882. godine.* Sarajevo: Izdavačko preduzeće „Veselin Masleša".

7 Рад ове богословије није обновљен послије Првог свјетског рата.

8 За српску народну школу у Блажују је приложио фонд од 15.000 форинти. За изградњу православног храма у Блажују је приложио 4000 форинти. Наравно, ово су само најпознатији примјери давања материјалне подршке изградњи национално важних објеката и институција.

Kraljačić 1987: Tomislav Kraljačić. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903).* Sarajevo: Izdavačko preduzeće „Veselin Masleša".

Мађар 1982: Божо Мађар. *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу.* Сарајево: ИРО „Веселин Маслеша".

Милошевић 2022: Боривоје Милошевић. *Сабља, перо и крст. Српско свештенство у Босни и Херцеговини (1878–1914).* Нови Сад: ИК Прометеј.

Николајевић 1882: Ђорђе Николајевић. *Шематизам православне митрополије и архидијецезе дабро-босанске за годину 1882.* Уредио Георгије Николајевић, преотопрезвитер. Сарајево: Земаљска тискара.

Николајевић 2019: Георгије (Ђорђе) Николајевић. *О Дубровнику и о Дубровчанима.* Изабране странице. Прир. Ирена Арсић. Београд: Задужбина Владете Јеротића: Domus editoria Ars libri.

Новаковић 2003: Др Драган Новаковић. *Верске заједнице на размеђу векова. Положај верских заједница на југословенским просторима од Берлинског конгреса до Првог светског рата.* Београд: Институт за политичке студије, 82–84.

Сава 1996: Сава епископ шумадијски. *Георгије (Николајевић), митрополит дабро-босански (1885–1896); Петар (Зимоњић), митрополит дабро-босански (1920–1941). Српски јерарси од деветог до двадесетог века.* Београд: Евро; Подгорица: Унирекс; Крагујевац: Каленић.

Соловјев 1954: Александар Соловјев. *О потреби српског дипломатора. Историјски часопис. Орган Историјског института САНУ*. Књига IV, 1952–1953. Редакциони колегијум: Никола Вучо, Виктор Новак, Јован Радонић, Илија Синдик, Јорјо Тадић. Ур. Виктор Новак. Београд: Научна књига, 45–48.

Станић 2015: Миле Станић. *Митрополит Ђорђе Николајевић и први пописи православних Срба. Мркоњићки и Герзовачки протопрезвитерат.* Београд: Свет књиге, 13–14.

Српска православна црква Митрополија дабробосанска б. д.: *Георгије Николајевић (1807–1896). Монашење и избор за митрополита дабробосанског.* <https://www.mitropolijadabrobosanska.org/georgijenikolajevic.html>. [2. 8. 2025].

Српска православна црква Митрополија дабробосанска б. д.: *Георгије Николајевић (1807–1896). Рођење, школовање, рад и рукоположење.* <https://www.mitropolijadabrobosanska.org/georgijenikolajevic.html>. [2. 8. 2025].

Слијепчевић 2002: Др Ђоко Слијепчевић. *Историја СПЦ. Књига друга, од почетка XIX века до краја Другог светског рата.* Београд: JRJ-Unireks.

Шовљаков 2018: Мара Шовљаков. „Културна и национална мисија дабробосанског митрополита Георгија Николајевића (1807–1896)". *Гласник. Удружење архивских радника Републике Српске,* година X, број 10, 109–119.

Dalibor N. PETROVIĆ

METROPOLITAN ĐORĐE NIKOLAJEVIĆ AND THE PROBLEM OF PRESERVING SERBIAN ECCLESIASTICAL-NATIONAL INTERESTS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AT THE END OF THE XIX CENTURY

Summary

The socio-political, national-identity and church conditions in Bosnia and Herzegovina during the first decades of the Austro-Hungarian occupation were extremely complex. In these intricate relations, the only organization that had a national character and the responsibility to protect and preserve the Serbian identity-religious uniqueness was the Orthodox Church. However, in a situation where the Orthodox dioceses in Bosnia and Herzegovina had a semi-autonomous status within the

Patriarchate of Constantinople with special rights of the Viennese court towards them, the position and circumstances in which that church could operate become clearer to us. In this regard, the question of a specific person who would uphold the throne of the Dabro-Bosnian metropolitans as the most respected chair in Bosnia and Herzegovina was of exceptional importance.

Keywords: Orthodox Church, Metropolitan Đorđe Nikolajević, Bosnia and Herzegovina XX century, Austro-Hungary, convention, Patriarchate of Constantinople.

Рад је предат 1. октобра 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 94(497.115)"1903/1904"(093.2)
821.163.41.09
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-64945

Оригинални научни рад

*Урош С. ШЕШУМ**
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју

*Ивана С. ЖЕНАРЈУ РАЈОВИЋ***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

БОРБА У ВЕЛИКОЈ ХОЧИ 1905. ГОДИНЕ И ЊЕН ОДЈЕК У СРПСКОЈ ЛИТЕРАТУРИ***

Апстракт: На Спасовдан 1905. године српска чета, под вођством Саватија Милошевића и Лазара Кујунџића, страдала је у Великој Хочи на путу за Пореч. На бесу одведени на конак код кмета Љаме Укиног, преварени четници борили су се целу ноћ са локалним Албанцима и турским војницима, и сви су убијени. Њихово страдање је перципирано као пример српског херојства и аргумент за наставак четничке акције, те се у тексту анализира одјек овог догађаја у српској литератури, односно у књижевности и штампи.

Кључне речи: Велика Хоча, Саватије Милошевић, Лазар Кујунџић, Зарија Поповић, Иво Војновић, Милосав Јелић, Григорије Божовић, Петар Костић, календар Вардар.

Од тренутка када је српска јавност сазнала за постојање српских чета које су се борile са бугарским комитама, османским властима и муслиманским бандама које су угрожавале свакодневни живот Срба у Старој Србији, њихово деловање стекло је симпатије културних и националних делатника. Појава српских чета поклапала се са стогодишњицом Првог српског устанка (1904), те су у српској јавности четници перципирани као нови устаници и носиоци борбе за ослобођење. Њихова популарност расла је сразмерно развоју покрета и није опала ни након паузе у активностима српских чета након Младотурске револуције јула 1908. године. Напротив, Анексиона криза довела је до истицања четника и четничких војвода као националних хероја, а њихово учешће у балканским и Првом светском рату тај статус у јавности додатно је учврстио.

Нарочито јак одјек у српској јавности и култури имало је страдање српских четника у Великој Хочи 1905. године. Након извојеване победе на Челопеку,

* ORCID 0009-0007-7158-441X, uros.sesum@f.bg.ac.rs
** ORCID 0000-0001-5025-578X, ivanazenarju@yahoo.com
*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету, број уговора 451-03-137/2025-03/200163 и НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

четнички војвода Саватије Милошевић решио је да чету поведе у Пореч, у околини Кичева, угрожено деловањем бугарских комита, прелазећи преко Косова и Метохије, будући да су канали за прелаз преко Куманова били затворени. Чету са којом је ишао чинили су још кичевски учитељ војвода Лазар Кујунџић из Ораховца, потпоручник српске војске Живојин Миловановић из Крушевца, један четник из косовског села Коњуха и тројица из Сиринићке жупе.[1] На путу до Пореча крај Куманова стигли су пред Велику Хочу уочи Спасовдана, где су их прво приметила албанска деца, чобани, а затим и сеоски пољак Албанац Мурсељ Бајрам. Гарантујући им безбедност, одвео их је у Хочу на ноћење, у кулу кмета муслиманске махале Љаме Укиног.[2] Кмет је према албанским племенским обичајима добио част да прими госте у своју кућу, што је истовремено значило везивање њихове безбедности за породични углед домаћина, али и фиса (племена) којима је припадао. Четници су заузврат дали бесу да ће се у случају доласка представника османске власти њима предати да би се избегло страдање домаћина. Међутим, домаћини су прегазили бесу и Љама је кришом обавестио турску војску и Албанце из Ораховца о својим незваним гостима. Са појављивањем јузбаше, неколико заптија и наоружаних представника локалних Албанаца у кули, започела је целоноћна борба и опсада у којој је живот изгубило свих седам четника. Петорица су страдала у запаљеној кули, а двојица, за које већина савременика и очевидаца сматра да су највероватније Живојин Миловановић и Коста Косовац из Коњуха, испред куле.[3]

Погибија чете није перципирана као пораз, већ као пример српског херојства и аргумент за наставак четничке акције. Штампа је послужила као медиј за глорификацију пожртвовања и родољубља како четника, тако и њихових породица. Међу страдалим највише су спомињани Лазар Кујунџић и Саватије Милошевић, али су у погледу креирања нових националних хероја, нарочито били инспиративни Кујунџић и његова мајка Јованка. Наиме, по погибији чете Ораховчани су претресли куће Кујунџића и позвали родитеље да виде погинулог сина, да се опросте са њим, пошто у његов идентитет није било сумње, јер се представио једном од суседа Албанаца, али су они то одбили, тврдећи да њихов син није одметник већ учитељ и да се не налази међу погинулима (Шешум 2025: 124–125; *Додатак 1* 2008: бр. 244, 246, 250, 261). Тако у српској штампи доминирају интерпретације самог догађаја, али и дешавања која су уследила после, попут идентификације погинулих и судбине Љаме Укиног, који је гажењем бесе омогућио да до свега дође.

1 О проблематици идентификације свих четника из ове чете видети: Ракић 1985: 309–310; Шешум 2025а: 123–124, нап. 14.

2 Кула Љаме Укиног је представљала врсту стамбеног објекта који је карактеристичан за албанску популацију, бегове, феудалне господаре и богатији слој Метохије у XIX веку (Краснићи 1958: 47).

3 Када су у зору Албанци запалили кулу, из ватре су пуцајући искочила последња двојица преживелих четника, али су и они убрзо подлегли. Петорица која су страдала запаљена у кули, сахрањена су у Великој Хочи код Цркве Светог Илије, док су тела двојице погинулих испред куле одвезена у Призрен и сахрањена на православном гробљу. Погинуло је и 12 до 13 башибозука, војника и заптија, а турски капетан и неколико војника су рањени. О читавом догађају детаљније: Шешум 2019: 176–179; Шешум 2025: 104–105; Шешум 2025а: 119–128.

ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ ДОГАЂАЈА ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Након неславне борбе код Табановца 1. априла 1905, под лошим вођством војводе Владимира Ковачевића, уз предају једног дела четника, аутори текстова о великохочкој борби у дневној штампи нарочито су истицали да су четници у овом сукобу одабрали смрт уместо предаје.[4] Иако Кујунџићеви и Милошевићеви четници нису сами запалили кулу из које су се бранили, тако је представљено у листу *Политика* почетком 1906. године. У тексту под насловом *Прст Божији* се описује „целоме свету позната херојска смрт ових нових Синђелића". Романтизовано виђење догађаја подразумевало је и међусобно опроштајно поздрављање четника, њихово „српско и братско љубљење", као и певање песме слободи уз коју су изгорели. У истом тексту се говори и о страшној судбини и казни која је сустигла издајнике, Љаму Укиног и пољака Мурсеља Бајрама. Љама је наводно шест месеци након издаје умро „у највећим мукама", претходно гледајући смрт своје жене и деце, поновно уништавање тек обновљене куле у временској непогоди, као и распад фиса (*Политика*, 27. 1. 1906: 2).

Анонимни дописник листа *Балкански рат у слици и речи* 1913. године је текст о боравку чете четничког војводе и српског официра Војислава Танкосића у Великој Хочи насловио усклико*м Крв за крв* (*Балкански рат у слици и речи* 10, 24. 3. 1913: 159). Танкосићева чета је имала задатак да сакупи оружје по селу и да опколи кућу једног Арнаутина, чувеног зликовца. Опис куле „рушевина, тужна и поносна, која је сведок једне жалосне и трагичне погибије српских комита из године 1905", чијег домаћина нису пронашли, говори да се ради о кули Љаме Укиног. Иако се Арнаутин сакрио, убрзо је пронађен и он и још два виновника, и сви су осуђени на смрт. У знатно каснијем тексту Стаменка Ђурђевића из Велике Хоче, који је писан на основу личних, дечачких успомена и испитивања старијих суседа, Љама је два месеца након кобног догађаја обновио кулу, али ју је у страшном невремену ударио гром на прву годишњицу погибије чете, 25. маја 1906. године, и кула је тада изгорела. Према његовим речима, Мурсељ, који је довео чету у Велику Хочу, стрељан је 1912. године (*Политика*, 15. 11. 1929: 2).

У првом броју гласила Кола српских сестара, *Календару Вардар* из 1906. године, објављен је текст под насловом *Српска мајка, борба на Великој Очи* с фотографијом Лазара Кујунџића у четничкој опреми. Ради се о надахнутом опису анонимног аутора, о „величанственим призорима јунаштва и пожртвовања", страдању четника и реакцији Кујунџићеве мајке. Овде се наводи нетачна, али романтичарски надахнута интерпретација догађаја по којој је Кујунџић, када је остао сам и без муниције, скочио у ватру „довикујући душманима: Гледајте, кукавице, како Србин гине!". Према истом тексту, тела Саватија Милошевића и Лазара Кујунџића однета су у Призрен, у хућумат, где је позвана Лазарева мајка. Или, речима аутора: „Догађај на Великој Очи није завршен овим величанственим призором српског умирања. Варница која је одатле полетела, запалила је најсветију ватру материнског самоодрицања у срцу Српкиње мајке". На инсистирање турског старешине да потврди

4 О борби код Табановца: Шешум 2019: 170–172.

да је погинули четник њен син, мајка је три пута одговорила одрично. Треће и коначно негирање исказала уз речи: „Не, не грешите душе људи! Није то мој син Лазар; нисам ја била срећна да рађам овакве соколе…". Ипак, у осами је нарицала за сином, сећајући се како га је успављивала песмом о краљу Марку и Милошу Обилићу (Аноним 1906: 66–67).

Аутор текста догађаје није приказао на основу сведочења очевидаца или извештаја из Призрена, па тако Љаму Укиног назива Хусејином, покушај два четника да изврше пробој приказује као скок Кујунџића у пламен, приписујући му притом и херојске последње речи. Два четника чија су тела однета у Призрен прогласио је за Милошевића и Кујунџића, иако пре сахране њихов идентитет није било могуће са сигурношћу утврдити. Мајка, која, судећи према расположивим савременим изворима, није отишла да види сина, у чији идентитет такође није било сумње, представљена је као пркосна и поносна мајка и Српкиња. Њено одбијање да дође да препозна сина симболично је доведено у везу са одрицањем Светог апостола Петра од Христа, чиме је страдање четника добило снагу страдања Христовог. *Календар Вардар* је Лазара Кујунџића и његову мајку врло слободном интерпретацијом догађаја претворио у националне узоре, а њихово суочавање са смрћу и породичним губитком у отелотворење патриотизма. Такође, већ у овом тексту се наслућује поистовећивање Лазареве мајке са мајком Југовића, односно догађаја у Великој Хочи са пропашћу Косова, које ће бити нарочито наглашено у његовим другим интерпретацијама.

Овај први број *Календара Вардар*, који је објављен у јануару 1906. године, штампан је у 10.000 примерака, што је представљало огроман тираж за тадашње српске услове. Читав број обиловао је текстовима и песмама о Косову и „Маћедонији", као и о четничким акцијама, а уз репрезентативне фотографије српских четника, портрете у пуној фигури, са оружјем и ремењем са муницијом, уз кратке биографије на крају публикације.[5] Интересовање за рад Кола српских сестара и четничке борбе, приступачна цена, као и чињеница да је прилог од продаје био намењен помагању пострадалих Срба у Старој Србији, утицали су на то да *Вардар* до марта буде распродат, те је штампано и друго издање у тиражу од 5000 примерака.[6] Добар пријем *Вардара* код читалачке публике у Србији утицао је на то да се интерпретација великохочких догађаја у њему прихвати као чињенична у српској јавности.

Инспирисан текстом из *Политике* и интерпретацијом догађаја из *Вардара*, Зарија Поповић је написао пет приповедака којима је дао збирни назив *Нови Синђелићи* (Цветановић 1994: 131–133). У њима је овај књижевник, просветни радник

5 Публикован је велики број фотографија на којима су четници углавном сви приказани на исти начин, а једино је војвода Богдан Југовић Хајнц представљен како седи, замишљен, у народном оделу и без оружја. Фотографије су публиковане на страницама 49, 51, 53, 55, 57, 59, 61–72, док су биографије на 78–81 (*Вардар календар* 1, 1906).

6 Делфа Иванић је у својим сећањима на почетак рада Кола српских сестара навела да ни једна друга књига није штампана почетком века у Србији у тиражу од 10.000 примерака, као да ни један календар пре *Вардара* није имао друго издање два месеца након изласка првог (Иванић 1924: 16–17; Милановић 2015: 34).

и државни чиновник родом из Гњилана, литерарно реконструисао описе четничких борби на Четирцу, Челопеку, Козјаку, Петрањици и у Великој Хочи. Иако је приповетку *Борба у Великој Хочи* написао под утицајем текста из *Вардара*, приметно је да је располагао и неким провереним информацијама са попришта. У његовој интерпретацији Љама Укин је дао бесу неторици четника под вођством Саватија Милошевића и Лазара Кујунџића да ће их на путу до кичевског краја безбедно спровести кроз Косово. Пре даљег путовања сместио их је у своју кулу, а затим је кришом довео војску и наоружане локалне Албанце погазивши реч, „хлеб и со" (Цветановић 1994: 131). Четници су опкољени и позвани да се предају, што су одбили и борили су се до изгинућа, а последњи је остао Лазар, који се након испаљеног последњег метка без речи бацио у огањ. Као и у тексту објављеном у *Вардару*, тела Саватија и Лазара донета су у Призрен и Лазарева мајка је позвана да препозна сина. Мајка се сина пред Турцима и Албанцима три пута одрекла, али без пркосне изјаве, заустављајући „излив своје материнске љубави, за љубав живота других", а тек када је дошла кући, нарицала је над његовом одећом (Цветановић 1994: 133). Окупљени Срби поносили су се и дивили палим јунацима, а „Српчићи" су после сахране пролазили поред гробова и шапутали у славу четника, јер јавно нису смели да скину капе и одају пошту херојима.

Литерарна обрада поступка Лазареве мајке је у Поповићевој приповеци добила своју коначну верзију, и прву јасну аналогију са ликом мајке Југовића из збирке Вука Караџића, која се везује за косовски циклус српске народне поезије. Реконструкција догађаја из пера Поповића, једним својим слојем добила је обрисе такозваних балада о смрти које се баве „породичном кризом која наступа услед смрти члана породице" (Петровић 2011: 438, н. 5). Мајка Лазара Кујунџића није пркосила, већ је „стегла срце" како би спасила своје суседе од освете Албанаца и Турака. Као у песничкој слици „И ту мајка тврда срца била / да од срца сузе не пустила", Поповић је креирао лик мајке служећи се мотивима „осећања дужности" и „хероизма воље" (Ђурић 1918: 81–82). Мајка Кујунџића је код Зарије Поповића добила „тврдо срце", као атрибут неких женских митолошких бића, као на пример вила са којима се пореди мајка Југовића (Петровић 2011: 437). Такође, у зависности од контекста тумачења, мајка Кујунџића, као и мајка Југовића, представља истовремено и „класичну хероину" и предмет политичког фолклора, односно пример популаризације фолклорних ликова и њиховог увођења у пантеон националних хероја (Петровић 2011: 465–466). Не мање епски, лик савремене мајке хероине прилагођен је приликама у Старој Србији, чиме је њен труд да савлада тугу и „остане тврда срца" представљен као израз жртвовања за заједницу и припаднике свог народа, а не пркосног поноса мајке ратника као што је приказано у *Вардару*, свакако се удаљавајући од стварног тока догађаја.

Преко текста из *Календара Вардар* и приповетке Зарије Поповића, ревидирана слика догађаја у Великој Хочи стигла је готово у сваки крај Краљевине Србије, али и осталих земаља насељених Србима. До балканских ратова у српској јавности владало је опште уверење да је Лазар последњи погинуо, у друштву са Саватијем или сам, као и да је његова мајка исказала надљудски хероизам у циљу спасавања своје породице али и сународника у Старој Србији. Поповићева

приповетка је нашла места у Читанци за четврти разред основне школе Љубомира Протића и Владимира Д. Стојановића штампаној 1907, те су херојско држање Кујунџића и четника изгорелих у кули постали пример и деци у Краљевини Србији. Доцније, након уједињења 1918. године, и ђацима нове југословенске државе (ур. Deanović, Stipčević 1922: 44–45; Цветановић 1994: 294; Илић 2010: 165, 168).

Симболичка вертикала која је повезивала Косовски бој и борбе за ослобођење од Турака, оличена у страдању српских четника у Великој Хочи и реакцији мајке Лазара Кујунџића, отелотворена је даље на позоришним даскама, делима Ива Војновића. Већ прослављени дубровачки књижевник и драматург представио је београдској публици у Народном позоришту драму *Смрт мајке Југовића* 8. априла 1906. године, у јеку интересовања српске јавности за догађања у Великој Хочи. Након седам година, 15. маја. 1913, у истом позоришту премијерно је изведена и његова драма *Лазарево васкрсење*, инспирисана страдањем Лазара Кујунџића и његових другова (Петаковић 2015: 430, н. 1, 2).[7]

Војновић је истакао да је у својој драми стварне догађаје из лета 1905. године свесно изменио, те да се они, иако не суштински, у много чему разликују од збивања у Великој Хочи који су га инспирисали. Вођен симболиком, Војновић је мајку Јованку због њеног постојаног држања назвао Станом, а догађаје је сместио у пролеће 1912. године. Зарад драмског ефекта, мати Стана је приказана као удовица, а њен син као учитељ у Сиринићкој жупи, удовац који јој је оставио на чување своје четворо сирочади. По добијању позива од револуционара с којима се претходно повезао, Кујунџић у Војновићевој драми диже устанак на Шар-планини и свети се Албанцима и Турцима за зулуме, али га они на превару маме у кулу и у њој опкољавају. Уприкос узалудности борбе и очајном положају, он се брани и наноси страшне губитке опсађивачима. Док је трајала опсада куле, ага Османлија довео је своје потчињене Албанце пред кућу Лазареве мајке са намером да изврши осветнички покољ. На мајчину тврдњу да је њен син и даље у школи, ага одлази са њом на поприште, како би тамо посведочила да вођа устанка није њен син. Пред кулом је мајка хладнокрвно и даље тврдила да њен син Лазар није у кули, на шта су Албанци кренули да је убију, што је натерало Лазара да напусти заклон у већ запаљеној кули и тако погине. Као и у *Вардару*, и у *Лазаревом васкрсењу* мајка се три пута одрекла мртвог сина, али га је целивала, изговарајући да то чини у име његове „праве мајке", проповедајући о јаду свих мајки на свету које нису имале прилику да се опросте са синовима. Ага ју је потресен величином њене жртве пустио да оде и није тражио одмазду над њеним унуцима. На крају драме, у песми после четвртог чина, на позив анђела који говори Христу да се мера српских мука превршила, Христос се спустио на земљу и позвао Лазара да устане. У позадини Христовог силаска, пре пада завеса, војска креће с развијеним барјацима у јеци звона, чиме је исказана тежња аутора да ослобођење Старе Србије 1912. прикаже као национални васкрс Срба (Војновић 1913).

7 Војновићева драма није једина инспирисана четничком акцијом. Јован Ј. Бунић је аутор драме *Војвода Брана*, која је такође премијерно изведена 1913. године у Народном позоришту (Младеновић 2020: 288, н. 23).

Српска штампа живо је пратила писање дела, а потом и пробе у Народном позоришту, па је месец дана пре премијере публика у Србији припремана за прво извођење драме изјавама аутора, вестима о ценама улазница, глумачкој постави и вишеструким најавама првог приказивања. Честе најаве подсећале су на одбројавање, што сведочи о великом интересовању штампе и публике. На дан премијере, у *Политици* је на насловној страни објављен *Епилог* односно *Пјесма* која се јавља на крају представе (Михаиловић 2003: 216). Представа је наставила да се приказује у пуним салама Народног позоришта, а последње извођење, најављено за 28. јун 1914. године, није одржано.[8] Ако се изуме непотписани критичар, сарадник листа *Одјек*, који је драму поредио с Мештровићевим Косовским храмом, *Лазарево Васкрсење* ипак није наишло на добру оцену позоришних критичара, који су из различитих разлога сматрали да је то најмање успело дело великог писца. Негативне оцене проистицале су делом из „жанровске хибридности" комада (Петаковић 2015: 33), а било је и оних који су, парадоксално, замерали аутору што није доследно следио чињенице већ их је уметнички интерпретирао. Маја 1913. песник и критичар Милутин Бојић је у листу *Пијемонт* као допринос својој критици ове драме дао детаље из живота историјских ликова, Кујунџића и његове мајке.[9]

Упркос јасној напомени Војновића да догађаје није приказао тачно онако како су се десили и да је себи дозволио уметничку слободу, његов опис препознавања мртвог сина, додуше не увек са детаљем последњег целивања, српска јавност, књижевност, чак и традиција Срба у Метохији, прихватили су као историјски догађај. О одјеку ове представе у српској јавности можда најречитије говори знатно каснији пример када је у *Југословенској straži*, гласнику једног од четничких удружења, 1936. године испод фотографије Јованке Кујунџић стављен опис „Стана, мајка Лазара Кујунџића" (Аноним 1936: 1). Колико је ова драма утицала на перцепцију великохочког догађаја из 1905. године, показује и песма *Кујунџића мајка* официра, књижевника и четника Милосава Јелића, објављена у збирци песама *Српски венац* 1917. године и прештампана у *Крфском забавнику* маја 1918. године. Песма, у којој се Лазарева мати назива Станом, а он и његова породица су смештени у Сиринићку жупу, заправо представља поетску обраду Војновићеве драме. Јелићеви стихови су писани у десетерцу, што им је осигурало популарност међу широким слојевима, нарочито међу српским војницима на Солунском фронту. Популарност *Српског венца*, довела је до објављивања његовог другог и трећег допуњеног издања 1919. и 1931. године (Јелић 1918: 8–9; Јелић 1919, 1931: 61–64, 116–117; *Крфски забавник* 2015: 242–243).

8 *Пијемонт*, 5. 5. 1913: 2; *Пијемонт*, 13. 5. 1913: 3; *Пијемонт*, 14. 5. 1913: 3; *Пијемонт*, 16. 5. 1913: 2; *Пијемонт*, 24. 5. 1913: 3, *Правда*, 3. 5. 1913: 3; *Пијемонт*, 5. 5. 1913: 2; *Пијемонт*, 14. 5. 1915: 2; *Пијемонт*, 16. 5. 1913: 3; *Пијемонт*, 19. 5. 1913: 3; *Мали журнал*, 4. 5. 1913: 3; *Мали журнал*, 12. 5. 1913: 3; *Мали журнал*, 16. 5. 1913; *Одјек*, 30. 4. 1913: 3, *Мали журнал*, 18. 5. 1913: 1–2; Ракић 1985: 308–309, 312; Михаиловић 2003: 211–225.

9 Бојић је навео да је Лазар био родом из Велике Хоче и да је његова и чета Саватија Милошевића у Великој Хочи издана, те да се храбро борила до изгинућа. Након погибије Турци су посумњали да се Лазар налази међу мртвима па су позвали његову мајку да га препозна. Мајка се одрекла сина и „Тако је спасла кућу и фамилију од гнева и освете дивљих Турака и Арнаута" (*Пијемонт*, 5. 5. 1913: 2; Бојић 1978: 239–240).

СЕЋАЊА, ГОДИШЊИЦЕ И ЈУБИЛЕЈИ

У првој години након погибије четника у Великој Хочи највише се и писало о њој, а њихова смрт добила је ауру херојског чина и трајни епитет „славна". *Политика* је кратким текстом подсетила на годишњицу славног изгинућа Кујунџића, Милошевића, Миловановића и још четири њихова друга, у „Хусеијновој" кули (*Политика*, 25. 5. 1906: 2). Након пар месеци Коло српских сестара преузело је организацију свечаног помена за 180 јунака изгинулих широм Старе Србије и Македоније. У парастосу у Саборној цркви у Београду чинодејствовао је митрополит Димитрије, али је све прошло скромно и без говора, црних барјака и других свечаних ефемерних елемената. Ипак, помену је присуствовао велики број људи, међу којима и мајка и сестре Лазара Кујунџића, генерали, официри, четничке војводе, попут Соколовића, Бабунског, Довезенског, и представници различитих удружења (*Политика*, 18. 9. 1906: 2).

У првој деценији након Првог светског рата јунаци ослобођења и уједињења потисли су са пиједестала националних хероја четнике, јунаке преткумановске Србије. Тек од 1929. године, уочи двадесетпетогодишњице четничке акције, чији је почетак сасвим без основа датиран у 1905, уместо у 1903. годину,[10] пробуђено је живље интересовање јавности за историју четничког покрета, а тиме и за великохочку борбу и њене учеснике. Подсећање на четнике први је иницирао Станислав Краков, који је са српском војском учествовао у балканским и Првом светском рату. Он је 1928. годину схватио као двадесетпетогодишњицу, јер су се тада појавиле прве свима видљиве српске чете и основана је Четничка организација у Србији. У тексту у коме је набројао многе четничке хероје није пропустио да помене Милошевића, Кујунџића и његову мајку Јованку (Краков 1928: 5).[11] Потом излази из штампе *Народна енциклопедија српско-хрватско словеначка* у чијем 2. и 4. тому се јављају биографије Милошевића, Кујунџића и Миловановића, а које је писао Миомир Миленовић, тадашњи уредник листа *Политика*, који је под Саватијевом командом учествовао у борби на Челопеку 1905. године (Stanojević 1929, 2: 562, 929; 1929, 4: 6–7).

Након 1930. почеле су да се нижу четничке годишњице, 1933. јубиларна година од стварања Српске четничке организације у Београду, 1935. као тридесетогодишњица по помињаној, погрешној, хронологији и 1937. као двадесетпетогодишњица ослобођења Јужне Србије. Поводом ових јубилеја у штампи и периодици излазили су пригодни чланци о четничком покрету, сећања учесника или савременика на њихове активности, биографије војвода и четника и описи

10 Године 1905. четничка организација је заправо реформисана и стављена под потпуну контролу Министарства иностраних дела, те су некадашњи чиновници МИД-а 1930. годину истицали као годишњицу (Шешум 2019: 189–199).

11 У фељтону *Витешки роман Саватија Милошевића* из 1929. године, Краков је дао и опис борбе, коју је погрешно датирао, као и тврдњу да је Кујунџићева мајка у Призрену одбила да препозна погинулог сина. На исти начин описао је борбу и у другом тексту, објављеном на њену двадесетпетогодишњицу, али је изоставио имена четника и додао детаљ да су чету испред Велике Хоче приметила албанска чобанчад (Краков 1929а: 4; исти 1930а: 2).

четничких борби.[12] Ове годишњице су четнике „вратиле из заборава", пунећи ступце новина и часописа о њиховом херојству.

Скопски часопис *Јужни йреīлед* је 1930. године посветио цео месечни број наводној двадесет петој годишњици четничке акције у Старој Србији и Мађедонији, и у њему су сећања на великохочку борбу оставили Григорије Божовић и Петар Костић. Костић не помиње случај идентификације Лазара од стране његове мајке, стриктно наводећи да су у Призрену сахрањени „поручник Жика" и Коста Косовац, а да су Милошевић, Кујунџић и остали четници сахрањени код црквишта Светог Илије у Великој Хочи (Костић 1930: 272–276). Божовић, који је био пријатељ Кујунџића, и који је 1908. године оженио његову удовицу Василију, публиковао је две приче инспирисане Великом Хочом (Јевтовић 1996: 44).[13] У *Јужном йреīледу* је објавио причу *Саваīије и Колашин*, у којој говори о улози свог оца у догађајима који су непосредно претходили преласку чете на Косово, дајући у њој главну улогу Саватију Милошевићу као организатору (Божовић 1930: 278–283). У тексту *Две мајке* публикује и фотографије Јованке Кујунџић и Милеве Миловановић, мајке потпоручника Живојина, коју по први пут уводи у „епопејску галерију" (Божовић 1937: 54). Оно што обележава овај текст јесу две симболичке вертикале, она која је већ вијена а повезује мајку Кујунџића и мајку Југовића, али и једна нова, она која повезује два српска престона града – Призрен и Крушевац. Са једне стране је Призрен у којем Лазарева мајка мирно и достојанствено тврди да то није њен син, а са друге стране, у Крушевцу, Живојинова мајка нема прилику да по последњи пут види свог сина, и она је по Божовићевим речима „у сасвим изузетном положају [...] она нема пред киме да се испрси, она не може до Призрена да дође. Али бол и не износи преко прага". Ова див-мајка имала је само једну жељу – „Кад умрем, место покрова покрићете ме Жикиним шињелом [...] одвојићете моју десну руку и однети у његов гроб: бар тако да га мајка грли кад друкчије није могла" (Божовић 1937: 56–57).

На једну од годишњица, 1933. године, објављена је књига *Чеīничка акција 1903–1912.* четничког војводе Косте Пећанца. Пећанац, који пише о борбама на Челопеку и у Великој Хочи, назива Љаму Ајрушем, а завршетак борбе описује као скок у смрт потпоручника Миловановића и Кујунџића са пламтеће куле. Препознавање погинулог сина од стране Јованке Кујунџић војвода Пећанац је представио на исти начин као и аутор текста из *Календара Вардар* из 1906, наводећи да је пркосно изјавила да није била те среће да роди таквог јунака. Овај Пећанчев текст нашао је места и у штампи, најчешће у гласилима међуратне четничке организације, те је утицао и на друге ауторе, који су писали о истој теми. Пећанац је допринео да се упркос

12 Тих година објављене су књиге Илије Ж. Трифуновића *Трновиīим сīазама* и *Чеīничка крв* (1930), Јанићија Поповића *Пламен* (1930), Алексе Јовановића *Чеīнички сйоменик, војвода Мицко, живоī и рад* (1933) и *Крсīа Трīовишки војвода* (1934).

13 Иако су приповетке Григорија Божовића често базиране на историјској фабули, да би се користиле као историјски извор нужно је подвргнути их критичкој историографској анализи. На тај начин догађаји или биографије помињаних личности у Божовићевој приповедној прози често се могу историографски „доказати" као тачне(уп.: Зарковић 2014: 189–200; Шешум 2021: 402–418).

добро познатој чињеници да се прекршилац бесе звао Љама, у неким чланцима који су излазили након његовог он називао Ајрушем (Пећанац 1933: 21–22, 31–32; *Југословенска стража*, 24. 5. 1935: 4; *Југословенска стража*, 18. 4. 1935: 3). Такав је случај, на пример, са текстом о освећењу спомен-костурнице у Великој Хочи 1936. године, занимљивом по томе што у њему Лазарева мајка присуствује окршају, на лицу места бива питана да ли је Лазар њен син, и гледа његову смрт (*Правда*, 22. 5. 1936: 8).[14] Сасвим нове детаље у повест о сукобу донео је 1934. у листу *Вардар* архитекта Бранислав Којић који је тврдио да је пре уласка у Велику Хочу чета разматрала да ли да убије „турско чобанче" које их је уочило и могло да узбуни село (*Вардар*, 1. 11. 1934, 4). Кујунџић је спречио ликвидацију дечака наводећи да је грех убити неког ко није ништа скривио, чак и по цену сопствене штете. Када се има у виду да су управо чобани први разгласили појаву чете, Лазарева забрана чети да их ликвидира може се протумачити као чврст филантропски став, чак и по цену сопственог живота. Исти аутор навео је да је борбу преживео један четник, као сведок борбе, што није тачно, осим ако није мислио на неког од путовођа (*Вардар*, 1. 11. 1934: 4–5).

Текстове у штампи из тридесетих година карактеришу друштвени и идеолошки значај подсећања на пале у Великој Хочи, прављење паралела између њих и националних историјских али и фиктивних хероја епске поезије из ранијих векова и истовремено приписивање савремене идеологије југословенства четницима палим на почетку српске четничке акције. Врло илустративан пример прављења паралеле између епских јунака и четника приметан је у готово свим текстовима, а најизразитији је у објављеном писму Тихомира Д. Ђорђевића, учитеља из Рашке, редакцији листа *Народна одбрана* 1933. године:

> Да би били достојни свога века и достојни синови своје дивне нације, која је, као Мајка Југовића, из суза лила своје идеале, морамо похитати на хумке наших прадедова и запалити им видело воштанице, као знаке захвалности за петовековну борбу […] Морамо попут Косовке девојке са кондиром вина и белога хлеба и по откосима покошене и заборављене браће потражити Орловиће. […] По гудурама некада напаћене Јужне Србије просипана је крв, првог међу првима, див-јунака, хероја и четничког војводе Саватија Милошевића (*Народна одбрана* 8, 1933: 168–169).

Нешто мање лирски, сличне паралеле правио је 1939. и Милан Грол: „Пожртвовања у четничкој акцији на југу изравнала су се с најпрослављенијим јунаштвима из устанака 1804. и 1815. а ако се има на уму занос с којим су се опасностима у тој борби излагала такозвана 'господска деца', подвизи су превазилазили многа славна дела наше историје. И Ракић се ту истински одужио своме поколењу када му је испевао песму *На Гази-Местану*" (Грол 1939: 12–13). *Југословенска стража*, орган главног одбора Четничког удружења, четничку борбу Кујунџића и Милошевића поистовећивала је са наводним вековним заједничким сновима јунака народне поезије и културних и националних хероја и присталица јужнословенске узајамности (24. 5. 1936: 2).

14 Спомен-костурница у Великој Хочи, у којој су похрањени посмртни остаци погинулих четника, представља обимну тему која превазилази оквире овог текста, те ће бити засебно обрађена.

ЗАКЉУЧАК

Повест о погибији Лазара Кујунџића и Саватија Милошевића у Великој Хочи 1905. и књижевне обраде њиховог односа према слободи и смрти, те односа Кујунџићеве мајке према смрти сина, деценијама је утицала на српску културу. Учесници трагедије у Великој Хочи су посматрани кроз разне призме – прво као наследници устаника с почетка XIX века и епских јунака косовског и хајдучког циклуса српске епске поезије, а доцније и као апостоли југословенства. Приповетка Зарије Поповића, драма Ива Војновића и стихови Милосава Јелића, као књижевне обраде су изменили су стварни ток догађаја и изградили његову перцепцију у српској јавности. Иако се није знало ко су последња двојица преживелих, усталило се уверење да се радило о Лазару Кујунџићу и Саватију Милошевићу. Такође, одбијање мајке да види погинулог сина тумачено је као одрицање зарад обезбеђивања безбедности породице и сународника, што није био случај. Три аутора су у својим интерпретацијама посебну важност дала конструкцији лика мајке страдалог Лазара Кујунџића, услед чега је у деценијама након догађаја главна личност у колективном сећању постао литерарни лик Јованке Кујунџић, односно Стане.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Аноним 1906: Аноним. „Српска мајка, борба на Великој Очи". *Вардар календар*, 1, 66–67.

Аноним 1936: Аноним. „Четнички војвода Лазар Кујунџић". *Југословенска straжа*, 24. 5. 1936, 1–2.

Војновић 1913: Иво Војновић. *Лазарево васкрсење, четири главе једне просте историје која зачудно свршава јесмом*. Дубровник: Матица српска у Дубровнику.

Божовић 1930: Григорије Божовић. „Саватије и Колашин". *Јужни преглед*, год. 5, св. 6–7, 278–283.

Божовић 1937: Григорије Божовић. „Две мајке". *Календар Вардар*, 25, 54–57.

Божовић 2016: Григорије Божовић. *Путописи*. Прир. Јордан Ристић. Београд: Завод за уџбенике.

Бојић 1978: Милутин Бојић. *Сабрана дела, књ. 3, проза*. Прир. Гаврило Ковијанић. Београд: Народна књига: Народна библиотека „Милутин Бојић".

Грол 1939: Милан Грол. *Из предратне Србије, утисци и сећања о времену и људима*. Београд: Српска књижевна задруга.

Deanović, Stipčević 1922: Mirko Deanović, Niko Stipčević (ur.). *Jugoslovensko lišće*. Split: Jugoslovenska matica.

Додатак 1 2008: *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 2, Додатак 1, Организација Српска одбрана 1903–1905. из фондова Архива Србије*. Прир. Василије Крестић и Љиљана Алексић Пејковић. Београд: САНУ.

Ђурђевић 1929: С. Н. Ђурђевић. „Двадесетпетогодишњица погибије војводе Лазара К. Кујунџића и његове чете". *Политика*, 15. 11. 1929, 2.

Đurić 1918: Miloš Đurić. *Smrt majke Jugovića. Književno-filozofska studija*. Zagreb: Grič.

Зарковић 2014: Весна Зарковић. „Историјски мотиви и личности у делу Григорија Божовића". *Баштина*, 36, 189–200.

Иванић 1924: Делфа Иванић. „Пре двадесет година". *Вардар календар*, 13, 16–17.

Илић 2010: Александра Илић. *Уџбеници и национално васпитање у Србији (1878–1918)*. Београд: Универзитет, Филозофски факултет.

Јевтовић 1996: Миленко Јевтовић. *Личност и књижевно дело Григорија Божовића књ. 1*. Зубин Поток: „Стари Колашин"; Приштина: Нови свет: Институт за српску културу.

Јелић 1918: Милосав Јелић. „Кујунџића мајка". *Забавник*, 15, 5, 1918, 8–9.

Јелић 1919: Милосав Јелић. *Србијански венац*. Нови Сад: Штампарија „Карацић".

Јелић 1931: Милосав Јелић. *Србијански венац*. Београд: Геца Кон.

Костић 1930: Петар Костић. „Погибија наших четника у Великој Хочи". *Јужни преглед*, 3, 272–278.
Краков 1928: Станислав Краков. „25-годишњица првих борби за ослобођење јужне Србије". *Време*, 14–17. 4. 1928, 5.
Краков 1929: Станислав Краков. „Витешки роман Саватија Милошевића". *Време*, 8. 12. 1929, 4.
Краков 1929а: Станислав Краков. „Витешки роман Саватија Милошевића". *Време*, 9. 12. 1929а, 4.
Краков 1930: Станислав Краков. *Пламен четништва*. Београд: Штампарија и цинкографија Време.
Краков 1930а: Станислав Краков. „Јуначка смрт Саватија Милошевића, вође нашег четништва, и војводе Лазара Кујунџића". *Време* 7. 6. 1930а, 2.
Краснићи 1958: Марк Краснићи. „Кула у Метохији". *Гласник Етнографског института*, VII, 45–70.
Милановић 2015: Јасмина Милановић. *Делфа Иванић. Заборављене успомене*. Београд: Еволута.
Михаиловић 2003: Душан Михаиловић. „'Лазарево васкрсење' Иве Војновића у националној идеологији ослобођења Срба у Турској". *Србија и ослобођење српског народа у Турској 1804–1912, зборник радова са научног скупа, држаног 2. и 3. децембра 1999. године*. Ур. Владимир Стојанчевић. Београд: САНУ, 185–194.
Младеновић 2020: Божица Младеновић. „Песма четничког војводе Косте Војиновића Косовца". *Мешовита грађа*, XLI, 283–298.
Ненин 2015: Миливој Ненин (прир.). Крфски забавник. Андрићград: Андрићев институт.
Петаковић 2015: Славко В. Петаковић. „Историјске драме Ива Војновића". *Научни састанак слависта у Вукове дане,* 44/2, 429–436.
Петровић 2011: Соња Петровић. „Смрт мајке Југовића: варијанте, рецепција и могућности тумачења". *Жива реч: зборник у част проф. др Наде Милошевић Ђорђевић*. Ур. Мирјана Детелић и Снежана Самарџија. Београд: Балканолошки институт САНУ: Филолошки факултет, 435–478.
Пећанац 1933: Коста Пећанац. *Четничка акција 1903–1912*. Београд.
Ракић 1985: Милан Ракић. *Конзулска писма 1905–1911*. Ур. Андреј Митровић. Београд: Просвета.
Stanojević 1929, 2: Stanoje Stanojević (ur.). M. Milenović. „Kujundžić Lazar"; „Milovanović Živojin". *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*. Knj. 2, I– M. Zagreb: Bibliografski zavod, 562, 929.
Станојевић 1929, 4: Станоје Станојевић (ур.). М. Миленовић. „Саватије (Милићевић, Милошевић)". Народна енциклопедија српско-хрватско-аловеначка. Књ. 4, С–Ш. Загреб: Библиографски завод, 6–7.
Цветановић 1994: Владимир Цветановић (ур.). *Антологија косовскометохијских приповедача (1871–1941)*. Београд: Српска књижевна задруга; Приштина: Панорама.
Шешум 2019: Урош Шешум. *Српска четничка акција (1897–1908). Оружана дипломатија*. Нови Сад: Матица српска.
Шешум 2021: Урош Шешум. „Историјска основа приповедака Чудни подвижник, Вујка Белошева и Маниташко котило Григорија Божовића". *Етика и естетика Григорија Божовића*. Ур. Слађана Алексић и Небојша Лазић. Косовска Митровица: Филозофски факултет у Приштини; Зубин Поток: Културни центар „Стари Колашин", 402–418.
Шешум 2025: Урош Шешум. „Стварање српске тајне самоодбрамбене организације у Метохији и на Косову 1904–1905". *Баштина*, 67, 93–107.
Шешум 2025а: Урош Шешум. „Борба у Великој Хочи 1905. и њене последице". *Ахилејев штит*, 2, 113–131.

Балкански рат у слици и речи, 1913.
Вардар, 1934.
Вардар календар, 1 (1906), 25 (1937).
Време, 1932, 1936.
Југословенска стража, 1935, 1936.

Мали журнал, 1913.
Народна одбрана, 1933.
Одјек, 1913.
Пијемонт, 1913.
Правда, 1913, 1915, 1933, 1936.
Политика, 1906, 1929 .
Ратнички гласник, 1933.

Uroš S. ŠEŠUM
Ivana S. ŽENARJU RAJOVIĆ

THE FIGHT IN VELIKA HOČA IN 1905 AND ITS ECHO IN SERBIAN LITERATURE

Summary

Small group of seven Serbian Chetniks led by Savatije Milošević and Lazar Kujundžić was killed in 1905 in Velika Hoča, on the way to Poreče. The local Albanians hosted them in their home, taking an oath not to hand them over to the Turkish authorities, but they broke the oath. The deceived Chetniks fought all night with local Albanians and Turkish soldiers, and were all killed. The paper analyzes the echo of this event in Serbian literature and the press, which served as a medium for glorifying the sacrifice and patriotism of both the Chetniks and their families. Among the victims, Lazar Kujundžić and Savatije Milošević were most mentioned, but in terms of reconstructing Chetnik (and Serbian) heroism and creating new national heroes, Kujundžić and his mother Jovanka, who was allegedly invited to identify her son and refused so as not to endanger the Serbs, were particularly inspiring. Interpretations of the event itself are predominant, but also of the events that followed, such as the identification of the dead and the fate of the Albanians who betrayed them. Under the influence of interpretations in the press, the first literary texts appeared, such as the short story by Zarija Popović, and then the celebrated Dubrovnik writer and playwright Ivo Vojnović wrote the play *The Resurrection of Lazarus*, which was performed on the stage of the National Theater in Belgrade. These two works, along with the verses of Milosav Jelić, built the final perception of the events in Velika Hoča in the Serbian public, tradition and culture. Literary interpretations of the battle in Velika Hoča continued in the interwar period, in the works of Grigorije Božović. After 1930, Chetnik anniversaries began to occur, and on their occasion, periodicals published appropriate articles about the Chetnik movement, memories of participants or contemporaries of their activities, biographies of dukes and Chetniks, and descriptions of Chetnik battles.

Keywords: Velika Hoča, Savatije Milošević, Lazar Kujundžić, Zarija Popović, Ivo Vojnović, Milosav Jelić, Grigorije Božović, Petar Kostić, calendar Vardar.

Рад је предат 13. фебруара 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 37.091.2:811.163.41(497.1)"1918/11941"
323.1(497.1)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-64633

Оригинални научни рад

*Александра С. КОСТИЋ ТМУШИЋ**
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за српску књижевност и језик

*Митар С. ГАЉАК***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ИНТЕГРАЛНО ЈУГОСЛОВЕНСТВО И ПОЛИТИКА НАСТАВЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА У МЕЂУРАТНОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ (1918–1941)***

Апстракт: Овај рад испитује утицај идеологије интегралног југословенства на наставу српског, односно народног језика у школама међуратне Југославије (1918–1941). Рад се заснива на анализи наставних планова, програма и уџбеника. Циљ рада је да се покаже да је настава језика служила културном уједињавању, политичком усмеравању ученика и изградњи државне лојалности. Анализа нормативних докумената, читанки и приручника показује да је школа у међуратном периоду истовремено имала образовну и идеолошку улогу. То се посебно види у промовисању идеје о „једном народном језику", заједничкој књижевној традицији и моделима пожељне националне припадности. Применом анализе садржаја, рад повезује историјску реконструкцију школске политике са социолингвистичким и педагошким увидима и показује како је настава језика доприносила изградњи националног јединства. Постављен у шири контекст европске језичке политике и државотворне педагогије, рад приказује образовање као простор у којем се преплићу културне, идеолошке и политичке стратегије модерних држава.

Кључне речи: настава српског језика, језичка идеологија, интегрално југословенство, школска политика, уџбеничка анализа, међуратна Југославија.

УВОД

Период између два светска рата једно је од најсложенијих времена у историји југословенских народа. Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца основано је 1918. године. Тада је започет и шири државни пројекат. Циљ пројекта био је повезивање

* ORCID 0000-0002-1040-7483, aleksandra.kostic.tmusic@pr.ac.rs
** ORCID 0009-0000-5527-9617, mitargaljak@gmail.com

*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

различитих језичких традиција у заједнички оквир. У том процесу школа је имала важну улогу. У школи су се градиле нове друштвене вредности и заједнички идентитет, док је настава језика била је важан простор за преношење идеологије и темељ културног јединства.

Централно питање рада гласи: „Како је идеологија интегралног југословенства заснована на концепту 'троименог народа' утицала на конципирање и функцију наставе српског/народног језика у међуратном школству?". Настава језика може се посматрати као важан инструмент симболичке моћи. Путем наставе језика држава је преносила своје представе о заједничком идентитету. Полазна хипотеза рада је да је настава српског/народног језика била значајан носилац идеологије интегралног југословенства. Кроз језичка правила, избор текстова и дефинисане васпитне и образовне циљеве, школа је могла да обликује пожељан модел културне и државне припадности. Због тога је важна анализа наставних програма и уџбеника. Школа није имала искључиво образовну улогу, већ је у значајној мери имала и идеолошку функцију. Циљ рада је да покаже како су програми и уџбеници градили представу о „заједничком језику" и јединству, у складу са државном идеологијом.

Методолошки, рад се заснива на квалитативној анализи садржаја наставних програма, уџбеника и приручника које је издавало Министарство просвете. Анализа обухвата четири аспекта. Први је избор аутора и текстова. Други се односи на језичке и националне ознаке у уџбеницима. Трећи аспект испитује на који начин уџбеници педагошки обликују ученика. Четврти разматра како се у наставним материјалима представља идеја заједничке традиције и језичког јединства. Поред тога, наставни материјал је упоређен са европским примерима државотворне педагогије, као што су Италија и Француска. Новина рада је у томе да спаја области које се проучавају одвојено: језичку идеологију, школску политику и уџбеничку праксу. Рад се труди да покаже да се југословенска идеологија најјасније манифестује у споју те три области. Тиме се ствара основа за целовито схватање улоге наставе језика у изградњи културног и државног идентитета у међуратној Југославији.

Рад је организован у две целине. У првом делу разматрају се околности у којима се у међуратном периоду обликовала језичка и државна политика, као и идеје које су утицале на стварање концепта интегралног југословенства. Други део посвећен је настави: ту се прегледају програмски документи и уџбеници како би се видело на који начин је настава српског, односно народног језика учествовала у формирању осећаја културног и државног јединства.

ИДЕОЛОШКА ДИМЕНЗИЈА НАСТАВЕ ЈЕЗИКА И ЕВРОПСКИ КОНТЕКСТ ЈЕЗИЧКЕ ПОЛИТИКЕ

Настава језика је у бројним европским државама била важан део ширих државних стратегија. Рут Вудак истиче да језичке идеологије у настави утичу на обликовање друштвених хијерархија (Wodak 2012: 220–221). Томас Рићенто (Ricento 2000: 3–5) и Роберт Филипсон (Phillipson 1992: 47–49) истичу повезаност

језичких политика и структура моћи. Језичке политике често служе очувању институционалне надмоћи. Ови увиди пружају оквир за разумевање европских примера у којима је настава језика имала државотворну улогу.

Савремена истраживања показују да се језичке идеологије не стварају само кроз институције, већ и кроз језичке изборе појединаца. Начин на који говорници доживљавају свој језик може утицати на то који ће варијетети бити доминантни (Rosillo-Rodes et al. 2023). Џејмс Милрој указује да заједнице које негују свест о „стандардном језику" функционишу у оквиру идеологије језичког униформитета. У том оквиру један варијетет постаје легитиман и исправан, док се остали третирају као одступања од норме (Milroy 2006: 133–134). Овај оквир је значајан за југословенски случај, јер показује да је свака политика језичког уједињавања неизбежно идеолошка.

У савременом друштву језичка идеологија више није само збирка ставова о језику, данас се она посматра много шире. Сматра се алатом који помаже да се разуме како се језичке навике, друштвене вредности и институционалне праксе међусобно прожимају и преплићу. Кетрин Вулард и Бамби Шифелин истичу да језичке идеологије делују као механизми који повезују културне обрасце и институционалну праксу. По њиховом мишљењу, језик је место и простор где се стварају, одржавају и препознају односи моћи (Woolard, Schieffelin 1994: 55–56). Овај приступ посебно је важан за југословенски случај, где је језичко уједињавање било превасходно идеолошко, а тек потом лингвистичко питање. Џилијан Кавано додаје да се језичке идеологије не формирају само у институцијама. Оне се формирају и кроз свакодневну комуникацију (Cavanaugh 2020: 52). Настава језика је пре увођења идеологије југословенства имала махом културно-педагошку улогу. Таква улога била је заснована на народнопоетском наслеђу (Гавриловић 1922: 610).

Током периода Треће републике у Француској школа је играла кључну улогу у уједначавању језика и јачању грађанске лојалности (Weber 1976: 313–314). Сличан процес одвијао се и у Италији после уједињења. Језичка политика била је усмерена на ширење стандардног италијанског. Школа и уџбеници су били главна средства за спровођење тог циља (De Mauro 1991: 127). Из ових примера се може видети да је језичка настава често била и средство политичких уједињења. Тако се и југословенски модел ослањао на традицију државотворне педагогије, и тежио је да јединство изгради без потпуног језичког усклађивања. Тиме је језичка настава добила јасну идеолошку осетљивост.

ПОЛИТИЧКО-ИДЕОЛОШКИ И ОБРАЗОВНИ ОКВИР ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ (1918–1941)

Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца основано је 1. децембра 1918. године (Радаковић 2016: 12). У новој држави све више јача идеја *интегралног југословенства,* посебно након усвајања Видовданског устава 1921. године. За нову државу Срби, Хрвати и Словенци чине један заједнички, „троимени" народ (Ђорђевић 2021: 28). Након стварања нове државе јавља се настојање да се ученицима

кроз школу пренесу заједничке вредности (Мушикић Поповић 2024: 462). Шестог јануара 1929. године краљ Александар I Карађорђевић увео је диктатуру, са намером да ојача национално јединство (Петровић и др. 2019: 271–272). Трећег октобра 1929. године усвојен је закон којим је држава преименована у Краљевину Југославију (Добривојевић 2008: 113–117).

Државна идеологија утиче и на то да школство добија изразиту културну и политичку функцију. Школа постаје један од главних алата идеолошке интеграције (Човић 2023: 53). Након што је краљ Александар 1929. године прогласио интегрално југословенство као званичну идеологију, школа је добила задатак да ту идеју активно преноси кроз наставу (Радаковић 2016: 30–35). Процес уједначавања наставних планова почео је још 1919. године. „Привременим" наставним програмом из 1927. године језик наставе одређује се као „српскохрватски и словеначки" (Димић 1997: 120–121). Наставни планови и наставна литература имали су јасно постављен васпитни циљ. Њихов циљ био је формирање ученика који прихватају југословенску идеју (Димић 1997: 120–121; Ђорђевић 1958: 78). Закон о народним школама усвојен 1929. године имао је јасну идеолошку сврху. Задатак народних школа био је да пруже опште образовање, али и да ученике обликују у духу националног јединства.[1]

Језичка политика није била усмерена само на Србију. Настојало се да се језичко уједначавање оствари на целој територији Краљевине, што се види и на примеру хрватског језика. Након 1918. године државне власти покушавале су да регулишу језичка правила. То је на простору Хрватске доводило до потискивања регионалних језичких норми у корист централизоване норме (Kapetanović 2018: 89–90). Ово може указивати на то да је језичка политика била усмерена у правцу јачања државне идеологије.

Сличне тенденције биле су присутне и у средњим школама. Држава је и у средњем образовању у овом периоду покушавала да спроведе централизацију и идеолошко уједначавање (Кољанин 2014: 70–75). Нови Закон о средњим школама предвиђа да средње школе треба да ученицима пруже опште и стручно образовање. Задатак школа је и да ученицима пруже и морално и национално васпитање које је у духу политичког и државног јединства.[2]

Кључно питање овог рада јесте на који су начин наставни планови и уџбеници српског/народног језика обликовали концепт интегралног југословенства. У наставку следи анализа наставног и уџбеничког материјала.

НАСТАВА СРПСКОГ (НАРОДНОГ) ЈЕЗИКА У СРБИЈИ У ФУНКЦИЈИ ИДЕОЛОГИЈЕ

У овом делу рада покушаћемо да објаснимо како школа утиче на друштвене вредности. Да бисмо то увидели, потребно је да објаснимо како се идеологија и образовање међусобно прожимају. То је посебно видљиво у Краљевини СХС/Југославији.

1 „Закон о народним школама", *Просветни гласник 12/1929,* 1109.

2 „Закон о средњим школама", *Просветни гласник 9/1929*, 683–684.

Идеологија као систем уверења који обликује друштвени поредак најуспешније се преноси кроз језик. Зато промене у идејним парадигмама обично прате и промене у језичкој пракси и наставним приступима (Костић Тмушић, Ђукић 2021: 807). Јован Ђорђевић истиче да се кроз предмете у школи морају систематски преносити културне и духовне вредности које чине основу националног идентитета (Поповић, Рашковић 2023: 453).

Кавано наглашава да језик може бити алат политичке мобилизације (Cavanaugh 2020: 53). У том оквиру идеологија југословенства довела је до преименовања назива предмета. Тако је предмет „српски језик" променио назив у „српскохрватскословеначки".[3] Сама промена назива предмета упућује на то да су просветне власти исказивале потребу за државним јединством и заједничким идентитетом. Идеја о заједничкој држави и идентитету посебно је утицала на наставу у основним школама. Као најзначајнији циљеви наставе издвајали су се језички развој, неговање јединства и лојалности држави (Димић 1997: 134–135).

Просветне власти су у значајном делу овог периода користиле језичку наставу за постизање државних идеолошких циљева. Тако су уџбеници промовисали традицију и родољубље. У њима су нашли место текстови о страдањима у Првом светском рату, као што је Бојићева „Плава гробница" (Станковић Шошо 2016: 351–352). Таквим текстовима настојало се да се ученици емоционално обликују као носиоци идеје државног јединства (Димић 1997: 140). На тај начин настава језика може се сагледати као средство културне интеграције и политичке социјализације.

НАРОДНЕ (ОСНОВНЕ) ШКОЛЕ

У овом делу рада представићемо наставне планове и програме за основно образовање усвојене од стране Министарства просвете. Наставни план из школске 1920/21. године у основи је преузео план из 1899. године. Ипак, нови план је прилагођен специфичним потребама државе. У наставном плану предмети од значаја за државу имају важну улогу (Човић 2023: 64) и тако школа постаје не само образовна већ и установа културног идентитета. Након уједињења држава је тежила да уведе јединствени наставни програм (Исић 2005: 43–45).

У школама тог времена настава матерњег језика није била само место за учење граматике и књижевности већ се од ње се очекивало и да помогне деци да стекну неку општу представу о култури југословенске средине у којој живе (Јовановић 1923: 289–291). Већ током првих година после уједињења овај предмет полако почиње да носи и идеолошки терет: кроз избор текстова и начин тумачења очекивало се да ученици усвоје вредности које је држава подстицала.

Године 1926. Министарство просвете донело је нови наставни план за основне школе у Краљевини. Уз то је први пут прописан заједнички програм за прва четири разреда, како би се школе усмериле ка истим наставним садржајима.

3 „Закон о народним школама", *Просветни гласник 12/1929*, 1118.

Језик наставе се у овом наставном програму назива *српскохрватскословеначки.* Тај назив може упућивати на идеолошку поруку, поруку тежње ка државном и културном јединству „троименог народа". Највећи недељни фонд часова имао је управо предмет српскохрватскословеначки језик, и то по седам часова у сва четири разреда. Српскохрватскословеначки језик је у прва четири разреда имао трећину укупног фонда часова (28 часова). Овакав фонд часова може се тумачити као показатељ идеолошке улоге наставе језика. Поред наставе језика, ученици су имали и по један час лепог писања, што говори о важности да се код ученика развија и естетски карактер.[4] Настава језика сматрана је важним начином за идеолошко обликовање ученика.

Законом о народним школама из 1929. године уведено је осмогодишње школовање подељено у два циклуса. Овим прописом образовање добија идеолошки карактер (Исић 2005: 48). Наставни план из 1933. године обухвата 14 предмета. Од посебног значаја је национална група предмета, и њу чине народни језик, историја и географија (Човић 2023: 70).

Привремени план за више народне школе донет је 1932. године. У мушким и женским школама настава народног језика се изводила у сва четири разреда са три до четири часа недељно.[5] Већина програма за предмет народни језик посвећена је читању и рецитовању. Садржаји из предмета народни језик упознавали су ученике са суштином народног језика и књижевности. О томе говори и избор аутора, као што су Доситеј, Вук, Гај, Крањчевић, Мажуранић, Његош, Цанкар, Шантић и др. Овакав избор аутора може указивати на намеру да ученици стекну знања о југословенској култури. Програмом се предвиђа и да у читанкама за четврти разред ученици буду упознати и са чланцима о државном уређењу и законодавству.[6] Управо овај последњи део у наставном програму може се тумачити као показатељ намере државе да идеолошки обликује ученике.

Настава народног језика у наставном плану за основне школе из 1933. године обухвата скоро трећину недељног фонда часова. Наставни програм народног језика обухвата пет циљева. Од ученика се очекује да разумеју књижевни језик и да науче да читају и пишу. Пети циљ је важан јер истиче „развијање у ученику свести о народном јединству и народном поносу". Овај циљ има изражену идеолошку димензију. Настава народног језика у овом наставном плану и програму има двоструку функцију. Са једне стране, ту је педагошка и културна улога усмерена ка описмењавању и неговању културе читања. Са друге стране, постоји и идеолошка улога, чији је циљ да се путем језика као симбола идентитета обликују ученици у духу „народног јединства".[7]

4 „Наставни план за I, II, III и IV разред основних школа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца", *Просветни гласник* 8/1926, 266.

5 „Привремени наставни план и програм за вишу народну школу у Краљевини Југославији", *Просветни гласник 8/1932,* 798–799.

6 „Привремени наставни план и програм за вишу народну школу у Краљевини Југославији", *Просветни гласник 8/1932,* 804–805.

7 „Наставни план и програм за основне школе у Краљевини Југославији", *Просветни гласник* 7/1933, 703–706.

Табела 1. Фонд часова народног језика у основним школама у Краљевини СХС/Југославији (1918–1941):[8]

Година / документ	*Фонд часова народног/ српскохрватскословеначког језика*	*Идеолошко-педагошке напомене*
1920/21 – наставни план за основну школу (I–IV)	преузет модел из 1899.	Национални предмети у фокусу; школа као културно-идентитетска институција.
1926 – јединствени наставни план за основну школу	7+7+7+7 = 28 часова недељно	Највећи недељни фонд; језик као централно средство културног и државног уједињења („троимени народ").
1932 – привремени наставни план за више народне школе	мушке школе: 3, 3, 3, 4 часа женске школе: 4, 4, 4, 4 часа	Избор аутора (Доситеј, Гај, Крањчевић…) гради југословенску културну заједницу.
1933 – наставни план за основну и вишу народну школу	Приближно 1/3 укупног недељног фонда (10, 9, 6, 5)	Језик централни у „националној групи"; циљ: развијање свести о „народном јединству и поносу".

СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

У периоду између два светска рата на територији наше државе постојале су гимназије, грађанске, стручне и више народне школе. У тим типовима школа ученици су могли да наставе своје школовање (Човић 2023: 84). Просветне власти тежиле су да уреде и систем средњег школства. Власт је тежила да уведе јединствене наставне планове и програме за све типове средњих школа на целој територији Краљевине.

Гимназије. Гимназије су у међуратном периоду имале посебно место у школском систему, јер су управо у њима ученици стицали образовање неопходно за упис на универзитетске студије (Максимовић 2021: 202). У наставним плановима у међуратном периоду појављују се нови називи предмета. Предмет српски језик мења назив у „српскохрватскословеначки језик", али је и историја добила нови назив па се предмет називао „Историја Срба, Хрвата и Словенаца". Ове промене назива предмета одражавале су званичне државне ставове (Човић 2023: 66). Српскохрватски језик је у класичној гимназији имао укупан фонд од 31 часа недељно од првог до осмог разреда. У реалној гимназији овај предмет је био заступљен са 35 часова, а у реалкама са укупно 30 часова недељно.[9]

8 Ауторска синтеза према наставним плановима у *Просветни гласник* (1926–1933), Закону о народним школама (1929), Човић (2023) и Исић (2005).

9 „Нови наставни план у реалкама, реалним гимназијама и класичним гимназијама", *Просветни гласник 3–4/1927,* 153–154.

Привремени наставни план за више разреде реалних гимназија усвојен је 1927. године. Према том плану, народни језик је имао четири часа недељно у сваком од разреда. Циљ наставе народног језика је био усмерен ка развијању љубави према народном језику, народној књизи и духовном животу. У наставном програму су се нашли аутори из свих југословенских крајева. Програм у петом разреду предвиђа учење епских и лирских текстова из Србије и Хрватске (нпр. *Женидба Максима Црнојевића, Ройство Јанковић Стојана, Страхињић Бан*, Мажуранићева *Смрт Смаил-аге Ченгића*).[10]

Наставни програм у шестом разреду чинила су дела старе српске и хрватске књижевности, биографска и хагиографска дела (Доментијан, Теодосије, Св. Сава, Константин). Програм су чинила и дела приморских и покрајинских аутора (Држић, Гундулић, Менчетић, Марулић). У седмом разреду изучавала се књижевност XVIII и XIX века, са ауторима као што су Доситеј, Вук, Копитар, Мажуранић, Левстик и Прешерн. Избором аутора се истицала идеја културног јединства. У осмом разреду ученици усвајају дела реализма и модерне (Марковић, Игњатовић, Назор, Глишић, Жупанчић). Програм за осми разред чине и дела научне прозе и беседништва (Новаковић, Руварац, Штрекељ, Јагић).[11] По наставном плану из 1930. године, предмет српскохрватски језик се учио четири часа недељно у сва четири разреда (Михајловић 2013: 41).

Средње стручне школе. Опоравак привреде након Првог светског рата ослањао се на кадар из стручних школа. Грађанске школе чиниле су нижи степен средњег образовања. Основане су ради растерећења гимназија (Човић 2023: 98–99). Према *Привременом наставном плану* за средње школе из 1925. године, народни језик се у трећем и четвртом разреду изучавао са четири часа недељно. Ученици су анализирали дела родољубивих песника (В. Илић, Ј. Ј. Змај, Б. Радичевић, Т. Алауповић). Поред тога, учили су и прозу из народног живота (Ј. Веселиновић, М. Глишић, Ђ. Јакшић). Програм за трећи разред обухватао је и основе народне књижевности, знања о глагољици, ћирилици и Вуковој реформи.[12]

Наставни план из 1926. године укида наставу на језицима мањина. Планом се повећава број часова националне групе предмета (Човић 2023: 100). Повећан број часова националне групе предмета део је идеолошког државног пројекта интегралног југословенства. Настава српскохрватскословеначког језика је по плану имала деветнаест часова, по пет у прва три и четири у четвртом разреду. Матерњи језик је имао убедљиво највише часова од свих 17 предмета. То говори о значају матерњег језика у средњим школама.[13]

10 „Привремени наставни план и програми за више разреде реалних гимназија у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца", *Просветни гласник 8/1927,* 426–432.

11 „Привремени наставни план и програми за више разреде реалних гимназија у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца", *Просветни гласник 8/1927,* 432–434.

12 „Наставни план за трећи и четврти разред средњих школа", *Просветни гласник 1–2/1926,* 40–51.

13 Подаци о броју часова засновани су на документу: „Наставни план за I, II, III и IV разред грађанских школа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца", *Просветни гласник 8/1926,* 268.

Табела 2. Фонд часова и идеолошке карактеристике наставе народног језика у средњим школама (1918–1941)[14]

Година / документ	*Фонд часова народног/ српскохрватског језика*	*Идеолошко-педагошке напомене*
1927 – наставни планови за гимназије и реалке	Класична: 31 час укупно (I–VIII), реална: 35 часова укупно, реалка: 30 часова	Циљ: опште образовање + грађанско васпитање у духу јединства; језик као оса културне интеграције
1927/28 – Привремени наставни план за више разреде реалних гимназија	4 часа недељно	Корпус аутора представљен као заједничко јужнословенско наслеђе.
1930 – Наставни план за гимназије	4 часа недељно	Циљ: формирање југословенске националне свести
1925 – привремени наставни план за грађанске школе	4 часа недељно у III–IV разреду	Избор аутора (В. Илић, Змај, Глишић ...) у функцији родољубивог образовања.
1926 – наставни план за стручне школе	Укупно 19 часова	Укидање наставе језика мањина; централна улога језика у идеолошкој изградњи „народног јединства".

УЏБЕНИЦИ ЗА ОСНОВНЕ И СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

У овом делу рада говоримо о томе како су уџбеници били средство за ширење југословенске идеологије у Краљевини СХС/Југославији. О избору уџбеника одлучивао је Главни просветни савет. Водећи задатак Главног просветног савета био је да уједначи уџбенике на целој територији Краљевине (Радаковић 2016: 28–32).

Државне и просветне власти тежиле су да се централизује питање уџбеника. Сходно томе, школа је постала инструмент културне интеграције. Иако се тежило ка уједначавању, настава народног језика задржала је неке регионалне посебности. То се види и по избору уџбеника и у Србији. Тако у нижим разредима доминирају Шевићеве *Српске читанке* (књ. I–IV) и Ивковићеве/Стојановићеве граматике. У вишим разредима се уводе синтаксички приручници (Лалевић, *Синтакса српског језика*; Живановић, *Основи синтаксе српскохрватског језика*). У Србији су коришћени и књижевни приручници. Неки од њих су Скерлићева *Историја нове српске књижевности* и Поповићев *Преглед српске/Југословенске књижевности.* Као књижевни приручник користио се и Водников *Pregled hrvatske i srpske književnosti u ogledima*. За правописне и граматичке вежбе као уџбеник се користио Белићев *Правопис*

14 Ауторска синтеза према: Човић (2023); Михајловић (2013); *Просветни гласник* (1927); Закон о средњим школама (1929); наставним плановима за гимназије и грађанске школе (1920–1927).

српско-хрватског књижевног језика. Поред тога, као важан уџбеник у настави граматике присутан је Маретићев уџбеник *Gramatika hrvatskog ili srpskog jezika*.[15] Из овог примера може се увидети да избор градива у многим случајевима није био потпуно неутралан, већ је могао имати и идеолошку функцију. Комбиновањем аутора из различитих традиција градила се слика заједничке културе. Ипак, српска књижевност задржала је доминантну улогу.

У уводним лекцијама *Читанке за први разред основних школа* у Краљевини Југославији успостављају се јасна правила школског понашања. Уредност, дисциплина и послушност дефинишу се као темељне врлине. Текстови „Пет слова", „Књига и игра", „Иво, Иво! " и „Ђак" обликују модел „идеалног ђака" – вредног, радног и послушног, прилагођеног улози дисциплинованог поданика Краљевине Југославије (Čajkovac i dr. 1938: 3–6). У завршним лекцијама Југославија се представља као заједничка домовина „троименог народа". Краљ Петар II Карађорђевић се описује као „глава домовине". На тај начин се читанка може тумачити као средство ране идеолошке социјализације у духу интегралног југословенства. О пропагираном јединству три народа говори се и на крају ове читанке, у песми *Наш вијенац* (Čajkovac i dr. 1938: 50–53).

Уџбеник *Читанка из књижевних старина старословенских, хрватских и српских* за VII и VIII разред (Šurmin, Bosanac 1923) један је од најзначајнијих примера међуратне уџбеничке политике. Већ сам наслов, у којем се заједно помињу „старословенске, хрватске и српске" књижевне старине, указује на намеру аутора да стару књижевност прикаже као део шире, континуиране традиције која обједињује различите јужнословенске културне токове. Структура уџбеника то додатно потврђује. Избор текстова открива да је уџбеник конципиран као средство симболичке интеграције. У једну школску синтезу уједињени су старословенски споменици, хрватска глагољска књижевност и српска ћирилска баштина. Посебно место има увод посвећен Светој браћи Ћирилу и Методију и почецима словенског писма, који су представљени као заједнички духовни темељ југословенских народа (Šurmin, Bosanac 1923: III–IX). Тако читанка не нуди само преглед старе књижевности, већ је организује као интегрисану целину.

Недоследност уџбеничке политике посебно се уочава на примеру Читанке за III разред (Протић, Стојановић 1912). Иако је после 1918. била очекивана дубља ревизија наставе, издање из 1922. донело је само козметичку промену. Наслов „Из српске прошлости" замењен је формулом „Наша прошлост". Садржај уџбеника остао је искључиво српски (Мирковић 1980: 107–110). То показује да је процес промене уџбеничке политике текао споро.

У средњим школама тог периода најчешће су се користиле читанке Милана Шевића, које су дуго остале један од главних извора за наставу књижевности. У тим читанкама су главне теме усмерене ка српској књижевној традицији и епској поезији која је у то време имала важну васпитну улогу. У првом разреду наставни

15 За преглед уџбеника по разредима видети: „Списак уџбеника који се могу употребљавати у свима средњим, грађанским и стручним школама Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца", *Просветни преглед* 6–7/1924, 109–112.

програм је предвиђао упознавање ученика са садржајима који су везани за Косовску битку и српске народне јунаке. У другом разреду су се училе историјско-поучне песме које негују национална осећања („Цар Лазар и царица Милица", „Смрт Марка Краљевића", „Диоба Јакшића", „Женидба Милића барјактара", „Марко Краљевић и соко", „Пропаст царства српскога" и др.). Шевићеве читанке из разреда у разред биле су конципиране на сличан начин, највише су биле заступљене песме, приповетке, приче из народног живота и народних обичаја, предања и повеснице (Колаковић 2007: 153–158).

Идеолошка природа ових садржаја још је јаснија када се види унутрашњост уџбеника. Структура уџбеника показује да је језичка настава у великој мери била ослоњена на православну и сеоско-патријархалну традицију. Велики делови уџбеника посвећени су празницима, као што су „Васкрс" или „Заветина". На тај начин је православни календар представљен као нешто природно и подразумевано у оквиру националног живота. Оваква организација садржаја код ученика може стварати утисак да је српски језик повезан са традицијом и православном вером. Тако се код ученика обликују и верске представе о националном идентитету (Шевић 1911: 26–30). У оквиру поглавља „Народни живот и обичаји" ученицима се представља и начин на који се славио Божић у Шумадији. Тек се у делу под називом „Живот старих Јужних Словена" говори о заједничкој традицији југословенских народа, али и ово поглавље обилује српском историјом и то највише периодом династије Немањића (Шевић 1911: 33–41).

Након уједињења, Шевић у читанке уводи „Додатак" где формално укључује хрватске и словеначке ауторе. Поред доминантног броја српских књижевних дела, у њима се налазе и песме и приповетке из збирки И. Ф. Јукића и М. бега Капетановића Љубушака. То указује на настојање да се школска лектира прошири и да обухвати цео југословенски простор (Колаковић 2015: 120–125). Иако је идеологија интегралног југословенства тежила да се наставни садржаји уједначе, текстови у Шевићевим читанкама остали су доминантно српски.

Сличан идејни оквир за југословенску књижевност присутан је и у Скерлићевој *Историји нове српске књижевности* из 1914. године. Скерлићево дело представља књижевност као врхунац јединства југословенских народа гледано кроз језик, културу и духовност. Писци из Србије и Хрватске, по Скерлићу, користе заједнички језик (Скерлић 1914: 19–31). Скерлић у другом делу књиге истиче сарадњу писаца из Србије и Хрватске. Сарадња између писаца се огледа и у издавању дела *Хрватскосрпски алманах* (Скерлић 1914: 353).

Павле Поповић у књизи *Југословенска књижевност* из 1918. године представља целокупну југословенску књижевност. Већ у уводном делу књиге Поповић истиче да југословенска књижевност вуче порекло још од 9. века, од када су Ћирило и Методије прве црквене књиге превели на старословенски језик (Popović 1918: 1). Пред крај књиге Поповић посвећује пажњу југословенској поезији. Истиче Јована Дучића, Милана Ракића и Алексу Шантића из Србије. Од књижевника који пишу латиницом Поповић истиче Миховила Николића, Владимира Видрића и Владимира Назора (Popović 1918: 128–136). Ученици ће се кроз ову књигу упознати са свим плодоносним писцима са простора целе југословенске државе.

Посебно место у анализи уџбеника заузима *Правопис српскохрватскога књижевног језика* Александра Белића из 1934. године.[16] Сам наслов и увод под називом „Азбука" показују да се иза правописних правила крије и одређена идеолошка порука. Белић наглашава да се код нас користе два писма: ћирилица у Вуковом облику и латиница коју је у наш језички простор увео Људевит Гај (Белић 1934: 1–7). Иако на први поглед делује као строго техничка напомена, овај податак има и дубље значење: представља симболички гест уједињавања различитих културних традиција.

Станојевић и Стефановић су своје читанке заснивали на идеји југословенске културне заједнице и потреби стварања национално оријентисане лектире. У избору поезије доминирају лирске и епске песме из Вукових збирки. У прози се истичу мотиви патриотизма и родољубља (нпр. Марко Краљевић, Косовско јунаштво – Колаковић 2015: 148–152). Мотиви патриотизма и родољубља су циљано истицани у овим читанкама, како би се те вредности на систематски начин преносиле ученицима. Тако конципиране читанке нису имале само информативну улогу, већ су служиле као средство педагошког и идеолошког обликовања, настојећи да ученицима пренесу јасно профилисан модел националне културе.

У *Читанци за IV разред средњих школа* види се настојање да се ученицима понуди шири преглед књижевности који би обухватио простор целе Краљевине. То се најбоље примећује у начину на који су уређена поглавља. У одељку под насловом „Сећање на велике људе" налазе се текстови Доситеја Обрадовића, Петра Петровића Његоша и Лазе Лазаревића, док су у делу „Из нашег живота и историје" заступљени аутори попут Љубомира Ненадовића, Алексе Шантића, Јована Цвијића и Јанка Веселиновића. Поред њих, у читанку су укључени и хрватски и словеначки писци, међу којима су Иван Мажуранић, Антон Мелик и Стјепан Милетић. Иако се не може рећи да је избор у потпуности уједначен, сама чињеница да су у један школски уџбеник ушле различите традиције показује да је постојала барем намера да се наставна грађа прошири изван уобичајеног српског корпуса (Вуковић 1928: 252–254).

Пред сам рат почињу да се појављују и читанке у којима је много видљивији труд да се наставни материјал распореди тако да обухвати различите делове Краљевине. *Српскохрватска читанка за други разред* из 1938. године представља један од јаснијих примера тог помака. У њој су текстови груписани у тематске целине, на пример „Кроз нашу земљу" или „О нашим људима", па ученици на једном месту добијају сусрет и са народним песмама и са краћим прозним текстовима који потичу из Србије, Хрватске и Словеније. Управо такав избор утиче на то да читав уџбеник делује разноврсније и показује да је постојала намера да се књижевност представи као нешто што припада заједничком простору (Колаковић 2015: 241–242).

Када се погледају уџбеници коришћени у школама Краљевине Југославије, види се да су имали улогу која је прелазила оквир редовне наставе. Многи од њих били су усмерени ка томе да прикажу државу као културну целину и да ученике

16 По препоруци Главног просветног савета (Сбр. 86 од 22. I 1934), министар просвете одобрио је употребу ове књиге као помоћног школског приручника у свим средњим и стручним школама.

постепено уведу у идеју југословенског јединства. Иако је у бројним читанкама и даље доминирала српска књижевност, поједини уџбеници укључивали су и ауторе из других крајева државе, чиме се настојало да се истакне блискост различитих традиција. Због тога се може рећи да су уџбеници постали једно од средстава путем којих је школа учествовала у обликовању културних и идеолошких оквира интегралног југословенства.

ЗАКЉУЧАК

Школа је у међуратној Краљевини СХС/Југославији била једно од кључних места где се обликовала идеологија интегралног југословенства. У процесу идеолошког обликовања, настава српског/народног језика имала је посебну улогу. Она није служила само да описмени ученика. Била је и важно средство културног повезивања и јачања државног пројекта. Анализа наставних планова, програма и уџбеника указује на тежњу државе да кроз идеју о „једном народном језику" настоји да институционализује заједнички идентитет и политичко јединство. Све то упућује на то да су језички стандарди тог периода били прожети ширим идеолошким циљевима.

Анализа уџбеника указује да је у међуратном периоду настава језика у значајној мери имала изразито идеолошку улогу. Вредности као што су патриотизам, културна блискост и лојалност држави нису се подразумевале саме по себи. Напротив, оне су се у великој мери систематски уграђивале у наставу. Ове вредности преносиле су се кроз пажљиво одабране текстове, кроз начин на који су текстови тумачени, али и кроз уводне напомене у уџбеницима и методичка упутства. Тако је школски материјал постао важно место симболичког образовања. У том простору су се језичка правила, књижевна традиција и државна идеологија сливали у јединствен културни оквир. Због тога настава језика није имала само задатак да описмени ученика. Она је истовремено служила да обликује пожељне вредности и уверења.

У истраживању је примењен интердисциплинарни приступ. Тај приступ спаја три области: историјску анализу школске политике, разматрање језичке идеологије у ширем друштвеном контексту и анализу уџбеника. Такав приступ омогућио је потпунији увид у то како је школа учествовала у изградњи културног и државног идентитета. Управо на раскршћу ових области најјасније се види да промене у настави језика нису произлазиле само из дидактичких или методичких потреба. Оне су одражавале и дубље политичке и културне намере државе. Те намере тежиле су да језик поставе као темељ замишљене заједнице и као средство учвршћивања заједничког идентитета.

Научни допринос рада огледа се у упоредном читању нормативних докумената, наставних планова и уџбеника, што омогућава јасније сагледавање образовне политике југословенске државе у међуратном периоду. У домаћој литератури ретко се паралелно анализирају прописани програми и њихова стварна уџбеничка реализација, па овај рад настоји да управо ту везу учини видљивијом. У исто време студија показује да је настава језика у међуратној Југославији била један од највидљивијих начина на који је држава обликовала симболички простор

културне припадности. Иако се у овом раду анализирају пре свега нормативни документи и уџбеници, истраживање упућује на потребу да се у будућим студијама укључи шири спектар извора. То би могли да буду школски дневници, записници и извештаји наставника. Такви извори могли би да понуде увид у стварну наставну праксу, која се неретко разликује од прописаног.

Закључци рада могу бити корисни и ван међуратног контекста. Подсећају да настава језика, чак и када нема изразито идеолошки тон, увек носи одређена значења и вредности које школа преноси. Зато резултати могу послужити као полазиште за разматрање савремених образовних политика, нарочито у друштвима са више културних или језичких група.

ИЗВОРИ

„Списак уџбеника који се могу употребљавати у свима средњим, грађанским и стручним школама Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца": *Просветни гласник,* бр. 6–7/1924, 109–123.

„Наставни план за трећи и четврти разред средњих школа": *Просветни гласник,* бр. 1–2/1926, 40–51.

„Наставни план за I, II, III и IV разред основних школа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца": *Просветни гласник,* бр. 8/1926, 266.

„Наставни план за I, II, III и IV разред грађанских школа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца": *Просветни гласник*, бр. 8/1926, 268.

„Нови наставни план у реалкама, реалним гимназијама и класичним гимназијама": *Просветни гласник*, бр. 3–4/1927, 153–154.

„Привремени наставни план и програми за више разреде реалних гимназија у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца": *Просветни гласник,* бр. 8/1927, 425–482.

„Закон о средњим школама": *Просветни гласник*, бр. 9/1929, 683–717.

„Закон о народним школама од 5. децембра 1929. године, са изменама и допунама од 5. јула 1930. године": *Просветни гласник,* бр. 12/1929, 1109–1164.

„Привремени наставни план и програм за вишу народну школу у Краљевини Југославији": *Просветни гласник,* бр. 8/1932, 798–801.

„Наставни план и програм за основне школе у Краљевини Југославији": *Просветни гласник,* бр. 7/1933, 703–725.

ЛИТЕРАТУРА

Белић 1934: Александар Белић. *Правопис српскохрватскога књижевнога језика: према прописима Министарства просвете.* Београд: Издавачко и књижарско предузеће ГЕЦА КОН А. Д. <http://elibrary.matf.bg.ac.rs/handle/123456789/4018?show=full>. [25. 12. 2025].

Weber 1976: Eugen Weber. *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914.* Stanford: Stanford University Press.

Wodak 2012: Ruth Wodak. "Language, power and identity". *Language Teaching*, 45(2), 215–233. <https://doi.org/10.1017/S0261444811000048>. [25. 12. 2025].

Woolard, Schieffelin 1994: Kathryn A. Woolard, Bambi B. Schieffelin. "Language Ideology". *Annual Review of Anthropology*, 23, 55–82. <https://www.jstor.org/stable/2156006>. [25. 12. 2025].

Вуловић 1928: Зора В. Вуловић. *Читанка: за четврти разред средњих школа* (254 стр.). Београд: Књижарнице Рајковића и Ћуковића. <https://plus-legacy.cobiss.net/cobiss/sr/sr/bib/16232455>. [25. 12. 2025].

Гавриловић 1922: Андра Гавриловић. „О народним дечјим песмама". *Учитељ,* год. II, 9, 607–615.

De Mauro 1991: Tullio De Mauro. *Storia linguistica dell' Italia unita.* Bari: Laterza.

Димић 1997: Љубодраг Димић. *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918–1941. Део 2, Школа и црква.* Београд: Стубови културе.

Добривојевић 2008: Ивана Добривојевић. „Краљевина Југославија у доба личног режима краља Александра". *Историја 20. века,* том 26, изд. 2, 109–130.

Ђорђевић 1958: Живојин Ђорђевић. *Васпитање у Срба: уџбеник националне историје педагогике.* Београд: Научна књига.

Ђорђевић 2021: Мирослав Ђорђевић. „Легитимитет Видовданског устава – идеализам без реалног упоришта". *100 година од Видовданског устава,* зборник реферата по позиву са Међународног научног скупа одржаног од 17. до 19. септембра 2021. године на Правном факултету у Крагујевцу, 27–43. <https://doi.org/10.46793/zbVU21.027DJ>. [29. 1. 2026].

Исић 2005: Момчило Исић. *Основно школство у Србији 1918–1941.* Књ. 1. Београд: Институт за новију историју Србије.

Јовановић 1923: Јов. Ђ. Јовановић. „Значај и задатак наставе матерњег језика". *Учитељ,* Год. III (XXXVII), 5, 283–294.

Cavanaugh 2020: Jillian R. Cavanaugh. "Language ideologies revisited". *International Journal of the Sociology of Language, 2020* (263), 51–57. <https://doi.org/10.1515/ijsl-2020-2082>. [29. 1. 2026].

Kapetanović 2018: Amir Kapetanović. „Položaj i razvoj hrvatskoga jezika od 1918. do 1945. godine". *Studi slavistici,* 15(2), 57–73. <https://doi.org/10.13128/Studi_Slavis-22681>. [25. 12. 2025].

Колаковић 2007: Медиса Колаковић. „Облици усмене књижевности у читанкама Милана Шевића – предлог за размишљање". *Норма,* 12(2–3), 151–165. <https://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=0353-71290703151K&lang=sr>. [29. 1. 2026].

Колаковић 2015: Медиса Колаковић. *Антологије и избори народне књижевности за школску употребу у Србији од 1914. до 1945. године: књижевно-културолошки аспект.* Докторски рад. Београд: Филолошки факултет. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/4072>. [29. 1. 2026].

Кољанин 2014: Драгица Кољанин. *Изграђивање идентитета: историја Југославије у уџбеницима за основне школе у Србији 1929–1952.* Нови Сад: Филозофски факултет.

Костић Тмушић, Ђукић 2021: Александра С. Костић Тмушић, Милица С. Ђукић. „Српски језик, друштво, идеологија". *Социолошки преглед,* 55(3), 806–832. <https://doi.org/10.5937/socpreg55-32644> [25.12.2025].

Максимовић 2021: Ђурђа Максимовић. „Институционални развој школства у Краљевини СХС/Југославији (1918–1941)". *Без школе шта би ми?!: огледи из историје образовања у Србији и Југославији од 19. века до данас.* Зборник радова. Ур. Александра Илић Рајковић и Сања Петровић Тодосијевић. Београд: Институт за новију историју Србије: Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду, 193–215.

Milroy 2006: James Milroy. "The ideology of the standard language". Llamas, Carmen; Mullany, Louise; Stockwell, Peter (eds.). *The routledge companion to Sociolinguistics,* 133–139.

Мирковић 1980: Милан Мирковић. „Просветни савет у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1929)". *Сто година Просветног савета Србије: 1880–1980.* Зборник радова. Редактор Владета Тешић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 85–110.

Михајловић 2013: Јелена Д. Михајловић. *Наставни планови и програми за матерњи језик на некадашњем српскохрватском говорном подручју: контрастивна анализа.* Докторски рад. Београд: Филолошки факултет. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/4071?show=full>. [29. 1. 2026].

Мушикић Поповић 2024: Илинка Б. Мушикић Поповић. „Допринос српских педагога афирмацији васпитања и образовања, заснованих на националним вредностима". *Баштина,* вол. 34, св. 62, 459–469. <https://doi.org/10.5937/bastina34-46912>. [29. 1. 2026].

Петровић и др. 2019: Јелена. С. Петровић, Даница М. Добросављевић, Мирјана М. Симић. „Развој школства и педагогије у Србији у првој половини XX века – најзначајнији научни и друштвени утицаји". *Зборник радова Филозофског факултета,* 49(2), 263–281. <https://doi.org/10.5937/zrffp49-21393>. [25. 12. 2025].

Popović 1918: Pavle Popović. *Jugoslovenska književnost.* Cambridge: University Press.

Поповић, Рашковић 2023: Даліборка Р. Поповић, Божана М. Рашковић. „Национално васпитање у функцији развијања националног идентитета: допринос музичке педагогије". *Баштина,* вол. 33, св. 61, 451–464. <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0353-9008/2023/0353-90082361452P.pdf>. [29. 1. 2026].

Радаковић 2016: Страхиња Радаковић. *Античка прошлост у Србији у уџбеницима историје између два светска рата.* Докторски рад. Нови Сад: Филозофски факултет. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/8216>. [29. 1. 2026].

Ricento 2000: Thomas Ricento. *Ideology, politics and language policies: Focus on English*. Amsterdam: John Benjamins.

Rosillo-Rodes et al. 2023: Pablo Rosillo-Rodes, Maxi San Miguel, David Sánchez. "Modeling language ideologies for the dynamics of languages in contact". *Chaos, 33(11)*, 1–16. <https://doi.org/10.31235/osf.io/j3ft5>. [25. 12. 2025].

Скерлић 1914: Јован Скерлић. *Историја нове српске књижевности: (са 109 слика у тексту).* Београд: Издавачка књижара С. Б. Цвијановића.

Станковић Шошо 2016: Наташа Станковић Шошо. „Дело Бранислава Нушића у наставним програмима за основну и средњу школу". *Књижевност и језик,* том 63, изд. 3/4, 351–362. <https://doi.org/10.18485/kij.2016.63.3_4.10>. [25. 12. 2025].

Phillipson 1992: Robert Phillipson. *Linguistic imperialism*. Oxford: Oxford University Press.

Čajkovac i dr. 1938: Sigismund Čajkovac, Vladimir Nazor, Stjepan Bosanac, Stjepan Ratković. *Čitanka: za I razred osnovnih škola u Kraljevini Jugoslaviji: sa 18 slika i umjetničkim prilogom*. Zagreb: Hrvatski tiskarski zavod.

Човић 2023: Паулина Човић. *Настава историје у Србији од 1919. до 1990. године.* Докторски рад. Нови Сад: Филозофски факултет. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/22113>. [29. 1. 2026].

Шевић 1911: Милан Шевић. *Српска читанка: за средње школе. 2, За II разред* (5. [6.] прерађено изд., 217 стр.). Државна Штампарија Краљевине Србије.

Šurmin, Bosanac 1923: Đuro Šurmin, Stjepan Bosanac. *Čitanka iz književnih starina staroslovenskih, hrvatskih i srpskih za VII. i VIII. razred srednjih škola* (5. izd.). Zagreb: Bibliografski zavod D. D.

Aleksandra S. KOSTIĆ TMUŠIĆ
Mitar S. GALJAK

INTEGRAL YUGOSLAVISM AND THE POLITICS OF SERBIAN LANGUAGE TEACHING IN INTERWAR YUGOSLAVIA (1918–1941)

Summary

This paper examines the influence of the ideology of integral Yugoslavism on the teaching of Serbian, or the so-called "national language", in the schools of interwar Yugoslavia (1918–1941). The study is based on an analysis of curricula, syllabi, and textbooks. Its aim is to demonstrate that language instruction served as a tool of cultural unification, political socialization, and the cultivation of loyalty to the state. The analysis of normative documents, readers, and teaching manuals shows that schooling in the interwar period fulfilled both educational and ideological functions. This is particularly evident in the promotion of the idea of a "single national language", a shared literary tradition, and models of desirable national identity. Through content analysis, the paper connects the historical

reconstruction of school policy with sociolinguistic and pedagogical insights and shows how language teaching contributed to the construction of national unity. Situated within the broader context of European language policy and state-building pedagogy, the paper portrays education as a sphere in which the cultural, ideological, and political strategies of modern states intersect.

Keywords: Serbian language teaching, language ideology, integral Yugoslavism, educational policy, textbook analysis, interwar Yugoslavia.

Рад је предат 31. јануара 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 94:614(497.1-13)"1929/1941"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-64548

Оригинални научни рад

*Далибор З. ВЕЛОЈИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ЗДРАВСТВЕНЕ ПРИЛИКЕ НА ТЕРИТОРИЈИ МОРАВСКЕ БАНОВИНЕ 1929–1941.**

Апстракт: Рад се на основу архивске грађе и објављених статистичких извора бави проучавањем здравственог стања на територији Моравске бановине. Део државе у коме је култура живљења била на ниском нивоу, а број здравствених установа и медицинског особља недовољан, суочавао се са заразним болестима, али и са болестима насталим као последица лошег начина живота. Као основица за овај рад послужила је грађа похрањена у Историјском архиву града Ниша, фонду Завода за јавно здравље, у коме је детаљно бележено стање на територији читаве бановине. Поред тога, релевантне податке пружају статистички годишњаци, из којих се може пратити кретање болести и упоређивати број установа и особља из године у годину.

Кључне речи: Краљевина Југославија, Моравска бановина, Министарство социјалне политике и народног здравља, здравствене прилике, Завод за јавно здравље Ниш, туберкулоза, маларија.

УВОД

Уколико посматрамо здравствене прилике на територији Моравске бановине, морамо, пре свега, стећи увид у опште економске и културне прилике карактеристичне за ову територију тридесетих година XX века. Реч је о административној целини која је обухватала већи део централне Србије (Србије пре балканских ратова) са уједначеним развојем свих својих делова. Ово напомињемо с обзиром на чињеницу да је на поменутој територији постојао деценијски исти културни, економски и здравствени образац, са изузетком дела Косова, чија су два среза, Лаб и Вучитрн, ушла у састав Бановине, а која су донела са собом наслеђе из периода турске владавине.

Реч је о територији чији је културни и образовни ниво био далеко испод нивоа северозападних крајева Југославије, услед недостатка средстава, као и стручних кадрова. Лоше стање је додатно погоршано и разарањима током Првог светског рата, што је за последицу имало физичко уништење просветне, здравствене и културне инфраструктуре и губитак школованих стручњака. У обзир смо узели и чињеницу да су у питању углавном крајеви које чини сеоско становништво

* ORCID 0000-0002-2896-275X, d.velojic@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

са нездравим и заосталим животним навикама, што је погодовало развоју типичних болести нехигијене, као и појави зараза.

Доста релевантних података пружају нам извештаји Завода за јавно здравље из Ниша (Хигијенског завода), надлежног за читаво подручје Бановине. Као незаобилазан извор коришћени су и подаци из статистичких годишњака, из којих се може упоредити кретање болести, развој институција, али се може сагледати и место које је Моравска бановина заузимала у Краљевини Југославији по здравственој заштити становништва.

УСЛОВИ ЖИВОТА, ИСХРАНА И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА ОБОЛЕВАЊЕ

На основу административне поделе Краљевине Југославије из 1929. године, Моравска бановина заузимала је већи део централне Србије, тачније Србије пре балканских ратова. Ова територија, с обзиром на њену компактност у националном и верском погледу, одсликавала је стање наслеђено из периода Краљевине Србије. Са површином од 25.466 км^2 и 1.435.584 становника, заузимала је шесто, односно пето место у односу на остале бановине.[1] Територија Моравске бановине подељена је била на 40 срезова, 771 општину и 1989 насељених места.[2] Већинско становништво Бановине чинили су Срби православне вероисповести, са изузетком срезова Лаб и Вучитрн, где су у већини били Албанци:

> Комуникације су углавном везане биле за речне долине, што је и у условима слабо развијене путне и железничке мреже на овој територији представљало врло повољну околност. Из самог центра Бановине, Ниша, водила је комуникација на север долином Велике Мораве, да би се један крак одвајао према западу и Краљеву, долином Тимока пут је везивао исток Србије, долином Топлице излазило се на Косово, а долином Нишаве према Пироту, Цариброду и бугарској граници (Велојић 2023: 49).

По привредном и економском развоју, Бановина је заостајала за северним и западним крајевима земље. Најбоља илустрација за ову тврдњу јесте поређење индустрије, које показује да је према пресеку из 1938. године Моравска бановина имала 112 фирми, 169 творница[3] и капиталом од 896.620.000 динара и удео у производњи од 3,97%.[4] Према истој статистици, Дравска бановина имала је 577 фирми, 914 творница, 2.204.932.000 динара и удео од 21,42%; Дунавска 736 фирми,

1 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, I, Beograd: Državna štamparija, 1937, IX.

2 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, I, Beograd: Državna štamparija, 1937, 8. Историјски архив Ниш (ИАН), Varia, 834, Административна подела Моравске бановине.

3 Под творницом се подразумева техничко постројење способно да производи један или више технолошки сродних производа, који могу бити предмет самосталне индустријске производње.

4 *Статистика индустрије Краљевине Југославије*, Београд: Министарство трговине и индустрије, 1941, 9–12.

1041 творницу, 1.951.747.000 динара и удео од 24,45%, док је Управа града Београда (Београд са Панчевом и Земуном) имала 314 фирми, 327 творница, 1.515.053.000 динара и удео од 7,68%.[5] Број писменог становништва такође одсликава недовољну развијеност. Према статистици, Моравска бановине имала је 38% писменог становништва, док је у Дравској тај проценат износио 94,4%, у Дунавској 71,1%, Савској 72,3%, Управи града Београда 89,1%.[6] У прилог наведеним подацима можемо додати и тврдњу Момчила Исића да је након Првог светског рата развоју писмености поклањана пажња, упркос чињеници да је доста школа било порушено, а услед прекида рада повећан је број нешколоване деце (Исић 1993: 96).[7]

Ако узмемо у обзир да је бановину чинило скоро ¾ сеоског становништва, јасно је да је и култура живљења пратила сеоску свакодневицу. Сеоско становништво углавном није марило за луксузнијим животом, што се огледало и у самој исхрани (Димић 1996: 50–52; Бецић 2021: 256).

> Скроман живот огледао се и у исхрани. Ситан сеоски посед и начин привређивања утицали су на квалитет исхране на којој се свакако могло штедети. Према подацима у 120 срезова било је око 50% гладних сељачких породица. Са друге стране наводи се да у исхрани богатих и сиромашних није било разлике. Упркос томе, према анализама, на квалитет исхране код становништва утицао је пре културни ниво, него материјално стање (Велојић 2023: 348).

Што се тиче живота у градовима, претпоставка је да урбана средина подразумева школовано и просвећено становништво, тако да је и квалитет живота био далеко бољи. Међутим, с обзиром на наглу индустријализацију, урбанизовано сеоско становништво доносило је у градове и своје навике, а непланско насељавање често је било главни узрок заразе (Велојић 2023: 348).[8]

Очигледно је да су опште прилике у Бановини имале утицај на здравствено стање становништва. Доста података црпимо из извештаја војно-санитетских органа, који су пажљиво бележили стање на терену. Занимљива је њихова констатација о релативно добром здравственом стању, упркос једноличној исхрани и лошим условима живота. На пример, за околину Пирота наведено је:[9]

5 *Статистика индустрије Краљевине Југославије*, Београд: Министарство трговине и индустрије, 1941, 9–12.

6 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, IV, VI.

7 На основу података из истог извора за 1939. годину, у Моравској бановини војска је одржала 39 течајева и описменила 2116 војника, док су у цивилству одржана само два течаја и описмењено 50 људи. Момчило Исић с правом констатује да се на основу ових података писменост у Моравској бановини није знатно побољшала, јер описмењени војници често нису били са територије бановине (Исић 1993: 100). Опширније о школству видети: Dimić 2001.

8 „С једне стране, погоршање услова рада и живота у околини индустријских места нашкодило је и здравственим условима, а с друге стране, може се поћи од тога да су промена начина исхране, местимични пораст животног стандарда, као и напредак у снабдевености лековима ширих слојева становништва, деловали позитивно и на здравље народа" (Чалић 2004: 322).

9 *Војно-санитетски статистички годишњак* (ВССГ) 1926–1927, (Београд: Министарство војске и морнарице, 1928), 210–212.

Исхрана становништва слична је мање-више. Хлеб је већином кукурузни: на појединим местима је мешан од кукурузног и раженог брашна, ређе је јечмени и пшенични. Сеоско становништво веома ретко једе месо, исхрањује се већином поврћем. Пасуљ и кромпир су главни артикли. Паприка и бели лук једу се у великој мери. Поред тога и млечни производи: сир, млеко, качкаваљ. По варошима је исхрана несравњиво боља и састоји се из меса и поврћа.

Вода је врло добра, већином изворска. Три четвртине становништва снабдева се изворском водом. На једну четвртину становништва долазе чесме и бунари – поглавито у варошицама. Изворска вода, поред тога што је по квалитету за пиће врло добра, има и ту предност што се уопште тешко може загадити због сталног отицања. Бунари се налазе у равним местима и сви, уколико их има, нехигијенски су.

На целој територији може се рећи да су станови већином рђави. У варошима је много боље, али и тамо није како би требало бити. Станови су недовољно светли, јер прозора има у малом броју. Што се тиче густине смештаја по одајама, на једно лице долази просечно по селима 8 м^3 ваздуха, а у варошицама по 15 м^3 ваздуха.

Здравствене прилике становништва су веома добре. Највише оболевања и умирања било је од шарлаха. Има општина у којима је било по 20 смртних случајева од шарлаха. После шарлаха, долази дифтерија. Затим долазе морбиле и трбушни тифус.

Узрок овим обољењима лежи поглавито у хигијенском незнању становништва. Велика прљавштина по селима, апсолутно непознавање ни најосновнијих принципа хигијене и профилаксе условљавају ширење болести. Чудно је како код оваквог стања епидемије не узимају још већег даха.

Санитетски референт указује и на лоше комуникације до појединих села, што је отежавало одласке лекару. Нарочито је тешко стање било зими, када путеви постану непроходни од снега, при чему је компликован и транспорт болесника, тако да су ти крајеви и до пар месеци били отцепљени од света.[10]

Сличне прилике владале су и у Прокупачком срезу, с тим што је оболевање становништва било чешће:[11]

Здравствене прилике код становништва нису задовољавајуће. Становништво се исхрањује биљном храном, пшеницом, кукурузом, јечмом, пасуљем, бобом, купусом, кромпиром и др. Млеко се употребљава ређе, сви млечни производи углавном се продају. Месо се употребљава о празницима, а за време поста једе се храна без масти и зејтина. Становништво по варошима има само у већини случајева једно јело и то веома љуто са мало масти и зејтина. Овде је реч о радничком делу вароши, изузимајући трговце и чиновништво.

Нужника по селима нема, сем у школама и општинским судовима, где има обичних, простих, од трошног материјала. У вароши су нужници такође простог типа, удаљени су од станова, обично загађени и пуни. Постоје купатила само у Прокупљу, Блацу и Доњем Душнику.

10 *Војно-санитетски статистички годишњак* (ВССГ) 1926–1927, (Београд: Министарство војске и морнарице, 1928), 210–212.

11 *Војно-санитетски статистички годишњак* (ВССГ) 1926–1927, (Београд: Министарство војске и морнарице, 1928), 212–213.

> У пролеће и јесен обично владају шарлах, мале богиње, дифтерија и паратифус, у зимско доба трбушни тифус, а у летње срдобоља. Због рђавих смештајних прилика, избегавања лекарске помоћи и обраћања надрилекарима, болести се нагло шире и борба са њима је отежана.
>
> У планинским крајевима, због дивљих бракова и то између рођака, има доста дегенерата.

И поред свих нехигијенских навика, по селима није била реткост да су мушкарци и жене достизали старост од 100 година, што упућује на добру генетику, међутим, остаје незнање да се услови које су пружали дотични крајеви искористе зарад побољшања квалитета живота.

Наведени примери јасно одсликавају стање на територији Бановине, што је за санитетске органе постало алармантно. Остали срезови такође бележе лоше животне навике и слабу исхрану. На пример, за срезове Алексиначки, Заглавски и Сокобањски констатована је слаба телесна развијеност, што је последица рада у рудницима. Раширена је била и појава прекомерног узимања алкохолних пића, што је додатно штетило здрављу.[12] Такође је околина Крушевца предњачила по алкохолизму и нездравим животним навикама, а забележена је и честа појава заразних болести:[13]

> Вода из бунара и извора већином је метеорског порекла, бунари и извори су недовољно заштићени од загађивања, те је вода ретко када чиста. Поред бунара и извора често се налазе у непосредној близини и ђубришта, баруштина и редовно корито за пјење стоке, што је још један од узрока загађивања воде. Становништво не поима да вода буде чиста и не труди се да бунаре, изворе и чесме заштити од загађивања.
>
> Већина сеоских кућа начињена су од чатме. Ретке су куће од камена и цигала. Једна осредња сеоска кућа садржи: једну повећу одају са земљаним подом на коме спавају на простртим ћебадима до 10 укућана и једну лил, две мале одаје за оставштину. У градовима од најпримитивнијих страћара иде се до потпуно хигијенских станова. Густина смештаја по градовима четири особе на собу.

Источни део, тачније Неготински, Зајечарски и Крајински срез располагали су довољним бројем лекара, али су здравствене прилике такође биле незадовољавајуће. Као узрок наводи се навика становништва да се лечи алтернативним методама, као што су „бајалице".[14]

Један од узрока оваквог стања, ако не и главни, лежао је у недовољној просвећености сеоског становништва и непознавања основних здравствених мера. Редовно су референти на терену предлагали организовање на нивоу сеоских школа, курсева из хигијене и прве помоћи, који би се одржавали напоредо са описмењавањем.

---

12 *Војно-санитетски статистички годишњак* (ВССГ) 1926–1927, (Београд: Министарство војске и морнарице, 1928), 213.

13 *Војно-санитетски статистички годишњак* (ВССГ) 1926–1927, (Београд: Министарство војске и морнарице, 1928), 214.

14 *Војно-санитетски статистички годишњак* (ВССГ) 1926–1927, (Београд: Министарство војске и морнарице, 1928), 218.

ЗДРАВСТВЕНО СТАЊЕ СТАНОВНИШТВА И СИСТЕМ ЗДРАВСТВЕНИХ УСТАНОВА

Из података наведених у претходном поглављу можемо извести закључак да су лоши услови живота и недовољна здравствена просвећеност утицали на појаву разних болести. Према статистици, највећи проценат оболевања био је од туберкулозе. Од ове болести која је означена као болест нехигијене, лоших стамбених услова и, уопште, болест некултуре, умирало је око 14% оболелих (Велојић 2023: 356). По смртности од туберкулозе Југославија је заузимала сам врх међу европским земљама. Жарко Рувидић установио је тридесетих година да у Југославији на 100.000 становника њих 269 умре од туберкулозе (1937: 91–92). Стеван Иванић рачуна 22 мртва на 10.000 становника, а узевши у обзир статистику од 7 до 10 оболелих на број умрлих, процењује број болесника на 280.000–400.000 (1931: 431–432). Такође, према истраживању Рувидића, у Југославији у просеку на 100 смртних случајева долази 13 постеља (1937: 92–94). Уколико се позабавимо статистиком, приметићемо да је Моравска бановина у односу на остале крајеве земље заостајала за годишњим бројем прегледаних пацијената. Тако је, на пример, у 1930. години у Моравској бановини прегледано 297 туберкулозних пацијената, док је у Дунавској бановини тај број износио 1176, у Савској 1246, Вардарској 1565.[15] У години 1936. у Моравској бановини је прегледан 51 туберкулозни пацијент, у Приморској 551, Зетској 500, Савској 404.[16]

> У односу на остале бановине, Моравска је бележила мање прегледаних пацијената, што се, међутим, може узети релативно, с обзиром на чињеницу да већи број сеоског становништва није пријављивао симптоме. Разлог овоме треба тражити у ниском степену просвећености, али и недостатку медицинског особља по селима (Velojić 2025: 197).

Што се тиче рада антитуберкулозних диспанзера, до 1937. године нису евидентирани на територији Моравске бановине, тако да смо ускраћени за податке. Први подаци који се односе на 1937. годину показују да је извршено укупно 970 прегледа, од којих је код 214 пацијената потврђена туберкулоза.[17] Године 1938. прегледано је 3488 пацијената, а код 501 особе утврђена је дијагноза tbc.[18] Последња година за коју је рађена статистика, 1939. године, показује 5794 прегледана, од којих 841са дијагнозом.[19]

Проценат смртности од туберкулозе у бановини износио је до 20%, а код деце до 3 године и до 25% (Velojić 2025: 198).[20]

---

15 *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1930*, Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije 1933, 362.

16 *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1936*, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије 1937, 422.

17 *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1937*, Beograd: Državna štamparija, 1938, 318.

18 *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1938–1939*, Beograd: Državna štamparija, 1939, 406.

19 *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1940*, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1941, 384.

20 Видети: *Бановина Моравска, општи преглед*, Загреб: Главно уредништво Алманаха Краљевине Југославије, 1931, 17.

Рад на сузбијању туберкулозе у Моравској бановини ограничавао се на прегледе у оквиру домова здравља, општих амбуланти и хигијенских завода. У извештају Хигијенског завода у Нишу Државном санаторијуму за оболеле од туберкулозе из 1931. године наводи се да у Бановини не постоје антитуберкулозни диспанзери, као и да су подигнута два опоравилишта: у Брусу и на Озрену, код Соко Бање. Било је, такође, пет поликлиника, које су се, између осталог, бавиле и проучавањем туберкулозе код ученика. Што се здравствене пропаганде тиче, одржана су, према подацима, у 1929. години, 24 предавања, којима је присуствовало 4761 лице, док је у 1930. години одржано 8 предавања са 739 слушалаца. Осим тога, приређиване су и изложбе, једна стална и 12 покретних, које је посећивало 20–30.000 људи годишње. Такође су одржана по два хигијенска курса годишње при здравственим станицама у Пуковцу, Белољину и Жичи. Наведено је велико интересовање полазника, с обзиром на чињеницу да је курсеве посетило и до 40 девојака . (Велојић 2023: 358; Velojić 2025: 200).[21]

После туберкулозе, према статистици, највише смртних случајева било је од маларије. Међутим, у поређењу са осталим бановинама, Моравска није бележила већи број оболелих од ове болести. Прве податке за Моравску бановину можемо пратити од 1932. године, а на основу извештаја хигијенских завода. На основу следећих табела можемо детаљно пратити број оболелих од маларије:[22]

Хигијенски заводи 1932.	Ниш	Сплит	Загреб	Скопље	Бања Лука	Цетиње
Број прегледаних лица	1926	58.285	3379	96.665	605	25.242
Прегледано микроскопски	1479	14.383	3338	79.577	192	19.227
Прегледано клинички	447	43.902	41	17.088	413	6015
Микроскопски број позитивних (terciana)	712	2431	1372	28.434	48	5863
Микроскопски број позитивних (kvartana)	2	167	6	2690	2	273
Микроскопски број позитивних (tropika)	126	1594	512	10.421	21	1145
Број негативних	575	10.152	1439	37.720	121	11.886
Клинички број увећаних слезина	447	18.634	41	17.088	413	4910
Утрошено грама кинина	2410	95.111	16.319	267.700	2393	9705
Број излазака на село	–	332	10	–	2	186

21 „Што се здравствене пропаганде тиче, одржана су, према подацима, у 1929. години, 24 предавања, којима је присуствовало 4761 лице, док је у 1930. години одржано 8 предавања са 739 слушалаца. Осим тога, приређиване су и изложбе, једна стална и 12 покретних, које је посећивало 20–30.000 људи годишње" (ИАН, Завод за јавно здравље Ниш, к. 41. Хигијенски завод Ниш Државном санаторијуму за туберкулозне бр. 13999 од 28. јануара 1931). Поред тога, у војсци је основан фонд за подизање лечилишта за туберкулозне официре и војнике са територије V армијске области, у надлежности управника Сталне војне болнице из Ниша. Фонд је често приређивао забаве ради прикупљања прилога за лечење, а нарочито је пропраћен концерт-бал под покровитељством краљице Марије. Архив Југославије (АЈ)-74 Краљев двор-79–178. Извештај команданта Моравске дивизијске области о присуству концерт-балу бр. 237 од 26. јануара 2939.

22 *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1932*, Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, 1934, 384.

Две године касније, однос између бановина остао је сличан:[23]

Хигијенски заводи 1934.	Ниш	Сплит	Загреб	Скопље	Бања Лука	Цетиње
Број прегледаних лица	2060	58.228	9565	59.208	1303	18.591
Прегледано микроскопски	1505	22.419	9349	53.781	829	12.748
Прегледано клинички	555	35.809	216	5427	474	5843
Микроскопски број позитивних (terciana)	681	2450	2669	17.711	434	3525
Микроскопски број позитивних (kvartana)	42	128	3	2569	18	611
Микроскопски број позитивних (tropika)	61	942	286	6456	209	276
Број негативних	606	18.876	6378	26.808	168	8254
Клинички број увећаних слезина	555	36.112	242	6423	474	5914
Утрошено грама кинина	11.678	69.665	27.090	2802	–	101.518

Према подацима за 1939. годину, стање је следеће:[24]

Хигијенски заводи 1939.	Ниш	Сплит	Загреб	Скопље	Бања Лука	Цетиње
Број прегледаних лица	8696	57.580	27.738	163.022	16.226	20.930
Прегледано микроскопски	8099	19.071	23.943	152.800	14.465	11.774
Прегледано клинички	597	38.509	3795	10.202	1761	9156
Микроскопски број позитивних (terciana)	4040	4378	9382	66.272	7885	4450
Микроскопски број позитивних (kvartana)	35	106	3	6805	15	295
Микроскопски број позитивних (tropika)	550	2847	96	29.760	632	579
Број негативних	3141	11.720	14.460	49.251	5920	6413
Клинички број увећаних слезина	597	38.509	3795	10.202	1761	9156
Утрошено грама кинина	49.591	307.414	56.778	401.293	18.224	84.799

Из наведених табела уочавамо мањи број прегледаних пацијената и оболелих на територији Моравске бановине у односу на остатак земље. Међутим, у самој Бановини током година број оболелих се увећао више од четири пута. На пример, у срезу Вучитрн 25% становништва било је заражено маларијом у 1933. години.[25] Сва надлежност око сузбијања и лечења маларије била је у рукама Министарства социјалне политике и народног здравља, а саме радове изводили су органи Бановине и Хигијенски завод. Бановина је предвидела издатке из буџета за лечење и сузбијање маларије. Сва средства намењена су за едукацију, најпре по школама. Дужност наставника, према Закону о сузбијању маларије, била је да редовно омогуће лекарске прегледе деце, као и да следе упутства лекара о превенцији и лечењу.[26]

23 *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1934–1935,* Београд: Штампарија Раденковић, 1936, 352.

24 *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1940,* 387.

25 ИАН, Завод за јавно здравље Ниш, к. 23. Годишњи извештај о раду Хигијенског завода из 1933.

26 „Закон о сузбијању маларије", *Службени лист Моравске бановине,* 29. јун 1931, 2.

Према подацима Хигијенског завода у Нишу, тридесетих година учестало је оболевање од венеричних болести. Велики проблем за овај Завод представљало је смањење партија у буџету предвиђених за сузбијање полних болести. Завод и бановинске власти успели су да омогуће стални рад 13 установа које су откривале и лечиле полне болести. Амбуланте у Нишу и Крушевцу углавном су збрињавале градско становништво, док су за сеоско отворене у Петровцу, Пироту, Неготину, Крепољину, Кучеву, Зајечару, Великој Лукањи, Свилајнцу, Злоту, Војсци и Деспотовцу.[27] Ове установе вршиле су прегледе клиничком и микроскопском методом, а занимљиво је да су вршени прегледи пре ступања у брак и да су издавања посебна уверења.[28]

Статистички гледано, број оболелих на територији Бановине кретао се и до 69%.[29] Занимљиво је да је проценат заражених у школама износио до 13%,[30] што је био разлог да едукацији, поред лекара, приступе и наставници. Број оболелих од венеричних болести можемо приказати у табели, на основу статистичких података:[31]

	Број оболелих од венеричних болести	Излечено	Пронађен извор заразе	Одржано предавања	Број слушалаца на предавањима
1929.	1191	402	630	30	1292
1930.	2153	525	15	19	1113
1931.	2145	893	10	21	1089
1932.	3694	–	170	–	–
1933.	4226	–	59	–	–
1934.	4014	–	12	–	–
1935.	–	–	–	–	–
1936.	3240	–	16	–	–
1937.	2775	–	2	–	–
1938.	2804	–	8	–	–

Из наведене табеле приметан је пораст броја заражених до 1934. године, а затим благи пад. Поред тога, све је мање успеха у проналажењу извора заразе, што се може објаснити несарадњом пацијената, али и недовољном контролом проституције. Упркос забрани јавне проституције, ипак су донета Правила о регулисању проституције, која су бановински органи, као и Министарство социјалне политике и народног здравља спроводили. То спровођење правила огледало

27 ИАН, Завод за јавно здравље Ниш, к. 28. Сузбијање и лечење венеричних болести у Моравској бановини.

28 „Упутства за рад по Закону о сузбијању полних болести", *Службени лист Моравске бановине*, 8. децембар 1934, 2.

29 Бановина Моравска општи преглед, 17.

30 ИАН, Завод за јавно здравље Ниш, к. 28. Сузбијање и лечење венеричних болести у Моравској бановини.

31 *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1929,* 410, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1930,* 372, *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1931,* 370, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1932,* 382, *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1933,* 364, *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1934–1935,* 350, *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1936,* 440, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1937,* 320, *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1938–1939,* 408.

се у редовним прегледима проститутки по здравственим станицама или од стране санитетских референата.[32] Здравствене станице и санитетски референти вршили су прегледе и „тајних проститутки" или, како се наводи, „певачица, келнерица и тамбурашица":[33]

> С друге стране нема сумње да се певачице, келнерице, тамбурашице баве тајном проституцијом и потребно је да се над овим лицима врши здравствена контрола. У местима где нема домова народног здравља, односно венеричних амбуланти, тај ће преглед вршити срески санитетски референти, зашта им припада награда од 15 динара.

Од заразних болести најчешће забележене биле су тифус, дифтерија, дизентерија, шарлах и морбили. Као пример, узећемо 1932. годину, с обзиром на детаљне статистичке податке. Према истим подацима, од тифуса је забележено 983 оболела и 68 умрлих, од дизентерије 673 оболела и 73 умрла, од морбила 1102 оболела, од дифтерије 711 оболелих и 89 умрлих.[34] Константан број оболелих, али и смртност код ових болести приписиване су нездравим навикама, непоштовању мера и савета лекара.[35]

Поред лечења, једна од мера била је и едукација становништва у коју се, поред Министарства социјалне политике и народног здравља укључило и Министарство физичког васпитања. Циљ је био да се, преко предавања утиче на промену хигијенских навика, нарочито код деце. У ову акцију, поред лекара и медицинских сестара, укључени су били и наставници. По броју одржаних предавања Моравска бановина заостајала је за осталим деловима земље, што се може објаснити недостатком средстава, али и незаинтересованошћу слушалаца. У 1930. години на територији Моравске бановине одржано је укупно 27 предавања на којима је присуствовало укупно 1726 слушалаца. Поређења ради, исте године у Вардарској бановини одржано је 236 предавања са 9079 слушалаца, у Приморској 134 предавања са 3751 слушаоцем, у Врбаској 19 предавања, али са 2830 слушалаца.[36] Наредне године у Моравској бановини одржано је 10 предавања са 286 слушалаца, у Вардарској 182 предавања са 12.037 слушалаца, Савској 123 предавања са 12.783 слушалаца,

32 АЈ-39 Министарство социјалне политике и народног здравља-6. Правила о регулисању проституције.

33 Varia, 685, Санитетско одељење Моравске бановине. Допис Краљевске банске управе Моравске бановине среским начелствима и Хигијенском заводу у Нишу бр. 10065 од 14. јуна 1933.

34 *Statistički godišnjak 1932*, 383.

35 Као пример навешћемо Сврљиг, где је, према извештају лекара, у истој просторији, поред зараженог од шарлаха, боравило и здраво дете. *Војно-санитетски статистички годишњак 1926–1927*, 211. Други пример је сахрана детета преминулог од шарлаха, на којој се окупио велики број људи, упркос упозорењу референта санитета (ИАН, Завод за јавно здравље Ниш, к. 16. Извештај из Трстеничког среза бр. 10491 од 27. августа 1931). У Неготинском срезу јавила се 1930. године епидемија богиња чији су преносници били локални Роми, који су слободно шетали градом. (ИАН, Завод за јавно здравље Ниш, к. 16. Извештај из Трстеничког среза бр. 10491 од 27. августа 1931; Извештај из Неготинског среза од 28. јуна 1930). У Алексинцу је изолован антракс, у пресној кожи за опанке, коју су продавали у локалној опанчарској радњи (Исто, к. 10. Извештај Хигијенског завода).

36 *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1930,* 380.

Приморској 109 предавања са 8900 слушалаца.[37] Најчешћа тема предавања, према статистици, била су борба против туберкулозе, полних болести и алкохолизма, као и нега одојчади. Као пример узећемо податке за период 1932–1934. година, с обзиром на детаљно вођење евиденције:[38]

		1932.	1933.	1934.
Туберкулоза	број предавања	12	5	5
	број слушалаца	1500	1580	720
Полне болести	број предавања	1	2	2
	број слушалаца	50	77	442
Алкохолизам	број предавања	4	7	4
	број слушалаца	730	810	700
Нега одојчади	број предавања	11	16	18
	број слушалаца	765	900	1025

	1932.	1933.	1934.
Приказано пропагандних филмова	3	3	28
Растурено популарних књига	127	315	786
Растурено брошура	4030	1362	1545
Залепљено плаката	1900	2804	770
Растурено летака	9800	6641	7300
Растурено слика	65	–	47
Укупан број посетилаца хигијенских музеја	328	215	1546

Уколико наведене цифре из доње табеле упоредимо са цифрама из других крајева Краљевине Југославије, можемо да видимо да је пропагандни рад у погледу здравствене заштите у Моравској бановини био, у најмању руку, недовољан. Поређења ради, 1932. године у Београду је приказан 91 пропагандни филм, у Приморској бановини 89, док је у Дравској бановини тај број износио 45. У Савској бановини исте године растурено је 23.212 брошура, у Дринској 8277, док је Савска забележила број од 31.568 посетилаца хигијенских музеја.[39] У 1933. години у Савској бановини приказано је 325 пропагандних филмова и растурена 16.721 брошура, са 185.368 посетилаца хигијенских музеја, у Зетској је растурено 6220 популарних књига, у Дравској је растурено 98.033 летка.[40] Наредне, 1934. године, Савска бановина бележи 3600 приказаних пропагандних филмова и 161.139 посетилаца хигијенских музеја, Дравска 4220 растурених брошура, Дринска 16.487 растурених летака, Вардарска 4995 залепљених плаката.[41] Карактеристично за

37 *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1931,* 378.

38 *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1932,* 386; *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1933,* 368; *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1934–1935,* 354.

39 *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1932,* 387.

40 *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1933,* 369.

41 *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1934–1935,* 355.

Моравску бановину је и то да није било растурано дијапозитива и фотографија, што је у другим крајевима земље забележено, а није било ни одржаних курсева.

Када је о курсевима реч, потребно је напоменути и обуку добровољних болничарки, коју су на територији бановине реализовали одбор Црвеног крста[42] и Војна болница у Нишу (Велојић 2013: 101–102). До 1939. године ову обуку завршило је 4000 жена и 2500 мушкараца, а посебно је обучено 15.000 самарјана, који су пружали прву помоћ приликом несрећних случајева.[43]

Систем здравствене заштите подразумевао је болнице на државном и бановинском буџету. План Министарства социјалне политике и народног здравља тридесетих година подразумевао је стварање и концентрацију великих болница, опремљених у техничком погледу, са квалитетним стручним кадровима. Такву стратегију је министар Драгиша Цветковић покушао да образложи пред Финансијским одбором Народне скупштине, како би оправдао већи буџет за здравство:

> Уместо стварања и концентрација великих и јаких болница, са добрим лекарским снагама и у техничком погледу добро опремљеним лекарима, да су способне да одговарају општим народним потребама, да буду на оној висини на каквој су болнице на западу, ми смо узели један сасвим други погрешан систем и у сваком месту отварали смо болнице са одељењима у којима није могло бити ни капацитета ни техничких услова за рад. Ја сам апсолутно против стварања болница на све стране и на сваком месту. Нека постоје болнице са малим амбулантама, нека постоје лекари у њима, али они по својој стручности и приликама да ту стручност усаврше, не могу да одговарају данас оним потребама које тежак и велики болесник тражи.[44]

У складу са овом стратегијом отпочета је изградња већих болница у Љубљани, Скопљу, Сплиту и Нишу. Као хронични проблем увек је истицан недостатак кревета. Према извештају министра, државне болнице располагале су са укупно 5303 кревета, бановинске са 12.519, болнице осигуравајућих друштава са 461 и приватне са 2879 кревета. Произлази из тога да на 1000 становника Дравска бановина располаже са 2,68 кревета, Савска са 1,74, Врбаска са 0,37, Приморска са 1,36, Зетска са 0,97, Дринска са 1,64, Дунавска и Београд са 1,81, Моравска са 1,23 и Вардарска са 0,76 кревета.[45] План Министарства социјалне политике и народног здравља био је да достигну цифру од 10.000 кревета за специјалне болнице душевних болести, 25.000 за туберкулозу, 5000 за трахом, 20.000 за ендемични сифилис и 25.000 кревета за санаторијуме.[46]

Према подацима из 1931. године на територији Моравске бановине постојале су две државне болнице: Државна болница у Нишу и Болница за душевне болести

42 Видети: ИАН, Клиничка болница Ниш, к. 12, 1/6005. Допис Краљевске банске управе Моравске бановине бр. 26722 од 5. новембра 1938.

43 ИАН, Црвени крст Ниш, к. 6, 9/3410. Штаб V армијске области Моравском одбору Црвеног крста л. бр. 2214 од 24. јула 1939.

44 *Драгиша Цветковић њим самим*, прир. Видосав Петровић, Ниш: Пунта, 2006, 124.

45 *Драгиша Цветковић њим самим*, прир. Видосав Петровић, Ниш: Пунта, 2006, 124.

46 *Драгиша Цветковић њим самим*, прир. Видосав Петровић, Ниш: Пунта, 2006, 124.

у Горњој Топоници код Ниша. Државна болница у Нишу, као једина установа те врсте у Бановини, располагала је са 240 кревета распоређених на пет одељења: хируршком, дечјем, интерном, гинеколошком и кожном.[47] Ова установа финансирана је из државног буџета, уз додатне приходе од лечења пацијената.[48] Напред наведена Душевна болница у Горњој Топоници крај Ниша, као специјална болница збрињавала је душевно оболеле пацијенте. Болница је подељена била на два одељења („мирно" и „немирно"), која су располагала са по 300 кревета.[49]

Систем бановинских болница предвиђао је финансирање здравствених установа из буџета бановина. На територији Моравске бановине постојале су 22 такве болнице и смештене су биле у Александровцу, Алексинцу, Бољевцу, Брусу, Деспотовцу, Доњем Душнику, Зајечару, Јагодини, Кладову, Књажевцу, Краљеву, Крушевцу, Куршумлији, Неготину, Петровцу, Пироту, Прокупљу, Свилајнцу, Сврљигу, Соко Бањи, Ћуприји и Цариброду.[50] Болнице су биле различитих капацитета, што показују подаци из 1938. године, о броју и врсти одељења. Према тим подацима, у зајечарској болници функционисало је пет одељења (интерно, гинеколошко-акушерско, ОРЛ, дечје, хируршко), у крушевачкој болници три (интерно, хируршко и одсек за кожно-венеричне болести), у Ћуприји и Пироту по два (интерно и хируршко), у Прокупљу, Краљеву, Неготину и Књажевцу по два (интерно и одсек за хирургију), у Јагодини једно (интерно са одсеком за дечје болести), у Алексинцу једно (интерно са одсеком за венеричне болести), у Свилајнцу, Петровцу, Бољевцу и Соко Бањи по једно (опште одељење, у Петровцу са одсеком за кожно-венеричне болести), у Кладову, Цариброду, Деспотовцу, Доњем Душнику, Брусу, Куршумлији, Александровцу, Сврљигу по једно (опште одељење).[51]

Придавање пажње здравственим установама најбоље се види на основу буџетских ставки, при чему је одељење социјалне политике и народног здравља било на другом месту по износу расхода, одмах иза техничког одељења. У условима економске кризе банска управа настојала је да расходе сведе на најнужније, тако да су издвојене суме за здравство током година редуковане. На пример, у буџетској 1931/1932. години од укупних расхода који су износили 84.822.999 динара, на одељење социјалне политике и народног здравља отпадало је 12.576.938 динара.[52] Наредне године бановински буџет је од стране министра финансија смањен за трећину, а одељење социјалне политике и народног здравља од предложених 160.000.000 динара

47 ИАН, Клиничка болница Ниш, к. 5. Државна болница у Нишу Министарству социјалне политике и народног здравља бр. 3646 од 1. маја 1930.

48 *Исто*, к. 5. Извештај државне болнице у Нишу од 11. априла 1930.

49 ИАН, Неуропсихијатријска клиника Горња Топоница, к. 24. Правилник о раду болнице. *Статистички годишњак 1940,* 388.

50 *Бановина Моравска општи преглед*, 17; ИАН, Varia, 685, Санитетско одељење Моравске бановине, Списак болница на територији Моравске бановине; *Бановински буџет Моравске бановине за 1940/41. годину*, (Ниш: Гутемберг, 1940), 85.

51 ИАН, Среска болница Сврљиг, к. 6. Уредба Краљевске банске управе Моравске бановине бр. 15406 од 29. априла 1938.

52 *Бановински буџет Моравске бановине за 1931/32. годину* (Ниш: Краљевска банска управа Моравске бановине 1931.), VI.

добило 12.000.000. У години 1935/1936. расходи бановинског буџета износили су 35.525.057 динара, од чега је на здравство одлазило 7.253.920 динара.[53] Повећање буџета крајем тридесетих година омогућило је веће издатке за просвету и пољопривреду, тако да у години 1939/1940. из расхода од 62.250.000 динара за здравство је издвојено 12.640.948 динара.[54] Сума која је одобравана из буџета односила се на исплату плата чиновницима, канцеларијске трошкове, огрев, одржавање инсталација, режијске трошкове (набавка и оправка инструмената, постељине, веша, одржавање чистоће, дезинфекција), оправку зграда, исхрану пацијената и особља и набавку санитетског материјала. Такође су се приходи у бановинском буџету од одељења социјалне политике и народног здравља односили на болничке трошкове, као и на суму од Уреда за осигурање радника.

Социјално-хигијенску службу на територији Бановине вршио је Хигијенски завод у Нишу. У надлежност Хигијенског завода спадала је санација села, подизање купатила, снабдевање питком водом, каптажа изворишта и помоћ приликом изградње водовода. Тридесетих година подигнути су водоводи у неколико места, пре свега у Нишу, као бановинском центру (1937. године), више купатила, а изведени су и обимни радови на снабдевању пијаћом водом у срезу Вучитрн (Велојић 2023: 369). Обавеза Хигијенског завода односила се и на прикупљање података и вођење статистике за читаву територију Бановине, што представља драгоцени извор информација о стању на терену. У остале социјално-медицинске установе убројићемо следеће:

– домове народног здравља у Пироту, Петровцу, Крушевцу, Зајечару и Свилајнцу;

– здравствене станице у Великој Реци (за срез Вучитрнски), Браничеву (за срез Голубачки), Жичи (за срез Жички), Ратајима и Трнавцима (за срез Жупски), Црљенцу (за срез Млавски), Пуковцу, Белољину и Ђакусу (за срез Прокупачки);

– школске поликлинике у Зајечару, Нишу, Крушевцу и Пироту;

– школске амбуланте у Алексинцу, Краљеву, Књажевцу, Неготину и Ћуприји;

– диспанзере за одојчад у Крушевцу, Нишу, Зајечару и Неготину;

– амбуланте за кожне и венеричне болести у Бољевцу, Доњем Милановцу, Нишу, Петровцу, Пожаревцу и Пироту;

– народна купатила у Доњем Душнику (срез Нишки), Крушевцу, Куршумлији, Нишу, Планиници (срез Тимочки) и Пуковцу;

– дезинфенкционо купатило Црвеног крста у Пироту.[55]

По броју социјално-медицинских установа Моравска бановина показује просек. Међутим, уколико упоредимо број одељења у оквиру ових установа, приметићемо заостатак, што је последица напред наведеног стања на које је указао

53 *Бановински буџет Моравске бановине за 1935/36. годину* (Ниш: Краљевска банска управа Моравске бановине 1935), III–IV.

54 *Бановински буџет Моравске бановине за 1939/40. годину* (Ниш: Краљевска банска управа Моравске бановине 1939), 7.

55 *Бановина Моравска општи преглед*, 17. ИАН, Завод за јавно здравље Ниш, к. 41. Извештај о раду завода из 1935.; *Статистички годишњак 1940*, 380–381.

министар социјалне политике и народног здравља. Из следеће табеле можемо упоредити број социјално-медицинских установа на нивоу читаве земље:[56]

1939. година	Број хигијенских завода	Број домова народног здравља	Број одељења при хигијенским заводима и домовима народног здравља
Дравска	1	2	42
Дринска	1	5	44
Дунавска	1	6	56
Моравска	1	5	31
Приморска	1	3	57
Савска	1	7	100
Вардарска	1	11	105
Врбаска	1	4	39
Зетска	1	8	62
Београд	1	–	16

Примећује се да је према броју одељења Моравска бановина заузимала претпоследње место на лествици. Здравствене прилике у Бановини условиле су егзистенцију само најнеопходнијих одељења социјално-медицинске заштите, тако да је евидентирано десет одељења за заштиту здравља ученика, једно антитуберкулозно одељење, шест венеричних, три бактериолошка, једно хемијско, једно санитетско-техничко, једно одељење социјалне медицине и два одељења за заштиту здравља мајке и детета.[57]

ЗАКЉУЧАК

Анализом здравствених прилика на територији Моравске бановине утврдили смо стварно стање у овој области, али смо такође позиционирали овај део земље у односу на остале. Без обзира на улагање државе и локалних власти, огромну улогу играло је наслеђе из ранијег периода, као и животне навике становништва. На територији Србије здравствени систем био је недовољно развијен, чему је допринело и разарање здравствене инфраструктуре и губитак школованих кадрова током Првог светског рата. Недовољно образовано становништво, често елементарно неписмено, својим навикама доприносило је само појави и ширењу болести, што је здравственим органима представљало велики проблем. Реформа здравственог система предвиђала је укрупњавање установа, али је подразумевала такође и едукацију становништва. Едукација се изводила још на нивоу основних школа, при чему су, поред лекара, важну улогу играли и наставници. Недостатак лекара, нарочито специјалиста, представљао је проблем који током читавог међуратног периода није решен, пре свега, услед недостатка финансијских средстава. Издвојен новац за здравство из бановинског буџета, био је недовољан, услед актуелне економске кризе, иако су суме за здравство биле на другом месту по висини.

56 *Статистички годишњак 1940*, 380–381.
57 *Статистички годишњак 1940*, 380–381.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије (АЈ)
Фонд 39 Министарство социјалне политике и народног здравља
Фонд 74 Краљев двор
Историјски архив Ниш (ИАН)
Збирка Varia
Фонд Завода за јавно здравље Ниш
Фонд Клиничке болнице Ниш
Фонд Неуропсихијатријске клинике Горња Топоница
Фонд Среске болнице Сврљиг
Фонд Црвеног крста Ниш

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Бановина Моравска, општи преглед, Загреб: Главно уредништво Алманаха Краљевине Југославије, 1931.
Бановински буџет Моравске бановине за 1931/32. годину, Ниш: Краљевска банска управа Моравске бановине, 1931.
Бановински буџет Моравске бановине за 1935/36. годину, Ниш: Краљевска банска управа Моравске бановине 1935.
Бановински буџет Моравске бановине за 1939/40. годину, Ниш: Краљевска банска управа Моравске бановине 1939.
Бановински буџет Моравске бановине за 1940/41. годину, Ниш: Краљевска банска управа Моравске бановине, 1940.
Војно-санитетски статистички годишњак 1926–1927, Београд: Министарство војске и морнарице, 1928.
Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, I–IV, Beograd: Državna štamparija, 1937.
Драгиша Цветковић њим самим, прир. Видосав Петровић, Ниш: Пунта, 2006.
Службени лист Моравске бановине.
Статистика индустрије Краљевине Југославије, Београд: Министарство трговине и индустрије, 1941.
Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1929, Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, 1932.
Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1930, Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, 1933.
Статистички годишњак Краљевине Југославије 1931, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1934.
Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1932, Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, 1934.
Статистички годишњак Краљевине Југославије 1933, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1935.
Статистички годишњак Краљевине Југославије 1934–1935, Београд: Штампарија Раденковић, 1936.
Статистички годишњак Краљевине Југославије 1936, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1937.
Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1937, Beograd: Državna štamparija, 1938.
Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1938-1939, Beograd: Državna štamparija, 1939.
Статистички годишњак Краљевине Југославије 1940, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1941.

ЛИТЕРАТУРА

Бецић 2021: Иван Бецић. „Нишка Индустријско-привредна банка". *Баштина*, св. 54, 253–268.

Велојић 2013: Далибор Велојић. *Војска у Нишу 1918–1941*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Велојић 2023: Далибор Велојић. *Моравска бановина 1929–1941*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Velojić 2025: Dalibor Velojić. "The struggle against tuberculosis in the territory of Morava banovina". *Баштина*, 65/2025, 193–205.

Димић 1996–1997: Љубодраг Димић. *Културна политика Краљевине Југославије*, I–III. Београд: Стубови културе.

Dimić 2001: Ljubodrag Dimić. „Materijalna osnova školovanja u Kraljevini Jugoslaviji". *Istorija 20. veka*, 1/2001, 33–43.

Ивандић 1931: Стеван Ивандић. „Социјални узроци туберкулозе у Југославији". *Војно-санитетски гласник*, 2/1931, 429–441.

Исић 1993: Момчило Исић. „Писменост у Србији у првој половини XX века". *Токови историје, 1/1993*, 91–103.

Рувидић 1937: Жарко Рувидић. „Лечење туберкулозних официра и војних чиновника-војно лечилиште и фонд за сузбијање туберкулозе у војсци и морнарици-подизање и одржавање војних лечилишта". *Ратник*, VII/1937, 91–100.

Чалић 2004: Мари Жанин Чалић. *Социјална историја Србије 1815–1941*. Београд: Клио.

Dalibor Z. VELOJIĆ

HEALTH CONDITIONS IN THE TERRITORY OF THE MORAVA BANOVINA 1929–1941

Summary

The health system in Morava Banovina was underdeveloped, which was also contributed to by the destruction of the health infrastructure and the loss of educated personnel during First World War. This is a territory whose cultural and educational level was far below that of the northwestern regions of Yugoslavia, due to a lack of funds and professional personnel. In addition to treatment, one of the measures was the education of the population, in which, in addition to the Ministry of Social Policy and Public Health, the Ministry of Physical Education was also involved. The goal was to influence, through lectures, a change in hygiene habits, especially among children. In addition to doctors and nurses, teachers were also involved in this action. In terms of the number of lectures held, the Morava Banovina lagged behind other parts of the country, which can be explained by a lack of funds, but also by the lack of interest of the listeners. The attention paid to health institutions is best seen based on budget items, with the Department of Social Policy and Public Health coming in second place in terms of expenditure, right behind the Technical Department.

Keywords: Kingdom of Yugoslavia, Morava Banovina, Ministry of Social Policy and Public Health, health conditions, Public Health Institute Niš, tuberculosis, malaria.

Рад је предат 28. јануара 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 94:271.222(497.11)-725"1915/1918"(093.2)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-65207

Оригинални научни рад

*Ена С. МИРКОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

*Александар М. АЗДЕЈКОВИЋ***
Храм Светих Апостола Вартоломеја и Варнаве, Београд

„ИЗДРЖИТЕ ЧАСНО": СВЕШТЕНСТВО АРХИЕПИСКОПИЈЕ БЕОГРАДСКО-КАРЛОВАЧКЕ ИЗМЕЂУ БОМБИ, ЛОГОРА И РЕВОЛУЦИОНАРНОГ ТЕРОРА (1941–1944)***

Апстракт: Рад разматра страдање свештенства Српске православне цркве на простору Архиепископије београдско-карловачке током Другог светског рата. Циљ истраживања је да се прикаже сложен положај свештенослужитеља у условима ратних разарања, окупационе репресије и револуционарног насиља током рата. Истраживање је засновано на анализи архивске грађе, црквене документације, летописа, меморарских извора и усмених сведочења, уз критичко упоређивање података. Резултати указују да је свештенство било изложено различитим облицима страдања: погибијама у бомбардовањима, хапшењима и интернирањима, као и убиствима која су се одиграла у контексту револуционарног терора. Посебна пажња посвећена је студијама случаја јеромонаха Емилијана и јереја Бранислава Марковића, чије судбине илуструју механизме локалних идеолошких обрачуна. Закључује се да страдање свештенства представља важан показатељ положаја Цркве у оквиру Архиепископије београдско-карловачке у условима окупације, ратних разарања и идеолошких обрачуна.

Кључне речи: Српска православна црква, Архиепископија београдско-карловачка, Други светски рат, свештенство, репресија, јеромонах Емилијан, јереј Бранислав Марковић.

Априлско бомбардовање Београда 6. априла 1941. године означило је почетак вишеструких ратних страдања становништва престонице, међу којима су се нашли и припадници Српске православне цркве. У годинама које су уследиле свештенство је било изложено и непосредним ратним дејствима (бомбардовања), и репресивном апарату окупационе управе (хапшења, интернирања, логори), али и идеолошким обрачунима унутар локалних средина, који су у појединим случајевима водили ка свирепим убиствима. Циљ овог рада је да, кроз преглед различитих видова

* ORCID 0000-0002-6876-8898, ena.mirkovic@iskp.ac.rs
** djakonaleksandar@gmail.com
*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

страдања и кроз издвојене студије случаја, прикаже сложен положај свештенослужитеља на простору који данас обухвата Архиепископија београдско-карловачка током Другог светског рата. Посебан део овог истраживања посвећен је анализи појединачних судбина које на упечатљив начин осветљавају сложеност положаја свештенства у ратним и револуционарним околностима. Као студије случаја издвојени су јеромонах Емилијан (Бановачки), игуман манастира Рајиновац, и јереј Бранислав Марковић, парох у Умчарима. Њихове трагичне судбине представљају примере страдања свештенослужитеља који нису били непосредни учесници оружаних сукоба, али су страдали услед идеолошких подела. Кроз анализу њихових животних путева, околности страдања и каснијег архивског третмана, настоји се да се прикаже како су рат, револуција и репресија обликовали судбину појединаца и колективно памћење Цркве и локалне заједнице.

Полазиште за истраживање ове теме чине архивски документи и црквена документација (извештаји, картони, матичне књиге, летописи, записници), допуњени мемоарским и хроничарским записима, као и усменим сведочанствима очевидаца и породичним предањима која су накнадно записана. У том контексту, истраживање се ослања и на систематичан увид у грађу црквених архива, документа Светог архијерејског синода, архиве појединих парохија и манастира, као и на доступну литературу и локалне хронике које осветљавају конкретне догађаје и личности. Посебна пажња посвећена је критичкој верификацији података и уочавању неслагања у изворима (непрецизне године рођења, непотпуна имена, различити наводи о месту и околностима смрти, празнине у архиви), као и контекстуализацији страдања у оквир ратних дејстава, окупационе репресије и револуционарног насиља.

РАТНА РАЗАРАЊА И СТРАДАЊЕ СВЕШТЕНСТВА У БЕОГРАДУ 1941–1944.

Први дани рата донели су Београду разарања несагледивих размера. Разрушена инфраструктура, велики број цивилних жртава и паника становништва захватили су и црквене објекте и свештенство које је деловало у престоници. Свештеници су се у тренутку напада налазили у храмовима, парохијским домовима или у непосредној близини својих цркава, те су се и сами нашли међу жртвама бомбардовања. Разарања су погодила више храмова и црквених здања, а међу страдалима били су и протојерej-ставрофор Велимир Марковић и протођакон Веселин Васиљевић, који су погинули у близини Вазнесењског храма (Миахиловић 1941: e-book). Тог васкршњег јутра живот је изгубио и јереј Добривоје Мандић (*Сйоменица йравославних свешйеника* 1960: 96).

Страдање није погодило само свештенство, већ и верни народ који се, упркос ратним околностима, упутио ка храмовима на васкршњу службу. Код Храма Светог Александра Невског на Дорћолу погинуо је већи број грађана, који су потом сахрањени под олтаром храма. На североисточном зиду цркве постављена је спомен-плоча посвећена жртвама страдалим 6. априла 1941. године у нацистичком бомбардовању Београда, као трајно сведочанство тог трагичног дана (*Крађи исйоријаӣ храма*, 25. 4. 2020).

Током априлског бомбардовања 1941. године разорне бомбе падале су и у непосредној близини Патријаршијског двора, док су две експлодирале у порти Саборне цркве. Када је током дана бомбардовање привремено ослабило, патријарх Гаврило и епископ нишки Јован евакуисани су у Манастир Раковицу, одакле је патријарх већ наредне ноћи, заједно са члановима Краљевске владе, наставио пут ка Манастиру Острог.

Немачке окупационе власти ухапсиле су 25. априла у Манастиру Острог патријарха српског, уједно и митрополита београдско-карловачког, господина Гаврила. После спроведених истрага и тешких малтретирања, припадници СС јединица пребацили су га у Сарајево, а након испитивања он је 1. маја доведен у Београд, где је најпре био затворен у затвору Окружног суда. Већ 5. маја премештен је у Манастир Раковица (Јевтић 1991: 89), где је држан под строгим надзором све до 14. септембра 1944. године, када је заједно са епископом жичким Николајем депортован у немачки концентрациони логор Дахау (Јевтић 1991: 93).

Након успостављања немачке окупационе управе у Београду, окупациона војска је 23. априла заузела зграду Патријаршије и у њој сместила своју команду (Јевтић 1991: 89). У престоницу је 5. маја 1941. године стигао митрополит скопски Јосиф, који је претходно избегао хапшење и могућу смрт од стране бугарских фашистичких власти. По доласку у Београд, као најстарији по чину међу архијерејима, преузео је дужност заменика утамниченог патријарха српског Гаврила. У тешким околностима окупације митрополит Јосиф обратио се верницима после свете литургије у Саборној цркви у Београду 1941. године речима које су остале дубоко упамћене у народном сећању: „Издржите часно, децо моја! Бог је са нама! Ова је сила кратког века!" (Џомић 2003а: 85).

Успостављањем немачке окупационе управе положај Српске православне цркве и њеног свештенства постао је изузетно тежак. Црквена јерархија била је изложена контролама, притисцима и ограничењима, док су бројни свештеници хапшени, испитивани и интернирани. Окупационе власти су свештенство често посматрале као потенцијално неопуздан елемент, што је доводило до превентивних хапшења, затварања и репресивних мера које су у неким случајевима завршавале и стрељањима.

Значајан број свештеника нашао се и у концентрационом логору на Бањици, основаном 5. јула 1941. године, који је постао једно од централних места страдања становништва окупираног Београда. Логор је формиран по моделу немачких концентрационих логора. Његова организација била је подељена на две управне целине: један део налазио се под контролом Специјалне полиције, док је други био у надлежности Гестапоа (Глишић 1970: 133). У Бањичком логору било је заточено пет свештеника из Београда: протојереј Милорад Павловић, парох у Жаркову (књига 8, број 21355), јереј Милутин Стојановић, парох у Баричу (књига 5, број 9861), јереј Живко Богдановић, парох у Гроцкој (књига 5, број 9379), јереј Драгољуб Јовановић (књига 4, број 4511) и јереј Милоје Николић (књига 8, број 20162) за које нема података из које су парохије. После пар месеци проведених у логору пуштени су на слободу.[1]

1 Историјски архив Београда (ИАБ), Уверење о заточеницима логора на Бањици за: Стојановић Милутина, Павловић Милорада, Богдановић Живка, Николић Милоја и Јовановић Драгољуба.

У концентрационом логору Бањица био је интерниран значајан број свештенослужитеља Српске православне цркве, чија је судбина у великом броју случајева имала трагичан исход. Многи од њих стрељани су на стратиштима у Јајинцима код Београда. Од укупно 86 заточених свештених лица, чак је 84 припадало Српској православној цркви, а међу њима су се налазили монаси различитих чинова (архимандрити, игумани, јеромонаси и монаси архиђакони), парохијски свештеници (протојереји, јереји и ђакони), као и професори богословије и вероучитељи.[2]

Посебан вид страдања током ратних година доживели су и свештеници који су, услед прогона у Независној Држави Хрватској (НДХ), били приморани да напусте своје парохије и уточиште потраже у Србији. Током 1941. године у Београд и друге делове Србије стигао је велики број избеглица, међу којима и значајан број свештенослужитеља Српске православне цркве. У првим месецима постојања НДХ свештеници су били изложени убиствима и прогону, а касније су, уз малобројне изузетке, затварани, протеривани и лишавани имовине, која је конфискована у корист државе.

Према подацима Светог архијерејског синода, на територији Србије и Баната налазило се укупно 599 избеглих и протераних парохијских свештеника. По доласку у Србију, они су распоређивани на упражњене парохије, у болнице, као помоћници архијерејским намесницима и старешинама храмова, као и на друга места где је постојала потреба за њиховом службом, посебно тамо где су дотадашњи пароси били оболели или одсутни (Јевтић 1991: 105).

Први транспорт свештеника, прогнаних из НДХ, стигао је на железничку станицу Топчидер у Београду 1. августа 1941. Дочекали су их из Комесаријата за избеглице (Ђурић 1997: 159).

Међутим, тешке последице прогона и злостављања које су многи претрпели пре доласка у Србију оставиле су дубоке трагове, па је известан број свештеника преминуо од последица мучења, исцрпљености и старости. Према подацима из званичних новина Српске патријаршије, током рата у Србији је преминуло око двадесетак прогнаних или избеглих свештеника. Само на простору Архиепископије београдско-карловачке живот су окончали епископ загребачки Доситеј (Васић) и петнаест свештеника: Стојан Тркуљић, Миланко Борић, Стојан Врањешевић, Георгије Недељковић, Љубомир Влачић, Данило Брзаковић, Јован Јевтић, Никола Скакић, Војислав Зоњић, Алекса Поповић, Никола Ерцеговац, Славко Вујасиновић (Ђурић 1997: 161), Бранко Вигњевић, Илија Вурдеља и Јован Чакшираш (Кокотовић 2004: 7). Имајући у виду да је рад црквене штампе био под немачком цензуром, оправдано се претпоставља да подаци о страдалим свештеницима нису потпуни. Допунске податке доноси и књига *Споменица православних свештеника*, у којој су забележена и имена протераних свештеника из Срема који су се упокојили у Београду: јереј Блажо Голубовић (*Споменица православних свештеника* 1960: 59), протојереј Бранко Иванић (*Споменица православних свештеника* 1960: 77) и јереј Момчило Нешић (*Споменица православних свештеника* 1960: 107).

2 ИАБ, Логор Бањица, Логораши, Књиге заточеника концентрационог логора Београд-Бањица 1941–1944, 33.

Тако су, поред свештеника који су страдали у директним репресивним акцијама окупационих власти и у логорима, тешку судбину доживели и они који су у Србију стигли као прогнаници, чије је страдање представљало још један важан сегмент укупних губитака свештенства Српске православне цркве током Другог светског рата.

САВЕЗНИЧКА БОМБАРДОВАЊА И РЕВОЛУЦИОНАРНИ ТЕРОР – СТРАДАЊЕ СВЕШТЕНСТВА 1943–1944.

Нова фаза страдања становништва, укључујући и припаднике свештенства Српске православне цркве на простору Архиепископије београдско-карловачке, наступила је током савезничких ваздушних напада 1944. године. Бомбардовања Београда, која су уследила у априлу, мају, јуну и септембру исте године, изазвала су велика разарања у граду и значајан број људских жртава. Поред стамбених четврти, оштећени су и поједини сакрални објекти, међу којима и Храм Светог Александра Невског и Богородичина црква у Земуну (*Кратки историјат храма,* 25. 4. 2020).

Посебно трагичне последице имало је бомбардовање на Васкрс, 16. априла 1944. године, када је живот изгубио свештеник Радомир Продановић заједно са члановима своје породице, страдавши током васкршњег ручка. Овај догађај представља један од примера страдања свештенослужитеља који су постали жртве ратних дејстава, а не директних репресивних мера окупационих власти.

Рођак страдалог свештеника Радомира Продановића, књижевник Миодраг Павловић, у својој књизи *Узурпатори неба* оставио је драгоцено сведочанство о његовом животу и трагичној погибији. Према Павловићевим наводима, Радомир Продановић завршио је Богословски факултет Српске православне цркве у Београду, где је и рукоположен, а потом је радио као професор веронауке у гимназији. Био је ожењен Милицом Радаковић, рођаком аутора, са којом је добио сина Душана, а породица је живела у заједничком домаћинству са женином родитељима и сестром.

О трагичним околностима страдања породице Павловић сведочи следећим речима:

> На знак узбуне, 16. априла 1944. оставили су васкршњи ручак и сишли у подрум. После неког времена моја мајка је чула од људи који су бежали из бомбардованог дела града да су на улазу у Улицу Страхињића Бана пале разорне бомбе. Отишла је тамо да види да није неко наш погинуо. Видела је да је зграда где су живели Радаковићи и Продановићи цела. Позивала их је, али нико се није јављао. Вратила се кући уплашена што их нема. […] Многе куће и зграде су срушене а њихова је остала цела, иако је била погођена бомбом која је експлодирала у подруму. Сви погинули су били извучени из подрума и изложени пред зградом на Улици Страхињића Бана. Иако су били карбонизовани од дејства бомбе могли су се распознати. Погинули су свих шесторо: тетка Љубица, теча Лазо, Вукица, Милица, Радомир и мали Душан. У оба стана није ништа поломљено од детонације, чак ни једна чаша није напрсла, ни једно васкршње јаје није искочило из кристалне чиније на столу. Да су остали да седе за столом преживели би ту катастрофу (Павловић 2000: 59).

Истовремено, архивска грађа указује и на извесна неслагања у каснијим подацима о околностима његове смрти. У Архиву Светог архијерејског синода Српске православне цркве забележено је да је „ђакон Радомир Продановић, катихета из Београда, Архиепископија београдско-карловачка, убијен од комуниста у новембру 1944. године".[3] Међутим, остаје нејасно на основу којих података је после рата Комисији Српске православне цркве достављена информација да је Продановић страдао од комуниста у јесен 1944. године, што упућује на неопходност критичког приступа изворима и упоредну анализу архивске грађе.

Истог дана, 16. априла 1944. године, током савезничког бомбардовања, у свом дому је живот изгубио и протојерej Братислав Маринковић, београдски парох, у педесетој години живота. Његова смрт забележена је у Матичној књизи умрлих Храма Светог Александра Невског за 1944. годину под редним бројем 79 (Пауновић 2020: 79). У истим околностима страдао је и црквењак Ђула Ђукић, чије је име уписано у исту матичну књигу под бројем 137 (Пауновић 2020: 137). Током борби за ослобођење Београда у октобру 1944. године оштећени су и поједини храмови, међу којима Мали храм Светог Саве, као и Храм Светог Георгија на Чукарици, што је представљало наставак разарања сакралних објеката започетог током ратних година.

Посебну категорију страдалих представљали су свештеници који су у ратним и револуционарним околностима били означени као „народни непријатељи", што је у појединим случајевима доводило до њихове насилне смрти. У атмосфери идеолошких и политичких обрачуна, такве квалификације често су имале тежину коначне осуде. У том контексту треба сагледати и трагичне судбине јеромонаха Емилијана (Бановачког) и јереја Бранислава Марковића.

1. 1. Мученичка смрт јеромонаха Емилијана (Бановачког), игумана Манастира Рајиновац

Јеромонах Емилијан (Бановачки), старешина Манастира Рајиновац, потицао је из Срема, где је рођен 1907. године. О његовом животу сачувано је мало података, а највише се зна о околностима његовог мученичког страдања. На дужност игумана манастира Рајиновац постављен је 1943. године, након упокојења игумана Данила. Манастир Рајиновац, посвећен Рођењу Пресвете Богородице, налази се у атару села Бегаљице, у близини Гроцке, и припада Архиепископији београдско-карловачкој.

Током Другог светског рата Манастир и његово монаштво претрпели су тешка страдања, што је била судбина и многих других српских манастира и храмова у ратним условима. Партизанска група која је у Грочанском округу формирала своју јединицу већ у раним месецима рата оптужила је игумана Емилијана за сарадњу са припадницима Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО). Једне вечери припадници те јединице изненада су упали у манастир, понашајући се грубо и насилно. Када их је игуман укорио због таквог понашања, ухапсили су га под оптужбом да пружа отпор, опљачкали Манастир и запалили конак подигнут 1910. године.

Оца Емилијана су потом силом извели из манастира и одвели у оближње село Пударци, где су га, након тешког мучења, убили. Његово тело је сахрањено

3 Архив Светог синода Српске Православне Цркве (АСин СПЦ), кутија 1, Списак страдалих свештеника.

на манастирском гробљу, а у народном памћењу остао је запамћен као добар духовник и човек. Мученички је пострадао 1943. године.[4]

У архивској грађи пронађен је документ под насловом „Извештај Комунистичке партије Југославије Грочанског среза", упућен 2. септембра 1943. године Окружном комитету КПЈ у Младеновцу, који се односи на активности партизанских јединица у Манастиру Рајиновац и околним местима. У извештају надлежни Д. Милићевић Вучко наводи да се његова чета 30. септембра одморила у Дражњу, након чега се око 14 часова упутила ка Бегаљици. Даље се у извештају описују акције појединих јединица:

> Прва чета ишла у општину и разјурила оружану стражу; а Друга чета напала на манастир Раиновац – старешина манастира давао отпора, запаљена је зграда и калуђер се предао кад је морао да изгоре; III чета ишла у Пударце и ликвидирала Живка Недељковића бив. Км.[5]

У *Грочанској хроници* Тома Расулић, један од учесника догађаја, износи своје виђење у духу тадашњег идеолошког оквира, наводећи да је у манастиру пронађено оружје и четничка архива, те да су калуђер и још једно лице доведени у Пударце, где су им „изречене најстроже казне" (Пилиповић 2024: 84).

Према једном од извора, у октобру 1943. године Манастир Рајиновац изненада је нападнут од стране јединице Народноослободилачке војске. Приликом упада, нападачи су започели паљбу на манастирски конак, у којем су се у том тренутку налазили манастирски радници и послужитељи, предвођени игуманом Емилијаном. Услед снажне пуцњаве, присутни су се уплашили и закључали улазна врата конака. Нападачи су се представили као партизани и борци против фашизма, захтевајући да им се преда наводни четнички одред за који су тврдили да се налази у манастиру и да са њим сарађује игуман. Један од радника објаснио је да у манастиру нема никаквих војних јединица, већ само радника и манастирског особља.

Како ни игуман ни послушници нису пристали да изађу из конака, нападачи су донели сламу, поставили је око зграде и запалили је. Суочени са пожаром, отац Емилијан и остали су изашли напоље, након чега су сви били везани жицом. После претреса и малтретирања, око четрдесет манастирских радника пуштено је кућама, док је игуман Емилијан задржан и одведен према селу Пударци. Према сведочењима, током пута је подвргнут тешком мучењу – „одсекли су му уши и нос, на челу урезали крст, уз још неколико убода по телу, а потом „код места званог 'Мала чесма' скинули голог и заклали" (Никитовић 1999: 16). Његово унакажено тело мештани су пронашли наредног дана и, по наређењу извршилаца злочина, сахранили без верског обреда и обележја. У нападу је манастир опустошен, а пожаром су уништени архива и библиотека. Према појединим сведочењима, ову групу предводили су Дража Марковић и Божидарка Дамњановић Кика, док је истраживач Милета Симић забележио и да је игуман Емилијан у једном тренутку покушао да побегне кроз прозор, али је

4 Приватна архива Александра Аздејковића, Сведочење игуманије Минодоре (Томић), настојатељице манастира Рајиновац, 20. августа 2015. године.

5 Архив Србије (АС), Ђ-9, Окружни комитет КПЈ Младеновац, ОКМ-2-279. Извештај Комунистичке партије Југославије Грочанског среза.

ухваћен и додатно злостављан – „чупали су му браду и косу", „ударали га кундацима", „цепали му мантију" и „јахали га око манастира". После свих мучења одвели су га недалеко од Манастира и убили. У извештају Светог архијерејског синода Светом архијерејском сабору СПЦ о раду од 1941. до 1947. наводи се да је јеромонах Емилијан убијен 1943. у Манастиру Рајиновац (Џомић 2003б: 111).

Према усменом сведочењу Живорада Јовановића, чији је отац Миливоје из Бегаљице, био очевидац догађаја 1943. године, изведени су игуман Емилијан Бановачки и јерођакон Јован Орељников, млади монах руског порекла. Задржани су и испитивани под оптужбом да помажу четницима, што је игуман одбацио истичући да је Манастир свакоме пружао само хришћанску милостињу. Остали присутни су потом пуштени, док су игуман и јерођакон одведени. Током спровођења игуман је био изложен тешком физичком злостављању и исцрпљивању. Након вести да се у близини налази четнички одред, јерођакон Јован је претучен и остављен, док је игуман одведен у манастирску шуму, где је убијен на месту познатом као „Чесмица". Потом су се нападачи повукли у правцу села Пударци.

Према усменом сведочењу, мештани су у страху од одмазде оклевали да преузму тело убијеног игумана Емилијана, али је Димитрије Велашевић, као најстарији и најугледнији међу њима, одлучио да сâм ризикује. У зору је запрегао волове, отишао до места страдања, преузео тело и довезао га у манастир, где је истог јутра тајно сахрањено. У првим данима није се ни знало да је игуман сахрањен у манастиру, а касније су нове власти забраниле опело, помен и обележавање гроба.[6]

На страдање Манастира Рајиновац реаговали су и припадници Југословенске војске у отаџбини, који су настојали да покрену његову обнову након разарања. Према извештају генерала Недића из јануара 1944. године, помиње се официр ЈВуО, капетан Живан Лазовић, који је од локалног становништва захтевао да учествује у обнови манастирског комплекса, али због ратних дејстава ово није спроведено у дело.[7]

Монашки живот је, ипак, након рата постепено обновљен, али је истовремено, манастир 1945. године остао без своје имовине, пошто су му одузети „сва земља и шума", а већ наредне године конфисковане су и манастирске матичне књиге.

Због страха и сталног надзора Одељења за заштиту народа (ОЗНА), манастирска управа дуго није смела да постави крст нити било какво обележје на гробу игумана Емилијана. Као једино скромно обележје, на месту његовог погребења засађена је трешња, за коју су знали само монаси и најужи круг људи у манастиру. Много година касније подигнут је дрвени крст, али је временом иструлио, а нови није постављен, тако да је, након што је и трешња пропала и била уклоњена, тачно место сахране многострадалог игумана временом изгубљено.

Игуман Емилијан имао је сестру која је живела у Београду и која је годинама долазила у Манастир Рајиновац да посећује његов гроб, све до своје смрти. Данас се на манастирском гробљу налази спомен-обележје са именом јеромонаха Емилијана Бановачког, али се његови посмртни остаци не налазе на том месту, већ у његовој непосредној близини.

---

6 Приватна архива Александра Аздејковића, Сведочење Живорада Јовановића из Бегаљице, 31. децембра 2024. године.

7 Војни Архив (ВА), НДА, кутија 91, документ 674-1.

Јерођакон Јован Орељников такође није смео да остане у манастиру, јер се плашио да би, као сведок злочина у Манастиру Рајиновац, могао бити ухапшен и ликвидиран уколико би ОЗНА сазнала да је преживео. Уз помоћ добротвора успео је да емигрира у Сједињене Америчке Државе.[8]

Сећање на јерођакона Јована и игумана Емилијана остало је трајно присутно у породичним и локалним предањима, где су памћени као побожни и страдални духовници, а истовремено се у тим сведочењима истиче да су у појединим местима у околини Београда управо локалне комунистичке власти и органи безбедности спроводили најоштрије мере према свештенству и верницима.

1. 2. Јереј Бранислав Марковић – страдање умчарског пароха 1943. године

Јереј Бранислав Марковић служио је као парох у Умчарима при Храму Успења Пресвете Богородице. Рођен је 1904. године у Пожаревцу, а Богословију је завршио у Призрену 1926. године (Бован 2007: 421). На парохију у Умчарима постављен је 1938. године.[9]

Током ратних година јереј Бранислав Марковић остао је у својој парохији у Умчарима, где је обављао редовну свештеничку службу. Није учествовао у војним акцијама нити је био формално укључен у било какве оружане организације. Ипак, у разговорима са појединим мештанима јавно је износио своје ставове, изражавајући наклоност према Југословенској војсци у отаџбини и критички однос према комунистичком покрету, као и неслагање са одласком српске омладине у партизанске јединице.

Према сведочењима, неко из Умчара пријавио је партизанима да је свештеник Бранко наводно присталица четника и да подстиче народ да им се придружи. У јесен 1943. године група партизана упала је у порту храма, где се налазио парохијски дом у коме је живео са породицом. Када их је угледао кроз прозор, покушао је да изађе на задња врата куће, свестан да је под оптужбом која је раније коштала живота игумана Емилијана из Манастира Рајиновац. Страхујући за безбедност своје деце, намеравао је да се удаљи од куће, како би, уколико дође до најгорег, страдао далеко од њихових очију.

Међутим, нападачи су га пресрели на излазу, оборили и почели да туку и вређају. У покушају да се одбрани, дохватио је секиру која је стајала поред врата и ранио једног од њих у ногу. Након тога су му одузели оружје и усмртили га, оставивши његово тело унакажено поред куће, пред очима супруге и деце. Догађај је, према сведочењима, посматрао и један мештанин који је живео преко пута храма, а његова кћерка је касније више пута говорила свештеницима о трагедији коју је као четрнаестогодишња девојчица видела кроз прозор. У тренутку страдања, отац Бранислав имао је 39 година (Бован 2007: 421). Страдање јереја Бранислава Марковића догодило се 30. октобра 1943. године. Већ наредног дана, Црквеноопштински одбор одржао је седницу на којој је донета одлука да се сахрани у порти

8 Приватна архива Александра Аздејковића, *Сведочење Живорада Јовановића из Бегаљице*, 31. децембра 2024. године.

9 Приватна архива Александра Аздејковића, *Сведочење свештеника Дејана Тодоровића из Умчара*, 9. јануара 2025. године.

Храма Успења Пресвете Богородице у Умчарима, уз напомену да се по окончању рата његови посмртни остаци евентуално пренесу на сеоско гробље. Међутим, након ослобођења није било воље да се гроб мученички страдалог свештеника помера, те је остао да почива у порти храма у коме је служио.

У контексту страдања игумана Емилијана и каснијег убиства јереја Бранислава Марковића, у народном сећању посебно место заузима име Светозара Милићевића из Дражња, који је међу мештанима важио за истакнутог комунисту и човека од кога се страховало. Према сведочењима, управо је он био међу онима који су учествовали у упаду у Манастир Рајиновац и убиству игумана Емилијана 1943. године.[10] У локалним предањима остао је упамћен као један од носилаца репресивних акција које су обележиле страдање свештенства и појединих мештана у грочанском крају. [11]

Прегледом црквене архиве у Умчарима није пронађена готово никаква документација о свештенику Бранislаву Марковићу, нити његова фотографија. Једини траг представља запис у записнику седнице црквеног одбора који бележи одлуку о његовој сахрани поред храма. У архиви се чува и стари Летопис у коме су пажљиво описани догађаји из ранијих периода, али су странице које се односе на време Другог светског рата поцепане, што додатно отежава реконструкцију догађаја и указује на могућност намерног уклањања трагова из тог раздобља.[12]

Прегледом спискова жртава Државне комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944. Министарства правде Републике Србије, пронађено је име Бранка Марковића. Комисија је дошла до података на основу Архива града Београда АГБ, грађа: Списи НОО среза Грочанског, где стоји да је Бранко Марковић, свештеник из Умчара рођен 1900. страдао по ослобођењу, место страдања: А-непознато, стаус: нестао. Квалификација: није наведено.[13] Постоје индиције да су појединi органи нове власти након ослобођења настојали да прикрију или замагле трагове извршених убистава. У појединим документима ОЗНЕ јавља се термин „законспирисати", што указује на свесну праксу прикривања одређених података. Приликом пописивања ликвидираних лица, подаци су неретко уношени на основу непотпуних или површних сазнања.

Тако је у једном документу Народноослободилачког одбора у Гроцкој забележен само надимак свештеника, по коме је био познат у народу, док његово пуно име није наведено. Наведена година рођења није прецизна и делује као да је унета приближно. Као статус стоји „нестао", иако је познато да је сахрањен поред храма. Посебно је упадљиво да у рубрици „квалификација" нема никаквог уписа, док се код многих других лица у истој документацији наводе одреднице попут „шпијун", „сарадник ЈВуО", „љотићевац", „народни непријатељ" или „противник Комунистичке партије".

---

10 Приватна архива Александра Аздејковића, *Сведочење свештеника Драгана Павловића из Београда*, 9. јануара 2025. године.

11 Приватна архива Александра Аздејковића, *Сведочење Живорада Јовановића из Бегаљице*, 31. децембра 2024. године.

12 Приватна архива Александра Аздејковића, *Сведочење свештеника Дејана Тодоровића из Умчара*, 9. јануара 2025. године.

13 Архив Државне комисије за тајне гробнице стрељаних после 12. септембра 1944. године, Регистар жртава, РКТГ-17566.

Ови пропусти указују на недоследности и површност у раду ОЗНЕ приликом послератног пописивања такозваних „народних непријатеља". Увид у архивску грађу показује да сличне грешке у личним подацима нису изузетак, већ појава која се понавља у случајевима бројних страдалих грађана.

Тек након протека више година од завршетка Другог светског рата, у *Летопису Храма Успења Пресвете Богородице* у Умчарима забележено је име страдалог свештеника, при чему је наведено његово пуно и право име – Бранислав Марковић. Овај каснији упис представља један од ретких писаних трагова који потврђује његов идентитет у црквеној документацији (*Храм Успења Пресвете Богородице у Умчарима,* 21. 3. 2016).

По окончању рата, Свети архијерејски синод образовао је посебну комисију са задатком да евидентира страдало свештенство Српске православне цркве. У оквиру те документације, у картон страдалих унета је и белешка о свештенику Браниславу Марковићу, пароху Друге умчарске парохије, уз напомену: „Убијен од партизана".[14]

Судбина јереја Бранислава Марковића сведочи о положају свештенства у условима ратних и револуционарних обрачуна, у којима су идеолошке квалификације често замењивале смртну пресуду. Иако архивска грађа остаје непотпуна и делимично противречна, црквена документација и локално памћење омогућавају да се његова судбина сагледа као део ширег страдања свештенства Архиепископије београдско-карловачке током Другог светског рата.

ЗАКЉУЧАК

Страдање свештенства Српске православне цркве на територији Архиепископије београдско-карловачке током Другог светског рата показује вишеслојност насиља које је погађало престоницу: од непосредне погибије у априлском бомбардовању 1941. и савезничким нападима 1944. године, преко систематске окупационе контроле, хапшења и интернирања, до идеолошких обрачуна унутар локалних средина који су у појединим случајевима водили ка свирепим убиствима. Судбине страдалих у бомбардовањима код појединих храмова, заточење патријарха Гаврила, присуство свештеника у логору Бањица и стрељања на стратиштима попут Јајинаца, као и долазак прогнаног свештенства из НДХ, сведоче да је црква у ратном Београду деловала под сталним притиском власти и околности које су се брзо мењале, али су имале заједничку црту: тежњу ка контроли и дисциплиновању свештенства као друштвено утицајне групе.

Истовремено, студије случаја јеромонаха Емилијана (Бановачког) и јереја Бранислава Марковића показују да су поједини духовници постајали жртве деловања нове револуционарне власти у настајању, у којима су оптужбе и идеолошке етикете добијале тежину пресуде. Ове трагедије прати и уочљива послератна празнина у изворима: оштећени или непотпуни летописи, одсуство фотографија, недоследности у евиденцијама и неслагања у личним подацима, што упућује

14 АСин. СПЦ, Картони страдалих свештеника Архиепископије београдско-карловачке, II 11.

на потребу критичког рада са грађом и упоредног читања различитих сведочанстава. Истраживање страдања, стога, не подразумева само утврђивање броја жртава, већ и анализу начина на који су трагови насиља у појединим случајевима потискивани или недовољно документовани. Ипак, упркос таквим ограничењима, црквено и породично памћење, као и делимично очувана документација, омогућавају да се страдање свештенства сагледа као значајан сегмент историје Архиепископије београдско-карловачке током Другог светског рата.

ИЗВОРИ

Архив Државне комисије за тајне гробнице стрељаних после 12. септембра 1944. године, Регистар жртава, РКТГ-17566.

Архив Синода Српске православне цркве, Картони страдалих свештеника Архиепископије београдско-карловачке.

Архив Синода Српске православне цркве, Списак страдалих свештеника.

Архив Србије (АС), Ђ-9, Окружни комитет КПЈ Младеновац, ОКМ-2-279. Извештај Комунистичке партије Југославије Грочанског среза.

Војни Архив, НДА, кутија 91, документ 674-1.

Историјски архив Београда, Уверење о заточеницима логора на Бањици за: Стојановић Милутина, Павловић Милорада, Богдановић Живка, Николић Милоја и Јовановић Драгољуба.

Историјски архив Београда, Логор Бањица, Логораши, Књиге заточеника концентрационог логора Београд-Бањица 1941–1944.

Приватна архива Александра Аздејковића, *Сведочење игуманије Минодоре (Томић), настојатељице манастира Рајиновац*, 20. августа 2015. године.

Приватна архива Александра Аздејковића, *Сведочење Живорада Јовановића из Бегаљице*, 31. децембра 2024. године.

Приватна архива Александра Аздејковића, *Сведочење свештеника Дејана Тодоровића из Умчара*, 9. јануара 2025. године.

Приватна архива Александра Аздејковића, *Сведочење свештеника Драгана Павловића из Београда*, 9. јануара 2025. године.

Историјски архив Београда, Уверење о заточеницима логора на Бањици за: Стојановић Милутина, Павловић Милорада, Богдановић Живка, Николић Милоја и Јовановић Драгољуба.

Историјски архив Београда, Логор Бањица, Логораши, Књиге заточеника концентрационог логора Београд-Бањица 1941–1944.

ЛИТЕРАТУРА

Бован 2007: Владмир Бован. *Призренска богословија*. Ниш: Српска православна богословија Светог Кирила и Методија у Призрену – привремено у Нишу.

Глишић 1970: Венцеслав Глишић. *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1945*. Београд: Рад.

Ђурић 1997: Вељко Ђурић. *Голгота Српске Православне Цркве 1941–1945*. Београд: Народна књига.

Јевтић 1991. Атанасије Јевтић. „Документа Српска Црква у Другом светском рату, Из архива Св. Архијерејског Синода Српске Православне Цркве". *Зборник Сербиа и коментари за 1990/1991.* Београд: Задужбина Милоша Црњанског.

Кокотовић 2024: Будимир Кокотовић. *Свети Свештеномученици горњокарловачки.* Београд–Карловац: Мартириа.

Миахиловић 1941. Милован Миахиловић. *Летопис Вазнесењске Цркве у Београду*. <http://crkvavaznesenjagospodnje.rs/>. [24. 9. 2017].

Никитовић 1999: Арсеније Никитовић. *Манастир Рајиновац*. Београд: Штампарија Српске патријаршије.

Споменица православних свештеника 1941–1945 1960. Београд: Савез удружења православног свештенства ФНРЈ.

Павловић 2000: Миодраг Павловић. *Узурпатори неба*. Нови Сад: Прометеј.

Пауновић 2020: Тијана Пауновић. *Жртве англоамеричких бомбардовања Београда 1944. године*. Београд: Музеј жртава геноцида.

Пилиповић 2024: Радован Пилиповић. *Манастир Рајиновац*. Београд: Издавачка фондација Архиепископије београдско-карловачке.

Умчари Село 2016: „Храм Успења Пресвете Богородице у Умчарима". Facebook, 21. 3. 2016. <https://www.facebook.com/umcarci/posts/ >. [15. 1. 2025].

Храм Светог Александра Невског, 2020: *Кратки историјат храма.* <https://невскихрам.срб/историјат-градње-храма>. [25. 1. 2025].

Џомић 2003: Велибор Џомић. *Страдање Српске цркве од комуниста*, 1–2. Цетиње: Светигора.

Ena S. MIRKOVIĆ
Aleksandar M. AZDEJKOVIĆ

"ENDURE WITH HONOR": THE CLERGY OF THE ARCHBISHOPRIC OF BELGRADE-KARLOVCI BETWEEN BOMBS, CAMPS, AND EXTRAJUDICIAL EXECUTIONS (1941–1944)

Summary

This paper examines the suffering of the clergy of the Serbian Orthodox Church within the territory of the Archbishopric of Belgrade-Karlovci during the Second World War. The aim of the study is to analyse the complex position of the clergy under conditions of wartime destruction, occupation repression, and revolutionary violence. The research is based on the analysis of archival materials, church documentation, parish chronicles, memoir sources, and recorded oral testimonies, with a critical comparison of data from different sources.

The findings indicate that the clergy were exposed to multiple forms of persecution and suffering. Some perished during the German bombing of Belgrade in April 1941 and the Allied air raids of 1944, while others were subjected to arrest, imprisonment, and internment in camps such as Banjica. A significant number of clergy members also faced ideological accusations and were executed without trial in the context of revolutionary purges.

Special attention is given to the case studies of Hieromonk Emilijan (Banovački), abbot of the Monastery of Rajinovac, and Priest Branislav Marković of Umčari. Their tragic fates illustrate the mechanisms of local ideological conflicts and extrajudicial executions that marked the final years of the war and the immediate post-war period. The study concludes that the suffering of the clergy represents an important indicator of the position of the Church within the Archbishopric of Belgrade-Karlovci in the context of occupation, wartime devastation, and ideological conflicts.

Keywords: Serbian Orthodox Church, Archbishopric of Belgrade-Karlovci, Second World War, clergy, repression, Hieromonk Emilijan, Priest Branislav Marković.

Рад је предат 28. фебруара 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 316.75:930(497.1)
323.1(=163.41)(497.115)
94(497.115)
323(497.115)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-60173

Прегледни рад

*Драгољуб Г. МАНДИЋ**
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју

ИДЕОЛОШКА СТИГМАТИЗАЦИЈА НАУКЕ. СЛУЧАЈ *КЊИГЕ О КОСОВУ* ДИМИТРИЈА БОГДАНОВИЋА

Апстракт: Идеолошка оптерећеност представљала је једну од највећих мана историографије из времена социјалистичке Југославије. Строга контрола владајуће партије била је главни разлог што су многе важне теме биле неадекватно обрађиване или чак у потпуности избегаване. Стога се током осамдесетих година, након смрти Јосипа Броза, појавио велики број разнородних књига које су изазивале контроверзе како у партијским тако и у научним круговима. Међу њима спада и *Књига о Косову* академика Димитрија Богдановића, која је потом, као и њен аутор, доживела велики број политички мотивисаних напада. Поред анализе књиге, у раду ћемо реконструисати контекст у којем је она настала, мотив аутора да се позабави датом темом и реакцијама које је изазвало њено објављивање. Рад је заснован на изворима у виду штампе и сведочанстава савременика, као и на релевантној научној литератури.

Кључне речи: Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, идеологија, репресија, историографија, комунизам.

УВОД

Свеопшта криза која је социјалистичку Југославију задесила осамдесетих година прошлог века довела је до тога да историја оптерећује политику, а политика историографију. То је нарочито било видљиво у случају Косова, где је ситуација од 1981. и избијања албанске побуне била све напетија, што је у извесној мери утицало на појаву одређеног броја књига које су се на различите начине бавиле прошлошћу овог подручја. *Насиље над албанском револуцијом* Панајота Пљакуа, *Сукоби на Косову* Спасоја Ђаковића, *Афирмација албанске националности у Југославији и сталинистички национализам и иредентизам у Албанији* Хајредина Хоџе, *Контрареволуција на Косову* Мухамеда Кешетовића, као и *Албанци* која је објединила радове 12 аутора,[1]

* ORCID 0009-0009-5655-935X, dragoljub.mandic997@gmail.com

1 Аутори књиге били су Франческо Алтимари, Хакиф Бајрами, Димитрије Богдановић, Зекериа Цана, Јахја Дранколи, Хајредин Хоџа, Душан Нечак, Албина Нечак Лук, Шукри Рахими, Скендер Ризај, Јанез Станич, Дрита Статовци и Александар Стипчевић. Према сведочанству Димитрија Богдановића, укључивање његовог чланка „Косово у светлу историје албанско-јужнословенских односа", претходно објављеног 1982. у часопису *Савременик*, представљало је „чисту политичку злоупотребу", јер је требало да послужи као маска објективности за поглавља других аутора

само су неке од књига које су у то време привлачиле пажњу јавности (З. Симић 1985: 16–18; Мишовић 1985: 34). Посебно је под лупом научне јавности била књига *Албанци*, критикована због националистичких ставова и ниског степена научности појединих аутора. Међутим, они се по томе нису битно разликовали од највећег дела историографије на Косову. У томе су се највише истицали Али Хадри, професор Филозофског факултета у Приштини, директор Завода за историју Косова и члан Академије наука и уметности Косова, као и Скендер Ризај, такође професор Филозофског факултета у Приштини и председник Друштва историчара Косова. На њихово штетно деловање први је указао њихов универзитетски колега Хасан Калеши, упозоравајући да Хадри и Ризај износе „очигледне фалсификате историјске прошлости", међу којима је и тврдња да велике сеобе Срба под патријархом Арсенијем Чарнојевићем уопште није ни било (Николић 2003: 169–170).

Калешијево упозорење није имало никаквог одјека. Штавише, Ризај је убрзо изабран за шефа Одсека за историју на приштинском Филозофском факултету, док је Хадри крајем 1980. године предложен за награду АВНОЈ-а, при чему је у образложењу стајало да је, „ослањајући се на марксистичку мисао, што његовим делима даје изузетну важност", успео да објави многобројне радове од „изванредног научног интереса" и наметне се као један од најистакнутијих албанолога и историчара НОР-а (Николић 2003: 170). Овакав однос према Хадрију и Ризају подстицао је квазинаучно деловање и код других албанских историчара са Косова, а које се односило на читав низ важних питања, почев од етногенезе и илирског порекла Албанаца па до конференције у Бујану. Да је тумачење ових питања било далеко од научних стандарда, свесни су били и појединци који су чврсто били „на линији" владајуће партије, па је тако у фебруару 1985. године коментатор *НИН*-а, Звонко Симић, као највреднију од свих књига, препоручивао *Србију и Арбанију* Димитрија Туцовића (Николић 2003: 171–176).

Међу онима који су указивали на псеудоисторијске испаде албанских историчара са Косова био је и академик Димитрије Богдановић, који је у извештају са научног скупа поводом 650. годишњице Манастира Дечани, објављеном 15. октобра 1985. у *Књижевним новинама*,[2] описао проблематично излагање Скендера Ризаја. Поред незаобилазних тврдњи у вези за етногенезом Албанаца, Ризај је том приликом „изјавио ни мање ни више него да су Срби 'турског порекла', из области северно од Кавказа досељени на Балкан и тек успут славизирани" (Богдановић 1985а: 6). Иако су ови националистички ставови били толико радикални „у порицању и претурању резултата историјске науке о Балкану, српском народу и Албанцима, да би се историја света, а не само Балкана, морала поново писати у читавом свом распону од праисторије до наших дана када би се макар један ваљани аргумент нашао њима у прилог" (Богдановић 1985а: 6), Ризај због њих није сносио никакве последице.

која су представљала историјски фалсификат и великоалбански национализам. Наиме, када је 27. априла 1983. године давао сагласност Цанкарјевој заложби за учешће у стварању ове књиге, Богдановић је изразио наду да ће се његов рад наћи „у озбиљном и одговорном друштву", што се за ауторе попут Хоџе и Ризаја никако не може рећи (Р. П. 1984: 12; Поповић 1985: 11).

2 Извештај је првобитно писан за *Политику*, али је уредништво овог дневног листа одбило да га објави (Bogdanović 1986a: 31).

Међутим, када се свега неколико месеци касније појавила Богдановићева *Књиīа о Косову*, која је према научним критеријумима превазилазила већину историографских дела која су се на исту тему појављивала у то време, против ње је из партијских и академских кругова покренута жестока кампања, која је врло брзо превазишла оквир научне полемике.

„ПРЕЋУТКУЈЕ СЕ НЕ САМО ГЕНОЦИД НАШИХ ДАНА НЕГО И ГЕНОЦИД ПРОШЛИХ ВРЕМЕНА"

Академик Димитрије Богдановић (1930–1986) важио је за једног од највећих стручњака за средњовековну српску културу. По образовању теолог и правник, Богдановић је био свестрани истраживач светског угледа, било да се посматра као теолог, филолог, историчар цркве, средњовековне књижевности и права, археограф, палеограф или преводилац са грчког и старог српског језика. Поред великог броја научних радова, преведених и приређених књига, поглавља у *Историји Црне Горе* и *Историји срīскоī народа*, те студија и монографија, међу којима је највећи одјек имала обимна књига *Јован Лествичник у византиīнскоī и сīароī срīскоī књижевносīи*, Димитрије Богдановић је истовремено био и храбар критичар ондашњих политичких збивања у Југославији (Самарџић 1994: 221–227; Суботин Голубовић 1997: 7–39). Под утицајем провале албанског национализма који је током побуне 1981. године довео, између осталог, и до пађења конака Пећке патријаршије, а потом и до хроничног насиља и принудног исељавања српског становништва са Косова (Ристановић 2020: 181–203, 328–366), Богдановић је препознао потребу за научним преиспитивањем историје српско-албанских односа на овој територији. „Том послу је пришао разгневљен дугим ћутањем оних који су били првопозвани да јавно огласе каква се несрећа спрема на том за нас судбоносном подручју", писао је у својим дневницима Дејан Медаковић (2021: 748–74). Према сопственом признању, Богдановића је запањила „мера релативизовања ових односа у којој се изгубила свест да је српски народ на Косову и Метохији свој на своме, те да је његова савремена ситуација резултат једнога дугог, двестагодишњег насиља над њим: прогона истеривања, физичког и културног уништавања" (Bogdanović 1986a: 93–94). Сматрао је да су политичка збивања на Косову открила огромну празнину у познавању српско-албанских односа, и то не само када је реч о ширим слојевима народа, него и код уског круга носилаца власти који, у недостатку поузданих историјских знања, нису били кадри да схвате комплексност „савремених појава које се морају објаснити да би се могле разрешити на најбољи начин" (Батаковић 1986: 1). Имајући у виду да су знања о Косову и српско-албанским односима била „погибељно оскудна", због чега су многи тражили ослонац у епским стиховима, фразама, паролама и мистификацијама које су временом постале аксиом, мотив Димитрија Богдановића да се научно позабави овим питањем сводио се на то да јавности пружи „поуздану историографску информацију, да би се проблем упознао у његовим правим мерама и да бисмо се као народ и као вишенационална заједница одбранили од замењених теза и мистификација, од полуистина и неоснованих комплекса који нам се управо из тих извора методично подмећу" (Bogdanović 1986a: 53; Батаковић 1986: 18).

Према сопственом признању, Богдановић се за питање Косова интересовао преко тридесет година. Још током педесетих година, као студент Правног факултета у Београду, бавио се дипломатском историјом српско-албанских односа и питањем разграничења 1913. године, те је у вези са тим изучавао архивску грађу и релевантну научну литературу (Bogdanović 1986a: 96). Иако је научну афирмацију стекао проучавајући друге области, Богдановић се, као познавалац српско-албанских односа на Косову, први пут представио огледом „Косово у светлу историје албанско-јужнословенских односа", објављеном 1982. у часопису *Савременик*. Увиђајући да албански национализам у прилог својих захтева, поред демографских истиче и историјске аргументе, Богдановић је у овом огледу покушао да их оспори, почев од питања етногенезе и „илирске" тезе па до догађаја из 20. века. Том приликом је указао на комплексност односа између Албанаца и јужних Словена, пре свега Срба, који су били складни све до краја 17. и почетком 18. века, када албански упади добијају карактер трајне и масовне колонизације, праћене исламизацијом, асимилацијом и суровим насиљем које се наставило и током наредних векова. Стога је у закључку навео да је право српског, црногорског и македонског народа да живи на својој земљи оспорено трајним насиљем, истакавши да оно има „по свим обележјима и размерама карактер геноцида" (Bogdanović 1982: 523–536).

Иако је овај преглед јужнословенско-албанских односа касније инкорпориран у контроверзну књигу *Албанци*, он је истовремено најавио *Књигу о Косову* коју је Димитрије Богдановић почео да пише 1983. године. Књигу је требало да објави Издавачка радна организација „Светозар Марковић", која је то 16. фебруара 1984. и обзнанила рекламом на страницама *Политике*. Међутим, већ наредног дана је у истом листу пренета изјава Радивоја Цветићанина, извршног секретара Председништва ЦК СК Србије, који је изразио сумњу да књигу, која ће попунити „недостатак историографских истраживања високе амбициозности", може написати аутор „који је о Косову иначе писао са неприхватљивих или крајње проблематичних позиција" (*Политика*, 16. фебруар 1984: 16; Саратлић 1984: 10; Bogdanović 1986a: 93). Цветићанинова оптужба да је Богдановић у *Савременику* писао како су односи Срба и Албанаца на Косову „кроз историју до данас свагда били душмански", иако неоснована, очигледно је била довољан разлог да „Светозар Марковић" одустане од читавог посла, а да књига, иако непрочитана, заједно са аутором, буде политички жигосана (Саратлић 1984: 10; Bogdanović 1986a: 1).

Међутим, Богдановић је *Књигу о Косову* поново најавио у интервјуу Радовану Поповићу, објављеном 1. јануара 1985. у *Књижевним новинама*. Том приликом је истакао да је у њој „разрадио, аргументовао и до наших дана довео" своје виђење стања на Косову, чију је скицу, претходно, објавио у *Савременику* (Поповић 1985: 10). Такође, Богдановић је на неки начин и наговестио шта би читаоци могли очекивати од ове књиге:

> Ако се стварима прилази исторично, онда се зна, а ја то и кажем, да су односи Срба и Албанаца пролазили кроз веома противречне фазе, при чему је однос симбиозе, доброг суседства па чак и братства био карактеристичан за далеко највећи и најдужи део наше заједничке историје на Балкану. Тек од почетка XVIII века,

> а нарочито у току XIX века, ти односи добијају карактер перманентног насиља над српским народом, у знаку исламизације Албанаца и њиховог продора у српске земље, привилегованог и подстицаног од стране туђинске, отоманске власти (Поповић 1985: 11).

Поред тога, Богдановић се у овом разговору осврнуо и на тадашњу ситуацију на Косову, истакавши да питање Косова

> није проблем албанске народности већ питање коначног опстанка српског народа и његовог националног и грађанског права да живи на земљи на којој је већ дословно хиљаду година. То је питање заштите и одбране српског народа од геноцида; не тражи српски народ 'етнички чисто' Косово, него то тражи албански шовинизам. Не може се, заиста се не може прихватити замена теза, коју методично спроводи великоалбанска пропаганда – индоктринирајући и саму националну свест Албанаца, да је суштина косовског проблема у албанском, уместо у српском питању. Излаз се очигледно може и мора наћи у неким другим поукама историје, онима из времена доброг суседства и толеранције, али не по цену заташкавања историјске истине (Поповић 1985: 11).

Међутим, на овај Богдановићев интервју је у истом листу 15. маја реаговао Али Хадри, што је отворило оштру полемику између поменутих аутора. Он је навео да у прилог тези о илирском пореклу Албанаца постоји много аргумената „који имају снагу научног доказа", те је оптужио Богдановића да се придружио „неколицини београдских колега, које су такође оспоравале историјски идентитет албанског народа" (Хадри 1985: 4). Хадри је, такође, истакао да су Албанци, као потомци Илира, „аутохтони на територијама на којима они данас живе", због чега је оспорио Богдановићев став који је он „посудио од српске буржоаске историографије", према ком су Албанци чинили „незнатну мањину све до XVIII века на Косову и у суседним областима"; оптужио га је и да „драстично искривљује историјску слику тврдећи да се албански народ у XIX и почетком XX века, а и у XVIII столећу, непријатељски односио према српском и другим балканским народима, делајући чак насилнички и великоалбански на њихов рачун, па и геноцидом на Косову", да би на крају закључио да је апсурдно Богдановићево „гледиште о питању Косова као искључиво српском питању", које је „посудио од великосрпске идеологије, којој није било важно национално начело за друге балканске народе" (Хадри 1985: 4).

На ове оптужбе Димитрије Богдановић је сразмерно оштро одговорио у наредном броју *Књижевних новина*. Хадријев напад је окарактерисао као врхунац смишљене кампање појединих албанских интелектуалаца „против српског народа, његовог присуства на Косову и његове свести о том присуству као чињеници нашег времена, а не само прошлости" (Богдановић 1985в: 3). Истакао је да ће јавност моћи да се упозна са аргументацијом његових научних погледа када буде изашла *Књига о Косову*, те да разговор са Радованом Поповићем није био прави повод за Хадријев напад, већ чињеница да се „српска наука после извесног периода ћутања усудила да са новом енергијом и памећу, организовано, предузме истраживања југословенско-албанских односа" (Богдановић 1985в: 3). Оптужбе везане за ослањање на „српску буржоаску историографију" и занемаривање „марксистичког

метода" Богдановић је одбацио истакавши да „с поносом и радошћу" прихвата Хадријеву етикету наследника Илариона Руварца, Стојана Новаковића, Станоја Станојевића, Владимира Ћоровића, Николе Радојчића и других, да би се у закључку запитао „куда то воде албанску науку, културу, албански народ у целини", људи попут Алија Хадрија и да ли су свесни да „изопаченом индоктринацијом заводе свој народ на опасне путеве сукобљавања са југословенским и другим балканским народима" (Богдановић 1985в: 3).

Имајући у виду одустајање првобитног издавача, као и ову оштру полемику која је трајала неколико месеци, можемо рећи да је јавност *Књигом о Косову* била заинтригирана чак и пре него што се појавила. Коначно, када ју је крајем новембра 1985. објавила Српска академија наука и уметности, иако је могла да се пронађе само у њеном здању у Кнез Михаиловој улици, прво издање је било распродато за недељу, а друго већ за месец дана (Bogdanović 1986a: 1).

„КЊИГА РАЗДОРА"

Иако је својевремено изазвала велико интересовање јавности, до сада се свега неколико аутора дотакло рецепције *Књиге о Косову* и то у оквиру ширих истраживачких целина.[3] Реч је о синтези која се бавила најзначајнијим питањима српско-албанских односа, почев од етногенезе Албанаца и средњег века, османског периода током којег се дешавају преломни моменти у односу између ова два народа, затим периода од 1912. до 1941. године, преко збивања током Другог светског рата до послератних прилика које је одређивала политика владајуће Комунистичке партије Југославије.

У уводном поглављу Богдановић на интердисциплинаран начин преиспитује „илирску" и „трачку" теорију о етногенези Албанаца, при чему закључује да оне служе као подлога за реализацију идеје о окупљању свих Албанаца у „Великој" или „Етничкој" Албанији, као и о новом положају Албанаца на Балкану који би се темељио на „праву" старобалканских предака. Међутим, сматрајући да је ова идеја у супротности са сазнањима историје, археологије и лингвистике, Богдановић је упозорио да би се њеним прихватањем „часовник европске историје" морао вратити „бар за петнаест векова уназад, у време сеобе народа", на којој почива распоред европских народа на целом простору од Урала до Атлантика (Богдановић 1985б: 9–16). Поред тога, Богдановић истиче да се први подаци о Албанцима јављају тек у 11. веку, те да њихово ступање у додир са Србима није имало обележје сукоба. Са друге стране, трајно насељавање Срба на простору Косова окончано је пре краја 9. века, и то не отимањем територије од Албанаца, јер у то време није постојала никаква њихова државна творевина нити скупина која је била релевантан политички чинилац, него од византијских и романских власника. Сматрајући стога да Косово у састав немањићке државе улази као етнички српска територија, Богдановић

3 Значај *Књиге о Косову* препознали су Коста Николић у истраживањима културне историје и историје историографије, односно Слободан Селинић у истраживању политичке историје СФРЈ (в. Николић 2003; Николић 2012; Селинић 2021).

одбацује тезу о немањићкој колонизацији овог простора, као и о седелачким скупинама Албанаца које су пре тога постојале. Уместо тога, Богдановић инсистира да су Срби и Албанци касније били подједнако интегрисани у немањићку државу, наводећи у прилог ове тезе велики број историјских извора (Богдановић 1985б: 20–33).

Међутим, кључну промену у српско-албанским односима, сматра Богдановић, донело је османско освајање Балкана и процес исламизације Албанаца у 16. веку. Први пљачкашки походи Албанаца, иако без насељавања, забележени су крајем седамдесетих година у околини Призрена, Ђаковице и Пећи, „наговештавајући сектор и правац главног продора на исток" (Богдановић 1985б: 65–68). С обзиром на то да „турску власт српски народ није никада признавао као вечну, никада није престајао да је мрзи и осећа као туђинску, насилничку, непријатељску", он се укључивао у аустро-турске ратове не би ли се ослободио. Уместо тога, исход ових ратова биле су велике сеобе са простора Старе Србије крајем 17. и у првој половини 18. века (Богдановић 1985б: 72–84). На то се надовезао процес албанске колонизације, што је, уз исламизацију, албанизацију и велико насиље, полако али сигурно мењало етничку структуру овог простора: „Примањем ислама улазило се у заједницу фиса, примао албански језик и обичај, губила своја народност. Штавише као што је чест случај са конвертитима, чин примања ислама стварао је ново непријатељство према својој старој средини, исламизовани и албанизовани Срби били су потом најборбенији, ударни део албанске народности" (Богдановић 1985б: 85–98). Покушавајући да реконструише време и простор албанске колонизације, Богдановић уочава њен почетак већ у 16. веку, иако није био „обележен масовношћу нити успева да поремети етнографску ситуацију ни кроз следећа два столећа (Богдановић 1985б: 98). Први масовни таласи колонизације се јављају у време Великог бечког рата, а затим су се наставили током читавог 18. и 19. века, са циљем да се велики део српског етничког простора „поседне и присвоји". Стога су уочи ратова који су довели до независности Србије на Берлинском конгресу, албанске насеобине постојале и на простору Топлице, Јабланице, Ветернице и Варденика, одакле су даље угрожавале Власину и Крајиште. Економске прилике и османска стратегија према којој су осетљиве тачке и правци морали бити под контролом повлашћеног муслиманског становништва, били су, сматра Богдановић, главни разлози албанске колонизације (Богдановић 1985б: 98–125).

Велика пажња у књизи је посвећена је феномену Призренске лиге, након чијег је оснивања ситуација за Србе под османском влашћу била још неповољнија. Према Богдановићу, Призренска лига је представљала прву организацију албанског национализма, која је, између осталог, утицала да расположење католичких Албанаца од тада постане антисрпско. Утемељена на великоалбанској идеји, она је порицала право српског и других неалбанских народа да живе на својој земљи. Сматрајући да су Срби са Косова и Метохије од 1878. до 1912. претрпели геноцид, Богдановић је био један од првих аутора који је у то време користио овај термин (Богдановић 1985б: 142–161). Након поглавља која су се бавила ослобођењем Косова 1912. године, односима током Првог светског рата и контроверзама везаним за међуратни период, Богдановић се позабавио једном врло осетљивом темом, а то је Други светски рат на Косову и однос КПЈ према тамошњем албанском становништву које је

у потпуности стало на страну окупатора. Уз њихову подршку, Албанци су спроводили терор над другим народима на Косову и Метохији, као и у Македонији. Први на мети били су колонисти који су протеривани у Србију и Црну Гору, док им је читава имовина бивала уништена или опљачкана. Као последица овог, још једног таласа албанског насиља, преко 60.000 Срба је до априла 1942. напустило простор који се налазио под контролом тзв. Велике Албаније. С обзиром на малобројност преосталих Срба и антијугословенско расположење највећег дела Албанаца, антиокупаторски устанак на Косову није могао избити силином која је била карактеристична за друге делове Србије и Југославије. Окупација Косова је затекла тамошњу организацију КПЈ у врло слабом стању, при чему Богдановић примећује упадљиво „несразмерно мали број Албанаца" у њеним редовима. Све до друге половине 1944. године, у два албанска партизанска одреда са Косова било је највише 70 бораца албанске народности. Међутим, Косово и Метохија и поред тога „улазе у нову Југославију као аутономна област са перспективом даље националне афирмације и осамостаљивања Албанаца у социјалистичком систему југословенске федерације" (Богдановић 1985б: 199–211). Разлог за овакав однос КПЈ према албанској мањини Богдановић је видео у њеној политици према националном питању, а која се ослањала на ставове српске социјалдемократије и Димитрија Туцовића, чија је „непогрешивост" у књизи подвргнута озбиљној критици. Такође, Богдановић указује и на то да је политика КПЈ према Албанцима од 1919. године па до краја Другог светског рата више пута еволуирала, при чему посебну пажњу поклања Бујанској конференцији, на којој је Народноослободилачки одбор Косова донео резолуцију са закључком да Косово и Метохија, као крај „који је насељен највећим делом шиптарским народом, а који као и увек, тако и данас – жели да се уједини са Шипнијом" (Богдановић 1985б: 211–227).

У књизи се, такође, критички преиспитује и постанак и развој косовске аутономије, која је касније омогућила албанском национализму да делује у новим условима. Иако константни притисци на Србе никада нису престајали, Богдановић објашњава да је Ранковићева смена омогућила да албански национализам експлодира већ након две године. Упркос чињеници да су албанске демонстрације на Косову и Македонији тада врло лако угушене, стање после 1968. године се одликовало „крајње бруталном и дрском политиком припреме за следећи корак", а који се десио само годину дана након смрти Јосипа Броза. Без обзира што су дешавања у вези са демонстрацијама 1981. тада спадала у „наше време, о којем историчар не може још ништа да каже", Богдановић је ипак имао потребу да истакне следеће:

> Пре свега, 1981. је показала да албански национализам, сада већ и као отворени иредентизам, добија забрињавајући раст. Друго, да се у методима његовог дејствовања примењују и многи давно познати, такорећи класични методи: како у политичком маневрисању, покривању и 'чувању' кадрова те избегавању праве и доследне диференцијације тако и у мерама политичког притиска и насиља у спровођењу главних, далекосежних циљева. А главни је циљ да се створи платформа за интернационализацију 'косовског проблема' у једној коначно измењеној демографској и етничкој ситуацији Косова, а потом и других области у Југославији где живе Албанци. Расистичка парола 'етнички чистог Косова' је једна од главних

> оперативних парола, која се, на жалост, упркос свим оценама, анализама и прокламованим мерама ефикасно спроводи у живот. Исељавање Срба и Црногораца са Косова, па чак и из оних општина 'уже' Србије где Албанци имају већину (Прешево, Бујановац, Медвеђа), наставља се несмањеним интензитетом (Богдановић 1985б: 211–251).

У том контексту, Богдановић се на крају позвао на извештај Светог архијерејског сабора Српске православне цркве из 1982. године, смело закључујући да је реч „о неометаној, па чак и заштићеној ескалацији великоалбанског шовинизма на Косову и Метохији" (Богдановић 1985б: 255–256).

Ставови које је Димитрије Богдановић изнео у *Књизи о Косову*, а поготово онај који се тицао историјске одговорности КПЈ, врло брзо су изазвали оштре реакције владајуће елите (Николић 2003: 182). Академик Дејан Медаковић је средином децембра 1985. забележио у свом дневнику да „Српској академији, која је издала ову књигу, отворено прете 'неугодним разговорима'. Српски политичари јавно говоре о неприликама које им ова књига доноси. А реч је о љутњи коју исказују друге републике" (2021: 733). Када је реч о штампи, књигу је први напао Перо Симић 7. децембра у *Вечерњим новостима*, оцењујући да је Богдановић „тоном који више подсећа на судски процес него на аргументовано и објективно разматрање свих релевантних чињеница, оптужио КПЈ и СКЈ за разбијање Југославије"; као највећи промашај ове књиге Симић је истакао то што је њен аутор „оспорио и негирао сам принцип националне равноправности", тако што је њеном писању приступио са становишта „да су Косово и Метохија 'српска земља'" (П. Симић 1985б: 13). Са осудама је Симић наставио и наредног дана, када је у истом листу написао да је Богдановић својом књигом „на оптуженичку клупу извео Српску социјалдемократску партију (ССДП) и њеног вођу Димитрија Туцовића", те да се, негирајући „принцип националне равноправности у целини и потребу да она важи за све народе и народности у Југославији", сврстао међу оне који су Туцовића и српске социјалисте оптуживали за издајство, а то су, према Симићу, једино били „адвокати српске буржоазије и Коминтерна, на чијем је оснивачком конгресу 1919. речено да су они прешли на супротну, националистичку платформу" (П. Симић 1985а: 7).

Иако је Симић у својим чланцима изнео неосноване оптужбе уместо ваљаних научних аргумената, био је то само почетак хајке на Димитрија Богдановића и његову књигу. Нови напад се десио 13. децембра, када је у *Политици* објављен текст Радмила Кљајића под насловом „Књига раздора", у којем је *Књигу о Косову* окарактерисао као политизацију историје која „има, изгледа, једино сврху да на основу збивања из прошлости изриче пресуду" или да, „што је још горе, сенкама прошлости замрачује будућност". Поред тога, Кљајић је *Књигу о Косову* „због неких својих неприхватљивих порука" сврстао у „сам врх леденог брега десно оријентисане историографије", сматрајући да представља обојена виђења прошлости из којих проистиче „Богдановићева забринутост за судбину српског народа, односно, како он сам каже, намеће се питање 'опстанка и положаја српског народа – на Косову, у Југославији, на Балкану'". На крају, неизбежна је била и оптужба због „обрачуна" са ставовима Димитрија Туцовића, јер је „Богдановићево виђење овог познатог социјалистичког мислиоца превршило сваку меру" (Кљајић 1985: 8).

Увидевши да је у питању још једна осуда заснована на политичкој уместо на научној основи, Богдановић је истог дана написао писмо главном уреднику *Политике* Живораду Миновићу, у којем је истакао да једини „мотив и смисао *Књиге о Косову* јесте у томе да се научним методом, историографски објасни генеза 'косовског проблема' и понуди аргументација за одбрану територијалног интегритета Југославије, угроженог подривачком делатношћу албанског национализма; затим да историјски приступ *Књиге о Косову* релативизује природу односа између Срба и Албанаца, чији је конфликт „историјски условљен, али није фаталан", те да се он „може савладати ако му се открију корени"; да принцип слободе и равноправности у књизи није оспорен, већ „уздигнут на ниво општег историјског опредељења, које има не само тренутан политички значај него и трајну хуманистичку перспективу"; да у књизи КПЈ (СКЈ) није оптужена за разбијање Југославије, већ да је њена политика подвргнута критичкој анализи, „која се не може избећи већ и због чињенице да је КПЈ припремила револуцију, водила народноослободилачки рат и креирала нову Југославију"; да нигде не тврди, „јер и не сматра, да Косово и Метохију није требало претварати у аутономну област, а поготову да Албанцима у Југославији није требало отворити перспективе националне афирмације", већ упозорава на „извесне елементе у настанку и развоју косовске аутономије, који, по његовом мишљењу, имају сецесионистички карактер"; да су Косово и Метохија за њега пре свега југословенска земља, а такав став је у књизи „изричито формулисан, као што је аргументовано и ауторово уверење да је то, посебно, српска земља", јер је непобитна чињеница „да српски народ живи на Косову, да је хроничним насиљем и геноцидом сведен на мањину и да је чак и у тој мањини данас угрожен спровођењем политике 'етнички чистог Косова'"; затим да Димитрија Туцовића не сматра издајником нити се у књизи оспорава његов лични патриотизам, „него се ставови српских социјалдемократа и самог Туцовића о Косову и Албанији критички разматрају у ширем контексту историје српско-албанских односа"; као и да је *Књига о Косову*, као и свако научно дело, отворена за такву врсту критике, али не и за „паушалне и беспризивне политичке дисквалификације" (Bogdanović 1986a: 35–38).

Међутим, ово Богдановићево писмо, као ни поменути извештај са научне конференције у Манастиру Дечани, није доживело да буде објављено на страницама *Политике*, нити је у *Дуги* објављен разговор који је о књизи водио 4. децембра са новинаром Срђом Стојанчевим (Bogdanović 1986a: 35, 53). Уместо тога, напади на *Књигу о Косову* су се и даље настављали, о чему сведочи чланак Милорада Вучелића, објављен 15. децембра у *НИН*-у. Иако је том приликом признао „да је реч о књизи која релативно коректно интерпретира историјске изворе", Вучелићев напис је, заправо, представљао још једну критику Богдановићевог односа према Туцовићу и његовим социјалдемократима, конкретно тврдње да су они формулу „великосрпског хегемонизма" преузели од аустријских социјалиста и марксиста. Након образлагања односа ССДП-а према анексији Босне и Херцеговине и Туцовићеве погибије у Првом светском рату, Вучелић на крају закључује:

> То што се данас Туцовић у рукама албанске иредента или неког другог национализма може појавити као аргумент оптужбе или чињеница која је привидно против интереса српског народа, не значи да треба било шта чинити на његовом

> дезавуисању. Сваки народ мора имати властито право на Туцовића – како сам већ имао прилику да напишем – он никако није и не мора бити привилегија само једног народа на Балкану и у Југославији, и то се право мора и реализовати, оно је у великој мери предуслов за сваки усправан и достојанствен ход. Баштињење Туцовићеве парадигме је одиста недељиво право и обавеза на југословенским просторима (Вучелић 1985: 35–36).

Служећи се политичким дисквалификацијама – које су се поново тицале наводних тврдњи да се „принцип националне равноправности народа и народности претвара у начин за разбијање Југославије" и да су „српски социјалисти и Димитрије Туцовић издали свој народ" – Богдановићеву књигу је 20. децембра напао и Живорад Ђорђевић, главни и одговорни уредник *Комуниста*, званичног гласила СК Србије и СК Југославије. Поред тога што је *Књигу о Косову* окарактерисао као „трулу грађу", Ђорђевић је на крају оптужио Богдановића за „силеџијство над историјским истинама" и тежњу да САНУ претвори у „бастион ретроградних идеја" (Ђорђевић 1985: 5).

Одбрана Туцовића била је саставни део критике коју је Димитрију Богдановићу упутио историчар Венцеслав Глишић. Поред тога, он је у *Политици* 21. децембра окарактерисао *Књигу о Косову* као „невешто срочену компилацију", истичући да је за стручну и ширу читалачку јавност било „не мало изненађење да се један историчар старе српске књижевности упустио у тумачење савремених сложених међунационалних проблема на Косову, са намером да их расветли у светлу историје", те да је њен аутор користио „углавном изворе и литературу српског порекла игноришући дела албанских историчара, што није у складу са методологијом историјске науке и што је довело до једностраних тумачења српско-албанских односа на Косову са аспекта уско схваћених српских националних интереса, односно као питање 'опстанка и положаја српског народа – на Косову, у Југославији, на Балкану'". У закључку је Глишић са стручних прешао на политичке дисквалификације, тврдећи да *Књига о Косову* „својом националном искључивошћу не може допринети разумевању, а још мање решавању заоштрених међунационалних односа на Косову већ напротив, бујању национализма и с једне и с друге стране" (Глишић 1985: 11).

Са друге стране, једини који је о *Књизи о Косову* донекле афирмативно писао био је историчар Радош Љушић. Он је у *Књижевној речи* 10. фебруара 1986. објавио приказ у којем је навео да појава синтезе, каква је књига Димитрија Богдановића, представља праву реткост у српској и југословенској историографији. Детаљно анализирајући поглавља ове књиге, Љушић је навео да она може бити оспоравана, „нарочито код оних питања која историографски нису уопште, или не задовољавајући начин истражена, али то је пре слабост историјске науке као целине, а тиме и овог дела које се уткало у њене зидине". Иако „виспрен интелектуалац, добар зналац прошлости свог и суседних народа", Богдановић је, према Љушићевом суду, писао књигу „да задовољи потребе одређеног тренутка" због чега је био спречен да „потпуније искористи литературу", али да она због бројних предности ипак може „служити као приручник о Косову" и „подстрек за једно ново дело у коме би се приказале све нити у српско-албанским односима" (Љушић 1986: 25).

ЕПИЛОГ

Након што је неколико пута био спречен да одговори на велики број оптужби, Димитрије Богдановић је прилику да се његова реч чује у јавности добио тек 25. децембра у часопису *Студент*, где је објављен разговор који је са њим водио Лука Мичета. Поред опсервација о кључним тачкама српско-албанских односа, Богдановић је том приликом изнео и своје виђење тадашњег стања на Косову, апелујући на размишљање о „дубоким и далекосежним мерама" које би могле довести до његовог смиривања (Mičeta 1985: 8–9). У разговору са Рашком Ковачевићем који је 1986. године објављен у јануарском броју ревије *Младост*, Богдановић је одговорио на критике Венцеслава Глишића и Радмила Кљајића: првом је одговорио да се за питање Косова интересовао преко 35 година, да *Књига о Косову* није компилација већ истраживачка синтеза, те да се у њеном писању руководио искључиво поуздано утврђеним чињеницама и резултатима дотадашњих истраживања, а не „националним кључем" који би наметао, између осталог, и ослањање на проблематичне радове Хајредина Хоџе, Али Хадрија и Скендера Ризаја; другог је Богдановић окарактерисао као „злонамерног судију", јер је *Књигу о Косову* оценио као „књигу раздора" због тога што се у њој говори о геноциду над српским народом, питајући се притом: „Како бих могао, у име чега бих смео то да прећутим, или друкчије да одмерим, или да прогласим неважним и неважећим?" (Bogdanović 1986a: 96–100).

Иако је о књизи, историји српско-албанских односа, југословенској солидарности у контексту тадашње кризе на Косову и њеним могућим решењима говорио у разговорима са Душаном Батаковићем у *Књижевној речи*, односно Мираном Лесјаком у *Младини* (Батаковић 1986: 1, 18, 25; Lesjak 1986: 8–10), они нису допринели да Богдановићеви мотиви за писање *Књиге о Косову*, као ни ставови изнети у њој, буду боље схваћени у делу јавности који јој је био ненаклоњен. Уместо тога, напади су се и даље настављали, нарочито у загребачким листовима попут *Вечерњег листа*, *Вјесника* и *Данаса* (Bogdanović 1986a: 4). Потоњи је 4. фебруара 1986. објавио чланак Фуада Мухића, који је најпре напао Богдановића због његовог позитивног односа према Николају Велимировићу и Јустину Поповићу, након чега се обрушио на *Књигу за Косову*: „Уколико бисмо досљедно проводили њене постулате, тада би Албанцима требало укинути аутономију, свести их на грађане другог реда, ограничити им културна, образовна и просвјетна права и слободу кретања, а по једној натукници из Богдановићева дјела, поступити с њима као што се поступило с њемачком мањином у Војводини послије рата" (Muhić 1986: 24–25). Поред тога, Мухић је Богдановићеву књигу оценио као „један од кључева којим се отварају врата неких академија и њихових 'забрањених градова' иза чијих зидина у академијским фраковима 'бесмртника' лагодно шета и приличан број декларисаних противника СКЈ", да би у закључку изразио „наду да ће суд времена разоткрити идеологијски карактер и те литературе која хоће да је 'чиста наука' али која даје исувише доказа о самој себи као о изопаченој и фрустрираној свијести а да би јој се могло вјеровати на пуку ријеч" (Muhić 1986: 26).

Међутим, изгледа да је Димитрије Богдановић тада одлучио да више не одговара на овакве политички и идеолошки мотивисане нападе. Уместо тога, он је најпре све своје претходне интервјуе и текстове везане за књигу, али и Косово уопште, сабрао током марта 1986. и објавио као књигу чији је наслов био *Разговори о Косову*.

Такође, у наредна два месеца је на тему Косова одржао два изузетно посећена предавања, од чега прво 8. априла у Студентском културном центру у Крагујевцу, а друго 15. априла у дворани Српске патријаршије у Београду (Обрадовић 1986: 15; Богдановић 1986б: 277; Богдановић 1990: 437). Као члан Одбора за одбрану слободе мисли и изражавања, Богдановић је потписивао петиције против насиља над косовским Србима, али и против кривичног прогона појединих косовских Албанаца због тзв. деликта мишљења (Чавошки 2009: 84–87, 109–111; Palavestra 2004: 162–163). Паралелно са наведеним, Богдановић је прикупљао грађу за допуњено издање *Књиге о Косову* и тада је уз помоћ Аделе Иванковић и Милорада Поповића, службеника кабинета Едварда Кардеља, успео да дође до записника са састанка одржаног 19. априла 1947. у Кремљу, којем су са совјетске стране присуствовали Јосиф Стаљин и Вјачеслав Молотов, а са југословенске Едвард Кардељ, Владимир Поповић и амбасадор Станоје Симић. У документу се, између осталог, наводи и део разговора на тему Косова, односно Кардељева изјава да „на територији Косова и Метохије има и данас више Албанаца него Срба. Ми мислимо касније, кад се боље повежемо с Албанцима, да им уступимо те територије", на шта је Стаљин одговорио: „Врло добро, то је правилно" (Palavestra 2004: 159–160).

Међутим, Богдановић никада није стигао да заврши допуњено издање *Књиге о Косову*, због чега је наведени документ још неко време остао непознат.[4] Па иако је, према речима Дејана Медаковића, са „филозофским миром и умном надмоћношћу трпео све оне ниске ударце којима је био изложен" (2021: 748), они су очигледно утицали на погоршање његовог здравственог стања. „Приликом понављаних честих посета Димитријевом дому са децом и супругом Соњом, затицао сам Димитрија како грозничаво пише књигу о Косову (управо када су почели да се дешавају познати догађаји). Читаво време док је писао ову, можда до данас најбоље написану, стручну књигу о Косову, развијао се рак дебелог црева у његовом стомаку, који он није примећивао обузет потребом и дужношћу да изнесе у јавност оно што је о Косову у то време било неопходно да шира јавност сазна. *Књигу о Косову* Димитрије Богдановић је успешно завршио, она је објављена и приказана јавности. Тек тада, болест која је откривена у одмаклом стадијуму и брзо га је однела", присећао се академик Владета Јеротић (2018: 460). Преминуо је 14. јуна 1986. године на Војномедицинској академији, два дана након тешке операције (Лесковац, Пантић 1986: 521; Palavestra 2004: 163).

ЗАКЉУЧАК

Димитрије Богдановић је током своје кратке, али веома богате научне каријере више пута објављивао или приређивао дела праћена бројним идеолошким дисквалификацијама, почев од *Србљака* који је приредио заједно са Ђорђем Трифуновићем, преко *Историје старе српске књижевности* па до *Књиге о Косову*.[5] Међутим, потоња је својевремено, имајући у виду значај и актуелност теме, с разлогом изазвала највише

4 Документ је објављен тек 2010. године у зборнику докумената *Југословенско-совјетски односи 1945–1956* (в. Димић и др. 2010).

5 О негативним реакцијама на *Србљак*, односно *Историју старе српске књижевности* (в. Плаовић 2021; Jerkov 1982).

контроверзи, као и велики број осуда које су скоро увек превазилазиле оквир научне расправе, док је истовремено њен аутор био спречаван да се у јавности од њих брани. Иако је Фуад Мухић тада изразио „наду да ће суд времена разоткрити идеологијски карактер" *Књиге о Косову*, десило се нешто сасвим друго. Поред тога што је доживела укупно седам издања, која много говоре о њеном значају, *Књига о Косову* је на неки начин представљала путоказ за тада млађе историчаре попут Душана Т. Батаковића, а потом и за историчаре као што су Весна Зарковић, Петар Ристановић, Божица Слаковић Мирић, Игор Вукадиновић и многи други, који су својим научним достигнућима попунили велики број празнина у историји Косова и Метохије, а чију је дубину Димитрије Богдановић пре четрдесет година само наговестио.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Bogdanović 1986a: Dimitrije Bogdanović. *Razgovori o Kosovu*. Beograd: D. Bogdanović, M. Dramičanin.

Димић и др. 2010: Љубодраг Димић, Миладин Милошевић, Ђорђе Борозан, И. В. Бухаркин, Л. В. Внукова, Ј. А. Зеленко, М. К. Кравченко, В. А. Сољански, Софија Миршук, Мира Тохољ, Вук Јеремић, Сергеј Лавров (ур.). *Југословенско-совјетски односи: 1945–1956: зборник докумената*. Београд: Министарство спољних послова.

Јеротић 2018: Владета Јеротић. „Димитрије Богдановић – у моме сећању". *Scala paradisi: академику Димитрију Богдановићу у спомен: 1986–2016: примљено на VI скупу Одељења језика и књижевности, од 26. јуна 2018. године, на основу реферата академика Јасмине Грковић Мејџор и иностраног члана Анатолија Аркадјевича Турилова*. Ур. Анатолиј Аркадјевич Турилов и др. Београд: Српска академија наука и уметности.

Лесковац, Пантић 1986: Младен Лесковац, Мирослав Пантић. „Димитрије Богдановић (1930–1986)". *Годишњак САНУ*, год. 93, 521–525.

Медаковић 2021: Дејан Медаковић. *Дани, сећања. [Књ.] 4*. Редиговао и за штампу приредио Владимир Давидовић. Нови Сад: Прометеј: Архив Војводине.

Palavestra 2004: Predrag Palavestra. „Senke u potkrovlju Akademije nauka. Lični pogled na istoriju beogradskog Odbora za odbranu slobode misli i izražavanja (1984–1990)". *Anali Borislava Pekića*, br. 1, 143–182.

Чавошки 2009: Коста Чавошки (прир.). *Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања: саопштења и други документи*. Београд: Службени гласник.

ШТАМПА

Батаковић 1986: Душан Т. Батаковић. „Косово у историјској свести нашег времена". *Књижевна реч: лист књижевне омладине Србије: лист за књижевност, уметност, културна и друштвена питања*, бр. 272, 10. фебруар 1986, 1, 18, 25.

Богдановић 1985а: Димитрије Богдановић. „Изазов критичкој историографији". *Књижевне новине: лист за књижевност, уметност и друштвена питања*, бр. 696, 15. октобар 1985, 6.

Богдановић 1985в: Димитрије Богдановић, „Фикцијама се ништа не решава". *Књижевне новине: лист за књижевност, уметност и друштвена питања*, год. 36, бр. 689, бр. 1. јун 1985, 3.

Богдановић 1986б: Димитрије Богдановић. „Српска црква у косовским неприликама". *Православни мисионар*, бр. 172, јун 1986, 267–277.

Вучелић 1985: Милорад Вучелић. „Право на Туцовића". *НИН: Недељне информативне новине*, бр. 1824, 15. децембар 1985, 35–36.

Глишић 1985: Венцеслав Глишић. „Једнострана тумачења". *Политика*, 21. децембар 1985, 11.

Ђорђевић 1985: Ж. Ђорђевић, „Трула грађа". *Комунист: орган Савеза комуниста Југославије и Савеза комуниста Србије*, 20. децембар 1985, 5.

3. Симић 1985: Звонко Симић. „Вратимо се Туцовићу". *НИН: Недељне информативне новине*, бр. 1779, 3. фебруар 1985, 16–18.
Кљајић 1985: Радмило Кљајић. „Књига раздора". *Политика*, 13. децембар 1985, 8.
Lesjak 1986: Miran Lesjak. „Ne poznam faktorja, ki ogroža albanski narod". *Mladina*, 7. februarja 1986, 8–10.
Љушић 1986: Радош Љушић. „Сукоби и сеобе". *Књижевна реч: лист књижевне омладине Србије: лист за књижевност, уметност, културна и друштвена питања*, бр. 272, 10. фебруар 1986, 25.
Mičeta 1985: Luka Mičeta, „Pitanje Kosova – pitanje časti". *Student: nedeljni list beogradskih studenata*, god. 48, br. 30–31, 25. decembar 1985, 8–9.
Мишовић 1985: Милош Мишовић. „Двоструко виђење". *НИН: Недељне информативне новине*, бр. 1824, 15. децембар 1985, 34.
Muhić 1986: Fuad Muhić. „Nauka izopačene svijesti". *Danas: informativno-politički tjednik*, 4. februar 1986, 24–26.
Обрадовић 1986: Љубиша Обрадовић. „Косово је српска земља". *Погледи: лист ССО Универзитета „Светозар Марковић" Крагујевац*, бр. 27, мај 1986, 15.
Политика, 1984: „1. Књига о Косову. Аутор: проф. др. Димитрије Богдановић". *Политика*, 16. фебруар 1984, 16.
Поповић 1985: Радован Поповић. „У прошлости увек има тајни". *Књижевне новине: лист за књижевност, уметност и друштвена питања*, бр. 679–680, 1. јануар 1985, 10–11.
П. Симић 1985а: Перо Симић. „Ко је издао народ". *Вечерње новости*, 8. децембар 1985, 7.
П. Симић, 1985б: Перо Симић. „Равноправност није милостиња". *Вечерње новости*, 7. децембар 1985, 13.
Р. П. 1984: Р. П. „Књига ме је изненадила…". *Политика*, 11. децембар 1984, 12.
Саратлић 1984: Рада Саратлић. „Угрожени многи циљеви". *Политика*, 17. фебруар 1984, 10.
Хадри 1985: Али Хадри. „Искривљена слика историје". *Књижевне новине: лист за књижевност, уметност и друштвена питања*, бр. 688, 15. мај 1985, 4.

ЛИТЕРАТУРА

Bogdanović 1982: Dimitrije Bogdanović. „Kosovo u svetlu istorije albansko-južnoslovenskih odnosa". *Savremenik*, god. 28, knj. 58, sv. 12, decembar 1982, 523–537.
Богдановић 1985б: Димитрије Богдановић. *Књига о Косову*. Београд: Српска академија наука и уметности.
Богдановић 1990: Димитрије Богдановић. *Књига о Косову; Разговори о Косову*. Београд: Књижевне новине.
Jerkov 1982: Aleksandar Jerkov. „O književnoistorijskom i mističkom u tumačenju stare srpske književnosti". *Književna kritika: časopis za savremenu jugoslovensku književnost*, god. 13, br. 1, 83–89.
Николић 2003: Коста Николић. *Прошлост без историје: полемике у југословенској историографији, 1961–1991: главни токови*. Београд: Институт за савремену историју.
Николић 2012: Коста Николић. *Српска књижевност и политика: 1945–1991: главни токови*. Београд: Завод за уџбенике.
Плаовић 2021: Ирена Плаовић. „Како се читао *Србљак*? Рецепција *Србљака* (СКЗ, 1970) од његовог објављивања до наших дана". *Црквене студије: годишњак Центра за црквене студије = Church studies: annual journal of the Centre of Church Studies*, год. 18, 395–415.
Ристановић 2020: Петар Ристановић. *Косовско питање: 1974–1989*. Нови Сад: Прометеј; Београд: Информатика.
Самарџић 1994: Радован Самарџић. *Писци српске историје. Књ. 4*. Београд: Просвета: Терсит.
Селинић 2021: Слободан Селинић. *Србија: 1980–1986.: политичка историја од Тита до Милошевића*. Београд: Институт за новију историју Србије.
Суботин Голубовић 1997: Татјана Суботин Голубовић. „Научна оставштина Димитрија Богдановића". *Димитрије Богдановић. Студије из српске средњовековне књижевности*. Избор и предговор Татјана Суботин Голубовић. Београд: Српска књижевна задруга.

Dragoljub G. MANDIĆ

IDEOLOGICAL STIGMATIZATION OF SCIENCE. THE CASE OF *THE BOOK ABOUT KOSOVO* BY DIMITRIJE BOGDANOVIĆ

Summary

Ideological bias was one of the greatest shortcomings of historiography from the time of socialist Yugoslavia. The strict control of the ruling communist party was the main reason why many important topics were inadequately covered or even completely avoided. Therefore, during the 1980s, after the death of Josip Broz, a large number of diverse books appeared, that caused controversy in both party and scholarly circles. Among them is *The Book About Kosovo* by academician Dimitrije Bogdanović, which later, like its author, experienced a large number of politically motivated attacks. In addition to analyzing the book, the paper will reconstruct the context in which it was written, the author's motives for addressing the topic, and the reactions provoked by its publication. The paper is based on sources in the form of press and testimonies of contemporaries, as well as relevant scientific literature.

Keywords: Dimitrije Bogdanović, *The Book About Kosovo*, ideology, repression, historiography, communism.

Рад је предат 8. јула 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПРАВО И ПОЛИТИКОЛОГИЈА

УДК 351.86(497.115)
323.285
623.746:629.014.9
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-64632

Прегледни рад

*Ратомир Д. АНТОНОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

*Дејан Р. МИЛИКИЋ***
Универзитет у Крагујевцу
Правни факултет
Међународноправна катедра

САВРЕМЕНИ РИЗИЦИ БЕЗБЕДНОСТИ СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ЈУЖНУ СРПСКУ ПОКРАЈИНУ КОСОВО И МЕТОХИЈУ***

Апстракт: Савремене технологије омогућиле су експанзивни развој различитих видова терористичког деловања. Као један од видова употребе савремених технологија наводи се пример беспилотних летелица, познатијих под називом „дрон", које се могу користити како у војнооперативне и тактичке сврхе, али тако могу имати и врло распрострањену примену и за деловање разних терористичких и паравојних организација. Посебан проблем који се овде јавља је што употреба ових беспилотних летелица данас постаје све приступачнија, а цене набавке тих уређаја нису више толико високе као пре. Такође, ови уређаји постају доступнији различитим паравојним организацијама, које их отворено користе за остварење својих противправних циљева. Као посебан безбедносни ризик данашњице треба напоменути употребу вештачке интелигенције, која се може третирати као једно од најопаснијих средстава у рукама терориста или криминалних организација. Алгоритми којима вештачка интелигенција располаже подобни су и те како да изазивају велике штете и да буду моћно оружје у рукама тероризма и криминала.

Кључне речи: беспилотне летелице, вештачка интелигенција, тероризам, глобализација.

УВОД

Независно од тога да ли је предмет лаичког или научног разматрања, појам безбедности је вишедимензионалан и вишезначан, а управо због ових карактеристика је веома распрострањен термин у свакодневној употреби. Данас се питање безбедности провлачи кроз све сегменте људског живота, па сходно томе и у различитим научним областима, како друштвеним тако и природним. Говори се о: личној безбедности сваког појединца, живота у неком социјалном окружењу, на раду,

* ORCID 0000-0001-9134-6346, antonovicr@gmail.com
** ORCID 0009-0002-7063-153X, dmilikic1@gmail.com
*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

на спортским манифестацијама, одржавању јавних скупова, саобраћају, новчаним средствима у банци, подацима, границама, обалама, енергетским постројењима, Сунчевом систему; унутрашњој безбедности, јавној, националној, међународној, глобалној, колективној, друштвеној, еколошкој; безбедној вожњи, пловидби, лету авионом, путовању; безбедносним органима, службама безбедности, као и о другим бројним појавама друштвеног живота и природног окружења за које се могу везати израз безбедност и други, из њега изведени термини (Пејановић, Бејатовић 2015: 58).

Безбедност је појам са вишеструким значајем. У најопштијем смислу подразумева слободу од страха, претњи и физичког насиља. Међутим, безбедност укључује и моралне, идеолошке и нормативне елементе, што је одувек отежавало њену прецизну дефиницију. У питању је друштвено конструисан концепт који стиче специфично значење само унутар датог социјалног контекста.

Парадигме и институционални модели безбедности су се мењали током развоја међународне заједнице. Посматрана историјски, безбедност је нераздвојно повезана са државом и њеним војним сектором. Међутим, безбедност је постепено захватала социјалну и политичку сферу. Одбрана од спољњег напада остаје централни проблем, али пракса је недвосмислено указивала да држава може бити угрожена унутрашњим потресима, економским и друштвеним поремећајима, нарочито у заједницама којима недостаје осећај идентитета и социјалне кохезије. У науци се раздваја појам безбедности државе и безбедности друштва, уз нагласак да основни критеријум безбедности државе представља њен суверенитет, а безбедности друштва идентитет, тј. свест о припадности заједници. Кроз оба термина прожима се у бити егзистенција или преживљавање државе и друштва; држава која изгуби суверенитет престаје да буде држава, а друштво кад изгуби идентитет престаје да постоји као суверена јединка. Раздвајање државне и друштвене безбедности треба схватити у смислу два организациона центра безбедности, али у епицентру безбедносне дилеме остаје држава, било да је реч о социјалном виду безбедности или међународном. Држава је та која пружа легитимитет и заштиту друштва.

Други ниво приказа безбедности је подела на наднационалну и међународну, али се и у овом случају држава јавља као кључна карика.

Историјски одлучујући елеменат у поимању безбедности била је војна сила. У другој половини XX века безбедносна дилема нагло се помера ка ширем подручју друштвеног живота, при чему невојни фактори угрожавања безбедности заузимају значајније место, а извор моћи државе помера се са строго војних фактора и његових пратећих елемената ка технологији, образовању људског потенцијала и контроли тржишта. Мењају се и услови за одржавање војног капацитета; оружје застарева невероватним темпом услед технолошких иновација, чиме научна сазнања добијају посебно место. Јављају се и алтернативни појмови безбедности, напуштајући државноцентрични модел (Дракић, Дракић 2015: 1401).

Огромни деструктивни капацитет нуклеарног оружја први пут је средином прошлог века поставио на дневни ред не више безбедност државе, него судбину планете Земље. Врхунски научници света указивали су на потребу стварања безбедоносног поретка који би паралисао државну моћ нуклеарних сила и васпоставио један вид наднационалне, недржавне контроле. Војни, пак, стратези главних

нуклеарних сила иступили су са тезом да се у бити ништа није променило. Пошли су од постулата да ће државе у потрази за својом безбедношћу у крајњем случају искористити нуклеарну опцију да би остварили своје политичке циљеве. Иако је ова теорија нападнута и осуђена у науци, ипак је у хладном рату усвојена од стране САД-а и СССР-а и задржана у постхладноратовском периоду; придружили су јој се и нови чланови нуклеарног клуба (Stojanović, Antonović 2024: 97).

Деградација људске околине постала је тек недавно безбедносни проблем. У питању су људске активности које крајње негативно утичу на природу, а последице представљају „мегаопасност" за целокупно човечанство: пробијање стратосферског озонског појаса који штити становнике Земље од соларне ултравиолетне радијације, избацивање штетних гасова који доводе до промене климатских услова, киселе кише, повећан ниво радиоактивних и других токсичних елемената у води, земљишту и ваздуху који изазивају рак и генетска оштећења, смањење плодног земљишта, што изазива глад и смрт милиона, итд. Ове опасности не могу бити дефинисане на идеолошкој основи; реч је о опасностима по цео земљин екосистем. Катастрофалне последице не могу бити приписане ни природи, него недостатку људске визије. Концепт еколошке безбедности изградила је Брундтландова комисија која је отпочела са радом почетком седамдесетих, када је Генерална скупштина УН организовала прву Светску конференцију о људској околини у Стокхолму 1972, на којој је усвојен „Програм акције" о заштити људске околине. Термин је први пут употребљен у реферату Комисије под називом: „Наша заједничка будућност". Међутим, јавио се снажан отпор од стране Сједињених Америчких Држава да се људска околина уврсти у проблематику безбедности. Поједини аналитичари, придржавајући се строго формалних критеријума, указивали су да у овом случају не постоји идентификовани непријатељ, не постоје „ми и они", што је у самој сржи безбедности. Фокус опасности није политичка јединка у смислу идентификованог непријатеља; пробијање озонског омотача представља кумулативни ефекат модерног начина производње и потрошачког друштва (Батавељић и др. 2018: 150).

Политичка елита високоразвијених земаља пружила је отпор васпостављању било каквог облика контроле, страхујући да контрола активности у име „светости" планете на којој живимо не отвори врата новом тоталитаризму, и то левом – колективистички оријентисаном. Насупрот томе, странка „Зелених" на свих шест континената наступала је са тезом да очување околине има своју аутентичну моралну базу. Еколошка свест је симбол елементарних хуманистичких и цивилизацијских тежњи. Као привремени компромис прихваћено је решење да еколошка безбедност буде разматрана као део економске проблематике, јер је у крајњој линији деградација природних ресурса: воде, земљишта, океана, атмосфере итд. резултат појачане економске активности.

САВРЕМЕНИ ТЕРОРИЗАМ

Данас се и на пољу терористичког деловања врши примена савремених технолошких иновација, кроз примену савремених технологија. Као пример примене ових савремених средстава наводи се примена беспилотних летелица, тзв. дронова и употреба вештачке интелигенције. Овде свакако треба напоменути високу

прилагодљивост терористичких организација и окренутост ка разноврсним иновативним средствима и техникама, подобним да овим организацијама олакшају постизање њихових циљева, који су претежно незаконити. Наравно, са друге стране треба истаћи тенденцију коришћења ових савремених технолошких средстава у борби против тероризма. Дакле, савремена технологија има двоструку улогу, јер може бити злоупотребљена од стране терористичких организација, иако примарно има намену која је изразито против тероризма (Ђорић, Милошевић 2021: 202).

Сајбер тероризам представља један потпуно нов феномен и потпуно нов облик терористичког деловања, који се одвија кроз злоупотребу интернета. Интернет је посебно погодно средство за терористичку пропаганду, ширење страха и несигурности, коју терористичке организације тенденциозно желе да „посеју" по читавом свету. Уједно, пропаганда служи сврси врбовања потенцијалних учесника у терористичким активностима. Посебно у периоду кад друштвене мреже нису имале адекватну цензуру оваквих садржаја, оне су служиле као моћно средство за ширење терористичких пропаганди.

Сајбер тероризам не служи само сврси пропаганде, већ се путем сајбер напада може озбиљније угрожавати безбедност важних података. Сајбер тероризам се може манифестовати кроз хакерске нападе на информационе системе и мреже виталних државних органа и институција, као и критичну инфраструктуру (Антоновић 2023: 62). Посебно су се на мети налазили системи који се односе на комуникационе системе, комуналне системе, системе водоснабдевања, али и управљања железничким, воденим и ваздушним саобраћајем (Гордић, Гордић 2025: 288).

Ризици од сајбер тероризма су нарочито дошли до изражаја у периоду пандемије вируса „Ковид 19", кад је облик комуникације на даљину постао нарочито популаран. Ова пандемија је једино повољно утицала на убрзану дигитализацију читавог друштва. У свакодневицу су полако све више почели да улазе различити облици комуникације на даљину, почињу да се прихватају до тада невиђене појаве, као што су „виртуелне учионице", учење на даљину, суђење на даљину, изношење дигиталних доказа у судским поступцима, али долази и до експанзије вештачке интелигенције. Следећи корак, који је врло известан је роботизација читавог друштва, стварање роботске интелигенције и супериорне генерације нове радне снаге, која неће бити подложна „манама" које има човек, а то су грешке, недоследности, подложност болести, корупцији и другим слабостима.

Данас већ можемо слободно рећи да вештачка интелигенција не представља технолошки феномен, већ дубоко интегрисани алат у сфери политике, безбедности и друштвених односа. Политички надзор кроз вештачку интелигенцију, у теоријском и практичном смислу, постаје све комплекснији, јер се технологија користи не само као средство безбедности већ и као моћан инструмент политичке доминације и манипулације (Балтезаревић 2025: 370). Осим за потребе политичких манипулација, вештачка интелигенција може имати широку примену и код изазивања безбедносних ризика и претњи. Савремени облици ратовања и безбедносних изазова се одвијају управо помоћу достигнућа вештачке интелигенције – кроз употребу беспилотних летелица, које су посебну експанзију доживели у актуелном руско-украјинском сукобу.

Беспилотне летелице или „летећи роботи", како их назива Николас Гросман, стручњак за неконвенционално наоружање, представљају кључни искорак у савременим средствима ратовања у будућности, који воде ка новим изумима, попут копнених дронова и беспосадних пловила. Првобитна намена беспилотних летелица је била извиђачка и коришћени су за потребе војностратешког извиђања. Америчка Централна обавештајна агенција их је први пут употребила 4. фебруара 2002. године приликом напада Хосте у Авганистану са циљем елиминације терористичког вође Осаме бин Ладена, и од тада су беспилотне летелице добиле сасвим другачију сврху и намену (Kreps, Lushenko 2023: 272).

Временом, беспилотне летелице постају моћно средство у рукама терористичких организација. Организација „Хезболах", која се својевремено сматрала терористичком, али са уласком у структуре власти Либана, постаје регуларна политичка организација, 2006. године је извела ваздушни напад на израелске положаје беспилотним летелицама. Летелице су биле иранске производње. Оне су се навођено сударile са стратешки значајним метама у Израелу. Услед судара дошло је до детонација експлозивних материја којима су биле снабдевене. Следећи ваздушни напад, који се десио употребом беспилотних летелица, десио се 2014. године, кад је „Хезболах" напао постројења Ал Нусра Фронта на сиријско-либијској граници (Oseicki et al. 2022: 6).

У Јемену је 2015. године такође дошло до употребе беспилотних летелица од стране структура које су деловале под окриљем Саудијске Арабије. Том приликом су коришћене летелице америчке производње. Циљ њихове употребе је био ликвидација припадника Ал Каиде, Салима Сине ал Харитија, познатог терористе.

Од 2017. године радикални Хути све чешће употребљавају беспилотне летелице, за које тврде да су њихове производње. Сличне летелице су забележене и у поседу „Хезболаха", међутим верује се да и једне и друге заправо потичу из Ирана, што указује на потенцијални трансфер знања и технологија, илегални извоз беспилотних летелица за потребе терористичких организација и изношење антикампање тзв. производњи беспилотних летелица.

Генерално, беспилотне летелице у рукама терористичких организација могу да имају широку и вишеструку намену. Тако, на пример, оне могу да служе зарад обавештајног рада и прикупљања информација и могу да служе убилачким мисијама, кад носе експлозивна средства намењена физичким ликвидацијама. Позната терористичка организација „Исламска држава" је беспилотне летелице користила током 2015. године за потребе извиђања и обавештајног рада. Касније, од 2017. године, ова организација почиње да употребљава беспилотне летелице за потребе убилачких напада. За „Исламску државу" је карактеристично да није куповала иранске беспилотне летелице, већ је делове за њих куповала на илегалним тржиштима, а потом их самостално састављала и користила као лични производ.

Беспилотне летелице које је користила „Исламска држава" је карактерисало брзо и ефикасно извођење налета у року између 10 и 30 минута, а са њима се могло управљати са веће удаљености, чак до седам километара, а од посебне опреме, ове летелице су имале професионалне камере. Камерама су се снимали напади које би изводиле ове летелице, а они су постављани на друштвене мреже и разне сајтове, као вид рекламе деловања ове терористичке организације.

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И ТЕРОРИЗАМ

Глобализација је врло заступљен појам који означава процес велике међусобне зависности, повезаности и интеграције људи, компанија и влада, који обухватају политичке, друштвене, економске и културне аспекте настале као нужност због комуниколошких, транспортних и трговинских промена. Ове промене воде ка порасту размене роба, идеја и капитала и културолошких промена на глобалном нивоу. Порекло речи глобализација је у латинској речи *globus,* што значи лопта, а овај појам најбоље изражава суштину феномена, где се све претвара у једну идентичну целину налик лопти (Шуваковић, Краговић 2015: 299).

Глобализацију треба третирати као „моћно средство" за распростирање великих промена, као што су информатичке, социјалне, тржишне, културне, демократске и друге промене које доприносе подизању нивоа квалитета живота обичних људи (Печујлић 2002: 11). Циљ глобализације је стварање уједначене светске културе, што се постиже кроз стварање изузетног моћног медијског поља, које је под јаком контролом и надзором великих светских сила. Уједначена светска култура се ствара кроз медијске садржаје, као што су филмови, серије, информативни програм, уметнички програм и музички програм, који постаје универзално популаран, независно од националних и територијалних граница.

На политичко-економском плану ствара се тржишни систем пословања, базиран на моделима тзв. западне демократије. Глобализација је директно подређена економским интересима великих западних сила, које дају главни тон процесу глобализације. Економска глобализација је надређена политичкој глобализацији и геостратешким интересима супериорног Запада, који се остварује кроз увођење модела тзв. либералне демократије у свим земљама света, посебно оним које су у процесу развоја.

Глобализација се остварује кроз четири значајна аспекта: еколошки, војни, политички и економски (Бериша 2014: 462). Сви аспекти глобализације су у тесној повезаности и међусобно се детерминишу, а можда се може рећи да је војни аспект најзависнији од процеса глобализације. Са друге стране, војна сила такође представља битан фактор у спровођењу и реализацији глобализма. То постаје видљиво посебно данас, у ери све чешћих сукоба на глобалном нивоу, који претендују да у потпуности промене читав светски поредак. Глобализам ће, посебно у савременим условима перманентног страха од ратова и војних конфронтација, добијати војнорепресивну димензију, где значајну улогу заузимају глобалне војне организације, попут НАТО пакта, као и других тенденција војног интервенционизма на глобалном нивоу.

На овај начин долази се до стварања светског војног поретка и изградње униполарног организовања великих војних сила, што између осталог, представља један од кључних феномена глобализма. Међузависност која настаје на глобалном нивоу подразумева примену силе или стално присутну претњу примене силе. Међутим, како постоји глобализација на страни држава и светског поретка, тако постоји иста таква тенденција и на страни тероризма и терористичког деловања.

Тероризам се сматра кључном претњом савременом глобалном свету. Како се рапидно развија глобални систем, базиран на глобалној политици, економији,

трговини, стварању масовне културе, медија и образовања, тако се упоредо, и можда још прогресивније, развија и тероризам и терористичко деловање. Савремени тероризам карактерише његова намерна аморфност и флексибилност, што има за циљ осујећење свих антитерористичких активности у свету. Флексибилност савременог тероризма се манифестује кроз своју садржину, типове настајања, организационим облицима и начину деловања.

Тероризам посматран у контексту стварања новог светског поретка представља изазов глобалном свету, а с обзиром да је тероризам глобални проблем и да има глобални карактер, јасно је да се говори о опасности врло великог интензитета. Као распирујући фактор тероризму делују светски сукоби, геополитички процеси и промене, који генеришу још већу међународну нестабилност (Деспотовић, Јефтовић 2011: 36).

Са пуним развојем постконфликтног друштва након Другог светског рата, тероризам се може одредити као непосредни продукт „хладноратних" тенденција на релацији Истока и Запада. Мотор покретач глобализације су САД, као и главни идеолог новог светског поретка конципиран на глобализму. Међутим, темпо глобализма и новог светског поретка није подједнако био прихватљив за све земље света. Долази до нежељених појава и ризика од изазивања нових глобалних сукоба на нивоу читавог света, док се на нивоу националних држава продукују бројни унутрашњи сукоби различитих интензитета. Сукоби унутрашњег карактера су често били базирани на етничким и националним анимозитетима, који су за последицу имали стварање паравојних и парадржавних творевина, које се изворно баве терористичким деловањем. Претежно су настајале терористичке организације на безбедносно трусним подручјима, у којима отворено или латентно увек постоји ризик од оружаних сукоба. Тероризам се у таквим срединама посматрао често као логичан одговор на ризике који су присутни, па је зато овакво деловање код многих наилазило на одређену врсту одобравања. Организовани су терористички кампови за обуку терориста, организације су се бавиле илегалним активностима, а идеологија је често сепаратистичка, сецесионистичка, верско-радикална или изразито левичарска и/или анархистичка.

Један од кључних мотива терористичког деловања, посебно у Европи, јесте нарушавање територијалног интегритета и изазивање друштвенополитичких нестабилности. Било је појаве и тзв. државног тероризма, који карактерише политичко насиље и прибегавање терористичким методама од политичких структура власти, што слободно може да се окарактерише као један од најопаснијих видова тероризма (Јелисавац Трошић, Арнаудов 2024: 90). Политика стварања геополитичких тензија, изазивања јаких идеолошко-политичких анимозитета и „хладноратна" политика, која је вођена по завршетку Другог светског рата, деловала је врло подстицајно на међународни тероризам. Управо, из наведених разлога тероризам бележи свој рапидни раст и развој баш у том периоду. Међутим, „међународни тероризам" као такав, према препоруци Уједињених нација не постоји. Исто се односи и на државни тероризам. Заправо, тероризам је политичко насиље мањине које је уперено ка владајућима, а страх и последице виде сви посматрачи. Тероризам се јавља унасиљу или прекомерној сили владајућих које се у научној терминологији зове државни терор или страховлада.

Глобални тероризам данашњице је мултидисциплинаран појам, те се може посматрати са више различитих аспеката – кривичноправног, криминалистичког, криминолошког, безбедносног, политиколошког, економског, еколошког, технич-ко-технолошког, религијског, едукативног, филозофског, социолошког и других. Криминалистички аспект тероризма је аспект организованог криминала, те се посматра из угла његовог спречавања и сузбијања применом подсених метода. Криминолошки аспект се бави етиологијом и феноменологијом тероризма и мерама спречавања и сузбијања. Кривичноправни аспект полази од позитивноправних инкриминација из кривичног законодавства, које у свим земљама света има негативан став према тероризму и јасно предвиђене санкције за сваки његов могући појавни облик. Политиколошки аспект тероризма се огледа кроз његову политички мотивисану идеологију, али и кроз политичке манипулације са тероризмом и терористичким организацијама.

САВРЕМЕНИ ТЕРОРИЗАМ У ЈУЖНОЈ СРПСКОЈ ПОКРАЈИНИ КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Пример савременог терористичког деловања на простору јужне српске покрајине Косова и Метохије се најсликовитије може приказати кроз деловање терористичке организације под називом „Ослободилачка војска Косова" која је основана 1993. године у Македонији. „Ослободилачка војска Косова" је била проглашена за терористичку организацију. У једном тренутку је ојачала, па је у форми герилe запосела дренички крај, где је јавно носила униформу, војне ознаке и оружје па је стога по међународном ратном и хуманитарном праву била у обавези да на простору којим влада буде одговорна за безбедност. Након злоупотреба које су изводили герилци на простору Дренице, српске безбедносне снаге разбиле су герилску формацију у селу Рачак, што је касније злоупотребљено па су изгинуле војнике уз помоћ међународне мисије преобукли у цивилну гардеробу. Ово појашњење је од значаја за разумевање интереса Републике Србије и грубо кршење међународног права за које је на простору Косова и Метохије одговорна Организација Уједињених нација.

Принципи рада и деловања ове организације су били типични за савремену терористичку организацију – од идеолошко-политичког сегмента, до сумњивих и криминалних извора финансирања. Идеолог и оснивач ове терористичке организације је био Адем Јашари, познат по албанском национализму и радикализму. Његова блискост са албанским политичким врхом му је омогућила индоктринацију и усмерење ка стварању „Велике Албаније" и сецесије Косова и Метохије од Србије. Јашари је најпре руководио „Дреничком групом", која је почела са тероризмом на Косову и Метохији током 1992. и 1993. године, кад прераста у „Ослободилачку војску Косова" (Малбашић 2024: 234).

„Ослободилачка војска Косова" је реализовала и координирала терористичке активности у организованим групама широм подручја Косова и Метохије. Организација је била војногерилског карактера, а чинили су је претежно искусни припадници војнополицијских структура из Албаније, али и других земаља које

су подржавале пројекат сецесије Косова и Метохије. Припреме и обуке чланова терористичке организације су се одвијале у Албанији, на више различитих локација – у местима Љабинот, Тропоја, Кукс и Бајрам Цури. Обука се одвијала по принципима камповских обука и припрема, под покровитељством тадашњег председника Албаније, Сали Берише. Поред албанског новца, такође је коришћен новац из илегалних извора, настао од шверца наркотика, оружја, али и људским органима.

Терористичка „Ослободилачка војска Косова" је деловала на два поља – војном и политичком. Карактерисала ју је јака политичка пропаганда, која је за циљ имала мобилизацију албанског народа на Косову и Метохији у идеји стварања тзв. државе. До тог циља Албанци су једино могли доћи оружаним путем и кроз обрачун са Србима. Ова пропаганда није била само интерног карактера, већ је требало да допринесе анимирању и читаве међународне заједнице, која је свакодневно добијала извештаје о тзв. угњетености албанског народа на Косову и Метохији, о недостатку људских права и слобода и нечовечном односу према њима. Војни део деловања терористичке „Ослободилачке војске Косова" се огледао у терористичко-герилским акцијама, усмереним против званичне војске и полиције, али и цивилног становништва претежно српске националности.

Тзв. „Ослободилачка војска Косова" је јасно истакла своје мете напада. То су војнополицијске структуре и њихова опрема, специјалне полицијске снаге, волонтери, парамилитарни персонал и борци са иностраних ратишта и Албанци који су „издајници" и раде за непријатељске снаге (Бурсаћ 2025: 268).

Сам начин герилског ратовања „Ослободилачке војске Косова" одвијао се у четири кључне фазе и то фазе стварања мањих герилских група, фази њиховог проширења са новим борцима и командантима, потом фаза професионализације, у којој се јавља професионална војна команда, претежно иностраног порекла, док је у завршној фази ова терористичка милитантна група добила обележја војске, са униформама, својим објектима и савременим центрима за обуку (Атлагић 2012: 81).

Из савременог тероризма на Косову и Метохији, као плод свесрдне подршке великих сила са Запада, резултирала је Декларација о независности Косова од 17. фебруара 2008. године. Декларација је, кршећи све одредбе међународног права, на незаконит начин прогласила јужну српску покрајину Косово и Метохију за независну државу Косово. У тзв. Уставу тзв. Косова се наводи да „Република Косово нема никакве територијалне захтеве према било којој држави или делу државе, нити ће тражити уједињење са било којом државом или делом државе". Иза оваквих тврдњи налазе се на стотине несталих, убијених и расељених Срба и других неалбанаца, уништена и одузета српска имовина, етнички очишћена села и градови и еклатантно нарушавање основних људских права преосталим Србима који живе на простору Косова и Метохије. Такође, косовски тероризам представља својеврсни преседан у историји, јер је ово први и једини пример за сад подржаног тероризма од стране великих светских сила. Иако је тзв. Ослободилачка војска Косова све до 1997. године била сматрана терористичком организацијом и од стране америчких структура власти, ова организација добија невероватну

подршку од стране те исте Америке и других светских сила да на темељу насиља и злочина сагради тзв. државу Косово.

Заправо, суштина терористичког деловања „Ослободилачке војске Косова" није само у деловању ове организације, већ је Кумановским споразумом мировна мисија на простору јужне српске покрајине дата Уједињеним нацијама Резолуцијом 1244, па због тога насиље које се све време мандата мировне мисије спроводи над неалбанским становништвом је узроковано нечињењем и неочувањем безбедности свих грађана на простору Косова и Метохије.

ЗАКЉУЧАК

Безбедносни изазови данашњице су врло бројни, интензивни и тешки. Савремено друштво је бременито безбедносним изазовима, диктираним са различитих страна и услед турбулентних геополитичких процеса. Тешко је и незахвално у оквиру једног рада говорити о свим постојећим безбедносним изазовима данашњице, па су се зато коаутори у раду фокусирали на пар важнијих изазова, који доминантно диктирају светску безбедносну ситуацију и на њу имају најјачи утицај, а то је проблем тероризма.

Тероризам је појава која датира из далеке прошлости, али са аспекта истраживања у оквиру овог рада, пажња је посвећена новијим појавним облицима тероризма, који су у вези са јаким анимозитетима својственим периоду „хладног рата" након Другог светског рата, кад се јавља потреба за формирањем парадржавних и паравојних структура, које би биле пандан поретку који се по сваку цену наметао сиромашним и сиромашнијим земљама у свету.

Појава тероризма је доведена у врло значајан контекст са глобализмом, појмом који је свеприсутан и врло заступљен у међународним односима, а који се намеће кроз униформне обрасце понашања и живота свим земљама света. Тероризам се у датом контексту јавља као антипод глобализму и озбиљна претња успостављања глобалног света. Користећи поједине погодности глобализма, тероризам се рапидно развијао, стварајући своје формације и све јаче офанзивне механизме, које је усмеравао као центрима моћи глобалног света. У вези са тим, треба навести историјски значајан напад на Светски трговински центар и Пентагон у Америци, 11. септембра 2001. године, кад се, на врло суров начин, питање тероризма наметнуло као безбедносно питање у свету број један.

Као значајно помоћно средство тероризму данас треба навести савремену информациону технологију и вештачку интелигенцију, који доприносе стварању нових појавних облика терористичког деловања у сајбер простору као и примену техничко-технолошких достигнућа, која терористе значајно унапређују у њиховом раду и деловању. У раду, коаутори наводе нека од савремених средстава, која имају велику примену данас у различитим облицима ратовања и терористичког деловања.

Иако развијени део света оштро реагује на сваки облик терористичког деловања и тежи суровом обрачуну са њим, у раду је наведен пример кад је начињен преседан, те је тај тзв. западни свет, подржао стварање терористичке творевине,

тзв. државе Косово, којој су темеље ударили припадници терористичке тзв. Ослободилачке војске Косова, познате по суровим обрачунима са неалбанцима на Косову и Метохији и сејању страха, несигурности и извршавању најтежих кривичних дела и злочина. Развијени свет је подржао албанску страну, жмурећи према злочинима албанских терориста почињених над Србима на Косову и Метохији, а епилог тзв. косовског тероризма је Декларација о независности из 2008. године и актуелна подршка око деведесет земаља, чланица Уједињених нација.

ЛИТЕРАТУРА

Антоновић 2023: Ратомир Антоновић. *Сајбер криминалитет као криминалитет данашњице.* Београд: Центар за стратешке анализе.

Атлагић 2012: Марко Атлагић „Тзв. Ослободилачка војска Косова као сепаратистичка и терористичка организација". *Косово и Метохија 1912–2012.* Међународни тематски зборник. Ур. Бранко Јовановић и Урош Шуваковић. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица, 73–84.

Балтезаревић 2025: Боривоје Балтезаревић „Вештачка интелигенција као инструмент политичког надзора у постконфликтним друштвима". *Баштина*, вол. 35, св. 66, 369–377.

Батавељић и др. 2018: Драган Батавељић, Анка Војводић, Митар Лутовац. „Екоцид – ново кривично дело?". *European Road to Sucess IPARD 2015–2020.* Ур. Милан Јовичић. Краљево: Ethno Center GEGULA - Center for the successful development of family agriculture and tourism; Београд: Алфа БК, 149–158.

Бериша 2014: Хатиџа Бериша „Међународни утицај процеса глобализације и тероризам". *Одређење, организација и дјелатност субјеката националног система безбједности.* Бањалука: Универзитет „Синергија", 447–464.

Бурсаћ 2025: Борис Бурсаћ „Тероризам Ослободилачке војске Косова". *Баштина,* вол. 35, св. 66, 267–286.

Гордић, Гордић 2025: Јован Гордић, Предраг Гордић. „Тероризам као претња цивилном ваздушном саобраћају – историјско-правни аспекти". *Баштина*, вол. 35, св. 66, 287–296.

Деспотовић, Јефтовић 2011: Љубиша Деспотовић, Зоран Јефтовић. „Геополитика, медији и безбедност: негативни стереотипи и медијска манипулација". *Наука, безбедност, полиција*. Београд: Криминалистичко-полицијска академија, 33–42.

Дракић, Дракић 2015: Драгиша Дракић, Гордана Дракић. „Систем мера безбедности у нашем кривичном праву – кроз историју и данас". *Теме*, XXXIX, 1399–1416.

Ђорић, Милошевић 2021: Марија Ђорић, Тања Милошевић. „Злоупотреба вештачке интелигенције у екстремистичке и терористичке сврхе". *Српска политичка мисао,* 1/2021, 201–221.

Јелисавац Трошић, Арнаудов 2024: Сања Јелисавац Трошић, Митко Арнаудов. „Безбедносни изазови отвореног Балкана из перспективе СДИ – студија случаја Албаније, Србије и Северне Македоније". *Баштина,* вол. 34, св. 63, 87–100.

Kreps, Lushenko 2023: Sarah Kreps, Paul Lushenko. "Drones in modern war: evolutionary, revolutionary, or both?". *Taylor & Francis Journals*, vol. 39 (2), 271–274.

Малбашић 2024: Зоран Малбашић. *Иредентизам – великодржавна доктрина и политичко насиље.* Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Oseicki et al. 2022: Mateusz Oseicki, Agnieszka Fortonska, Matylda Berus, Marta Wlodarczyk. "Drone as a Target of Terrorist Attack and a Weapon Against Terrorism – Analysis in the Light of International Law". *Journal of Intelligent & Robotic Systems*, 2–10.

Пејановић, Бејатовић 2015: Љубо Пејановић, Милорад Бејатовић. *Основи безбедности*. Нови Сад: Правни факултет за привреду и правосуђе: Универзитет Привредна академија.

Печујлић 2002: Мирослав Печујлић. *Глобализација – два лика света*. Београд: Гутенбергова галаксија.

Stojanović, Antonović 2024: Stevan Stojanović, Ratomir Antonović. "Nuclear Security Risks and Civil Defense". *International journal of economics and law,* Vol. 8, no. 24. Belgrade: University Union "Nikola Tesla": Faculty of Business Studies and Law, 93–103.

Шуваковић, Краговић 2015: Урош Шуваковић, Бранислава Краговић. „Глобализација и културни идентитети (са посебним освртом на Косово и Метохију)". *Глобализација и култ̄ура*. Београд: Центар за економска истраживања Института друштвених наука, 297–303.

Ratomir D. ANTONOVIĆ
Dejan R. MILIKIĆ

MODERN SECURITY RISKS WITH SPECIAL FOCUS ON THE SOUTHERN SERBIAN PROVINCE OF KOSOVO AND METOHIJA

Summary

Modern technologies have enabled the expansive development of various forms of terrorist activity. As one of the forms of use of modern technologies, the example of unmanned aerial vehicles, better known as "drones", is cited, which can be used for both military – operational and tactical purposes, but can also have a very widespread application for the activities of various terrorist and paramilitary organizations. A special problem that arises here is that the use of these unmanned aerial vehicles is becoming increasingly accessible today, and the prices of purchasing these devices are no longer as high as before. Also, these devices are becoming increasingly accessible to various paramilitary organizations, which openly use them to achieve their illegal goals. A particular security risk today is the use of artificial intelligence, which can be considered one of the most dangerous tools in the hands of terrorists or criminal organizations. The algorithms that artificial intelligence has at its disposal are both capable of causing great damage and of being a powerful weapon in the hands of terrorism and crime.

Keywords: drones, artificial intelligence, terrorism, globalization.

Рад је предат 2. фебруара 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 327.39(410:560)
327.7/.8(497.115)"1999/..."
327.56(497.11)"1999/..."
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-61746

Оригинални научни рад

*Hatidža A. BERIŠA**
University of Defence Ministry of Defence RS

*Dalibor V. SEDLAR***
Serbian Armed Forces

ROLE OF THE REPUBLIC OF TURKEY AND THE UNITED KINGDOM OF GREAT BRITAIN AND NORTHERN IRELAND IN CURRENT CRISIS IN AP KOSOVO AND METOHIJA***

Abstract: Observed through a historical prism, the crisis in the Kosovo and Metohija region of Serbia is determined by geopolitical interests of regional and global powers, historic processes and ethnographic changes, in which constantly, but with varying intensity, Albanian and Serbian people confront and defend each other's right over the territory. The NATO aggression in 1999 on the Federal Republic of Yugoslavia (FRY) and the ensuing proclamation of "Kosovo" independence in 2008, incited and encouraged the Albanian political elites to act in accordance with the Prizren League Declaration from 1878 so as to undertake intensified measures for the establishment of Great Albania, which in line with the Albanian strategic culture would foster the principles of fascist ideology: "One state, one language, one nation, one religion." To prove that such an ideology is conducted in the territory of Kosovo and Metohija, we mention several facts reflected in the violence committed daily towards Serbian and other, non-Albanian population, along with their properties, cultural and religious bulidings, which has led to a shift in national structure and systematic destruction of Serbian cultural heritage.

The subject matter of this paper covers the wider context of the expressed interests of Turkey and the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland (hereinafter: Great Britain) in contemporary security circumstances, characterised by the presence of hybrid threats with focus on the Autonomous Province of Kosovo and Metohija (hereinafter: AP KiM) within the security agenda of these powers.

Keywords: Great Britain, AP KiM, Republic of Serbia, hybrid war, instruments of national power, national interests.

INTRODUCTION

From the point of current crisis in KiM, within the context of the most prevalent display of power with the aim to strengthen the Albanian and reduce Serbian factor in that territory, at the moment Great Britain, as the traditional factor of stability and

* ORCID 0000-0002-9432-5273, hatidza.berisa@mod.gov.rs
** ORCID 0009-0009-0710-2433, cipripi92@gmail.com
*** The work was created during the colonel's education at the General Staff School. The paper contains the authors' views aiming to observe the current state in Kosovo and Metohija and it may be relevant since the authors are well acquainted with the situation since they both come from Kosovo and Metohija.

instability in Serbia, stands out. This synergy actions of the instruments of powers of "Kosovo" and Great Britain, in the plans of interior and foreign policies, indicate that at the territory of the Province, as well as towards the Republic of Serbia, currently hybrid activities are being undertaken in order to create the conditions for establishing the fully fledged independence of the so-called Kosovo, which under present circumstances seems to be an inevitable condition for the realisation of the British geopolitical interests in the territory of Western Balkans. Those interests mainly concern the prevention of potential strengthening of the influence of the Russian Federation and the Federal Republic of Germany in that area, recognised as the bridge between East and West, but also as the possible market place for the expansion of the British capital and new positioning in international relations, forced by the British exit from the European Union (EU), along with the special military operation in the Ukraine.

In the context of the instruments of power of Great Britain regarding the fulfilment of the mentioned national interests in the Republic of Serbia (AP KiM), traditionally the British diplomacy, intelligence apparatus and the British capital stand out as the inevitable factors of the British economic power, which not only created economic bonds with Serbia for profit, but also simultaneously used its economic clout as the means to shape up the political situation in the country and international organisations. Thus, the use of intelligence and diplomatic instruments of power were additionally legalised through indirect support to certain political and security structures, lobbying for certain political decisions and even direct interference in political processes under the excuse of the protection of rule of law, democracy, citizens' standard of living and improvement of regional economic cooperation and accession to EU (NATO), both of the Republic of Serbia and "Kosovo".

This paper is relevant since it chronologically presents the most important security events in Kosovo and Metohija, which significantly deprive the Serbs of their rights and create the conditions for their moving and displacement from that territory, with the tacit agreement of international community and indirect involvement of the Republic of Turkey and Great Britain. Owing to such an approach to examining this security issue, the concrete role of Turkey and Great Britain will be identified. Finally, that will confirm or refute the purposefulness of supporting *the frozen conflict* as the short-term solution for protecting and preserving territorial integrity and sovereignity of Serbia in the Kosovo-Metohija space.

The basic hypothesis of this paper is that complexity and mutual connectedness of internal and external factors of security, guided by the so-called *Great Albanian Ideology* and national interests of individual representatives of the international community, especially of the Republic of Turkey and Great Britain, constitute the essential factor of current instability and endangering Serbian national interests in Kosovo and Metohija.

1. IMPORTANCE OF KOSOVO AND METOHIJA AND TENDENCY TO CREATE AN INDEPENDENT STATE IN THAT TERRITORY

Kosovo and Metohija represents a complex geosystem of multilateral and centralising anthropogeographic, ethnographic and geopolitical position in the region of Western Balkans, occupying the area of approximately 10,887 km^2, which is about 12.3% of the entire state space of Serbia. It stretches at the junction of the Central Balkanic

Morava – Vardar corridor and its Ibar – Kosovo parallel, at the crossroads with Transbalkanic communication, from Lješ and Skadar, via Prizren and Priština and further on over Podujevo, Kuršumlija and Prokuplje to Niš (Радовановић 2006: 7–34), the northern borderline of The Project of Great Albania.

Due to its geographic position, unique mine wealth of lignite, chromium, lead, zinc, silver, gold, bismuth, nickel, cadmium and huge amounts of pyrite, antimony, indium and manganese, as well as exceptional agricultural potential and water supplies, Kosovo and Metohija has been the land of interest and the battlefield of great powers since ancient times. The right over the property of Kosovo and Metohija was, among others, claimed by the Ottoman and Austrian Empires, France, Great Britain and Germany, which today considers it as its main geostrategic zone in Southern Serbia. Nevertheless, all those powers were coming and leaving, but since the 17th century, Albanians have tended to take over the dominance over the territory, which in the history of the Serbian people and national tradition has had special historic, national, civilisational and mythological meaning in the sense of crucial historic, even fatal point – the Kosovo Battle that took place on Vidovdan, the 28th of June 1389, which divides the historic destiny of Serbs into the periods *before Kosovo* and *after Kosovo* (Степић 2020: 7–30). It is no coincidence that this term exactly (Kosovo) has become a part of the name of separatist Albanian movement in an attempt to form another Albanian state in the territory of Kosovo and Metohija, as a part of The Project of Great Albania, by what the measures have been taken to fully exclude the term Metohija from the name of the Province, because "it symbolises Serbian – Orthodox, in the wider sense Serbian – Byzantine cultural historic foundations" (Радовановић 2006: 7–34). Albanian hegemonism towards Kosovo and Metohija is quite pragmatic, reflected in the tendency of great powers to form two national corpuses in Western Balkans, which would rival each other in demographic, religious and cultural sense with the starting elements necessary to cause crises artificially, depending on the need to maintain *the strategy of balance* in that territory. The background of that strategy is the confrontation of national interests and alternating shifts of "supremacy" between East and West, which often was the root cause of the conflicts between the Serbian and Albanian people.

Considering that, one may conclude that Albania without Kosovo and Metohija cannot fulfil its strategic role assigned to it from some centres of power in the geopolitical Balkan games. Albania lacks all the necessary resources that key elements and indicators of state power are based upon, such as territorial depth, demographic potentials, economic and natural resources as the foundation of state economic power. Within the context of satisfying those needs through accomplishing full independence of the so-called Kosovo and achieving the strategic aim of great powers, under the excuse of human rights and the rights of national minorities, as well as the need for internal democratisation and joining the EU, it is utterly clear that the pressures and blackmails on Serbia will continue from one side of one part of international community, so that it would concede and accept the change of the state – legal status of Kosovo and Metohija.

Regardless of the UN Security Council Resolution 1244 and following the signing of the Kumanovo Agreement, they deployed the mission named Kosovo Force

– KFOR, with the aim to preserve peace, i. e. create and maintain security in the territory of AP KiM, where peace does not exist today (Павић и др. 2024).

2. CHRONOLOGICAL OVERVIEW OF THE MOST IMPORTANT EVENTS AND INTRODUCTION TO THE CURRENT CRISIS IN KOSOVO AND METOHIJA

Following the election of Aljbin Kurti for the president of the government of the so-called Kosovo in the second mandate (from the 22nd of March 2021), the security situation drastically worsened in the Serbian communities in Kosovo and Metohija, in particular in the north of the Province. With Quinta countries' tacit approval, Kurti was continuously engaging strong police forces in the north of Kosovo and Metohija and with constant provocations towards the Serbian population, he kept a very high level of tensions with the ultimate goal to displace the remaining Serbs and to divert the attention of international community from the obligation to form the Community of Serb municipalities (serb. ZSO) and from his domestic public the extremely poor economic situation and corruption in the "state".

Aiming to resume the full control over the municipalities in the north of the Province, on the private properties illegally expropriated from the Serbs, the bases were put up for "Kosovo Borderline Units" near the administrative crossings Brnjak and Jarinje, the bases for special units in the villages of Gornji Jasenovik (municipality of Zubin Potok) and Košutovo (municipality of Leposavić), permanent checkpoint with the bunkers near Bistrica Bridge for the control of traffic communication Kosovska Mitrovica – Raška, as well as the point close to the bridge in the village of Gazivode (municipality of Zubin Potok), for the purpose of controlling the traffic communication Kosovska Mitrovica – Ribariće.

Since March 2022, within "Kosovo Borderline Units", an intervention unit has been formed only to have the most extreme members of "Kosovo Police" special units at its core. That has created the conditions for the persistent engagement of the trained and extremely heavily armed corps near the administrative borderline. Grouping and engagement of the strong forces in the north of the Province was "justified" in front of international community by Priština as the alleged anti-crime fight, but also with spreading the misinformation on organised and armed "Serbian para-military groups" and the alleged plans of the Serbian Armed Forces and the Ministry of Interior of the Republic of Serbia for the land intervention onto the north of Kosovo and Metohija, following the example of the Ukranian conflict. They had a strong operative and technical support of intelligence services for the placement of misinformation, from the aspect of planning and organising actions just like for the very coordination of field work and training the members of certain police and "military" specialities.

The majority of those trainings were related to "Kosovo Police Special Intervention Units",[1] which comprised of sniper training, anti-terrorist training, as well as the training in planning and executing "high-risk" actions. Parallel to strengthening the action

1 In the media most often mentioned as "FIT" (First Incident Team).

capacities of special police units north from the Ibar, repressive measures were intensified towards the Serbian population in terms of confiscating consumer goods and medicines, searching people and vehicles, arrests, detaining for interrogations with the aim to identify the bearers of self-organising and the members of Civilian Protection, which was marked as a terrorist organisation. These actions were characterised by the engagement of extremely strong forces, unnecessary in proportion to potential risks, by which Priština purposefully demonstrated force, often followed by excessive brutality due to the fervour of the engaged manpower. Additionally, aiming to humiliate and terrify the local Serbian population, the members of special units several times broke into schools, kindergartens and hospitals.

Closing the alternative roads leading from Central Serbia to Kosovo and Metohija, the artificial running out of basic food items was caused in the shops in Serbian communities, even in the north of the Province, which exerted pressure on the Serbs to trade with the goods produced in the south from the Ibar and in that way to legalise the increased Albanian presence in that territory. Simultaneously, every attempt of the Serbian population to resolve the lack of essential supplies of Serbian production was abused by Priština to further criminalise the Serbian population and health care institutions of the Republic of Serbia that operate in Kosovo and Metohija. Later on, it turned out that the background of such propaganda activities by Priština was the planned integration of health care institutions into the "Kosovo" system on January 1st 2024.

The formation of "Institute for War Crimes", increased number of "Kosovo Police" directorate in charge of investigating war crimes (from 19 to 41 people) and allowing the court trials to be conducted in the absence of the prosecuted, intensified the pressures on the Serbs, while the arrests for the alleged war crimes dominantly were connected with the procedures that the arrested initiated exclusively because of the demands to repatriate or bring back the usurped properties. These activities were conveying the message to all the other people who on different grounds participated in combat activities in 1999 in Kosovo and Metohija, the members of the Military and Police, to leave their dwelling places or not to enter the Province territory.

Because of all repressive measures of Priština, in order to divert the attention of the international community and responsible international organisations, during the November of 2022, the Serbs from Kosovo and Metohija were forced to abandon all municipality positions (especially those presidential ones in the north), along with the positions and duties within the other Priština institutions ("Kosovo Police", "Kosovo Customs", legal institutions etc.), all of which contributed to creating an institutional vacuum. However, instead of taking some measures to overcome institutional crisis in the municipalities in the north of the Province, Priština organised snap local elections on the 23rd of April 2023.

Intensifying police repression prior to the election, Priština consciously tended to provoke reactions and incidents with the local Serbs in order to accuse Serbia of destabilising the situation and to discredit Serbia before international community, which at that moment started to criticise Kurti more, though not loud enough, for the worsened security situation in the north of Kosovo and Metohija. Almost all intelligence capacities were engaged with that aim, including a greater number of "Kosovo Police Special

Intervention Unit", who in the north from Ibar were engaged in civilian clothes. Moreover, special "teams" of intelligence examination police officers were formed, so they detained more persons for hearing for the alleged commitment of criminal acts, with frequent undertaking of repressive measures and they began to be interested in political representatives of the Serbs from the north of Kosovo and Metohija, along with the other persons held as the bearers of Serbian self-organising in that territory.

After the snap election where no Serbian political party took part, Priština took some measures to violently take over municipality premises in the north of the Province. In the context of those activities, "Kosovo Police" blocked the entryways of the municipality buildings on the 26th of May 2023. They also placed checkpoints on the roads leading to Zvečan, Zubin Potok and Leposavić, at the same time endeavouring to arrest some protesters who demonstratively defended municipality buildings, again aiming to warn international community about the need to get engaged in a more agile way so as for the crisis to be resolved in that territory.

For further repressive measures towards the citizens in the north of the Province, Priština used the 29th of May 2023 event when, in front of the Zvečan municipality building, a group of protesters confronted the KFOR members, when Dragiša Galjak, a local Serb, was shot from behind by some "Kosovo Police" member. The conflict was caused because "Kosovo Police" in the presence of KFOR tried to exert force to arrest those peacefully protesting in front of the municipality building in Zvečan. On that occasion, with the intention to trigger the confrontation between the citizens and KFOR members, "Kosovo Police" members from the municipality building started to throw various pyrotechnic devices that caused the injuries of several dozens of KFOR members. Nonetheless, for that KFOR member wounding – the local Serbs were blamed and the entire event served to Priština as an excuse to legalise the arrests of previously targeted, respected Serbian citizens.

After the political measures and pressures from international community, the security situation seemingly calmed down, and in July 2023 the increased KFOR engagement and presence in the north of the Province was registered, which allegedly had the aim to prevent the obstruction of security situation and the emergence of the conflicts between the citizens and "Kosovo Police". In that period Priština tried to implement their measures to "resolve" the crisis also related to the possibility of the new local elections, in the way that on the 1st of August 2023 a work group was designated to create "administrative instruction on the procedure for the removal of municipality president from office" (removal from office by citizen initiative).

Furthermore, in that period, Priština declaratively accepted the reduction of its presence and engagement of "special police forces" in the north of Kosovo and Metohija, with the alleged displacement of municipality buildings, but the total "Kosovo police" engagement of forces remained roughly on the same level, with constant repressive measures against the Serbs, most frequently in the form of arresting, maltreating, verbal insults and similar. However, the real intention of Priština was just delaying the implementation of the arranged agreements, while trying to criminalise Serbian political factor before international community and to introduce the suitable persons of Serbian nationality to the political circles in order to legalise the moves of Priština towards the north of the Province.

3. ROLE OF INTERNATIONAL COMMUNITY IN CURRENT CRISIS IN KOSOVO AND METOHIJA

If we take into consideration that only in the period from 2021 to 2023, during the previously described period of Aljbin Kurti's "authority", in Kosovo and Metohija the Albanians caused at least 128 ethnically motivated incidents (disregarding the year of 2023, when that number was the highest), where several dozens of persons were wounded or ungroundedly arrested, and the Serbian properties were looted or destroyed, there remains the question if that is truly possible if in the Province territory there are international community representatives, which within their jurisdiction have the legitimacy and the ability to act ahead.

One of key aims of KFOR and EULEX missions was to serve as security forces, having at their disposal the capacities and abilities to maintain stability, without NATO engagement, to secure safe environment for all the citizens in the Province. However, the latest events and rejection to undertake adequate measures to prevent constant repressions of the "security" structures of Priština in Serbian settlements, indicate that the inactivity of KFOR indirectly contributes to the realisation of Kosovo independence and displacement of the Serbian population from that territory. To support that, there is the NATO declarative attitude that the time is not right for the changes in the "Kosovo Security Forces", which did not prevent temporary institutions in Priština on the 14th of December 2018 to adopt a set of laws that *de facto* enables the creation of military formations, or transitions of "Kosovo Security Forces" into "Kosovo Armed Forces".

The tendency of more pronounced KFOR engagement in training and schooling the members of "Kosovo Security Forces", as well as the tacit approval of that parasecurity formation being armed with the most modern weapons, which is neither in line with SC UN Resolution 1244 nor with Military-Technical Agreeement from Kumanovo, obviously indicates that they resumed both the functions of political and military powers of Priština. In the context of all those "partial" KFOR and EULEX (in)activities, one should disassociate a bit and claim that this is the characteristic primarily of certain individual members of international organisations in Kosovo and Metohija, out of which the most distinct roles are held by the Republic of Turkey and Great Britain, which tend to accomplish their strategic national aims in the KiM territory.

3. 1. Role of the Republic of Turkey in supporting Priština

Guided by their own economic and foreign policy interests in line with the proclaimed Neo-Ottomanism of Ahmet Davutoglu, ex minister of foreign affairs and Prime Minister of the Republic of Turkey, Turkey has been trying for a while to impose itself as the influential factor in the region, where the Republic of Serbia with Bosnia and Herzegovina stands as one of the foci of its activities (Давутоглу 2014). The changes inside the Turkish society in the last couple of years, dominantly with the strengthening of religious factor, conditioned the engagement of the Turkish diplomacy, beside the economic, more and more could be felt in the religious plan, aiming to position more firmly in Serbia, and by using religion and participation in international KFOR mission,

to impose itself as the authority and factor of cohesion within the Muslim and Bosnian population, just like it was done in BiH and Albania. Anyway, in its activities towards "Kosovo", and in general to Balkan states, Turkey does not accentuate publicly the religious connection with the Turkish minority and Albanians, whom they regard as part of their own people and Muslim world, as it could damage the relationships with the West, even in the context of confrontations with the Orthodox. In Turkey, there is a numerous diaspora of the Albanians and Turks from these territories who emigrated, and who outnumber the current number of inhabitants of Kosovo and Metohija. Turkey counts on them, especially in its domestic politics. According to the estimates of the western military-political analysts, the return of Turkey to the Balkans and it engagement to support "Kosovo" is carried out exclusively under the patronage of the USA, which makes concessions in order to ensure the stronger connecting of Turkey to NATO and its distancing from the Russian Federation.

Using the public excuse of acting in the interest of European security, Turkey has increased its military presence in Europe, through the mission of KFOR, from about 780 to over 1,000 members of this national contingent. At the same time, for the first time it has been allowed for a member of the Turkish Armed Forces to occupy the position of the head of the NATO mission. The confirmation of Neo-Ottoman tendencies and demonstration of "soft" power, in the context of the message to Serbia not to make any attempts with military intervention in the Province, the Turkish contingent was placed in Prizren, the old Serbian capital, in the barracks symbolically named "Sultan Murat" (*Murat the Sultan*).

Supplying "Kosovo" with military equipment and weapons in recent years has become a traditional practice in the relations between "Kosovo" and Turkey,[2] where we may infer that the culmination of that form of cooperation has been reached in the second half of 2023, when Turkey, contrary to all international contracts, delivered to "Kosovo" five unmanned aerial vehicles TB2 "Barjaktar", which is beyond doubt another example of Turkish demonstration of "soft" power directed at Serbia, but at the West Balkans region, too. Under those circumstances, even this year, Turkey has continued the tradition of donating 10 million dollars to "Kosovo Security Forces" for the purpose of providing "individual equipment". Besides, the members of "Kosovo Security Forces" have been educated for a number of years at military academies in Turkey, and they are present at diverse professional development courses and trainings for operating helicopters (T129 ATAK), along with unmanned aerial vehicles of Turkish production.

Immediately after the delivery of unmanned aerial vehicles to "Kosovo", Sabri Tunc Angili, the "ambassador" of Turkey in Priština, stated that the unmanned aerial vehicles *Barjaktar* TB2 are no donation to "Kosovo Security Forces", and that Turkey, in line with possible requirements of the "Government of Kosovo", is ready to provide (sell) the other equipment (drones). Also, he said that Turkey is the strategic partner of "Kosovo"

2 During 2018, Turkey donated 20 armoured *Kobra* transporters, in 2021, "Kosovo" allegedly bought from Turkey four *Vuran* armoured vehicles and 10 armoured *Kirpi* vehicles. During 2023, "Kosovo" bought from Turkey five unmanned aerial vehicles TB2 *Barjaktar*, several dozens anti-aircraft *OMTAC* systems of 160 mm (range 4,500 m), *Boran* howitzers of 105 mm (range 17 km), *ALKAR* mortars of 120 mm (range to 8 km), which are characterised by high mobility. Procurement of additional 40 *Vuran* armoured vehicles is planned, though they have only been solved to "Kosovo" so far.

and that it will participate in the development of all areas, including defence. Thus, Turkey, as a mediator, in the context of the diverting strategy of "Kosovo", sent an even more precise message to Serbia – that Serbia must not deploy military forces in the Province or it would enter into an armed conflict with Turkey (*Nedeljnik*, the 27th July 2023).

Soon afterwards, the commandant of KFOR, whose primary duty concerns the air space of Kosovo and Metohija, approved that "Kosovo Security Forces" more than once in the region of Djakovica use unmanned aerial vehicles TB2 *Barjaktar*, which is not in line with SC UN Resolution 1244 and Military-Technical Agreement.

3. 2. Role of Great Britain in Supporting Priština to Establish the Independence of "Kosovo"

In the context of supporting "Kosovo", demonstrations of "soft" power and diversion of the Republic of Serbia from the possible military intervention in the Province, it is necessary to distinguish the activities of the armed forces of Great Britain, which in 2021, when they had 35 members in KFOR, raised that number to 400, only to announce the increase to 600 members under the excuse of the latest crisis in the north of Kosovo and Metohija during the 24th of September 2023, which would make their contingent, apart from the Turkish, one of the most numerous national contingents within KFOR.

What characterises the British armed forces in KFOR is their intelligence – reconnaissance engagement within the units and forces of "operative reserve", while they mostly have some special plan not demanded by the KFOR mission, they perform intelligence – reconnaissance activities in the Serbian settlements close to the administrative line by using tactical unmanned aerial vehicles and civilian vehicles without any KFOR or their own country identification labels.

Such their activities, along with the engagement in the formation and immediate training of the members of "Kosovo Security Forces" from the company for "civilian operations", whose tasks are of strategic importance and refer to the execution of psychological operations and special warfare, the British also show that they whole-heartedly back up Priština in the activities regarding resuming full control in the north KiM. To raise the level of abilities, at the end of 2019 and in early 2020, a part of the company for "civilian operations" studied the Serbian language at the Centre for Foreign Languages of the Command for Training and Doctrine of the "Kosovo Security Forces", financed by the British "embassy" in Priština. If we take into consideration the time span of forming and training this unit as a necessary period for enabling it, a conclusion is derived that a planned and well organised operation of parasecurity structures in the north of the Province, started in 2021, was probably guided by the engagement of that unit, though the members of "Kosovo Security Forces" are not allowed to operate in that territory without the KFOR permission.

Besides, hitherto experiences indicate that during the execution of high-risk actions in the north of Kosovo and Metohija from "Kosovo Police", the members of the British KFOR contingent, in most cases, were directing several of their members to police operative centres and bases, with the task to plan, organise and coordinate such actions. In addition to this, so far in more cases there has been the training of diverse staff of "Kosovo Security Forces" in military centres in Great Britain.

Early in July 2023, British MP and Chair of the Foreign Affairs Select Committeee of the British Parliament, Alicia Kearns accused the Republic of Serbia of smuggling weapons in ambulance vehicles to "Kosovo", only to store them in the Serbian Orthodox Church facilities (*Vreme*, 3rd July 2023). Not long after, an intensified presence of the KFOR British contingent intelligence structures was registered near the administrative line in the north of KiM, and on the 24th of September 2023, exactly in that region was the occurrence of the clash between the local Serbs and the members of "Kosovo police". All of this leaves some space for suspicion of the possible British involvement in psychological or intelligence operation of Priština parasecurity organs because there is no doubt that after it, Serbian negotiation position was hardened concerning the resolution of the status of the Serbian southern Province.

In order to comprehend and confirm the (intelligence) activities of Great Britain in Kosovo and Metohija, one ought to go back to the past and perceive that the political clout of Great Britain, as a colonial power, never happened without the accomplishment of its economic and political interests.[3] We as the country significantly witnessed such an experience with the British at the end of WW1, when then the Kingdom of SHS / Yugoslavia was a great debtor, mainly to the USA and Great Britain. The war debt to Great Britain was regulated by the contract from the 9th of August 1927, by which the Kingdom of Yugoslavia accepted to pay off the sum of 25,591,428 pounds sterling in 62 years, along with the sum of 3,103,848 pounds sterling to be paid in 15 years, in the name of help in kind (Гњатовић 2016). At the same time the British company "Selection Trust LTD" expressed interest in the exploitation of mine wealth of the *Stari Trg* mine in present-day Kosovo and Metohija. The contract on concession was signed in 1927 for 50 years and a mutual company "Trepca Mines Limited" was founded. In that way, the British ensured that the war debt will be definitely paid back with significant "interest" – it was in fact a clear insurance placed directly by Nikola Pašić, the most influential politician in Serbia of that time. The later appearance of Paris and London Club continued to deal with the inherited financial problems, so Serbia eventually returned its debts to the London Club of creditors on the 30th of April 2018 (Лондонски и Париски клуб). Yet, the British "appetites" for KiM mine wealth increased and the Priština "Government" representatives as an expression of "gratitude" for mentorship and international support, with private British companies signing an array of new contracts regarding the ore exploitation in the Province.

CONCLUSION

Although the West distributed its military force within the international forces in Kosovo and Metohija, with constant sponsorship of the secessionist Albanian movement, they tried to establish a new actual state and to extort from Serbia the recognition of the seceded part of the territory, we may conclude that they have not succeeded so far, but they have been stimulated to radicalise their work so as to accomplish such

3 See more: British capital in Yugoslavia 1918–1941 – its economic, political and intelligence role, Directorate for Work Coordination of Science Institutes, Institute for Historic Matters, Belgrade, 1951.

a goal. Numerous facts point out that the latest crisis in Kosovo and Metohija is a part of the coordinated psychological-intelligence operation of parasecurity structures and certain representatives of international forces, which under the cloak of KFOR and EULEX, tend to achieve their national strategic interests, mainly contained in squeezing out the influence of the Russian Federation from their fields of interest, along with satisfying some economic interests in the form of exploitation of mine wealth or providing transit traffic lines and hubs, establishing military bases etc.

However, there are many reasons for refuting both of those propositions, which might have been best described by Milomir Stepić from the Institute for Political Studies in Belgrade. In his article "Kosovo and Metohija: a geopolitical aspect of a quick solution and frozen conflict" Stepić stated at least 14 reasons why Serbia is not to accept the imposed resolution. Each of his explanations is equally important and that is why the concept of "frozen conflict" is imposed as the only acceptable solution, especially if we keep in mind the trend of the decreasing demographic potential of the Albanians in Kosovo and Metohija due to mass migration, poor standard of living and increased mortality rate caused by the consequences of NATO bombardment. Apart from that, in favour of "the frozen conflict" goes the fact that the world order has got closer to "multipolar bipolarism", in which the world has been divided into pro-American (the one whose majority recognised "Kosovo") and anti-American part (the one that did not recognise "Kosovo"), in which the USA and EU relatively become weaker, while the relevance increases around the axis gathered around the largest, richest in resources and most populated countries – the Russian Federation, PR China, India, Indonesia, and a great number the other countries in Africa, Asia, Latin America and even Vatican, as one of the most influential countries in the world.[4]

In that sense, it is essential on the national level, from the state professional agents and through case studies, to study all forms of manifesting modern asymmetrical threats, their causes, development, characteristics, principles and aims achieved via them, and to register the weaknesses and failures of their bearers and commanders. Hence, a national data base would be formed to present the quality foundation for reexamining the existing normative – legal and doctrinal documents in order to contemplate the possibilities of developing the concepts of hybrid operations in Kosovo and Metohija, which could make avail of the use and effects of all instruments of power of the Republic of Serbia, even in military-security context.

REFERENCES

Vreme, 2023: „Britanska poslanica Ališa Kerns: SPC švercuje oružje na Kosovo". *Vreme*, 3. jul 2023. <https://vreme.com/vesti/britanska-poslanica-alisa-kerns-spc-svercuje-oruzje-na-kosovo/>. [26. 5. 2025].

Гњатовић 2016: Драгана Гњатовић. „Дужнички терет Краљевине Југославије у време велике економске кризе". *Меūашренд ревија*, вол. 13, бр. 3. Врњачка Бања: Универзитет у Крагујевцу: Факултет за хотелијерство и туризам, 21–44.

4 So-called Kosovo independence is not recognized by the countries that make 71.5% of world population and 65.4% world territories. *Ibid*., p. 23.

Давутоглу 2014: Ахмет Давутоглу. *Стратешка Дубина*. Београд: Службени гласник.
Kancelarija za Kosovo i Metohiju, Vlada Republike Srbije 2021: *Etnički motivisani incidenti na Kosovu i Metohiji 2021–2025.* <https://www.kim.gov.rs/lat/incidenti-kim.php>. [24. 4. 2025].
Народна банка Србије б.д: „Лондонски и Париски клуб". <https://nbs.rs/sr/ciljevi-i-funkcije/medjunarodna-saradnja/londonski-pariski-klub/>. [23. 2. 2025].
Павић и др. 2024: Александар Павић, Хатица Бериша, Дејан Михајловић. „Примена инструмента 'меке моћи' Уједињеног Краљевства Велике Британије и Северне Ирске на Републику Србију". *Баштина*, св. 63, 133–143.
Радовановић 2004: Милован Радовановић. *Етнички и демографски процеси на Косову и Метохији*. Београд: Liber Press.
Радовановић 2006: Милован Радовановић. „Косово и Метохија, историјскогеографски, етнографски и геополитички положај". *Национални интерес*, год. II, vol. 2, бр. 1/2006, 7–34.
„Стари трг (рударско насеље)". *Википедија.* <https://sr.wikipedia.org/wiki Стари_Трг_(рударско_насеље)>. [23. 2. 2025].
Стевић 2019: Миломир Стевић. „Српски геополитички императиви у контексту глобалних промена: Косово и Метохија". *Косовска вертикала или неоколонијална хоризонтала*. Зборник радова. Ур. Часлав Оцић. Грачаница: Дом културе „Грачаница"; Београд: Институт за европске студије; Зрењанин: Градска библиотека „Жарко Зрењанин", 237–254.
Стевић 2020: Миломир Стевић. „Косово и Метохија: Геополитички аспект брзог решења и замрзнутог конфликта". *Национални интерес*, год. XVI, vol. 38, бр. 2/2020, 7–30.
Стојановић, Благојевић 2017: Станислав Стојановић, Вељко Благојевић. „Старетшки изазови Косова и Метохије". *Политика националне безбедности*, год. VIII, број 2/2017, 119–141.
„Turski ambasador na Kosovu: 'Barjaktari' nisu donacija, spremni smo da obezbedimo i drugu opremu". *Nedeljnik*, 27. jul 2023. <https://www.nedeljnik.rs/turski-ambasador-na-kosovu-barjaktari-nisu-donacija-spremni-smo-da-obezbedimo-i-drugu-opremu/>. [26. 5. 2025].
Ћосић 2004: Добрица Ћосић. *Косово*. Београд: Новости.
Управа за координацију рада научних института, Институт за историја питања 1951: *Британски капитал у Југославији 1918–1941 – његова економска, политичка и обавештајна улога*. Београд: Управа за координацију рада научних института, Институт за историја питања.
Цвијић 1987: Јован Цвијић. *Балканско полуострво и јужнословенске земље*. Београд: ЗИД „Филип Вишњић".

Хатица А. БЕРИША
Далибор В. СЕДЛАР

УЛОГА РЕПУБЛИКЕ ТУРСКЕ И УЈЕДИЊЕНОГ КРАЉЕВСТВА ВЕЛИКЕ БРИТАНИЈЕ И СЕВЕРНЕ ИРСКЕ У АКТУЕЛНОЈ КРИЗИ У АП КОСОВО И МЕТОХИЈА

Резиме

Посматрано кроз историјску призму, криза у косовскометохијском делу Србије детерминисана је геополитичким интересима регионалних и светских сила, историјским процесима и етнографским променама, у којима се константно, али са различитим интензитетом, албански и српски народ сукобљавају и бране једни другима право над тим простором. Агресија НАТО 1999. године на Савезну Републику Југославију (СРЈ), а потом и проглашење независности „Косова" 2008. године, подстакло је и охрабрило албанске политичке елите да, у складу са декларацијом „Призренске лиге" из 1878. године, предузму интензивније мере на успостављању „Велике Албаније", у којој би у складу са стратешком културом Албанаца био заступљен принцип фашистичке идеологије: „Једна држава, један језик, једна нација, једна вера".

Проблематика рада је да се сагледа шири контекст испољених интереса Турске и Уједињеног Краљевства Велике Британије у савременим безбедносним условима, које карактерише присуство хибридних претњи, са тежиштем на Аутономној покрајини Косово и Метохија у безбедносној агенди ових сила. Посматрано из угла актуелне кризе на Косову и Метохији, у контексту најприсутнијег испољавања „меке моћи" у циљу јачања албанског и умањења српског фактора на том простору, посебно се издвајају Република Турска, Уједињено Краљевство Велика Британија и Северна Ирска.

Кључне речи: Велика Британија, АП КиМ, Република Србија, хибридни рат, инструменти националне моћи, национални интереси.

Рад је предат 8. септембра 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 001.891:314.7(479.115)"2000/2024"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-65591

Прегледни рад

*Немања Б. ВУКЧЕВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

МИГРАЦИЈЕ СА ПРОСТОРА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ[1] У МЕЂУНАРОДНИМ БАЗАМА ПОДАТАКА: ПАРАДОКС ТЕРИТОРИЈАЛНЕ СТАТИСТИКЕ У ТРАНСНАЦИОНАЛНОМ ДРУШТВУ**

Апстракт: Миграције са простора Косова и Метохије представљају специфичан демографски и друштвеноекономски процес савременог периода. Рад полази од питања у којој мери територијално засновани статистички показатељи могу адекватно описати друштва у условима изражене транснационалне мобилности. Циљ рада је да анализира однос између становништва на територији и популације у дијаспори кроз комбинацију више миграционих индикатора. Истраживање се заснива на секундарној анализи међународних статистичких база и обухвата податке о захтевима за азил у државама Европске уније, величини дијаспоре, обиму новчаних дознака и демографској структури становништва. Комбиновањем ових индикатора реконструише се структура миграционог система и однос између територије и дијаспоре. Резултати показују да значајан део популације пореклом са Косова и Метохије живи у иностранству, док економске и социјалне везе са матичним простором остају снажне. Истовремено, налази указују да статистички показатељи региструју одређени модел миграције, али не могу у потпуности обухватити друштвено искуство транснационалних миграција.

Кључне речи: миграције, дијаспора, дознаке, транснационални простор, Косово и Метохија.

УВОД

Миграције представљају један од најзначајнијих процеса савременог друштвеног развоја, јер истовремено утичу на демографску структуру, економске токове и просторну организацију друштва. У условима интензивне мобилности, све је више случајева у којима се друштвени живот не одвија искључиво унутар једне територије, већ се распоређује између простора порекла и простора исељавања. У таквим околностима класични статистички приступи, засновани, пре свега, на територијалној популацији, често нису довољни да прикажу ширу структуру миграционих процеса.

* ORCID 0000-0003-3682-3888, nemanja.vukcevic@iskp.ac.rs

1 У складу са Уставом Републике Србије и Резолуцијом 1244 Савета безбедности УН, Косово и Метохија је саставни део Републике Србије.

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

Простор Косова и Метохије представља погодан аналитички случај за испитивање овог проблема. Захватајући југозападни део Србије, односно централни део Балканског полуострва, ова територија одувек представља једну од најважнијих раскрсница и транзитни простор, у којем се отварају путеви ка Егејском и Јадранском мору и према унутрашњости Балканског полуострва (Недељковић, Јовић 1998–1999: 241–242). Подаци о захтевима за азил у Европској унији показују да су миграциони токови изражени и временски променљиви, са јасно уочљивим таласним кретањем у посматраном периоду. Истовремено, подаци о становништву рођеном на Косову и Метохији које живи у иностранству указују на постојање бројне и дуготрајно формиране дијаспоре. Додатно, обим дознака које пристижу из иностранства показује да везе између дијаспоре и матичног простора нису само симболичке или породичне, већ и снажно економске. Када се ти показатељи упореде са подацима о укупној популацији, постаје видљиво да миграције нису споредна појава, већ једна од кључних компоненти савремене демографске и друштвеноекономске структуре овог простора.

Полазећи од тога, рад поставља следеће истраживачко питање: „У којој мери територијално засновани статистички показатељи могу адекватно описати друштво у условима када значајан део популације пореклом са посматране територије живи у иностранству, а истовремено одржава стабилне економске и социјалне везе са матичним простором?". Ово питање је важно не само због миграционе анализе већ и због ширег методолошког проблема – како описати друштво чији су демографски и економски процеси распоређени између територије и дијаспоре. Додатно, у којој мери анализа основних индикатора миграционог система може омогућити разумевање транснационалне структуре друштва Косова и Метохије, и указати на ограничења међународне статистике у представљању савремених миграционих процеса.

Циљ рада је да, кроз комбинацију више индикатора – захтева за азил, величине дијаспоре, дознака и укупне популације – реконструише основну миграцијску структуру територије Косова и Метохије. Рад полази од претпоставке да се миграције у овом случају не могу свести на појединачне епизоде одласка становништва, већ да представљају дуготрајан и структурно важан процес који повезује територију порекла и дијаспору у шири транснационални друштвени простор.

Прилог разумевању ове ситуације је у аналитичком повезивању више различитих статистичких показатеља који се уобичајено посматрају одвојено. На тај начин могуће је истовремено сагледати миграционе токове, дугорочну структуру дијаспоре, економске ефекте миграције и демографски оквир у којем се ти процеси одвијају. Управо ова комбинована перспектива омогућава да се миграције повезане са Косовом и Метохијом анализирају не само као кретање становништва већ као однос између територије, дијаспоре и транснационалних веза које између њих трајно делују.

ТЕОРИЈСКИ ОКВИР

Студије миграција све више указују на то да их није могуће адекватно разумети искључиво кроз призму једнократног пресељења становништва. Традиционални приступи, који су дуго доминирали у демографским и социоекономским анализама, полазили су од претпоставке да миграција представља промену места сталног боравка, након које се друштвени и економски живот миграната премешта у ново друштво.

У оквиру таквог приступа друштво се анализирало, пре свега, кроз оквир националне територије, док су миграције тумачене као демографски ток који мења структуру становништва у државама порекла и дестинације.

Један од најпознатијих класичних приступа је *push–pull* модел (Lee 1966), који објашњава миграције као резултат деловања фактора подстицања (за одлазак из земље порекла) и привлачења (нове средине). На тај начин миграције се тумаче, пре свега, кроз економске разлике између региона, неједнакости у нивоу развоја и могућности запослења на тржишту рада. Иако овај приступ пружа важан увид у економску логику миграционих кретања, он често није довољан за разумевање дуготрајних и структурно стабилних миграционих процеса, те се од краја двадесетог века у миграционим студијама развијају и нови аналитички приступи који наглашавају транснационалну димензију миграција.

Истраживања показују да мигранти често не прекидају своје везе са друштвом порекла након пресељења, већ истовремено учествују у друштвеним, економским и културним процесима у више различитих друштава. У том контексту, развијен је концепт транснационализма, који описује друштвене односе и праксе које повезују више држава и друштава кроз миграционе мреже (Glick Schiller et al. 1992; Vertovec 2009). Према овом приступу, мигранти одржавају активне везе са земљом порекла кроз породичне односе, економске трансфере, политичке активности и културне праксе.

Посебан значај има и концепт транснационалних друштвених поља. Према Левит и Глик Шилер (Levitt, Glick Schiller 2004), мигранти делују у друштвеним пољима који истовремено обухватају више држава и друштава. Она настају кроз мреже односа које повезују мигранте, њихове породице и институције у различитим државама. На тај начин друштвени живот се више не може анализирати искључиво у оквиру једне националне територије, већ се формирају транснационални друштвени простори, којима су повезани различити делови популације.

Блиска наведеном приступу је и теорија миграционих система, где се миграције не одвијају изоловано, већ у оквиру стабилних мрежа и институционализованих односа између територија порекла и дестинације. Миграциони системи настају кроз дугорочне историјске, економске и социјалне везе које временом доводе до формирања стабилних миграционих рута (Castles et al. 2020). Једном успостављени, овакви системи показују значајну стабилност, јер постојеће миграционе мреже олакшавају нове миграције и смањују ризике и трошкове пресељења.

Важан теоријски допринос овом приступу представља и концепт кумулативне каузалности миграција. Према Мејси и сарадницима (Massey et al. 1999), свако ново миграционо кретање повећава вероватноћу будућих миграција, јер мигранти успостављају социјалне и економске мреже које олакшавају даљу мобилност. На тај начин миграције временом постају саморепродукујући процес, који постепено повезује друштва порекла и дестинације у јединствен миграциони систем.

Наведени теоријски приступи указују да у условима дуготрајних и интензивних миграција друштва више не могу бити анализирана искључиво кроз територијалне категорије. Уместо тога, формирају се транснационални друштвени простори у којима су територија порекла и дијаспора повезане кроз демографске, економске и социјалне односе.

Дакле, у овом раду миграције се посматрају као део ширег миграционог система, у којим се уместо анализе појединичних миграцијских показатеља, анализира њихова комбинација ради реконструкције односа између територија и дијаспора, не само као демографски ток, већ као процес који обликује шири транснационални друштвени простор.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Истраживање се заснива на секундарној анализи статистичких података из релевантних међународних база које обухватају миграције и са њима у вези демографске и финансијске токове. Треба нагласити да међународне статистичке базе не евидентирају етничке групе, већ популације дефинисане административним и територијалним категоријама, што значи да се у анализи појављује статистички конструисана, а не етнички одређена популација. Због тога индикатори који се користе у анализи не описују етнички хомогену заједницу, већ статистички конструисану популацију, чије границе зависе од дефиниција примењених у одређеним базама података.

Примењен је комбиновани индикаторски приступ, који обухвата више статистичких показатеља различитих димензија миграционих процеса. Први је број захтева за азил које подносе лица са Косова и Метохије у државама Европске уније. Овај показатељ служи као индикатор миграционих токова (*flow*), јер региструје број лица која у одређеној години улазе у административни поступак тражења међународне заштите. Други је величина популације рођене на Косову и Метохији која живи у иностранству, и која представља индикатор укупног обима дијаспоре (*migrant stock*). Трећи је обим новчаних дознака које пристижу из иностранства, који указује на економску димензију миграционих процеса и финансијску повезаност између дијаспоре и друштва порекла. Четврти индикатор је укупна популација на посматраној територији, која представља демографски оквир у којем се миграциони процеси одвијају.

Проблем је што сваки индикатор мери само један сегмент процеса, што и јесте разлог због којих их комбинујемо. Важно је нагласити да доступни статистички индикатори не обухватају све облике мобилности становништва, нпр. привремене миграције, нерегистровану мобилност, неформалне финансијске трансфере.

Основни извори података који се користе у раду су: *Eurostat*, који обезбеђује податке о захтевима за азил у државама Европске уније; *World Bank. Global Bilateral Migration Database*, који садржи процене броја лица рођених у једној земљи која живе у иностранству; *World Bank. World Development Indicators*, који обезбеђује податке о дознакама, као и укупној популацији која представља демографски оквир у којем се миграциони процеси одвијају.

Такође је важно нагласити да ови статистички извори користе различите дефиниције миграционе популације. Подаци о азилу заснивају се на категорији држављанства, док се процене величине дијаспоре заснивају на месту рођења. Са друге стране, подаци о дознакама мере финансијске токове из иностранства, а не број миграната. Због тога се у раду не полази од претпоставке да сви индикатори описују идентичну популацију, већ се они посматрају као комплементарни показатељи различитих аспеката миграционог система.

Емпиријски подаци представљени су у облику статистичких таблица које обухватају кључне миграционе и демографске показатеље. Подаци су организовани тако да омогуће упоредно посматрање различитих димензија миграционог процеса. На тај начин статистичке таблице не представљају само дескриптивни приказ података, већ аналитички инструмент за разумевање односа између територије и дијаспоре. Оваква методолошка поставка омогућава да се миграције анализирају као део ширег транснационалног друштвеног простора, у којем су демографски, економски и социјални процеси распоређени између територије порекла и популације која живи у иностранству.

ЕМПИРИЈСКА АНАЛИЗА МИГРАЦИОНИХ ПОКАЗАТЕЉА

Концепт миграционог система користи се као аналитички оквир. Његове основне димензије операционализују се кроз ограничен сет статистичких индикатора. У анализи се користи комбинација *stock* и *flow* индикатора.

Први анализирани индикатор односи се на број захтева за азил које су поднели лица са Косова и Метохије у државама Европске уније. Овај показатељ представља један од најпоузданијих статистичких индикатора актуелних миграционих токова, јер бележи конкретне административне захтеве за међународну заштиту у државама пријема. Подаци су преузети из базе *Eurostat* и обухватају период од 2008. до 2024. године.

Табела 1. Захтев за азил лица са Косова и Метохије у ЕУ (2008–2024)

Године	Број особа који су поднели захтев
2008.	9350
2009.	11.500
2010.	14.270
2011.	10.935
2012.	10.355
2013.	20.215
2014.	37.895
2015.	72.450
2016.	11.645
2017.	7375
2018.	4780
2019.	4200
2020.	2245
2021.	2405
2022.	3185
2023.	3045
2024.	6620

Подаци приказани у Табели 1 (*Eurostat*) показују да број захтева за азил значајно варира током посматраног периода. Највећи број захтева регистрован је 2015. године, када је у државама Европске уније поднето више од 70.000 захтева за азил. Након тог периода долази до наглог пада броја захтева, који се у наредним

годинама стабилизује на значајно нижем нивоу. Ова динамика указује да миграциони токови не морају бити равномерни кроз време, већ се често појављују у облику миграционих таласа. Истовремено, чињеница да се захтеви за азил појављују током читавог посматраног периода указује на постојање континуираних миграционих канала између Косова и Метохије, и држава Европске уније.

Други анализирани индикатор односи се на величину дијаспоре, односно на број лица рођених на Косову и Метохији која живе у иностранству. Овај показатељ представља индикатор миграционог *stock*-а, јер омогућава увид у укупну величину популације која је током времена емигрирала и трајно се настанила у другим државама. Подаци су преузети из базе *World Bank. Global Bilateral Migration Database* и обухватају податке на сваких пет година, у периоду од 2000. до 2020. године.

Табела 2. Популација рођена на Косову и Метохији која живи у иностранству

Година	Број емиграната
2000.	703.000
2005.	760.000
2010.	826.000
2015.	898.000
2020.	955.000

Подаци у Табели 2 (*World Bank. Global Bilateral Migration Database*) показују да је број лица рођених на Косову и Метохији која живе у иностранству током посматраног периода значајно порастао. Почетком посматраног периода дијаспора је бројала нешто више од 700.000 лица, док се до 2020. године тај број приближио милиону. Овај раст указује да миграције не представљају краткотрајан демографски догађај, већ дуготрајан процес који постепено доводи до формирања бројне дијаспоре. Повећање броја лица рођених на Косову и Метохији која живе у иностранству такође указује на стабилност миграционих рута и мрежа које се временом развијају између друштва порекла и држава дестинације. Једном успостављене миграционе мреже често подстичу нове миграције, јер олакшавају приступ информацијама, тржишту рада и институционалним структурама у земљама пријема. Подаци представљају *migrant stock* према месту рођења, што значи да обухватају број особа рођених на Косову и Метохији које живе у иностранству у датој години, без обзира на њихово тренутно држављанство.

Поред укупне величине дијаспоре, важан аспект миграционог система представља и њена географска расподела. Табела 2а (прорачун аутора на основу у раду коришћених секундарних података) приказује распоред популације рођене на Косову и Метохији која живи у иностранству према главним државама дестинације. Подаци показују да је дијаспора снажно концентрисана у ограниченом броју европских држава, пре свега у државама западне Европе. Ова географска концентрација указује на постојање стабилних миграционих рута и дугорочних друштвених и економских веза између Косова и Метохије, и ових држава. Таква структура дијаспоре карактеристична је за миграционе системе у којима се миграције временом институционализују кроз породичне и социјалне мреже. Ове мреже често имају значајну улогу у подстицању нових миграционих кретања, јер смањују ризике и трошкове миграције за нове мигранте.

Табела 2а. Однос броја емиграната и популације (Eurostat 2024)

Година	Емигранти	Популација	Удео (%)
2000.	703.000	1.700.000	41,4
2005.	760.000	1.740.000	43,7
2010.	826.000	1.780.000	46,4
2015.	898.000	1.790.000	50,2
2020.	955.000	1.780.000	53,7

Такође, ова табела показује да удео дијаспоре континуирано расте. То значи да је до 2020. године, више од половине популације рођене на Косову и Метохији живело у иностранству. То је један од највиших удела емиграције у Европи.

Табела 2б. Географска структура дијаспоре

Држава	Број имиграната
Немачка	246.000
Швајцарска	168.000
Италија	118.000
Аустрија	88.000
Сједињене Америчке Државе	75.000

Подаци у Табели 2б (прорачун аутора на основу у раду коришћених секундарних података) указују на изразиту географску концентрацију косовскометохијске дијаспоре у државама западне Европе. Највећи број особа рођених на Косову и Метохији живи у Немачкој и Швајцарској, док значајне заједнице постоје и у Италији и Аустрији. Сједињене Америчке Државе представљају најважнију дестинацију изван европског континента. Дистрибуција дијаспоре (4 државе) указује на историјске миграционе руте, колонизацију миграционих мрежа, снагу социјалних мрежа миграције, што иде у прилог *Network theory of migration* (Massey et al. 1999), и *Migration systems theory* (Castles et al. 2020).

Трећи анализирани индикатор односи се на новчане дознаке које пристижу из иностранства. Дознаке представљају један од највидљивијих економских аспеката миграција, јер одражавају финансијске токове који повезују дијаспору и друштво порекла. Подаци су преузети из базе *World Bank. World Development Indicators* и односе се на укупан износ личних трансфера који пристижу из иностранства.

Табела 3. Дознаке из иностранства (World Bank 2024)

Година	Дознаке (USD)
2000.	276.000.000
2005.	457.000.000
2010.	584.000.000
2015.	772.000.000
2020.	1.148.000.000

Табела 3 (*World Bank. World Development Indicators*) приказује износ трансфера новца које су становници Косова и Метохије примили из иностранства, и указује на континуирани раст, при чему се укупни износ повећао са приближно 276 милиона америчких долара почетком периода на више од 1,1 милијарде долара у 2020. години.

Табела 3а (прорачун аутора на основу у раду коришћених секундарних података) мери новчане трансфере које резиденти једне економије примају од појединаца који живе у иностранству и представља стандардни показатељ економског значаја миграције.

Tabela 3a. Просечне дознаке по емигранту

Година	По емигранту, USD
2000.	392
2005.	601
2010.	707
2015.	860
2020.	1202

Подаци показују стабилан и континуиран раст дознака током посматраног периода. Просечан износ новца који дијаспора шаље по емигранту значајно расте током времена, што указује на то да није растао само број миграната, него и интензитет финансијских трансфера, дакле, и на све значајнију економску улогу дијаспоре у финансијским токовима према пореклу. Дознаке представљају канал кроз који се одржавају финансијске везе између миграната и њихових породица, али истовремено и значајан извор прихода за локалну економију.

Досадашња анализа миграционих токова, величине дијаспоре и финансијских трансфера указује на снажну и дугорочну повезаност миграције са друштвеноекономским процесима на Косову и Метохији. Међутим, ови показатељи добијају пун аналитички смисао тек када се посматрају у односу на укупну величину популације. Наиме, број емиграната или обим дознака сам по себи не говори довољно о релативном значају миграције уколико се не узме у обзир демографски оквир у којем се ти процеси одвијају. Због тога је, поред анализе миграционих токова и економских трансфера, потребно сагледати и кретање укупног становништва. У том контексту, следећа Табела 4 (*World Bank. World Development Indicators*) приказује динамику укупне популације Косова и Метохије у посматраном периоду, чиме се обезбеђује демографска основа за интерпретацију претходно анализираних миграционих индикатора.

Табела 4. Укупна популација територије Косова и Метохије (World Bank 2024)

Година	Становништво
2000.	1.700.000
2005.	1.740.000
2010.	1.781.000
2015.	1.788.000
2020.	1.770.000

У периоду 2000–2020. године, подаци показују релативно стабилан број становника током посматраног периода, са благим растом до средине посматраног интервала и благим падом у последњим годинама. Када се Табела 4 посматра заједно са претходним резултатима, добија се јаснији демографски контекст миграције, па тако, иако број емиграната и финансијски трансфери из дијаспоре показују континуирани раст, укупна популација остаје релативно стабилна. Овакав образац указује на снажан утицај миграције на демографску структуру, при чему значајан део становништва живи у иностранству, док истовремено одржава интензивне економске и друштвене везе са земљом порекла. Укупна популација током посматраног периода релативно је стабилна и креће се у распону од приближно 1,7 до 1,8 милиона становника. Ова стабилност указује да се укупна демографска структура територије није драматично мењала у посматраном периоду.

Међутим, када се ови подаци упореде са подацима о величини дијаспоре, постаје јасно да значајан део популације пореклом са ове територије живи изван њених граница. Овакав однос указује да демографска структура друштва није ограничена искључиво на популацију која живи на територији, већ обухвата и бројну дијаспору која остаје повезана са матичним простором.

Овај скуп статистичких показатеља омогућава да се уочи шира структура миграционог система. Подаци о азилу указују на динамику савремених миграционих токова, подаци о дијаспори показују дугорочну структуру миграционог становништва, док дознаке указују на снажне економске везе између дијаспоре и друштва порекла. Када се ови индикатори посматрају заједно са подацима о укупној популацији, постаје видљиво да миграције представљају једну од кључних структурних карактеристика савременог друштва. Као такве, оне представљају основу за даљу анализу у наредном делу рада, у којем се разматрају резултати и њихове шире теоријске импликације за разумевање односа између територије и дијаспоре.

Дакле, емпиријски подаци показују релативно малу популацију на територији, веома велику и стабилну дијаспору, континуиран азилни притисак, и снажне дознаке, што би могло указивати на то да друштво функционише као транснационални систем, а не као затворена популација.

АНАЛИЗА И ДИСКУСИЈА

Емпиријски подаци представљени у претходном делу рада омогућавају да се миграциони процеси посматрају кроз више међусобно повезаних индикатора, динамику миграционих токова, величину дијаспоре, економске ефекте миграције и демографски контекст у којем се ови процеси одвијају.

Први важан налаз односи се на динамику захтева за азил. Резултати указују да миграције не следе линеарну динамику, већ да су често повезане са ширим економским и политичким околностима у региону и Европи. Највећи број захтева за азил регистрован је у периоду изражене миграционе кризе средином претходне деценије, након чега долази до наглог пада и стабилизације на знатно нижем нивоу.

На примрт пораст захтева за азил лица са Косова и Метохије у периоду 2013–2015. године временски се поклапа са широм европском миграционом кризом и интензивирањем миграционих кретања дуж балканске руте, док нагли пад након 2016. године кореспондира са затварањем ове руте и рестриктивнијим политикама азила у државама Европске уније.

Други важан резултат односи се на величину дијаспоре. Подаци показују да значајан број лица рођених на Косову и Метохији живи у иностранству и да се тај број током времена повећавао. Овај налаз указује да миграције нису краткотрајан демографски догађај, већ дуготрајан процес који доводи до формирања стабилне и бројне дијаспоре.

Трећи важан аспект миграционог система представљају дознаке из иностранства.

Раст обима новчаних дознака указује да дијаспора има важну економску улогу у функционисању друштва и порекла. Дознаке представљају један од највидљивијих механизама транснационалне повезаности, јер омогућавају континуирани пренос финансијских ресурса између дијаспоре и матичног друштва.

Уочавамо и својеврсни парадокс. Ако емпиријски подаци указују на следећу структуру: велики број емиграната, велике дознаке, стабилна дијаспора, релативно стабилна популација у земљи, како је могуће да дијаспора расте, а популација на територији остаје релативно стабилна? Ако раст дијаспоре не мора да доводи до пада популације на територији, то значи да се дијаспора формира кумулативно. Поред тога, демографску структуру истовремено обликују природни прираштај и повратне миграције. Миграционе мреже и кумулативна динамика миграције могу дугорочно одржавати и ширити миграционе токове чак и након иницијалних таласа емиграције (Massey et al. 1999). Истовремено, савремене студије миграција показују да се популације све чешће организују као транснационални системи, у којима значајан део становништва живи ван територије порекла, док демографска и економска динамика друштва остаје снажно повезана са дијаспором (De Haas 2010; King 2010; Castles el al. 2020).

Други парадокс, условно речено, јесте да је дијаспора приближно половина популације, дакле, више од половине становништва живи у иностранству. Када се подаци о дијаспори и миграционим токовима (индиректно и економски индикатор дознака) упореде са подацима о укупном броју становника на територији, види се да велики део популације пореклом са Косова и Метохије, заправо, живи ван те територије. То указује да друштвени и економски процеси нису ограничени искључиво на територију, већ се одвијају у ширем простору који обухвата и популацију у дијаспори, што значи да део друштвених и економских процеса повезаних са Косовом и Метохијом настаје ван територије Косова и Метохије. Оваква ситуација демографски је изузетно ретка у свету. Међутим, поставља се питање: „Ако више од половине становништва живи у иностранству, да ли популациона статистика уопште описује друштво?". Из тога произлази још шире питање: „Да ли се друштво може анализирати искључиво кроз статистику становништва на одређеној територији, у условима када значајан део његове демографске и економске динамике функционише у транснационалном простору?".

У том контексту појављује се и трећи, својеврсни методолошки парадокс. Статистички системи углавном бележе становништво унутар територије или појединачне облике миграционе мобилности, као што су азил или финансијски трансфери.

Међутим, када се ови индикатори посматрају заједно, постаје видљиво да они описују различите аспекте истог процеса – дуготрајног формирања транснационалног друштвеног простора. Статистика региструје одређени модел миграције, док друштво живи искуство миграције. Не постоји јединствена статистика миграције, али она учествује у конституисању друштвене реалности. Овакве тезе су ретке, али се могу наћи, нпр. у *Politics of Large Numbers* (Desrosières 1998). Дакле, што је већи удео становништва који живи у дијаспори, то територијалне статистике постају мање способне да прикажу стварну структуру друштва. Друштвени живот се у таквим условима распоређује између више држава и више простора, док статистички системи углавном остају везани за територијалне категорије. То значи да статистичке категорије обликују начин на који разумемо друштво, али ако се друштво трансформише (нпр. постане транснационално, као у нашем случају) онда статистика почиње да касни за реалношћу.

ЗАКЉУЧАК

Полазећи од питања у којој мери територијално засновани статистички показатељи могу адекватно описати друштва са израженим миграционим процесима, овај рад је анализирао однос између становништва на територији и популације која живи у дијаспори. Комбинујући више различитих индикатора, захтеве за азил, величину дијаспоре, обим дознака и укупну популацију, анализа је показала да миграције у овом случају не представљају изолован демографски ток, већ дуготрајан и структурно важан процес који обликује друштвени и економски простор.

Неколико је кључних налаза. Прво, постојање бројне дијаспоре и њена географска концентрација указују на стабилне миграционе мреже и дуготрајне миграционе руте. Друго, динамика захтева за азил показује да миграциони токови имају таласни карактер, али истовремено указује на постојање континуираних канала мобилности. Треће, растући обим дознака потврђује снажну економску повезаност између дијаспоре и друштва порекла. Посматрани заједно, ови резултати указују да се друштвени и економски процеси не одвијају искључиво унутар територијалних граница, већ у ширем транснационалном простору, који обухвата и популацију дијаспоре. У таквим условима дијаспора не представља само последицу миграције већ структурни демографски и економски сегмент друштва.

Истовремено, анализа указује и на ограничења међународних статистичких приступа. Пошто се већина демографских и економских статистика заснива на територијалним категоријама, они могу пружити само делимичну слику друштва у условима дуготрајних и интензивних миграција. Због тога је за разумевање оваквих процеса неопходно комбиновати различите типове статистичких показатеља и посматрати однос између територијалне популације и дијаспоре. У том смислу, овај рад указује на значај приступа који миграције посматра као структурални процес који обликује транснационални друштвени простор. Даља истраживања могла би продубити ову перспективу кроз анализу миграционих мрежа, институционалних веза између дијаспоре и друштва порекла и дугорочних демографских последица миграција.

ИЗВОРИ

Eurostat 2024: Asylum and managed migration database. Eurostat. <https://ec.europa.eu/eurostat>. [30. 1. 2026].

World Bank 2024: Migration and Remittances Data. World Bank. <https://www.worldbank.org/en/topic/migrationremittancesdiasporaissues>. [10. 2. 2026].

World Bank 2024: World Development Indicators. World Bank. <https://data.worldbank.org>. [20. 1. 2026].

ЛИТЕРАТУРА

Castles et al. 2020: Stephen Castles, Hein de Haas, Mark J. Miller. *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. London: Red Globe Press.

De Haas 2010: Hein de Haas. "Migration and Development: A Theoretical Perspective". *International migration review*. 44 (1), 227–264. <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2009.00804.x>. [25. 1. 2026].

Desrosières 1998: Alain Desrosières. *The Politics of Large Numbers: A History of Statistical Reasoning*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Glick Schiller et al. 1992: Nina Glick Schiller, Linda Basch, Cristina Blanc-Szanton. *Towards a transnational perspective on migration: race, class, ethnicity, and nationalism reconsidered*. New York: New York Academy of Sciences.

King et al. 2010: Russell King, Richard Black, Michael Collyer, Anthony Fielding, and Ronald Skeldon. *The Atlas of Human Migration: Global Patterns of People on the Move*. London: Earthscan.

Lee 1966: Everett S. Lee. "A Theory of Migration". *Demography*. 3 (1), 47–57.

Levitt, Glick Schiller 2004: Peggy Levitt, Nina Glick Schiller. "Conceptualizing Simultaneity: A Transnational Social Field Perspective on Society". *International Migration Review*. 38 (3), 1002–1039. <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2004.tb00227.x>. [27. 1. 2026].

Massey et al. 1999: Douglas S. Massey, Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Kouaouci, Adela Pellegrino, J. Edward Taylor. *Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium*. Oxford: Oxford University Press.

Недељковић, Јовић 1998–1999: Недељковић Славиша, Горан С. Јовић. „Историјско-географски поглед на демографске карактеристике Косова и Метохије крајем XIX и XX века". *Баштина*, св. 9–10, 241–251.

Ratha 2013: Dilip Ratha. "The Impact of Remittances on Economic Growth and Poverty Reduction". *Policy Brief*. 8 (1), 1–13.

Vertovec 2009: Steven Vertovec. *Transnationalism*. London and New York: Routledge.

Nemanja B. VUKČEVIĆ

MIGRATION FROM TERRITORY OF KOSOVO AND METOHIJA IN INTERNATIONAL DATABASES: THE PARADOX OF TERRITORIAL STATISTICS IN A TRANSNATIONAL SOCIETY

Summary

Migration from Kosovo and Metohija represents a distinctive demographic and socio-economic process of the contemporary period. This paper examines which territorially based statistical indicators can adequately describe societies characterized by intensive migration and large diaspora populations. The study analyzes the relationship between the population residing on the territory and the population living abroad by combining several migration indicators. The research is based on a secondary

analysis of international statistical databases and includes data on asylum applications in European Union countries, the size of the diaspora, the volume of remittances, and overall population figures.

The results indicate several important patterns. First, the existence of a large diaspora and its geographical concentration suggests the presence of stable migration networks and long-established migration routes. Second, the dynamics of asylum applications reveal a wave-like character of migration flows, while simultaneously indicating the persistence of continuous mobility channels. Third, the growing volume of remittances confirms strong economic ties between the diaspora and the society of origin. Taken together, these findings demonstrate that social and economic processes related to Kosovo and Metohija do not occur exclusively within territorial borders, but rather unfold within a broader transnational space that encompasses diaspora populations. In this context, the diaspora appears not merely as a consequence of migration but as a structural demographic and economic component of society.

The analysis also highlights the limitations of international statistical approaches. Since most demographic and economic statistics are organized around territorial categories, they provide only a partial picture of societies shaped by long-term migration. Statistical systems record a specific model of migration, whereas societies experience migration as a complex, transnational reality. When a significant share of the population lives abroad, territorial statistics become less capable of capturing the actual structure of society. Consequently, understanding such processes requires combining multiple indicators and examining the relationship between territorial populations and diasporic communities.

Keywords: migration, diaspora, remittances, transnational space, Kosovo and Metohija.

Рад је предат 28. фебруара 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 342.28(497.115)
342.4(497.115)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-65853

Оригинални научни рад

*Милош Б. СТАНИЋ**
Институт за упоредно право, Београд

ПРЕАМБУЛА КАО ОДРЕДНИЦА СРПСКОГ УСТАВНОГ ИДЕНТИТЕТА**

Апстракт: У раду се аутор бави стварањем повезнице између преамбуле српског Устава од 2006. године и појма уставног идентитета и то у делу у којем се у преамбули помиње Косово и Метохија. У првом делу се бави настанком и појмом преамбуле, док се у другом одређује њена правна природа. Затим, указује се на проблематику дела преамбуле који се односи на Косово и Метохију. На крају, аутор, објашњавајући појам и значај уставног идентитета прави повезницу између Косова и Метохије у преамбули и уставног идентитета наше земље, те закључује да је намера уставотворца вероватно била „уклесивање" Косова и Метохије у наш уставни идентитет.

Кључне речи: Косово и Метохија, преамбула, уставни идентитет.

О ИСТОРИЈАТУ И ПОЈМУ ПРЕАМБУЛЕ[1]

Када погледамо давно уназад, нешто што подсећа на уставне преамбуле какве их данас познајемо, већ можемо да пронађемо код Хамурабија у његовом *Законику*, док се расправа о важности оваквих текстова налази још у антици (Voermans et al. 2017: 6–7), па се тако у Старој Грчкој предвиђало да правни акти тога доба не би требало само да садрже класично нормативно обличје, него је потребно да садрже и одређене убеђујуће и свечане делове (Ginsburg et al. 2014: 107). Но, иако је претеча преамбула у савременом значењу датирала још из старог века, модерни корени уставних преамбула се налазе у британској пракси да краљевски декрети и статути садрже одређене уводе, односно изјаве којима се описује разлог доношења акта (Ginsburg et al. 2014: 107). Када је о модерној држави реч, прва преамбула се јавља, логично је, заједно са првим уставом, Уставом САД од 1787. године, а садржи је и први европски устав, онај француски из 1791. године (Јовичић 1977: 107–108). Занимљиво је и да је преамбула Устава САД практично постала легендарна (Orgad 2010: 714; Ginsburg et al. 2014: 108). У наше време, а ако зађемо на терен упоредног уставног права, можемо да констатујемо да се она често појављује у уставним текстовима, те би се рекло и да она представља „убедљиво преовлађујућу особину

* ORCID 0000-0001-8849-7282, stanicmisa@gmail.com

** Овај рад је настао као резултат истраживања у оквиру пројекта „Право и циљеви одрживог развоја: Први део" који у 2026. години спроводи Институт за упоредно право уз финансијску подршку Министарства науке, технолошког развоја и иновација (евиденциони број: 451-03-33/2026-03/200049 од 5. 2. 2026).

1 Аутор се преамбулама устава бавио и у радовима: Станић 2019; Petrov, Stanić 2019.

савремених устава" (Кутлешић 2010: 62) и да „тек нешто мање од једне трећине укупног броја устава не садржи преамбулу" (Orgad 2010: 716; Кутлешић 2010: 62). Дакле, упоредноправно гледано, уставне преамбуле су широко прихваћене, што имплицира њихову важност.

Када је о правним писцима реч, јасно је да код дефиниције појма *преамбуле* заправо једино нема проблема. Тако, Миодраг Јовичић преамбулу крајње једноставно одређује као текст који се налази на почетку устава и који претходи нормативном делу устава (Јовичић 1977: 107–108). Ратко Марковић додаје да је она текст који претходи правним нормама, чија форма нису чланови, чији је садржај слободан, више узвишено реторски и свечан. Место јој је испред назива самог правног акта, устава или испод њега (Марковић 2013: 40). Хрватски теоретичари Смиљко Сокол и Бранко Смердел је посматрају као својеврсни начелни увод у класични део устава, онај са правним нормама, свечан, који се одликује посебним, слободним стилом, који је често са много патоса (Марковић 2013: 40). Према Хансу Келзену, крајње језгровито, она представља свечани увод који шаље поруку о различитим циљевима самог устава, како политичким, тако моралним и религијским (Alijević 2012: 285). Преамбулу у формалном и материјалном смислу разликује Владимир Микић, који тврди да је у формалном смислу она увод у нормативни део. Он је означава као део који нас уводи у устав, а најбитније је да буде препозната њена посебност, која се огледа у оном материјалном својству, а састоји се у приказивању историје доносиоца устава, односно његових темељних вредности и начела (Mikić 2014: 433–434; Voermans et al. 2017: 15). Исти аутор пише да се преамбули приписује претензија да најнепосредније изрази оне кључне категорије које „објашњавају" читав устав. Преамбула, дакле, као „предговор", односно „увод" у уставни текст, одликује се дикцијом која је „слободнија, више ораторска и свечана". Она се препознаје и по одсуству типизације у уобичајеној форми чланова, а једна од њених примарних функција је да се садржај уставног документа исправно протумачи (Mikić 2013: 1–2).

Преамбуле, се истовремено обраћају како уставотворцима тако и носиоцима суверености, грађанима, изражавајући потребе, али и пројекције развоја конкретне државе (Ginsburg et al. 2014: 102; Heka 2013: 163), што је, у потпуности, у складу са значењем латинске речи *preambulare* која значи корачати напред (Voermans et al. 2017: 6). Поред загледаности у будућност, ближу или даљу, оне су „водичи" грађана у устав, јер им приближавају највиши општи правни акт, употребљавајући, у принципу, њима разумљив језик, приближавајући им устав као, можда, њима сувише апстрактни правни акт (Häberle 2000: 50; Häberle 1998: 162). Преамбуле, „могу да артикулишу и дају легитимитет дубоким политичким променама. Оне могу пружити сврху и образложење, те служити као декларација веровања политичке заједнице. Из тог разлога, за разлику од многих других делова устава, важност уставних преамбула није ограничена на правну и политичку арену. Културно специфичан, њихов једноставан, али директан језик може прожети друштвено и културно ткиво, делујући као потенцијални тотем за државу, заједницу и појединца" (McKenna et al. 2001: 382). Овде можемо да уочимо једно својство преамбуле – да њена свечарска форма, пуна јаких израза, не одражава често њену „приметност" у јавности, а тако не би смело да буде, јер она је својеврсно показивање самих „темеља" сваке уставне грађевине.

ПИТАЊЕ ПРАВНЕ ПРИРОДЕ ПРЕАМБУЛЕ

Проблем правне природе преамбуле је сложен. Њега узрокују управо њена својства, односно одсуство чисто правних елемената у њој. Она садржи двојство политички-историјског и правног, што одређивање њене правне природе чини одвећ тешким (Mikić 2014: 435). Логично, ту се ствара неизвесност, коју примећују правни писци, који и покушавају да реше својеврсну „квадратуру круга", покушавајући да је сместе у оквир политичког или правног или негде у међупростор, чинећи све време разлику између њених елемената (Вачић 2013: 7). Но, најмудрије је кренути од самог почетка и видети да ли њу, преамбулу, можемо да посматрамо као део устава. Уколико можемо да сматрамо да је она део устава, логички је след да она има уставну правну снагу, а најзгодније је да творци устава одреде њен правни статус, како би се избегло свако евентуално тумачење. У супротном, на крају би реч о томе могао да пружи и уставни суд (Orgad 2010: 731; Voermans et al. 2017: 20). Решењу не доприноси ни чињеница што уставотворци ретко одређују правну природу преамбуле (Симовић, Петров 2018: 89). Разуме се, постоје и они који нуде некакве „назнаке", који наговештавају правни статус преамбуле, која се, на пример, налази испод назива акта (Voermans et al. 2017: 20–21), што поједини теоретичари сматрају као недвосмислен показатељ правне природе преамбуле. Разуме се, када је то случај, она је део устава у нормативном смислу и обрнуто (Марковић 2013: 40). Можемо да кажемо да су мишљења правне теорије подељена, те да три преовлађују. Прво становиште потенцира саму садржину преамбуле, те услед чињенице да она често садржи и ванправне елементе, сматра се да она нема правно дејство, већ само ванправна својства (Пајванчић 2009: 9; Кутлешић 2010: 71; Вачић 2013: 10). У складу са тим погледом, Ханс Келзен држи да она изражава само политичке и друге ванправне идеје које је теже остварити уставом (Јовичић 1977: 125). Слично томе, у нашој литератури се каже да је „преамбула прича о уставу, док је устав правна норма" (Марковић 2013: 8). Другим речима, преамбула је свечана политичка изјава, она стоји као какав увод у саме норме устава, због чега остаје без нормативне вредности (Šturanović 2023: 85).

Други начин размишљања међу правним писцима се држи процедуралног дела, те јој дају исту правну природу као и целом уставу, јер их усваја исти доносилац у истом поступку (Кутлешић 2010: 72, 75), као и било који други део уставног текста (Вачић 2013: 8; Кутлешић 2010; Alijević 2012: 287). Она, уколико се предлаже, мења и усваја на исти начин као и сваки други део устава, сматраће се саставним делом устава и сходно томе има снагу уставне норме (Šturanović 2023: 85). Како би се поткрепило овакво резоновање, прави се паралела са другим гранама права, јер многи акти и у оквиру њих немају форму класичне правне норме, али им се не негира правна вредност (Кутлешић 2010: 74). Напротив, каже се да преамбуле у себи садрже, ако ништа друго, одговарајућа начела, те на тај начин и релевантну правну садржину (Јовичић 1977: 123–124). Свакако, уколико је тако посматрано, она може да служи у процесу тумачења, те да тако добије правну релевантност (Вачић 2013: 8), јер се она не може одрећи делу правног акта који служи таквој сврси (Марковић 2013: 41).

Дакле, преамбули се приписује ограничен домет и посматра се само као помоћно средство за тумачење, позиционирањем правних норми у одговарајући друштвенополитички контекст (Šturanović 2023: 85). Интересантно је и резоновање

Карла Шмита који прави дистинкцију између „уставног права" и „устава". Према његовом схватању „уставно право" су заправо норме, док је „устав" основа, „изворник" уставног права, односно норми. Управо се „устав" често може пронаћи у преамбулама, које је према њему погрешно третирати као „пуке прокламације" (Orgad 2010: 726). Најмање заступљену, трећу групу, чине они аутори који имају помирљив став, те покушавају да на неки начин приближе прва два становишта. Тако, по њиховом мишљењу, свака преамбула има своје решење о њеној правној природи, пошто свака има различиту структуру (Јовичић 1977: 128–131; Alijević 2012: 287). Слично томе је Миодраг Јовичић разврстао преамбуле у три групе и то на оне које су правно релевантне, оне које то нису, те оне које могу да послуже приликом тумачења (Јовичић 1977: 126–132). Инспирација за оваква резоновања долази из Француске у вези са Уставима из 1946. и 1958. године, односно због чињенице да је у њих укључена Декларација о правима човека и грађанина (Кутлешић 2010: 71). Овакво становиште делује да има солидно правно утемељење, ради самих својстава преамбуле. Наиме, она има слободнију форму и управо је таква форма чини погодном да питање њене правне природе не буде у сваком случају подједнако одређено. Другим речима, преамбула мора да остане слободна у својој садржини и форми, те да у зависности од прилика конкретне преамбуле и конкретне државе одреди и њена правна природа.

Иначе, у пракси је занимљив пример две државе у којим се преамбула, у савременом смислу, прво и појавила, а то су САД и Француска, па у САД преамбула нема правно дејство, за разлику од Француске (Ginsburg et al. 2014: 104). Ипак, у САД овакав став није прошао без критика, те се у оквиру њих наглашава правна релевантност преамбуле (Orgad 2010: 721), а она се помиње и у судским поступцима, посебно у издвојеним мишљењима (Вачић 2013: 9). Преко Атлантика, у Француској се слично као и у САД прво није признавала правна важност преамбуле, али је такав став промењен, те је постао дијаметрално супротан (Мікић 2014: 437–438), одлуком Уставног савета од 1971. године. Ова одлука је толико битна да је неки сматрају француском верзијом одлуке Врховног суда САД у случају Мербури против Медисона, по својој важности (Вачић 2013: 10). Касније, Уставни савет је често користио преамбулу приликом доношења одлука, што говори о њеном значају, на тај начин, на функционисање саме државе, у правном, али и у политичком смислу (Вачић 2013: 11). Гледано у другим земљама, у Немачкој, преамбула нема правно обавезујућу снагу, али се све чешће користи у тумачењу устава (Orgad 2010: 725), док је Врховни суд Индије утврдио да цела структура Устава у себе укључује и његову преамбулу (Ginsburg et al. 2014: 113).

Примера ради, на другом крају света, у држави-континенту Аустралији, није постојала иницијална сагласност, те је у почетку била „опрезна" употреба преамбуле, да би се она касније проширивала (McKenna et al. 2001: 388 i dalje). Уставни суд БиХ „се у једној својој одлуци позвао и на једну одлуку канадског Врховног суда која говори о 'природи' уставних принципа којима су прожете одредбе преамбуле, па је закључио да поједине алинеје Преамбуле имају нормативни садржај који је правно значајан, уз образложење да за разлику од устава многих других земаља, Устав БиХ је саставни део једног међународног споразума" (Alijević 2012: 292–294). Можемо да закључимо да полако, али сигурно, све више преовладава

схватање у прилог преамбули као делу устава који има правну снагу (Mikić 2014: 435), односно да она правно обавезује (Mikić 2014: 439), док схватање о њој као политичкој декларацији, елементу „декора" јењава (Симовић, Петров 2018: 91). У оквиру сада преовлађујућих мишљења, на њу се гледа или независно, као на класичну правну норму или као део устава који помаже у његовом тумачењу, у најмању руку (Orgad 2010: 715; Voermans et al. 2017: 89–90; Mikić 2014: 435), поспешујући, у складу са схватањем немачке теорије, интегритет устава као правног акта, чиме се доприноси и ојачавању вредности прокламованих највишим општим правним актом у некој држави (Voermans et al. 2017: 90–91).

О ПРОБЛЕМАТИЦИ ПРЕАМБУЛЕ СРПСКОГ УСТАВА

Наша јужна покрајина изазива бројна отворена питања у многим областима друштвеног живота (Мијатовић, Недељковић 2025; Мијатовић, Сарафова 2025; Антоновић 2025; Бурсаћ 2025; Митровић, Перић 2022). Негде, у складу са тим, преамбула српског Устава од 2006. године је изазвала бројне контроверзне реакције, нарочито због њеног дела који се односи на Косово и Метохију (Kocjančić 2008: 251). Конкретно, када је реч о статусу наше јужне покрајине, у преамбули Устава Републике Србије од 2006. године, наводи се да је покрајина Косово и Метохија саставни део територије Србије, да има статус суштинске аутономије у оквиру суверене државе Србије и да из таквог статуса покрајине Косово и Метохија произлазе уставне обавезе свих државних органа да подржавају и штите државне интересе Србије на Косову и Метохији у свим унутрашњим и спољнополитичким односима. Јасно је да је један од разлога усвајања Устава жеља уставотвораца да истакну да је територија Косова и Метохије саставни део територије Републике Србије (Đukić 2022: 59), што нам, разуме се, говори о важности политичког статуса јужне српске покрајине за уставотворца, као и о његовом недвосмисленом науму да положај и статус буде сасвим у складу са оним што је наведено у преамбули поводом Косова и Метохије, истовремено уз постојање неисвесности да ће тај статус заиста такав и бити, те схваћен од стране свих државних органа, што сигнализира семантички редундантна, али прагматички маркирана клауза „следити" у самој преамбули (Јанићијевић 2013: 23).

Преамбула Устава Републике Србије је нешто дужа (Đukić 2022: 60–61). Када је реч о самој садржини преамбуле, примећује се да се препознају „три декларативна (апстрактна) и три конкретна елемента. У прву групу треба уврстити: (1) навођење „државне традиције српског народа" и (2) „равноправности свих грађана и етничких заједница у Србији" као полазних основа конституисања државне (политичке) заједнице, односно (3) истицање тезе да грађани чине *pouvoir constituant*, односно да је доношење Устава чин њихове суверене воље. Са друге стране, у конкретне елементе преамбуле уврштавају се: (1) формулација према којој је „Покрајина Косово и Метохија саставни део територије Србије", (2) теза да та покрајина ужива „положај суштинске аутономије у оквиру суверене државе Србије" и (3) последица оваквог стања ствари која се састоји у уставној обавези повереној свим државних органима да „заступају и штите државне интересе Србије на Косову и Метохији у свим унутрашњим и спољним политичким односима" (Mikić 2013: 3).

Када је реч о конкретним елементима преамбуле, упоредноправно гледано, сличне формулације није лако пронаћи у другим уставима, пошто је изузетно ретко ближе одређивање статуса територијалних ентитета у односу на целину уставноправног поретка (Mikić 2013: 4). Такође, питање „који је циљ помињања Косова и Метохије три пута у краткој преамбули кад је оно 'у оквиру суверене Србије'" чини се оправданим. Чињеница је да, уколико се прихвати да је намера уставописца била да очување Косова и Метохије представи као вредност која претходи самом Уставу, ради се о неуобичајеном опредељењу, с обзиром на упоредне обрасце. Од шест елемената преамбуле ниједан садржајно „не прелази праг" упоредне класификације функција преамбуларног дела устава. Ништа, дакле, што преамбула садржи нема самостално значење, које не би могло да буде реализовано самосталним тумачењем (односно, применом) нормативног дела Устава (Mikić 2013: 9).

Заиста, када се погледа стриктно нормативно, може се пронаћи потпуна оправданост оваквих становишта, ако се посматра из угла уставноправне науке. Ипак, тако се чини само „на први поглед". Наиме, можемо да поставимо и питање, шта је уставотворца подстакло да сачини овакву преамбулу, те да ли је уопште имао узоре у упоредном праву, односно, да ли су му они и били потребни? Чини се да је специфичност решења нашег уставотворца условљена и посебношћу ситуације у којој се налази наша земља. Имајући то у виду, уставотворац није ни могао ту да има узоре, већ је вероватно наумио да у уставу нормативно и ваннормативно пружи највиши степен правне заштите нашој јужној покрајини. Разуме се, био би сасвим, правно гледано, довољан и онај нормативни део Устава који се односи на Косово и Метохију, али се убацивањем оног пара или ваннормативног, свесно или несвесно, уставотворац запутио једним другим, такође специфичним путем у уставном праву. То је питање уставног идентитета. Неспорно је да је сваки уставотворац стваралац или „рушитељ" уставног идентитета, а често и неко ко га само „ослушкује" у народу и из старих предања. Слично преамбули, уставни идентитет је потцењен у пракси, иако има изузетно високу правну, али и политичку вредност о чему је аутор и раније писао (Stanić 2021). Стога, када се ово питање другачије сагледа, онда долазимо до спознаје о могућој жељи да уставотворац додатно „угради" Косово и Метохију у уставни идентитет, уставно биће Србије, додајући још једну, само на први поглед мање важну, а на сваки следећи, изузетно битну заштиту Косова и Метохије.

О УСТАВНОМ ИДЕНТИТЕТУ

Уопштено гледано, када је о уставном идентитету реч, на почетку би ваљало да имамо на уму две чињенице. Прво, и поред тога што појам уставног идентитета није нов, он се израженије појављује у последњих неколико година (Blagojević 2017: 210). Друго, проблем са концептом уставног идентитета је што је он често „неухватљив" појам, који се, стога, оспорава у правној науци (Kovács 2017: 1706). Његовој „неухватљивости" доприноси и чињеница да уставни идентитет садржи три временске димензије. Његова клица је у прошлости, служи у садашњости, развијајући се проспективно за будућност. Практично, његова основна карактеристика је стална могућност промене, прилагођавања (Drinóczi 2020: 115). То значи

да уставни идентитет није статична, већ променљива категорија (Son 2017: 470), не само у времену већ и у простору, пошто се динамика настанка и преобликовања уставног идентитета разликује у свакој држави. Такође, поред тога, сама чињеница да једна земља има устав као највиши правни акт у формално-правном смислу те речи, није довољна као показатељ да она поседује уставни идентитет. За почетак, нужно је да има највиши правни акт одговарајуће садржине, односно да устав буде такав да отеловљује принципе модерног конституционализма (Jovanović 2011: 13).

Ипак, то је само први корак, јер уколико се само загледамо у устав и његове норме, схватићемо да ћемо тамо пронаћи одвећ мало показатеља о уставном идентитету. Морамо се трудити да њега проналазимо истражујући историју, обичаје једне политичке заједнице, односно њену политичку културу у којој се он отеловљује (Kovács 2017: 1720). Заправо, техника је јасна. Наиме, уставне норме, разуме се, остају непромењене. Но, креативношћу оних који тумаче устав, они имају две опције. Прва, држећи се конкретног слова највишег правног акта, без било какве креације, а друга, коју ће обележити креација и схватање ширег уставног контекста (Corrias 2016: 22). У оквиру друге могућности, уопштено казано, мора да се зна о којој политичкој заједници је реч, те које су њене карактеристике, њена природа (Drinóczi 2020: 114), те након таквог утврђења и одређења можемо да одредимо и његову садржину.

Имајући у виду његову „флуидну" природу, логично и саме дефиниције уставног идентитета су поприлично бројне. Сумарно гледано, чини нам се да је адекватна дефиниција која одређује

> уставни идентитет као уставне идеје и принципе фундаменталне за уставни систем. Постоји и схватање да се уставни идентитет односи на уставне идеје и принципе који постоје на основном нивоу. Затим, уставни идентитет је уставни у смислу да се односи на дубоке идеје које се односе на природу устава, уставну структуру, уставна права и социјално-економске уставне принципе који подупиру свакодневне уставне праксе, које су обично кодификоване у уставном тексту. Треће, уставни идентитет је идентитарни у смислу да уставне идеје и принципи представљају уверења о дугорочним циљевима, тежњама и опредељењима која чине суштину уставног права у некој држави (Son 2017: 470).

О ПРЕАМБУЛИ КАО ОДРЕДНИЦИ СРПСКОГ УСТАВНОГ ИДЕНТИТЕТА

Ипак, иако је нормативно оправдано да се постави питање о њеној функцији, чини се да преамбула нашег Устава има знатно дубље значење. Примера ради, она се односи на Косово и Метохију, које поред своје територијалне димензије, има изузетно важну духовну димензију за српски народ, јер је то територија која је симбол хришћанских и традиционалних вредности Србије (Đukić 2022: 60–61). Такво значење се нужно „прелива" и на нормативни део Устава, пружајући значајно другачију димензију читавој проблематици. Заправо, чини се, како би на овом месту требало да се „укључи" питање уставног идентитета, као један „фактор" често запостављен у науци уставног права, а који може да пружи одговоре на многа питања. Чини се да је то случај и са нашим Уставом.

У смислу уставног идентитета и преамбуле, чини се да је она порука, посебно јавности, у вези са тренутним статусом Косова и Метохије таква да Србија има уставну обавезу да очува свој територијални интегритет и суверенитет на целој својој територији и да легитимно полаже право на Косово и Метохију као своју територију (Bujwid-Kurek 2020: 12). То питање је својеврсно претходно питање, које се тиче територије на којем се конституише неко уставно сопство. Чини се потпуно очигледним да је за одређење уставног идентитета Србије од пресудног значаја да ли се држава простире у датом делу територије (Jovanović 2011: 21) Стога, предвиђање Косова и Метохије и у преамбули, а не само у нормативном делу је у складу са оним што је преамбула, често као део устава који има за циљ да изрази основне вредности и тежње нације и повеже их у складну целину. Она се односи на преседане који су створили устав и објашњава њихову политичку мотивацију. Поред тога, може да садржи завете, жеље и афирмације принципа које није увек лако објаснити у тексту устава. Она може да смести устав у његов историјски и политички контекст, јер је, како смо видели, на раскрсници између политике и права (Šturanović 2023: 83).

Другим речима, а у вези са уставним идентитетом, у преамбули је представљена историја доношења устава као и суштинска начела и вредности нације. Њена сврха је да постави основну структуру друштва и његову уставну веру, изражавајући уставни идентитет. Слободна форма изражавања у преамбули омогућава јој да, кроз вредности које прокламује, обезбеди својеврсни оријентир за будући развој једног друштва, као и да нагласи важна отворена питања у контексту међународних односа (Šturanović 2023: 84–86). Она се ту, пре свега, појављује као средство за одређивање циља који се жели постићи доношењем највишег правног акта, устава (Radovanović 2020: 97). Ипак, њеном пажљивом анализом може да се стекне увид у темеље политичког система заједнице, њене доминантне вредносне оријентације и, уопште, њене „сврхе". Ова граница је подложна променама унутар сваког појединачног друштва, сходно његовој интерној уставноисторијској динамици (Mikić 2013: 1–2). Када се погледају сва ова становишта, онда се добије сасвим другачија „визура" преамбуле српског Устава од 2006. године. Она, као и свака преамбула стоји испред устава, али се чини да је то у нашем примеру и исправан контекст, јер отелотворује основне уставноправне вредности и циљеве нашег друштва.

ЛИТЕРАТУРА

Alijević 2012: Maša Alijević. „Tekst preambule kao pomoćna metoda tumačenja ustava". *Anali Pravnog fakulteta u Zenici*, br. 5, 283–300.

Антоновић 2025: Ратомир Д. Антоновић. „Злочини из мржње почињени на простору Косова и Метохије". *Баштина*, св. 66, 255–266.

Bačić 2013: Arsen Bačić. „Konstitucionalizam, historizam i postmodernizam". *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, br. 1. Split: Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu, 1–15.

Blagojević 2017: Anita Blagojević. "Procedures Regarding National Identity Clause in the National Constitutional Court's and the CJEU's Case-Law". *EU and comparative law issues and challenges series*, br. 1. Osijek: Pravni fakultet Sveučilišta u Osijeku, 210–237.

Bujwid-Kurek 2020: Eva J. Bujwid-Kurek. "Constitutional preamble-expression of identities of post-Yugoslav states in the transformation process". *Culture and identities*. Eds. Jasmina S. Petrović. Vesna D. Miltojević. Ewa J. Bujwid-Kurek. Biljana Č. Milošević Šošo. Beograd: Serbian Sociological Association, Institute for Political Studies, Belgrade, 5–16.

Бурсаћ 2025: Борис Љ. Бурсаћ. „Тероризам Ослободилачке војске Косова". *Баштина*, св. 66, 267–286.

Voermans et al. 2017: Wim Voermans, Maarten Stremler, Paul Cliteur. *Constitutional Preambles, A Comparative Analysis*. Chelthenam UK, Northampton USA: Edward Elgar Publishing.

Ginsburg et al. 2014: Tom Ginsburg, Nick Foti, Daniel Rockmore. "'We the Peoples': The Global Origins of Constitutional Preambles". *The George Washington International Law* Review, br. 46. Washington: *The George Washington* University *Law* School, 101–136.

Drinóczi 2020: Timea Drinóczi. "Constitutional Identity in Europe: The Identity of the Constitution. A Regional Approach". *German Law Journal*, br. 2, 105–130.

Đukić 2022: Dalibor Đukić. "Christian Values in the Constitutions of Serbia and Greece". *Central European Journal of Comparative Law*, br. 3. Budapest: Central European Academic Publishing, 57–74.

Јанићијевић 2013: Марко Јанићијевић. „Имплицитне вредности у преамбулама устава на српском и енглеском језику: критичкопрагматички приступ". *Наслеђе*, бр. 10, 19–29.

Jovanović 2011: Miodrag Jovanović. „O ustavnom identitetu – slučaj Srbije". *Ustav i demokratija u procesu transformacije*. Ur. Milan Podunavac. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Udruženje za političke nauke Srbije, 9–30.

Јовичић 1977: Миодраг Јовичић. *О уставу, теоријско-компаративна студија*. Београд: Савремена администрација.

Kocjančić 2008: Rudi Kocjančić. "Verfassung Serbiens als selbstständiger und unabhängiger staat". *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 3, 250–256.

Kovács 2017: Kriszta Kovács. "The Rise of an Ethnocultural Constitutional Identity in the Jurisprudence of the East Central European Courts". *German Law Journal*, br. 7, 1703–1720.

Кутлешић 2010: Владан Кутлешић. „Преамбуле устава-упоредна студија 194 важећа устава". *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 2, 60–76.

Марковић 2013: Ратко Марковић. *Уставно право*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.

Мијатовић, Недељковић 2025: Марина Д. Мијатовић, Игор Љ. Недељковић. „Родна перспектива уставноправне заштите интерно расељених лица са Косова и Метохије". *Баштина*, св. 67, 341–354.

Мијатовић, Сарафова 2025: Марина Д. Мијатовић, Наташа Сарафова. „Утицај културних традиција на остваривање породичних права на Косову и Метохији". *Баштина*, св. 65, 385–400.

Mikić 2013: Vladimir Mikić. „Status i uloga preambule u Ustavu Republike Srbije". Fondacija Centar za javmo pravo. <https://fcjp.ba/wp-content/uploads/2008/07/Vladimir_Mikic.pdf>. [23. 2. 2026].

Mikić 2014: Vladimir Mikić. „Funkcije preambula savremenih ustava". *Pravni zapisi*, br. 2, 432–447.

Митровић, Перић 2022: Мирослав М. Митровић, Ненад Н. Перић. „Лобирање као стратешка комуникација у пракси – круна сепаратистичког покрета на Косову и Метохији". *Баштина*, св. 58, 97–112.

McKenna et al. 2001: Mark McKenna, Amelia Simpson, George Williams. "First words: The Preamble to the Australian Constitution". *UNSW Law Journal*, br. 2, 382–400.

Orgad 2010: Liav Orgad. "The preamble in constitutional interpretation". *International Journal of Constitutional Law*, br. 4. Oxford: Oxford University Press, 714–738.

Пајванчић 2009: Маријана Пајванчић. *Коментар Устава Републике Србије*. Београд: Фондација Конрад Аденауер.

Petrov, Stanić 2019: Vladan Petrov, Miloš Stanić. „Religijski elementi u preambulama ustava: sa posebnim osvrtom na evropske zemlje". *Državno-crkveno pravo kroz vekove*. Ur. Vladimir Čolović, Velibor Džomić, Vladimir Đurić i Miloš Stanić. Beograd: Institut za uporedno pravo; Budva: Pravoslavna Mitropolija crnogorsko-primorska, 341–356.

Radovanović 2020: Snežana Radovanović. „Pravni značaj preambule (sa posebnim osvrtom na ustavno-pravni značaj)". *Megatrend revija*, br. 2, 95–108.

Симовић, Петров 2018: Дарко Симовић, Владан Петров. *Уставно право*. Београд: Криминалистичко-полицијска академија.

Son 2017: Bui Ngoe Son. "Globalization of Constitutional Identity". *Washington International Law Journal*, br. 3. Washington, Seattle: University of Washington School of Law, br. 3, 463–534.

Станић 2019: Милош Станић. „Носилац суверености у уставним преамбулама". *Архив за правне и друштвене науке*, бр. 1/2, 123–142.

Stanić 2021: Miloš Stanić. *„Ukratko o ustavnom identitetu kao mostu saradnje Evropskog suda pravde i nacionalnih ustavnih sudova država članica". Revija za evropsko pravo*, br. 23. Kragujevac: Udruženje za evropsko pravo; Beograd: Institut za uporedno pravo, 61–71.

Heka 2013: Laszlo Heka. „Ustavnopravniporedak Mađarske u svjetlu Ustava iz 2011. godine". *Pravni vjesnik*, br. 3–4. Osijek: Pravni fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, 157–185.

Häberle 1998: Peter Häberle. „49 godina njemačkog Temeljnog zakona (ustava)". *Politička misao*, br. 3. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 158–186.

Häberle 2000: Peter Häberle. „Hrvatski ustav (1991.) u europskoj pravnoj usporedbi". *Politička misao*, br. 1. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 49–55.

Corrias 2016: Luigi Corrias. "Populism in a constitutional key: Constituent power, popular sovereignty and constitutional identity". *European Constitutional Law Review*, br. 1. Amsterdam: The G.K. van Hogendorp Centre for European Constitutional Studies at the University of Amsterdam, 6–26.

Šturanović 2023: Petar Šturanović. "The content of constitutional preambles in EU member states". *Zbornik Pravnog fakulteta Univerziteta Crne Gore*, br. 46. Podgorica: Pravni fakultet Univerziteta Crne Gore, 83–99.

Miloš B. STANIĆ

PREAMBLE AS A DETERMINANT OF SERBIAN CONSTITUTIONAL IDENTITY

Summary

In the paper, the author deals with creating a connection between the preamble of the Serbian Constitution of 2006 and the concept of constitutional identity, in the part where the preamble mentions Kosovo and Metohija. In the first part, he deals with the origin and concept of the preamble, while in the second part, its legal nature is determined. Then he points out the problems of the part of the preamble that refers to Kosovo and Metohija. Finally, the author, explaining the concept and importance of constitutional identity, makes a connection between Kosovo and Metohija in the preamble and the constitutional identity of our country, and concludes that the intention of the framers of the constitution was probably to "carve" Kosovo and Metohija into our constitutional identity.

Keywords: Kosovo and Metohija, preamble, constitutional identity.

Рад је предат 28. фебруара 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 341.311:355.4(497.115)"1999"
614.876:546.791
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-63804

Прегледни рад

*Срђан Б. АЛЕКСИЋ**
Универзитет Унион Никола Тесла
Факултет за пословне студије и право, Београд

*Предраг М. ГОРДИЋ***
Канцеларија савета за националну безбедност и заштиту тајних података, Београд

УПОТРЕБА ОСИРОМАШЕНОГ УРАНИЈУМА ТОКОМ НАТО АГРЕСИЈЕ 1999. ГОДИНЕ: МЕЂУНАРОДНОПРАВНА И КРИВИЧНОПРАВНА АНАЛИЗА

Апстракт: Употреба осиромашеног уранијума током НАТО операција 1999. године представља једно од најконтроверзнијих питања савременог међународног, хуманитарног и кривичног права. Иако ниједан међународни уговор не садржи изричиту забрану употребе овог материјала, научни налази о његовој дуготрајној токсичности, радиолошким и еколошким последицама показују да његова примена има далекосежне ефекте по здравље цивилног становништва и животну средину. Рад анализира физичко-хемијска својства осиромашеног уранијума, здравствене ризике, обим његове употребе током операције кодног имена „Савезничка сила", „Allied Force", као и налазе међународних организација попут Програма заштите животне средине Уједињених нација (УНЕП-а), Светске здравствене организације (WHO-а) и Међународне агенције за атомску енергију (IAEA-е). У правном делу анализе разматра се примена кључних норми међународног хуманитарног права – укључујући забрану неселективних напада, тест пропорционалности, заштиту животне средине и Мартенсову клаузулу – те се утврђује да употреба осиромашеног уранијума може испунити елементе ратног злочина против животне средине, употребе забрањених средстава борбе и, у одређеним околностима, злочина против човечности. Посебан део рада посвећен је одговорности НАТО-а као међународне организације, одговорности држава чланица и индивидуалној кривичној одговорности планера и доносилаца одлука. Анализа показује да, иако формална забрана осиромашеног уранијума не постоји, материјални стандарди међународног права јасно указују да је његова употреба неспојива са принципима хуманости и заштите цивила. Осиромашени уранијум се стога може сматрати, дефакто, забрањеним средством борбе, чија примена отвара низ питања међународне и домаће кривичноправне одговорности.

Кључне речи: осиромашени уранијум, међународно хуманитарно право, злочин против човечности, НАТО.

УВОД

Употреба осиромашеног уранијума (у даљем тексту ОУ) током НАТО агресије 1999. године и данас представља једно од најконтроверзнијих питања међународног хуманитарног и кривичног права. Иако се ради о материјалу који

* ORCID 0009-0000-0753-3174, aleksic.srdjan@icloud.com
** ORCID 0009-0009-4253-0054, predraggordic@gmail.com

формално није обухваћен недвосмисленом конвенцијском забраном, његова физичка својства, дугорочни здравствени ефекти и еколошке последице намећу обавезу да се његова употреба сагледа кроз правила међународног права о заштити цивила, пропорционалности напада и забрани неселективних средстава ратовања (Касесе 2013: 121). ОУ није само техничко питање балистике, већ сложени феномен на пресеку војне технологије, медицине, екологије и међународног права. Његов утицај не завршава се у тренутку удара, нити је просторно ограничен – напротив, честице настале приликом употребе ОУ остају у животној средини и људском организму годинама, што последицама ове муниције даје јединствен, дубоко проблематичан међународноправни карактер (Басијуни 2013: 65). Теоријски оквир за анализу ОУ ослања се на развој међународног кривичног права од Нирнберга до савремених међународних судова. Још је Статут Међународног војног трибунала 1945. године дефинисао злочине против човечности, а каснија пракса ad hoc трибунала разрадила критеријуме „напада" на цивилно становништво, обавезе заштите цивила и ограничења средстава ратовања.[1] Међународни кривични трибунал за бившу Југославију (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia – у даљем тексту ICTY) у предмету „Тадић" је нагласио да се напад може схватити као образац понашања, а не нужно појединачна радња силе, што је кључно за разумевање постдејства ОУ.[2] Када се овај међународни оквир допуни домаћим кривичним законодавством Србије, које предвиђа забрањена средства борбе, злочине против човечности и ратне злочине против животне средине, јасно се види да ОУ може бити обухваћен кривичноправним санкционисањем, упркос формалној одсутности експлицитне конвенцијске забране.[3] НАТО агресија на СРЈ 1999. године квалификована је као међународни оружани сукоб према заједничком члану 2 Женевских конвенција, чиме су се активирала сва правила међународног хуманитарног права.[4] Међународни суд правде у предмету „Legality of Use of Force" потврдио је примењивост тих правила, иако није одлучивао о меритуму.[5] Важну чињеничну основу представљају извештаји Програма заштите животне средине Уједињених нација (UN environment program – у даљем тексту UNEP-а), који су потврдили употребу ОУ на бројним локацијама на Косову и Метохији и југу Србије.[6] Овај рад анализира ОУ кроз комбинацију научних чињеница, међународног хуманитарног права, међународног кривичног права и домаћих кривичних норми, са циљем да пружи целовиту процену да ли употреба ОУ испуњава елементе међународних злочина и под којим условима може произвести индивидуалну, државну или организациону одговорност. Научни допринос овог рада огледа се у анализи употребе осиромашеног уранијума кроз призму материјалних стандарда међународног хуманитарног и кривичног

1 *Повеља Међународног војног трибунала (1945)*, члан 6(ц).
2 *Тужилац против Тадића* (Међународни кривични трибунал за бившу Југославију – ICTY, Апелационо веће, 15. јул 1999), параграф 248.
3 Кривични законик Републике Србије, чл. 371–376.
4 Женевске конвенције из 1949. године, заједнички члан 2.
5 Међународни суд правде, Законитост употребе силе (СРЈ против Белгије), одлука 1999.
6 Програм заштите животне средине Уједињених нација (UNEP), Осиромашени уранијум на Косову: постконфликтна процена (2001).

права, са посебним освртом на забрану неселективних средстава ратовања, заштиту животне средине и Мартенсову клаузулу. Рад настоји да аргументује да се, и у одсуству формалне конвенцијске забране, употреба осиромашеног уранијума може посматрати као, дефакто, недозвољено средство борбе, те да у одређеним околностима може испунити елементе међународних кривичних дела према међународном и домаћем праву.

Методолошки, рад се заснива на нормативној анализи међународног хуманитарног и кривичног права, анализи судске праксе међународних судова и трибунала, као и на интердисциплинарном приступу који укључује релевантне научне и стручне налазе из области медицине и екологије. Посебна пажња посвећена је материјалним стандардима међународног права и њиховој примени у одсуству изричите конвенцијске забране.

1. ОСИРОМАШЕНИ УРАНИЈУМ: НАУЧНО-ТЕХНИЧКА И ЗДРАВСТВЕНА СВОЈСТВА

Разумевање правних последица употребе осиромашеног уранијума захтева претходно разјашњење његових физичко-хемијских карактеристика и начина на који овај материјал функционише у борбеним условима. Осиромашени уранијум (ОУ) је готово у потпуности састављен од изотопа У-238, настао као остатак у процесу обогаћивања уранијума. Захваљујући изузетно великој густини, ОУ се користи као пенетратор у противоклопној муницији, али управо та својства, када се комбинују са високом пирофоричношћу, доводе до стварања токсичних и радиолошки опасних аеросола у тренутку удара у циљ. При удару пројектила, ОУ сагорева и фрагменти се претварају у микрометарске честице уранијумских оксида које остају у ваздуху довољно дуго да буду инхалиране. Најопаснији облик излагања управо је удисање ових аеросола, јер честице које доспеју у плућа могу остати у ткиву месецима или годинама, полако ослобађајући радиолошки и хемијски штетне елементе. ОУ се током 1999. најчешће користио у муницији испаљиваној из авиона А-10 „Thunderbolt II", посебно у облику 30мм ПГУ-14/Б пенетратора, који су пројектовани да пробију оклоп и запале се при удару. Приликом таквог удара, 10–35% масе пројектила прелази у аеросол, према извештајима Светске здравствене организације (World Health Organization – у даљем тексту WHO),[7] док УНЕП указује да концентрације аеросола на погођеним локацијама зависе од типа терена, метеоролошких услова и врсте поготка.[8] Здравствени ризици ОУ обухватају две компоненте: хемијску токсичност, посебно нефротоксичност која оштећује бубреге, и радиолошку опасност због дуготрајног присуства У-238 у организму.[9] Међународна организација за истраживање рака (International Agency for Research on Cancer – у даљем тексту IARC) је уранијум класификовала као потенцијално канцероген материјал, док бројне епидемиолошке студије показују повећане инциденце

7 WHO, *Осиромашени уранијум: извори, изложеност и здравствени ефекти* (2001), 41.
8 УНЕП, *Осиромашени уранијум на Косову: постконфликтна процена* (2001), 22–34.
9 WHO, *Осиромашени уранијум: извори, изложеност и здравствени ефекти* (2001), 33–60.

малигнитета и аутоимуних обољења у подручјима контаминираним ОУ.[10] Најзначајнији емпиријски материјал потиче из судске праксе Италије, где су стотине војника који су боравили на Косову развили малигна обољења повезана са излагањем ОУ. Ове пресуде, потврђене пред највишим судским инстанцама, показују да се ОУ не може посматрати као инертан или безопасан материјал, већ као супстанца чије су дугорочне последице медицински и правно релевантне. Еколошке последице једнако су озбиљне. Полуживот У-238 мери се милијардама година, док еколошки полуживот контаминираних зона према проценама износи више векова. Честице ОУ продиру у земљиште, задржавају се у подземним водама, акумулирају у биљкама и животињама и постају део екосистема. UNEP је идентификовао трагове плутонијума-239 у неким узорцима, што указује на вишеслојну нуклеарну контаминацију.[11] Упркос постојећим научним доказима, и даље не постоји међународни консензус о формалној забрани ОУ. Међутим, Европски парламент је 2013. године позвао на увођење мораторијума и развој међународног инструмента који би ОУ јасно сврстао у категорију забрањених средстава ратовања.[12] Савремена литература све чешће ОУ описује као оружје са дуготрајним, неселективним постдејством, које према природи ствари ступа у сукоб са темељним нормама хуманитарног права. Научно-техничке чињенице, медицински налази и еколошки докази тако представљају основ за даљу правну анализу. Када се ОУ сагледа у светлу ових чињеница, јасно је да његово дејство превазилази границе класичне муниције и да његове последице трају далеко дуже од трајања оружаног сукоба, чинећи га једним од најозбиљнијих правних изазова савременог ратовања.

2. КРИВИЧНОПРАВНА КВАЛИФИКАЦИЈА УПОТРЕБЕ ОСИРОМАШЕНОГ УРАНИЈУМА

Анализа кривичноправне квалификације употребе осиромашеног уранијума у овом раду има искључиво научни карактер и не представља утврђивање кривичне одговорности конкретних држава, међународних организација или појединаца. Циљ анализе јесте испитивање да ли, у материјалноправном смислу, последице употребе осиромашеног уранијума могу бити подведене под постојеће категорије међународних кривичних дела, у светлу важећих норми и судске праксе. Када се анализирају последице употребе осиромашеног уранијума (ОУ), поставља се питање далеко комплексније од техничке или политичке процене војног средства: „Да ли употреба ОУ може представљати међународно кривично дело?" Ово питање лежи у средишту савременог међународног кривичног права, посебно имајући у виду да ОУ, иако не спада у оружја изричито забрањена конвенцијама, има специфична својства која могу довести до квалификације ратног злочина, злочина против човечности или употребе забрањених средстава борбе.

10 Светска здравствена организација, *Осиромашени уранијум: извори, изложеност и здравствени ефекти* (СЗО 2001), 33–60.

11 УНЕП, *Осиромашени уранијум на Косову: постконфликтна процена* (2001), 72.

12 Европски парламент, Резолуција 2013/2981(РСП).

2. 1. Осиромашени уранијум као ратни злочин против животне средине

Ратни злочин против животне средине, предвиђен чланом 8(2)(б)(ив) Римског статута, захтева доказивање штете која је широка, дуготрајна и озбиљна.[13] ОУ испуњава ове елементе у високом степену: његова контаминација траје деценијама, шири се ван места удара, и према налазима UNEP-а и IAEA-е утиче на земљиште, воду, биолошке системе и здравље становништва.[14] Лонгитудинална процена штете, посебно у случају Србије и Косова, указује да су ефекти ОУ једнако релевантни у постконфликтном периоду као и у тренутку дејства, што га квалитативно разликује од конвенционалног оружја. Тиме се задовољава кључни критеријум дуготрајности, док обим контаминације испуњава критеријум ширине. У погледу озбиљности, хемијска и радиолошка токсичност ОУ представља озбиљну претњу јавном здрављу.

2. 2. Употреба забрањених средстава борбе – материјална забрана

Члан 8(2)(б)(хх) Римског статута забрањује употребу оружја које по својој природи изазива непотребне патње или има неселективан ефекат.[15] ОУ је управо такво средство: његово дејство не престаје у тренутку удара, већ продукује штетне честице које могу захватити цивиле, животиње и биљке, без могућности контроле или ограничења. ICTY је у предмету „Купрешкић" нагласио да се забрана оружја која изазивају непотребне патње и неселективна средства односи и на средства која нису формално забрањена, али су по својим последицама неспојива са принципима хуманости.[16] ОУ, чије последице превазилазе сваки војни циљ и настављају се дуго након сукоба, уклапа се у ову категорију.

2. 3. Злочин против човечности – потенцијална примена

Иако ОУ не представља напад у класичном смислу, његови дугорочни ефекти могу се посматрати као део ширег обрасца понашања који утиче на цивилно становништво, што је критеријум дефинисан у члану 7 Римског статута.[17] Злочин против човечности захтева да је радња извршена у оквиру распрострањеног или систематског напада против цивила. Ефекти ОУ, посебно здравствене последице, повећана инциденција малигнитета, контаминација простора и немогућност становништва да избегне излагање, могу се уклопити у концепт нечовечних дела која изазивају велике патње или тешке повреде здравља. У италијанској судској пракси, војницима који су били изложени ОУ досуђиване су одштете због малигних болести, што указује на препознату везу између излагања и тешких последица. Ово је релевантно јер потврђује предвидивост штете, а то је кључни елемент за индивидуалну одговорност.

---

13 Међународни комитет Црвеног крста, *Смернице о заштити природне средине у оружаним сукобима* (МКЦК 2020).

14 УНЕП, *Постконфликтна еколошка процена* (2001), 45.

15 Римски статут Допунски протокол I (1977), члан 35(2).

16 *Тужилац против Купрешкића* (ICTY, 2000), параграф 527.

17 *Тужилац против Кунарца* (ICTY, Апелационо веће, 12. јун 2002), параграф 86.

2. 4. Командна одговорност и одговорност планера

Командна одговорност предвиђена чланом 28 Римског статута односи се на лица која су знала или морала знати да се њихове одлуке могу завршити штетним последицама, а нису предузела адекватне мере да спрече или санкционишу штетне исходе.[18] Познато је да су војне структуре НАТО чланица, укључујући САД, поседовале документацију која упозорава на здравствене и еколошке ризике ОУ још пре 1999. године.[19] Упркос таквим сазнањима, ОУ је употребљен у значајном обиму.

2. 5. Јурисдикција – процесна ограничења

Важно је нагласити да Међународни кривични суд нема надлежност ратионе темпорис да суди догађајима из 1999. године, као ни ICTY који није имао мандат да процесуира НАТО.[20] Ово не значи да ОУ нема кривичноправни карактер, већ да формална надлежност није постојала. Ипак, квалификација дела остаје важна јер може послужити као основа за државну одговорност и националне поступке – укључујући поступке пред судовима држава чланица НАТО, као што је случај у Италији.

3. ПЕРСПЕКТИВА МЕЂУНАРОДНИХ СУДОВА И МЕЂУНАРОДНОПРАВНИХ ФОРУМА

Правна анализа употребе осиромашеног уранијума (ОУ) не може бити потпуна без разматрања ставова међународних судова и других релевантних тела. Иако ниједан међународни суд до данас није донео пресуду која се изричито бави ОУ, судска пракса Међународног суда правде (International Court of Justice – у даљем тексту ICJ), Међународног кривичног трибунала за бившу Југославију (ICTY), Међународног кривичног суда (International Criminal Court – у даљем тексту ICC) и Европског суда за људска права (European Court of Human Rights – у даљем тексту ECHR) садржи принципе и стандарде који су директно примењиви на правну квалификацију употребе ОУ. Ова тела поставила су темеље за тумачење правила пропорционалности, неселективних напада, заштите животне средине и обавеза држава према цивилном становништву, што је кључно за свеобухватно разумевање правног положаја ОУ.

3. 1. Међународни суд правде (ICJ)

ICJ се индиректно бавио НАТО операцијама 1999. године у предмету „Legality of Use of Force", али је одбацио надлежност због процесних ограничења.[21] Ипак, и у одсуству мериторног одлучивања, ICJ је потврдио да су све државе дужне да поштују општа правила међународног хуманитарног права, укључујући пропорционалност и забрану неселективних напада. Суд је нагласио да Женевске

18 *Тужилац против Халиловића* (ICTY, Претресно веће, 16. новембар 2005), параграф 54.

19 GAO 1993: Операција „Пустињска олуја": Војска није била адекватно припремљена за суочавање са контаминацијом осиромашеним уранијумом (GAO/NSIAD-93-90). Вашингтон, Д.Ц.

20 Међународни суд правде, Законитост употребе силе (СРЈ против Белгије) (1999).

21 Међународни суд правде, Законитост употребе силе (СРЈ против Белгије) (1999).

конвенције и Допунски протокол I обавезују све стране у сукобу, било као уговорне обавезе, било као обичајно право. Додатно, у Саветодавном мишљењу о нуклеарном оружју ICJ је истакао да животна средина ужива вредност за човечанство и да њено намерно или несразмерно уништавање представља повреду међународног права.[22] Ово тумачење, примењено на ОУ, указује да би Суд третирао дугорочне и широке еколошке последице ОУ као релевантан фактор при процени законитости употребе силе.

3. 2. Међународни кривични трибунал за бившу Југославију (ICTY)

ICTY никада није процесуирао НАТО поводом употребе ОУ, али његова судска пракса је кључна за разумевање правила о пропорционалности, неселективним нападима и командној одговорности. У предмету „Тадић" трибунал је утврдио да хуманитарно право важи и у ситуацијама индиректне штете, када последице радње утичу на цивиле.[23] У предмету „Блашкић" трибунал је нагласио да стране у сукобу морају предузети све разумне мере предострожности како би заштитиле цивиле, што укључује и обавезу да избегавају средства која стварају неконтролисану штету.[24] ICTY је у предмету „Купрешкић" заузео став да су оружја која изазивају непотребне патње забрањена по обичајном праву, чак и када нису изричито регулисана конвенцијама.[25] Овај принцип директно је применљив на ОУ, будући да његово дејство превазилази војну неопходност и узрокује дугорочне здравствене последице.

3. 3. Међународни кривични суд (ICC)

ICC нема надлежност над догађајима из 1999. године, али његови стандарди тумачења и политике кривичног гоњења утичу на међународноправну перцепцију ОУ. Према смерницама о избору и приоритетима у гоњењу Тужилаштва међународног кривичног суда, Канцеларија тужиоца наглашава да ће посебно разматрати случајеве који укључују озбиљну штету животној средини.[26] Овај документ представља сигнал савременог међународног права да екоцидне последице оружја – укључујући ОУ – улазе у фокус потенцијалних кривичних истрага. Међународни суд правде такође даје јасне смернице о пропорционалности, предвидивости и одговорности командног кадра, што се може применити на државне и војне структуре које су распоређивале ОУ упркос доступним упозорењима о штетности.[27]

3. 4. Европски суд за људска права (ECHR)

Иако ECHR не суди ратне злочине, његова судска пракса обавезује државе чланице Савета Европе да предузму разумне мере заштите здравља и живота грађана, укључујући и обавезу обавештавања о ризицима. У предмету „McGinley and

22 Међународни суд правде, *Законитост претње или употребе нуклеарног оружја* (саветодавно мишљење, 1996).

23 *Тужилац против Тадића* (ICTY, 1999), параграф 248.

24 *Тужилац против Блашкића* (ICTY, 2000), параграф 214.

25 *Тужилац против Купрешкића* (ICTY, 2000), параграф 527.

26 Тужилаштво Међународног кривичног суда, *Смернице о избору и приоритетима у гоњењу* (2016).

27 *Тужилац против Халиловића* (ICTY, 2005), параграф 54.

Egan v UK", суд је утврдио да држава која располаже информацијама о изложености грађана радијацији мора да обезбеди приступ тим информацијама.[28] Примена овог принципа на ОУ указује да кашњење НАТО-а у објављивању локација гађаних ОУ представља повреду права грађана на благовремено информисање.

3. 5. Ставови међународних организација и експертских тела

УНЕП, WHO, Међународни комитет Црвеног крста (International Committee of the Red Cross – у даљем тексту ICRC) и Европски парламент дали су више извештаја и препорука које потврђују да ОУ ствара дугорочне и неселективне последице.[29] Ови документи нису судске пресуде, али представљају „доказе знања" (notice), што је кључно за доказивање предвидивости штете – елемент који утиче на командну и државну одговорност.

Европски парламент је 2013. године позвао на међународну забрану ОУ, чиме је успостављен политички стандард који све више утиче на правну доктрину држава.[30] У целини посматрано, међународна судска пракса и извештаји међународних тела указују на консензус – осиромашени уранијум је материјал чије последице превазилазе оквире дозвољеног ратовања, иако формална забрана још није успостављена. Ово га ставља у категорију средстава ратовања која подлежу најстрожем правном преиспитивању.

4. ПРАВНИ ОКВИР РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ И КВАЛИФИКАЦИЈА УПОТРЕБЕ ОСИРОМАШЕНОГ УРАНИЈУМА

Анализа употребе осиромашеног уранијума (ОУ) у контексту међународног права не би била потпуна без разматрања домаћег правног оквира Републике Србије, који садржи више релевантних одредаба за процену противправности и потенцијалне кривичне одговорности. Србија располаже нормама које у великој мери прате међународне стандарде заштите цивила и животне средине, те пружају основ за квалификовање последица употребе ОУ као кривичних дела према домаћем законодавству.

4. 1. Употреба забрањених средстава борбе (члан 376 КЗ)

Члан 376 Кривичног законика Републике Србије инкриминише употребу средстава борбе забрањених међународним правом.[31] Иако ОУ није експлицитно набројан у међународним конвенцијама, његова употреба је противна општим принципима међународног хуманитарног права – посебно принципу пропорционалности и забрани неселективних средстава. Овај члан предвиђа функционалну забрану – довољно је да средство борбе буде противно међународним нормама, па макар и не било формално наведено. Тиме се отвара простор да ОУ буде квалификован као забрањено средство борбе у материјалном смислу.

28 *McGinley and Egan v UK* (Европски суд за људска права, пресуда, 1998).
29 WHO; UNEP; ICRC – збирни налази о осиромашеном уранијуму.
30 Европски парламент 2008: Резолуција 2008/0233(P6_TA)
31 Кривични законик Републике Србије, члан 376.

4. 2. Злочин против човечности (члан 371 КЗ)

Члан 371 КЗ готово у потпуности прати дефиницију злочина против човечности из Римског статута.[32] Ако се последице ОУ посматрају као део ширег напада на цивилно становништво – а дуготрајна контаминација животне средине и повећана инциденција малигнитета могу представљати управо то – употреба ОУ може ући у оквир кривичног дела злочина против човечности. Категорије „тешких повреда здравља" и „других нечовечних дела" посебно су релевантне с обзиром на медицинске налазе о дугорочним последицама излагања ОУ.

4. 3. Ратни злочин против цивилног становништва (члан 372 КЗ)

Посебно значајан за анализу ОУ јесте члан 372 КЗ, који инкриминише изазивање дуготрајне или оштећење великих размера животне средине током оружаних сукоба.[33]

Налази УНЕП-а, WHO-а и IAEA-е јасно показују да ОУ производи управо такву штету: широку, због великог броја контаминираних локација; дуготрајну, јер се честице ОУ задржавају више деценија и улазе у еколошке циклусе; озбиљну, јер утичу на здравље људи, биљака, животиња и интегритет екосистема. Ова одредба чини српско законодавство једним од ретких у региону које експлицитно омогућава квалификовање штете ОУ као ратног злочина против животне средине.

4. 4. Предност међународног права у домаћем правном поретку

Према члану 16 Устава Републике Србије, међународно право чини саставни део домаћег правног поретка и има непосредну примену.[34] Поводом наведеног, примат међународног права у односу на домаћи правни поредак, према Гордићу видимо у примеру примене Универзалне декларације о правима човека из 1948. године, која се односи на сваког човека, предвиђа моралну обавезу сваке државе да је поштује, и представља минимални обим људских права које би државе требало да поштују (Гордић 2021: 224). То значи да се принципи међународног хуманитарног права – забрана неселективних напада, заштита цивила, пропорционалност и заштита животне средине – примењују без потребе за додатним нормативним посредовањем. ОУ, који крши ове принципе у материјалном смислу, може бити квалификован као недозвољено средство ратовања и према међународном и према домаћем праву. Универзална декларација о правима човека из 1948. године.

4. 5. Индивидуална одговорност према домаћем праву

Домаће право предвиђа могућност индивидуалне одговорности за међународна кривична дела, без обзира на држављанство починиоца. То значи да, у теоријском и процесном смислу, одговорност може обухватити и: команданте, политичке доносиоце одлука, лица укључена у планирање и извршење операција

32 Кривични законик Републике Србије, члан 371.
33 Кривични законик Републике Србије, члан 372.
34 Устав Републике Србије (2006), члан 16.

у којима је коришћен ОУ. Критеријуми за одговорност готово идентични су међународним: постојање свести о последицама, могућност контроле и пропуштање да се спречи настанак штете. Посебно се истиче да су НАТО државе имале приступ документима који упозоравају на здравствене ризике ОУ, што указује да је штета била предвидива. Домаћи правни оквир Републике Србије пружа изузетно снажну основу за квалификовање употребе ОУ као кривичног дела. Три кључне одредбе, чл. 376, 371 и 372 КЗ, покривају различите аспекте дејства ОУ – његову противправност према међународном праву, последице по цивилно становништво, штету по животну средину. У комбинацији са уставним принципом непосредне примене међународних норми, српски правни систем омогућава свеобухватну реакцију на употребу ОУ и отвара пут ка потенцијалној кривичној, грађанскоправној и државној одговорности.

ЗАКЉУЧАК

Анализа употребе осиромашеног уранијума (ОУ) током НАТО операција 1999. године јасно показује да се не ради о уобичајеном средству ратовања, већ о оружју чије последице далеко превазилазе оквире класичних војних дејстава. ОУ није само метал велике густине који пробија оклоп, то је супстанца која, након примене, улази у животну средину, удише се, таложи у земљишту, води и биолошким организмима, и остаје присутна деценијама. Дугорочне последице потврђене међународним научним извештајима WHO, UNEP-а и IAEA-е указују на широк спектар здравствених, еколошких и друштвених ризика чије се последице осећају дуго након престанка сукоба.[35] Међународно хуманитарно право заснива се на идеји да рат, колико год деструктиван, мора бити ограничен правилима која штите живот, достојанство и природно окружење. Употреба ОУ се, посматрана кроз ова правила, тешко може оправдати. ОУ својим постдејством крши основна начела хуманитарног права, укључујући забрану неселективних напада, забрану изазивања непотребних патњи и обавезу заштите животне средине током оружаних сукоба. Иако не постоји формална конвенција која експлицитно забрањује ОУ, његова употреба је у суштини неспојива са принципима хуманости и јавне савести – што потврђује и Мартенсова клаузула, један од темељних извора савременог хуманитарног права.[36] Даље, ОУ се према материјалним критеријумима може подвести под више међународних злочина: ратни злочин против животне средине због широке, дуготрајне и озбиљне штете; употребу забрањених средстава борбе због неселективног постдејства; злочин против човечности, у околностима у којима његова примена доводи до тешких повреда здравља цивила као дела распрострањеног или систематског обрасца последица. На домаћем нивоу, Република Србија располаже јасним нормативном основом за квалификацију употребе ОУ као кривичног дела. Чланови 376, 371 и 372 Кривичног законика[37] обухватају забрањена средства борбе, злочине против човечности и ратне злочине против животне средине,

35 WHO, UNEP, IAEA – подаци о дугорочним ефектима осиромашеног уранијума.
36 Хашка конвенција II (1899), Преамбула – Мартенсова клаузула.
37 Кривични законик Републике Србије, чл. 371–376.

док члан 16 Устава[38] предвиђа непосредну примену међународног права. Овај скуп норми омогућава да употреба ОУ не буде посматрана само као историјски или политички проблем, већ као правно питање са јасним реперкусијама у кривичноправној сфери. Постојање ранијих упозорења о здравственим ризицима ОУ, документованих у војним приручницима и интерним извештајима, отвара простор за утврђивање командне, организационе и државне одговорности. Свеукупно посматрано, ОУ је оружје чије последице превазилазе границе дозвољеног ратовања. Његово неселективно, дуготрајно и озбиљно дејство чини га средством које је материјално противно међународном праву, чак и у одсуству формалне конвенцијске забране. Употреба ОУ 1999. године стога не може бити правно прихватљива – она представља повреду основних принципа хуманитарног права, угрожава животну средину и здравље цивила, дестабилизује генерацијски континуитет и нарушава моралне темеље међународне заједнице. Закључци изнети у овом раду не теже утврђивању индивидуалне или државне кривичне одговорности, већ имају циљ да укажу на постојање озбиљних правних недоумица и нормативних празнина у погледу употребе осиромашеног уранијума. Анализа показује да, и у одсуству изричите конвенцијске забране, материјални стандарди међународног хуманитарног и кривичног права пружају основ за академску тезу да се осиромашени уранијум може посматрати као, дефакто, недозвољено средство ратовања. Због тога ОУ мора остати централна тема савременог хуманитарног права, тема која захтева не само правну већ и политичку и етичку реакцију.

ЛИТЕРАТУРА

Басијуни 2013: М. Шериф Басијуни. *Увод у међународно кривично право*. Лајден: Brill.

GAO 1993: *Операција 'Пустињска олуја': Војска није била адекватно припремљена за суочавање са контаминацијом осиромашеним уранијумом*. Вашингтон, Д. Ц. <https://www.gao.gov/assets/nsiad-93-90.pdf>. [2. 9. 2025].

Гордић 2021: Јован Гордић. „Битни чиниоци права на одбрану окривљеног у међународном праву". *Баштина*, св. 54, 219–229.

Допунски протокол I 1977: *Римски статут. Женевске конвенције из 1949*. <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977>. [10. 9. 2025].

Европски парламент 2008: *Резолуција 2008/0233(P6_TA)*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52008IP0233>. [10. 9. 2025].

ИАРЦ Монографије о процени канцерогених ризика за људе 2000: *Јонизујуће зрачење, део 1: X-зраци и гама (γ)-зрачење, и неутрони*, том 75.

ИЦРС 1899: *Хашка конвенција II, Преамбула – Мартенсова клаузула*. <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-ii-1899/preamble?activeTab=>. [15. 9. 2025].

Касесе, Гаета 2013: Антонио Касесе, Паола Гаета. *Касесеово међународно кривично право*. Оксфорд: Oxford University Press.

„Кривични законик Републике Србије": *Службени гласник РС*, број 85/05, 88/05 – исправка, 107/05 – исправка, 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, 108/14, 94/16, 35/19, 94/24.

Међународни комитет Црвеног крста 2020: *Смернице о заштити природне средине у оружаним сукобима (МКЦК)*.<https://www.icrc.org/sites/default/files/document_new/file_list/guidelines_on_the_protection_of_the_natural_environment_in_armed_conflict_advancecopy.pdf?utm_source=chatgpt.com>. [17. 9. 2025].

38 Устав Републике Србије, чл. 16.

Међународни суд правде 1996: *Законитост претње или употребе нуклеарног оружја*. <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/95/095-19960708-ADV-01-00-EN.pdf>. [17. 9. 2025].

Међународни суд правде, 1999: *Законитост употребе силе (СРЈ против Белгије)*. <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/105/7155.pdf>. [19. 9. 2025].

Међународни кривични трибунал за бившу Југославију, Апелационо веће 1999: *Тужилац против Тадића*. <https://www.icty.org/x/cases/tadic/acjug/en/tad-aj990715e.pdf>. [20. 9. 2025].

Међународни кривични трибунал за бившу Југославију 2000: *Тужилац против Блашкића*. <https://www.icty.org/x/cases/blaskic/tjug/en/bla-tj000303e.pdf>. [20. 9. 2025].

Међународни кривични трибунал за бившу Југославију 2000: *Тужилац против Купрешкића*. <https://www.icty.org/x/cases/kupreskic/tjug/en/kup-tj000114e.pdf>. [20. 9. 2025].

Међународни кривични трибунал за бившу Југославију, Апелационо веће 2002: *Тужилац против Кунарца*. <https://www.icty.org/x/cases/kunarac/acjug/en/kun-aj020612e.pdf>. [21. 9. 2025].

Међународни кривични трибунал за бившу Југославију, Претресно веће 2005: *Тужилац против Халиловића*. <https://www.icty.org/x/cases/halilovic/tjug/en/tcj051116e.pdf>. [21. 9. 2025].

Програм заштите животне средине Уједињених нација (UNEP) 2001: *Осиромашени уранијум на Косову: постконфликтна процена*. <https://www.unep.org/resources/report/depleted-uranium-kosovo-post-conflict-environmental-assessment?utm_source=chatgpt.com>. [22. 9. 2025].

Светска здравствена организација (WHO) 2001: *Осиромашени уранијум: извори, изложеност и здравствени ефекти*. <https://iris.who.int/server/api/core/bitstreams/deba2085-53de-4c49-8847-a0b9419e8eb9/content>. [23. 9. 2025].

Уједињене нације 1945: *Повеља Међународног војног трибунала*. <https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocitycrimes/Doc.2_Charter%20of%20IMT%201945.pdf>. [23. 9. 2025].

„Устав Републике Србије" 2006: *Службени гласник РС*, бр. 98/06 и 115/21.

Srđan B. ALEKSIĆ
Predrag M. GORDIĆ

THE USE OF DEPLETED URANIUM DURING THE 1999 NATO AGGRESSION: INTERNATIONAL LAW AND CRIMINAL ANALYSIS

Summary

The use of depleted uranium during the 1999 NATO operations represents one of the most complex and controversial issues in contemporary international humanitarian and criminal law. Although no international treaty explicitly prohibits depleted uranium, extensive scientific evidence demonstrates its long-term toxic, radiological, and environmental effects, raising serious concerns for civilian health and ecological integrity. This paper examines the physical and chemical characteristics of depleted uranium, its toxicological profile, and the scope of its deployment during Operation "Allied Force", relying on findings by UNEP, WHO, and the IAEA. The legal analysis explores the applicability of key principles of international humanitarian law – including the prohibition of indiscriminate attacks, the proportionality test, environmental protection norms, and the Martens Clause – and concludes that the use of depleted uranium may satisfy the elements of a war crime against the environment, the use of prohibited means of warfare, and, in certain circumstances, a crime against humanity. Special attention is devoted to the responsibility of NATO

as an international organization, the responsibility of its member states, and the potential individual criminal responsibility of commanders and planners. Although no formal treaty ban exists, the material standards of international law clearly indicate that the use of depleted uranium is incompatible with the principles of humanity and the protection of civilians. Depleted uranium thus constitutes a *de facto* prohibited weapon whose deployment raises significant questions of international and domestic criminal liability.

Keywords: depleted uranium, international humanitarian law, crimes against humanity, NATO.

Рад је предат 26. децембра 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 343.9.02:61(496.5)"1999"
341.322.5(497.115)"1999"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-64399

Оригинални научни рад

*Борис Љ. БУРСАЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

*Милош Д. ТИМОТИЈЕВИЋ***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ТРГОВИНА ЉУДСКИМ ОРГАНИМА – СЛУЧАЈ „ЖУТА КУЋА"***

Апстракт: Рад анализира случај „Жута кућа" као специфичан феномен на пресеку ратних злочина и организованог криминала на Западном Балкану. Истражује се како су ратне структуре током сукоба на Косову и Метохији крајем деведесетих година трансформисане у криминалне мреже ради експлоатације заробљеника и цивила у сврху трговине органима. Теоретски оквир заснован је на теоријама организованог криминала и постконфликтне трансформације, чиме се објашњава интеграција паравојних формација у илегалне тржишне токове. Методолошки, рад користи квалитативну анализу, студију случаја и анализу садржаја кључних докумената, првенствено извештаја Дика Мартија и навода Карле дел Понте, уз доступну документацију међународних институција. Централни део рада усмерен је на логистику, оперативне механизме и идентификацију одговорних актера. Закључци указују на сложеност процесуирања ових злочина и неопходност мултидисциплинарног приступа у разумевању кршења међународног хуманитарног права, пружајући основу за даља истраживања организованог криминала у ратним окружењима.

Кључне речи: трговина органима, Жута кућа, Ослободилачка војска Косова, злочини, организовани криминал.

УВОД

Српско-албански односи у последњих 150 година у великој мери почивали су и на супротстављању националних питања која су се, у највећој мери, сударала на простору Косова и Метохије. Без обзира на историјски контекст и државу која је имала своју власт на територији јужне српске покрајине, албанска нетрпељивост према Србима испољавана је честим злочинима. Сем тога, тезе Призренске лиге из 1878. и Бујанске конференције из 1943/1944. године јасно су испољавале жељу Албанаца да се Косово и Метохија и Албанија уједине, а тај пројекат накратко је и остварен кроз квислиншку Велику Албанију у току Другог светског рата.

* ORCID 0009-0002-0654-5186, boris.bursac89@gmail.com
** ORCID 0009-0001-2328-1760, milostimi89@gmail.com
*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

Овај дугогодишњи континуитет сукоба и насиља према српском становништву омогућио је стварање услова у којима су током оружаних сукоба, посебно крајем деведесетих година, могуће биле најсуровије форме злочина, укључујући трговину људским органима.

Трговина људским органима представља илегалну размену, продају или принудно узимање делова људског тела ради финансијске или друге користи, често без пристанка жртве. Она обухвата и органе узете од живих особа, као и од преминулих, и представља један од најсуровијих облика кршења људских права. У контексту оружаних сукоба, овај феномен добија додатни значај – нестала лица, заробљени цивили и рањени борци постају лако доступне жртве за експлоатацију од стране организованих криминалних мрежа, које користе ову врсту трговине и за финансирање својих активности, али и као средство за застрашивање локалног становништва (Martial 2023: 678). Паравојне формације и терористичке организације, у условима ратних сукоба, могу се укључити у овакве мреже, користећи рањивост становништва и нестабилност као алате за остваривање својих криминалних и политичких циљева.

Случај „Жута кућа" представља класичан пример илегалне трговине људским органима у контексту оружаних сукоба на простору Косова и Метохије крајем деведесетих година. Иако званична истрага није обухватила све аспекте случаја због недовољне доступности података и ограничења у спровођењу истражних радњи, доступни извори омогућавају реконструкцију организационих модела криминалних мрежа и анализу услова који су омогућили експлоатацију рањивих група. Истраживање овог феномена има висок научни и практични значај, јер пружа увид у механизме кршења међународног хуманитарног права и основних људских права. Детаљна анализа омогућава идентификацију хијерархије извршилаца и начина функционисања криминалне мреже, као и процену фактора који су омогућили реализацију оваквих злочина. На тај начин, овај научни рад пружа основу за унапређење превентивних и репресивних механизама, као и за реализацију транзиционе правде према жртвама.

Примарни циљ овог рада јесте систематска и мултидисциплинарна анализа феномена трговине људским органима у контексту оружаних сукоба. Овај циљ се остварује кроз испитивање оперативних механизама организованог криминала и утврђивање њихове повезаности са регионалним безбедносним и политичким условима. Посебна пажња посвећена је случају „Жута кућа" као студији случаја, с циљем разумевања модуса операндија оваквих злочина и идентификације кључних фактора који стварају услове за развој и одржавање мрежа организоване трговине људским органима током оружаних сукоба на Косову и Метохији. С тим у вези, овај научни рад тежи да одговори на следећа кључна истраживачка питања:

1. Како је функционисала трговина људским органима на Косову и Метохији током оружаног конфликта и који су били оперативни механизми организованог криминала?

2. Који актери су учествовали у случају „Жута кућа" и каква је била организациона структура криминалне мреже?

3. Који фактори су стварали услове за развој и одржавање мрежа организоване трговине људским органима током оружаних сукоба?

ТЕОРЕТСКИ ОКВИР И МЕТОДОЛОГИЈА

Истраживање се заснива на теоријској синтези организованог криминала, конфликтне трансформације и ратне економије, чиме се феномен трговине органима дефинише као производ институционалног вакуума и девијантне постконфликтне транзиције. Централни теоријски ослонац представља теорија организованог криминала, која наглашава структурну склоност криминалних мрежа ка интеграцији са војним и политичким актерима у нестабилним окружењима (Зиројевић и др. 2019: 20–25). У случају Косова и Метохије, ова трансформација се огледа у преласку паравојних структура тзв. „Ослободилачке војске Косова” (ОВК) из зоне сукоба у домен транснационалног криминала. Надовезујући се на теорију конфликтне трансформације, рад детектује негативне исходе процеса изградње мира. Док Ледерах (Lederach 1995: 65–83), фокус ставља на нормативну трансформацију, криминолошки дискурс (Shaw, Reitano 2013: 12–15), указује на стварање хибридних структура које војних дисциплина и логистику стављају у функцију илегалне акумулације капитала. Овај процес се материјализује кроз концепт ратне економије, где насиље постаје економска функција, а људско тело ресурс (Keen 2000: 19). У том контексту, случај „Жута кућа” представља екстремну тачку континуитета ратне логике у постконфликтном амбијенту.

На основу теоријских поставки, постављена је главна хипотеза – трговина људским органима у случају „Жута кућа” резултат је системске трансмисије ратне логистике у организоване криминалне мреже, подржане механизмима ратне економије. Ова теза се разлаже на три посебне хипотезе:

1. Институционални вакуум је омогућио војним актерима успостављање, дефакто, територијалне и ресурсне контроле;

2. Трансформација војних структура у хибридне форме омогућила је серијску експлоатацију жртава;

3. Ратна економија је омогућила интеграцију локалних актера у глобалне криминалне токове.

Методолошки апарат почива на квалитативној парадигми и студији случаја, као најадекватнијим за испитивање нетранспарентних и етички комплексних појава. Истраживање користи методу анализе садржаја кључних докумената: интерне грађе УНМИК-а, мемоара Карле дел Понте, извештаја Дика Мартија, те документације ЕУЛЕКС-а и СИТФ-а (укључујући случај „Медикус”). Коначно, тренутни поступци пред Специјализованим већима у Хагу анализирани су у контексту утврђивања удруженог злочиначког подухвата.

ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ

Још од 1889. године[1] па до ослобођења Косова и Метохије 1912. године, злочини над Србима документовани су у извештајима српских конзула који су службовали у Приштини. Први конзул, Лука Маринковић, у једном од својих извештаја

1 Српски конзулати у Скопљу и Солуну отворени су 1887. године, а у Приштини и Битољу две године касније.

написао је да Арнаути убијају и протерују Србе са својих огњишта.[2] Алармантну ситуацију потврђивао је и Тодор Станковић, известивши владу да Турци не могу да зауставе зулуме и да они могу довести до тога да на Косову уопште не буде Срба. У сличном тону извештавао је и Мирослав Спалајковић, тврдећи да Арнаути убиствима виђених људи желе да обезглаве српски народ (Секулић 1992: 110, 116).

Након почетка Првог светског рата, Срби су поново страдали, али је по пробоју Солунског фронта дошло до новог ослобођења Косова и Метохије. Ипак, међу Албанцима су избили немири предвођени качацима. Они су организовали герилске акције против снага Краљевине СХС, да би 1924. подигли побуну у Дреници, са Аземом Бејтом Галицом као лидером. Побуна је угушена интервенцијом војске и жандармерије, а Галица је убијен, што је означавало почетак деескалације (Храбак 2006: 458). Ове побуне су прве терористичке акције против поретка Краљевине СХС, односно Југославије.

Држава је обезбедила релативан мир на простору Косова и Метохије до Априлског рата 1941. године, у ком је југословенска војска поражена. Територија Косова и Метохије је по окупацији била подељена на три зоне: највећи део припао је Италији, косовскомитровачки, вучитрнски и подујевски срез добила је Немачка, односно окупирана Србија, док је делове урошевачког и гњиланског среза са Качаником, Витином и Сиринићком жупом заузела Бугарска. Декретом од 29. јуна 1941. године проглашено је стварање Велике Албаније, којој је припојен и највећи део Косова и Метохије (Гаталовић 2014: 28).

У то време, започели су злочини албанских квислинга, чији су примарни циљ били Срби насељеници.[3] Напади су 1941. били интензивни на простору Метохије и у Дреници, одакле су Срби готово потпуно истиснути. Они који нису утекли, убијани су, а села су спаљивана.[4] Терор је нарочито појачан након говора председника албанске владе, Мустафе Крује, у Приштини средином 1942. године, као и његове нове посете 1943. године (Божовић, Вавић 1991: 203–204). Након тога, велики покољи вршени су и у Урошевцу 11. и 12. септембра 1943. године, те околини Штрпца (Антонијевић 2017: 546).[5]

Након ослобођења, подигнут је устанак дела Албанаца крајем 1944. и почетком 1945. године, али је он угушен, а у наредном периоду заведена је војна управа. Ипак, та дешавања довела су до тога да врх Комунистичке партије Југославије (КПЈ) одустане од гоњења одговорних за злочине у време рата, а забрана повратка Србима на Космет фактички је легализовала стање настало током окупације (Гаталовић 2014: 51).

---

2 Архив Србије (=АС), Министарство иностраних дела (=МИД), Политичко одељење (=ПО), 1890. год, ролна 110, фасцикла II, досије VII, Пов. No. 63, Конзул Лука Маринковић-С. Грујићу, министру иностраних дела, Приштина, 30. април 1890; Перуничић 1985: 37; Зарковић 2021: 378.

3 Више о овој теми, видети: Архив Југославије (=АЈ), фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.

4 АЈ, ф. 110, 250-120-122, Пижина Перо, Бојић Данило, Добруша, Ђураковац, Исток; Стругар Петар, Пећ; 28.3.1942, Комесаријат за избеглице и пресељенике, Београд.

5 Изјаве Срба са Косова и Метохије, жртава рата, о злочинима Албанаца види у: Антонијевић 2009.

Нова власт под вођством Јосипа Броза и КПЈ (од 1952. године Савез комуниста Југославије – СКЈ) чврстом руком успела је да деловање националиста сведе на минимум, али код косовских Албанаца дошло је до инфилтрације једног броја квислинга на позиције у новој држави. Такви су примери Мехмета Хоџе, Рифата Берише, Фазлија Баранца, Џафера Вокшија и других, који су се налазили на истакнутим местима у Аутономној косовскометохијској области (Вукадиновић 2020: 230–233).

Врх партије истолерисао је и могуће планирање акција против поретка од стране Албанаца на где је, у тзв. Призренско-ђаковичкој истрази 1955–1956. године, доказана умешаност неких представника власти албанске националности, како у прикупљање оружја, које је могло одговарати потребама веће војне акције, тако и у сарадњу са албанском обавештајном службом. Само интервенција водећих личности СКЈ и СК Србије, Александра Ранковића и Слободана Пенезића, спасла је албанске руководиоце на Космету судских поступака (Вукадиновић 2020: 331–336, 339). Напротив, они су на овај начин охрабрени да притајено и даље раде на путу издвајања покрајине из састава Југославије.

Све прилике у наредним деценијама ишле су у корист Албанаца, пошто се аутономија Косова и Метохије постепено ширила. Ипак, то није било довољно, што се исказало приликом демонстрација 1968. и 1981. године, чије су главне пароле биле „Косово република”. Са друге стране, Србији је Уставом из 1974. године знатно сужено поље деловања на Космету, чак до тога да су покрајине постале реметилачки фактор у функционисању републике. Србија то није могла да трпи, па је 1989. донела уставне промене, чиме су смањена права и овлашћења покрајина, у односу на Устав из 1974. године (Nikolić 2012: 187). Следеће, 1990. године проглашен је и Устав Србије, којим су ови амандмани потврђени.

Као одговор на сужење аутономије, ређали су се сецесионистички потези Албанаца на Косову и Метохији: јула 1990. скупштина АП Косово, коју су махом чинили Албанци, усвојила је Декларацију о стварању Републике Косово. У септембру исте године, на тајном заседању у Качанику, донет је и Устав „Републике Косово”. Албанци су 1991. одржали илегални референдум за независност, а 1992. и изборе за Скупштину „Републике Косова”. Након тога, 1993. године формирана је и „Ослободилачка војска Косова”, која је 1998. године започела озбиљније сукобе против снага СР Југославије. Ова милитантна организација, заједно са групама наоружаних цивила, те „Оружаним формацијама Републике Косова” учинила је бројне злочине над Србима и другим неалбанцима, али и Албанцима који су били лојални грађани Југославије (Ђокић 2015: 126).

„ЖУТА КУЋА” – ПРИМЕР ТРГОВИНЕ ЉУДСКИМ ОРГАНИМА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Отмице и нестанци грађана на Косову и Метохији у директној су корелацији са погоршањем безбедности у покрајини 1998. године. За време бомбардовања СР Југославије, а нарочито након 12. јуна, па све до 1. септембра 1999. године, оне су биле свакодневна појава. Фонд за хуманитарно право наводи да је у том периоду отето 835 неалбанаца. Од тог броја ОВК је ослободила 141 лице из затвора,

24 њих успело је да побегне, 13 су ослободили припадници мисије КФОР, 62 особе су убијене, а 593 лица се воде као нестала. Сем тога, наводи се да су затвори ОВК били смештени у кућама, јавним објектима и на отвореним просторима на Косову и Метохији и у Албанији (Ђокић 2015: 127).

Иако је бројка несталих и убијених Срба, других неалбанаца висока, мисија УНМИК (United Nations Mission in Kosovo) најчешће није покретала истраге након што су нестанци пријављени. Оне истраге које су покренуте махом су обустављане након што су породице добиле тела убијених сродника, како би их сахранили (Amnesty International 2013: 5). Из приложеног се може видети да злочини највећим делом нису процесуирани, а породице жртава и данас траже правду.

Међутим, деценију по завршетку рата на Косову и Метохији, бивши главни тужилац Међународног трибунала за бившу Југославију, Карла дел Понте, изнела је у књизи *Лов: Ја и ратни злочинци* информације о почињеним злочинима Албанаца над Србима, те податке да су отетим Србима на северу Албаније вађени органи, којима се касније трговало, у чему је умешано руководство Ослободилачке војске Косова. Дел Понте је навела да је од новинара 1999. године добила информације да је око 300 Срба било отето на Косову и Метохији, након чега су транспортовани у Албанију. Они су испрва били затворени у логорима у Кукесу и Тропоји, све до доласка унајмљених хирурга који су, у пољским условима, вршили операције вађења органима. У том контексту поменута је „Жута кућа", где су операције извођене, одакле су вађени органи слати у Италију и земље Западне Европе (Гускова 2009: 1). Према сведочењима, један део заробљеника, које су чинили млађи и јачи људи, нису малтретирани, већ је са њима добро поступано – давана им је квалитетна храна, а лекари су их редовно прегледали. Након тога, они су одвожени у Бурељ и околину и били припремани за вађење органа, што се касније и десило. Након операција, жртве су држане у баракама, све до момента када су им вађени и други органи (Carla Del Ponte 2008).

Даље, Дел Понте се сећа да су иследници Трибунала и мисије УНМИК тек после неколико месеци отишли у Албанију и посетили „Жуту кућу". Она је у том моменту била бела, а упркос тврдњама власника да објекат није прекречен, трагови жуте боје пронађени су код темеља зидова у целој дужини. У кући су пронађени трагови газе, употребљаван шприц, ампуле за инјекције и празне флашице од лекова, од којих је једна била од миорелаксанта, који се често користи приликом операција, а применом специјалних метода и средстава утврђено је да се у соби налазе трагови крви (Гускова 2009: 1–2). Ово откриће, поткрепљено сведоцима, покреће индиције да су се на том месту спроводили операциони захвати над људима.

Дик Марти, у том моменту известилац Савета Европе, ангажован је да од стране Парламентарне скупштине да истражи ово питање. Након детаљног рада на терену и истраживања, он је и 2011. године представио извештај из ког се може закључити следеће:

1. Постоје јасни показатељи могуће трговине органима, а наводи Дел Понте морају бити темељ независне истраге;

2. Велики део злочина остао је некажњен, а националне и међународне институције нису систематски радиле на истраживању злочина ОВК;

3. УНМИК, ЕУЛЕКС и локалне власти нису имале довољно ресурса и нису биле одлучне у погледу отварања истраге, а сведоци су били у страху од одмазде;

4. Истраживања су потврдила постојање тајних објеката за притвор на северу Албаније, а откривена је и „Жута кућа” у селу Рипе у близини Бурења;

5. Постоје озбиљне индиције да су поједини лидери ОВК и њихови сарадници били умешани у трговину органима. У вези са тим, требало би да се спроведе темељна истрага (Marty 2011: 3–27).

У то време, када су наводи Дел Понте и извештај Дика Мартија ставили питање отмица у жижу јавности, у медијима су се појавили и наводи да су Уједињене нације и Хашки трибунал знали за злочине још 2003. године. У прилог томе, у *Блицу* је 17. фебруара 2011. године приказан наводно тајни документ који је 30. октобра 2003. године Емон Смит, вођа мисије УНМИК, упутио шефу истраге Хашког трибунала Патрику Лопесу Тересу. Овај документ потврђује претходно, у којима се истиче да је у току 1999. године, могуће и раније, између 100 и 300 људи отето и заточено, те одвођено у импровизоване клинике, где су им вађени органи (*Blic*, 2011).

Исте информације је 2018. године поновио и новинар Мајкл Монтгомери, истакавши да је након сукоба 1999. године од припадника ОВК са нижим чином чуо о отмицама Срба и других неалбанаца и њиховом пребацивању у Албанију. Након тога, он је послао допис УНМИК-у, да би он касније стигао до Међународног суда у Хагу. Монтгомери је 2004. године био у тиму који је посетио „Жуту кућу”, где је пронађен медицински материјал. Тај материјал је касније уништен од стране Хашког трибунала, након што се од истраге одустало, пошто није било довољно доказа за кривично гоњење.

Због свега наведеног, а базирано на извештају Дика Мартија, Европска унија је оформила истражни тим, који је након трогодишњег рада објавио извештај у ком се каже да постоје докази за процесуирање високих званичника ОВК за злочине против човечности, отмице и убиства (Ristić 2015). Клинт Вилијамсон, шеф Специјалног истражног тима Еулекса (Special Investigative Task Force – SITF) је 2014. године изјавио да тада неименовани појединци ОВК сносе одговорност за кампању прогона Срба и других неалбанаца, као и Албанаца који су сматрани сарадницима Срба. Злочини који су наведени су противправно лишавање живота, отмице, присилни нестанци, затварање у затворима на Косову и Метохији и Албанији, сексуално насиље и друго. Навео је и да постоје убедљиви докази који показују да то нису били случајеви који су измакли контроли, већ да су они били организовани са одобрењем врха ОВК. Вилијамсон је тврдио и да су неосноване оптужбе да је појава трговине органима била распрострањена, али није искључио могућност да се, уколико за то буде било доказа, оптужница прошири (SITF 2014; Реси 2014).

Специјални суд, који је 2015. године основан од Скупштине привремених институција у Приштини, од 2023. суди четворици лидера ОВК – Хашиму Тачију, Кадрију Весељију, Јакупу Краснићију и Рецепу Селимију. На терет им се ставља лична одговорност за злочине који су чинили њима подређени борци – злочине против човечности, ратне злочине, у шта се убраја убиство више од 100 људи, те незаконито притварање и мучење великог броја жртава. У току рата, Тачи је имао

улогу политичког вође ОВК, Весељи је био шеф обавештајне службе, Краснићи портпарол, а Сељими члан Главног штаба (Bislimi 2025).

Према медијским наводима, главни циљ одбране је доказивање да ОВК није имала организовану командну структуру, те да је Тачијева улога била искључиво политичка (*Kosovo online*, 2025a). Оптужница нужно не терети оптужене за „Жуту кућу" и трговину органима, али их сумњичи за отмице, попут отмица рудара површинског копа Белаћевац 1998. године и цивила у Ораховцу, чија судбина је и даље непозната. Ови примери су поменути приликом претреса у ком је сведок одбране био пензионисани генерал НАТО Весли Кларк (*Kosovo online*, 2025b). Дакле, у овоме случају, према медијским ступцима, не разматра се чињеница да су се злочини догодили и да су их починили борци ОВК, већ командна одговорност њима надређених људи. Пресуда за овај случај очекује у 2026. години.

Управо Случај „Жута кућа" представља један од најдрастичнијих примера трансформације ратних структура у транснационалне организоване криминалне мреже на простору Косова и Метохије. Користећи постконфликтне празнине у институционалном и правном систему, ове мреже су успоставиле сложену логистичку инфраструктуру за трговину људским органима. Овај феномен превазилази локалне оквире, јер способност мреже да пребацује жртве и ресурсе преко граница Албаније и шире Европе директно угрожава стабилност Западног Балкана и подрива владавину права.

Улога међународних институција била је значајна, али структурно ограничена. Иако је УНМИК у раној фази располагао информацијама (*Blic*, 2011), о наводима о трговини органима и прослеђивао их Хашком трибуналу, сложене бирократске процедуре и приоритет очувања тренутне безбедносне стабилности успорили су истражну реакцију. Формирањем Специјалне истражне радне групе 2011. године, ЕУЛЕКС је настојао да реконструише криминалну инфраструктуру. Међутим, временски дисконтинуитет од преко једне деценије између извршења злочина (1999–2000) и формалног институционалног одговора (Marty 2011: 21–22) значајно је ограничио домет прикупљених доказа и доступност сведока. Додатно, мандат КФОР-а (НАТО) био је примарно усмерен на безбедно окружење и контролу територије, док војне јединице нису биле опремљене за форензичке истраге организованог криминала. Оваква подела надлежности произвела је институционални јаз – војна компонента је контролисала терен без истражних овлашћења, док су цивилне структуре (УНМИК и ЕУЛЕКС) деловале уз ограничен приступ и капацитете.

На овај системски пропуст указала је и организација Amnesty International (2013), наглашавајући неуспех у благовременом и непристрасном истраживању најтежих злочина. Овај амбијент омогућио је континуитет „ратне економије" у којој је људско тело третирано као ресурс. Проблем је продубљен притисцима на кључне сведоке и променама њихових исказа (SITF 2014; Human Rights Watch 2008). Директан наставак ове праксе је случај клинике „Медикус" из 2008. године. Док „Жута кућа" симболизује примарну ратну експлоатацију, „Медикус" демонстрира софистицирану, „мирнодопску" фазу истог транснационалног ланца, што је потврђено и правоснажном пресудом из 2018. године (Bytyci 2018). Импликације овог случаја на дијалог Београд–Приштина су суштинске. Неразјашњени аспекти

транснационалног криминала континуирано генеришу политичку тензију, сукобљавајући императиве правде са етно-националним наративима. Сходно томе, синтеза безбедносних и геополитичких аспеката указује да случај „Жута кућа” представља индикатор дубље структурне дисфункционалности која се манифестује кроз:

Пролонгирану институционалну фрагилност и дисконтинуитет у координацији безбедносних и правосудних механизама;

Капацитет транснационалних мрежа за експлоатацију постконфликтног правног вакуума;

Стратешке ризике по стабилност региона који директно оптерећују процесе нормализације односа.

Овакав приступ омогућава да се трговина органима сагледа као интегрални део безбедносне архитектуре региона, пружајући аналитичку основу за будуће институционалне реформе и јачање регионалне стабилности.

ЗАКЉУЧАК

На основу структурне анализе историјског, теоријског, безбедносног и правног контекста, може се закључити да случај „Жута кућа” представља један од потенцијално најкомплекснијих и најекстремнијих примера повезаности ратних злочина и организованог криминала. Трговина људским органима, као облик кршења основних људских права, као и међународног хуманитарног права, у овом случају није била изолован инцидент, већ екстремни дериват дуготрајног континуитета насиља и сецесионистичких тежњи, који су кроз институционални вакуум након сукоба 1999. године добили простор за несметану реализацију.

Истраживање је показало да су отмице, незаконита притварања и нестанци лица, пре свега Срба, али и других неалбанаца, били један од делова ширег обрасца насиља базираног на деловању тзв. ОВК током и непосредно након сукоба у јужној српској покрајини. Наводи о транспортовању заробљеника у Албанију, постојању тајних притворских јединица и импровизованих медицинских ординација, укључујући „Жуту кућу” у околини Бурења, указују на висок степен организације и логистичке подршке, без којих такво деловање не би било могуће. Овакав оперативни оквир потврђује постављену хипотезу о ратној економији у којој насиље добија економску функцију, а људско тело постаје ресурс за екстракцију профита. Значајан налаз рада односи се на закаснелу реакцију међународних мисија и институција. Иако су поједине организације, пре свега УНМИК, располагале подацима о могућој трговини људским органима убрзо након рата, институционална ограничења, бирократија, инертност организације, страх од дестабилизације безбедносне ситуације и недовољна координација довели су до кашњења у покретању истрага које би наводе о отмицама и трговини органима могле да испитају. Последица таквог приступа била је неповратно губљење материјалних доказа, застрашивање сведока и учвршћивање културе некажњивости, што је додатно отежало процесуирање одговорних актера.

Случај „Жута кућа” осветљава негативне исходе постконфликтне трансформације, у којој ратне и герилске формације нису демобилисане на правилан начин, већ су задржале контролу над ресурсима и имале значајну политичку и војну моћ,

чиме су се потенцијално трансформисале у криминалне структуре. Овај процес имао је дугорочне последице на простору Косова и Метохије на тај начин што је стварао већи јаз међу народима који живе у покрајини и продубио међуетничку дистанцу.

Иако текући судски поступци пред Специјализованим већима у Хагу не обухватају директне оптужбе за трговину органима, њихов значај лежи у утврђивању командне одговорности и признавању системског карактера злочина почињених над цивилним становништвом, пре свега српске националности. Без обзира на исход процеса који се тренутно води против високопозиционираних припадника ОВК, случај „Жута кућа" остаје подсетник на неопходност адекватног и свеобухватног приступа истраживању ратних злочина.

На самом крају, овим чланком потврђује се да без пуне истине и правде за све жртве, као и институционалне одговорности, није могуће изградити одржив мир у постконфликтним подручјима и друштвима. Случај „Жута кућа" тако не представља само историјски и правни изазов, већ и морални и безбедносни императив за регионалну и међународну заједницу, који указује на потребу оснаживања механизама превенције, раног откривања и ефикасног санкционисања тешких случајева организованог криминала и кршења људских права.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије, фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.

Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко одељење.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Перуничић 1985: Бранко Перуничић. *Писма српских конзула из Приштине (1890–1900)*. Београд: Народна књига.

ЛИТЕРАТУРА

Amnesty International 2013: Amnesty International. *Nasleđe UNMIK-a na Kosovu: neuspeh i donošenju pravde i obeštećenju srodnika nestalih*. London: Amnesty International, International Secretariat, p.5.

Антонијевић 2009: Ненад Антонијевић. *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату: документа*. Београд: Музеј жртава геноцида.

Антонијевић 2017: Ненад Антонијевић. *Косово и Метохија 1941–1945. година – ратни злочини*. Београд: Музеј жртава геноцида.

Божовић, Вавић 1991: Бранислав Божовић, Милорад Вавић. *Сурова времена на Косову и Метохији: квислинзи и колаборација у Другом светском рату*. Београд: Институт за савремену историју: Републички одбор СУБНОР-а, Савет едиције „Србија у рату и револуцији": Војноиздавачки и новински центар.

Bislimi 2025: Bekim Bislimi. „Može li suđenje u Hagu da promeni narativ o Oslobodilačkoj vojsci Kosova?". *Radio Slobodna Evropa*, 26. 11. 2025. <https://www.slobodnaevropa.org/a/kosovo-sudjenje-ovk-narativ/33606231.html>. [8. 1. 2026].

Bytyci 2018: Fatos Bytyci. "Kosovo doctors' organ trafficking convictions confirmed". *Reuters,* 24. 5. 2018. <https://www.reuters.com/article/world/kosovo-doctors-organ-trafficking-convictions-confirmed-idUSKCN1IP2KG/>. [19. 1. 2026].

Blic 2011: „Za trgovinu organima UN i Haški tribunal znali još 2003”. *Blic*, 17. 2. 2011. <https://www.blic.rs/vesti/politika/za-trgovinu-organima-un-i-haski-tribunal-znali-jos-2003/w6dzdhw>. [13. 1. 2026].

Вукадиновић 2020: Игор Вукадиновић. *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)*. Докторски рад. Београд: Филозофски факултет.

Гаталовић 2014: Миомир Гаталовић. *Југословенска државна политика на Косову и Метохији 1958–1974*. Докторски рад. Београд: Филозофски факултет.

Гускова 2009: Јелена Гускова. „Поводом књиге Карле дел Понте ’Лов: Ја и ратни злочинци’”. *Нова српска политичка мисао*, 6. 1. 2009. <http://www.nspm.rs/pdf/kosovo-i-metohija/povodom-knjige-karle-del-ponte-lov-ja-i-ratni-zlocinci.pdf>. [3. 1. 2026].

Del Ponte 2008. Carla del Ponte. „Memoari Karle Del Ponte IV”. *Peščanik,* 14. 8. 2008. <https://pescanik.net/memoari-karle-del-ponte-iv/print/>. [3. 1. 2026].

Ђокић 2015: Бојан Ђокић. „Нумеричка анализа списка отетих и несталих Срба и припадника других мањинских заједница на Косову и Метохији”. *Токови историје*, бр. 1/2015. Београд: Институт за новију историју Србије, 123–146.

Зарковић 2021: Весна Зарковић. „Каза Митровица 1889-1900”. *Баштина*, св. 55. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 375–390.

Зиројевић и др. 2019: Мина Зиројевић, Драган Ђукановић, Дејан Гајић. „Традиционална схватања о криминалу и транснационалном криминалу”. Организоавни криминалитет: изазов XXI века. Нови Сад: Правни факултет за привреду и правосуђе, 20–25.

Keen 2020: David Keen. “2 Incentives and Disincentives for Violence”. Boulder, Lynne Rienner Publishers. Greed and Grievance: Economic Agendas in Civil Wars edited by Mats Berdal and David M. Malone, 19.

Kosovo online 2025a: Analitičari: „Suđenje bivšim vođama OVK ulazi u završnicu, presuda na proleće”. *Kosovo online,* 30. 11. 2025. <https://www.kosovo-online.com/vesti/specijalni-sud/analiticari-sudjenje-bivsim-liderima-ovk-ulazi-u-zavrsnicu-presuda-se-ocekuje>. [8. 1. 2026].

Kosovo online 2025b: Klark o OVK: „Ljudi koji su želeli da zaštite svoje porodice, Tači nije bio vojni komandant”. *Kosovo online,* 17. 11. 2025. <https://www.kosovo-online.com/vesti/specijalni-sud/uzivo-vesli-klark-svedoci-pred-specijalizovanim-vecima-u-hagu-17-11-2025>. [8. 1. 2026].

Lederach 1995: John Paul Lederach. *Preparing for Peace: Conflict Transformation Across Cultures*. New York: Syracuse University Press, 75–83.

Martial 2023: Martial Thomas. “Harvesting vulnerability: The challenges of organ trafficking in armed conflict”. *International Review of the Red Cross*. Cambridge University Press, 678.

Marty 2011: Dick Marty. “Inhuman treatment of people and illicit trafficking in human organs in Kosovo“. *Parliamentary Assembly, Committee on Legal Affairs and Human Rights*, p. 12–21.

Marty 2011: Dick Marty. „Inhuman treatment of people and illicit trafficking in human organs in Kosovo”. *Parliamentary Assembly, Committee on Legal Affairs and Human Rights*. <https://pace.coe.int/pdf/afabd5498f42080053406c343fa3cdda772470d95f4ef23f360de95bd495f217/doc.%2012462.pdf>. [3. 1. 2026].

Nikolić 2012: Kosta Nikolić. „Ne damo Kosovo – Ustavne promene u Srbiji 1989”. *Istorija 20. veka: časopis Instituta za savremenu istoriju. god. 30, br. 3*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 171–190.

Peci 2014: „Bivši lideri OVK suočeni sa optužbama za zločine protiv čovečnosti”. *Balkan Insight,* 29. 7. 2014. <https://balkaninsight.com/sr/2014/07/29/biv%C5%A1i-lideri-ovk-suo-%C4%8Deni-sa-optu%C5%BEbama-za-zlo%C4%8Dine-protiv-%C4%8Dove%C4%8Dnosti/>. [17. 1. 2026].

Ristić 2015: „Kako su na videlo izašli navodi o trgovini organima na Kosovu”. *Balkan Insight,* 4–9. 2015. <https://balkaninsight.com/sr/2015/09/04/kako-su-na-videlo-iza%C5%A1li-navodi-o-trgovini-organima-na-kosovu-09-04-2015/>. [17. 1. 2026].

SITF 2014: “Statement of the Chief Prosecutor of the Special Investigative Task Force 29 July 2014”. *SITF*. <https://www.recom.link/wp-content/uploads/2014/07/Download-full-statement-here.pdf>. [17. 1. 2026].

SITF 2014: "Statement of the Chief Prosecutor of the Special Investigative Task Force 29 July 2014". *SITF*, p. 5.

Секулић 1992: Милован Секулић. „Неколико података о положају, погромима и исељавању Срба из Пећи и околине под османском влашћу у последњој деценији XIX и првој деценији XX века". *Баштина*, св. 3, 109–132.

Shaw, Reitano 2013: Mark Shaw, Tuesday Reitano. *The evolution of organised crime in Africa: Towards a new response*. Pretoria: Institute for Security Studies, 12–15.

Храбак 2006: Богумил Храбак. *Арбанашке студије, књ 4*. Београд: Архивар.

Human Rights Watch 2008: "Kosovo Witness Protection and Relocation". *Human Rights Watch, 10. 3. 2008.* <https://www.hrw.org/reports/2008/kosovo0308/8.htm#_ftn63>. [12. 1. 2026].

Boris Lj. BURSAĆ
Miloš D. TIMOTIJEVIĆ

HUMAN ORGAN TRAFFICKING – THE "YELLOW HOUSE" CASE

Summary

This paper analyzes the "Yellow House" case as a specific phenomenon situated at the intersection of war crimes and organized crime in the Western Balkans. It examines how wartime structures during the conflict in Kosovo and Metohija in the late 1990s were transformed into criminal networks for the exploitation of prisoners and civilians for the purpose of organ trafficking. The theoretical framework is based on theories of organized crime and post-conflict transformation, which explain the integration of paramilitary formations into illicit market flows. Methodologically, the study employs qualitative analysis, a case study approach, and content analysis of key documents, primarily the reports by Dick Marty and the allegations put forward by Carla Del Ponte, alongside available documentation from international institutions. The central part of the paper focuses on logistics, operational mechanisms, and the identification of responsible actors. The conclusions highlight the complexity of prosecuting these crimes and the necessity of a multidisciplinary approach to understanding violations of international humanitarian law, providing a foundation for further research on organized crime in wartime environments.

Keywords: organ trafficking, "Yellow House", Kosovo Liberation Army, war crimes, organized crime.

Рад је предат 21. јануара 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 347.72-057.177.2
005.742-057.162:005.25
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-62287

Стручни рад

*Муамер З. НИЦЕВИЋ**
Универзитет у Новом Пазару
Департман за правне науке

*Јасмина Л. НИКШИЋ***
Универзитет у Новом Пазару
Департман за правне науке

ПРАВНИ ПОЛОЖАЈ И ОДГОВОРНОСТИ ДИРЕКТОРА У ДРУШТВУ С ОГРАНИЧЕНОМ ОДГОВОРНОШЋУ: НОРМАТИВНИ И УПОРЕДНОПРАВНИ АСПЕКТ

Апстракт: Предмет овог рада представља свеобухватна анализа правног положаја, овлашћења и одговорности директора у друштву са ограниченом одговорношћу (ДОО) у правном систему Републике Србије. Полазећи од чињенице да је директор централни извршни и заступнички орган друштва, у раду се истражује његова двострука правна природа – статус корпоративног органа с једне, и радноправни статус (по основу уговора о раду или менаџерског уговора) с друге стране. Применом нормативног метода, аутори детаљно разматрају механизме именовања и разрешења директора у једнодомном и дводомном систему управљања, као и проблематику почетка дејства мандата (*de lege lata* и *de lege ferenda*). Тежиште рада стављено је на систем посебних дужности према друштву (фидуцијарне дужности), укључујући дужност пажње, лојалности, избегавања сукоба интереса и поштовања забране конкуренције. Такође, анализира се грађанскоправна, кривичноправна и статусна одговорност директора за повреду ових дужности, уз осврт на релевантну судску праксу привредних судова у Србији. Упоредноправним приступом сагледана су решења у праву Европске уније (са акцентом на ESG извештавање и *due diligence*) и немачком законодавству (*GmbHG*), чиме се испитује усклађеност домаћих прописа са европским стандардима корпоративног управљања. Закључак рада указује на неопходност стриктног поштовања института одговорности ради унапређења правне сигурности и ефикасности пословања привредних субјеката.

Кључне речи: друштво с ограниченом одговорношћу, директор, фидуцијарне дужности, сукоб интереса, одговорност директора, корпоративно управљање, Закон о привредним друштвима.

УВОД

Органи управљања друштвом с ограниченом одговорношћу (у даљем тексту: ДОО) обухватају једног или више директора, скупштину и, уколико је управљање дводомно, надзорни одбор. Када је управљање једнодомно, органи друштва су

* ORCID 0000-0003-2037-6016, m.nicevic@uninp.edu.rs
** ORCID 0000-0002-8190-7565, j.pljakic@uninp.edu.rs

скупштина и један или више директора, док се код дводомног модела, поред наведених, успоставља и надзорни одбор. Одлука о избору модела управљања, односно, да ли ће управљање друштвом бити једнодомно или дводомно, дефинише се оснивачким актом. Истим актом се одређује и број директора, односно, да ли ће друштвом управљати једно или више лица. Услови које мора испуњавати лице које обавља функцију директора, као и трајање његовог мандата, могу бити уређени оснивачким актом или одлуком скупштине. Уколико оснивачки акт не садржи одредбе о трајању мандата, сматра се да је он неограничен.

Директор представља законског заступника друштва и у том својству предузима правне радње у име и за рачун друштва с ограниченом одговорношћу. Његов правни положај, права и обавезе уређени су Законом о привредним друштвима (у даљем тексту: ЗПД). Поступак именовања и разрешења директора у надлежности је скупштине друштва, односно, надзорног одбора у случају дводомног система управљања. Уколико оснивачки акт не садржи податак о броју директора, сматра се да друштво има једног директора. Директор је законски заступник друштва и овлашћен је да у име ДОО предузима правне послове у име и за рачун друштва. „У друштву са једнодомним управљањем директор обавља све послове који нису у надлежности скупштине, а код дводомног управљања друштвом директор обавља све послове који нису у надлежности скупштине и надзорног одбора" (Никчевић, Марковић 2014: 112–113). Подаци о директору подлежу регистрацији, у складу са прописима о регистрацији. Радноправни статус директора огледа се у могућности ангажовања по основу уговора о раду или уговора о међусобним правима и обавезама, те је у складу с њим одређен и његов правни положај као запосленог или као послодавца. Правни положај директора у ДОО огледа се у условима, именовању и разрешењу, овлашћењима за заступање, вођењу послова друштва, одговорности за вођење пословних књига, одговорности за финансијске извештаје, вођењу евиденције о одлукама које доноси скупштина и обавези извештавања као и радноправном статусу.

Ради свеобухватног и научно утемељеног сагледавања правног положаја и одговорности директора у друштву с ограниченом одговорношћу, у раду је примењена комбинација различитих истраживачких метода. Као основни, коришћен је нормативни метод, путем којег је извршена детаљна анализа релевантних позитивноправних прописа Републике Србије, превасходно Закона о привредним друштвима, Закона о раду и пратећих подзаконских аката. Овај метод омогућио је утврђивање *de lege lata* стања, односно прецизно дефинисање статусних питања, овлашћења за заступање и режима одговорности директора. С обзиром на неопходност сагледавања домаћих решења у контексту савремених европских тенденција, значајно место у раду заузима упоредноправни метод. Његовом применом извршено је поређење домаћег законодавства са правним тековинама Европске уније (релевантне директиве), као и са законодавствима земаља са развијеном корпоративном праксом (СР Немачка, Аустрија) и земаља у региону (Хрватска, Црна Гора, Босна и Херцеговина). Циљ ове анализе био је утврђивање степена хармонизације домаћег права са европским стандардима, посебно у домену фидуцијарних дужности и финансијског извештавања. Поред наведеног, коришћен је

и метод анализе садржаја, који је примењен приликом истраживања релевантне судске праксе домаћих привредних судова. Ово је омогућило да се теоријске поставке провере у пракси и да се идентификују спорна питања која се јављају приликом утврђивања одговорности директора. Коначно, аксиолошким приступом формулисани су закључни ставови и предлози *de lege ferenda* за унапређење нормативног оквира и подизање нивоа правне сигурности у пословању привредних друштава.

ИМЕНОВАЊЕ И РАЗРЕШЕЊЕ ДИРЕКТОРА У ДРУШТВУ СА ОГРАНИЧЕНОМ ОДГОВОРНОШЋУ

Директора у друштву са ограниченом одговорношћу именује и разрешава орган који га је именовао. У случају једнодомног управљања то је скупштина, а у случају дводомног ДОО именовање и разрешење је у надлежности надзорног одбора. ДОО може имати једног или више директора. Уколико број директора није одређен оснивачким актом, сматра се да друштво има једног директора. Један од начина именовања директора јесте именовање оснивачким актом. Мандат директора ДОО према ЗПД почиње даном доношења одлуке о именовању. Одлука о именовању директора је акт корпоративне природе и има дејство понуде за закључење уговора (Васиљевић 2005: 558). С обзиром да је доношење одлуке једнострани акт потребно је да именовани директор прихвати понуду, те се поставља питање од када почиње мандат директора, даном доношења одлуке или даном прихватања те одлуке која се може огледати у закључењу уговора о раду. „Потребно је изменити правило по коме мандат директора друштва са ограниченом одговорношћу почиње даном доношења одлуке о именовању, уколико самом одлуком о именовању није другачије одређено. *De lege ferenda* правило би могло да гласи да мандат директора почиње да тече даном ступања на рад директора" (Kihler 2023: 217). Трајање мандата директора, такође, може бити одређено одлуком. Уколико трајање мандата није дорађено одлуком онда се сматра да је мандат директора неограничен.

Директор може бити физичко и правно лице. Уколико је директор физичко лице, мора бити потпуно пословно способно, а правно лице мора бити регистровано у Републици Србији. Посебан услов огледа се у томе што барем један директор, ако их има више, мора бити физичко лице. Посебни услови које лице мора испуњавати ради именовања на функцију директора могу бити прописани оснивачким актом друштва, као и одлуком о именовању коју доноси скупштина друштва с ограниченом одговорношћу или надзорни одбор, у зависности од модела управљања. О томе ко не може бити директор говори и пресуда Врховног суда Србије: „Члан ортачког друштва, комплементар командитног друштва, члан друштва са ограниченом одговорношћу и члан управе, надзорног одбора и извршног одбора директора друштва са ограниченом одговорношћу, акционарског друштва, друштвеног предузећа и јавног предузећа, не могу имати то својство, нити бити запослени, односно прокуристи у било ком другом предузећу, односно другом правном лицу (Рев. 610/2005).[1]

1 Одлука Врховног суда Србије, Рев. 610/2005.

Такође, оснивачки акт или одлука о именовању утврђују и обим овлашћења директора. „Скупштина, односно надзорни одбор ако је управљање друштвом дводомно, разрешава директора, при чему није дужна да наведе разлоге за разрешење осим ако је то изричито предвиђено оснивачким актом или одлуком скупштине" (Маричић, 2016: 52). Важно је напоменути да не постоји обавеза навођења разлога за разрешење осим ако то не предвиђа оснивачки акт или одлука скупштине. Директор може поднети и оставку на место директора. Оставка се писаним путем подноси осталим директорима, а ако ДОО има само једног директора онда се оставка подноси председнику скупштине код једнодомног, односно надзорном одбору код дводомног ДОО. У оставци може бити наведен датум од којег ће одлука производити правно дејство, у супротном оставка производи правно дејство од дана подношења. Брисање директора из регистра на основу оставке подлеже регистрацији. У случају када оставку поднесе директор друштва с ограниченом одговорношћу које има само једног директора, законом је прописана обавеза да директор који је поднео оставку, и након регистрације оставке, настави да обавља неодложне послове још 30 дана, почев од дана регистрације оставке. Уколико у том року не буде именован и регистрован нови директор, право да покрене ванпарнични поступак ради именовања привременог заступника имају чланови друштва или правно заинтересована лица. У том случају, суд је дужан да поступи по хитном поступку и да у року од осам дана од дана пријема захтева донесе одлуку.

РАДНОПРАВНИ СТАТУС ДИРЕКТОРА У ДРУШТВУ С ОГРАНИЧЕНОМ ОДГОВОРНОШЋУ

Након именовања потребно је регулисати радноправни статус директора ДОО услед чињенице да се директор јавља у двострукој улози, послодавца и запосленог. Правни основ за ангажовање „једно је од најважнијих и најделикатнијих питања која се постављају пред законодавце, судије и теоретичаре радног права", у контексту питања постојања правне подређености директора према послодавцу (Kovačević 2013: 112). „Највише недоумица и правних празнина постоји код начина ангажовања директора (врста и тип уговора, статус), што се касније одражава и на друга права директора. Доста спорова у пракси изазива и престанак ангажовања" (Јашаревић 2023: 273).

Законодавни оквир Републике Србије предвиђа две форме ангажовања директора:

1. као запосленог, на основу уговора о раду, и
2. као лица ангажованог путем уговора о правима, обавезама и одговорностима директора.

Са аспекта радног права, директор може засновати радни однос, и то на одређено или неодређено време, закључењем уговора о раду. Алтернативно, директор може обављати послове и ван радног односа, на основу посебног уговора којим се уређују међусобна права, обавезе и одговорности, а који се закључује са надлежним органом друштва.[2]

2 Члан 48. Закона о раду, „Службени гласник РС", бр. 24/05, 61/05, 54/09, 32/13, 75/14, 13/17 – одлука US, 113/17 и 95/18 – аутентично тумачење.

Без обзира на основ ангажовања, на примања директора, било да су у форми зараде по основу уговора о раду или накнаде по основу ванрадног ангажовања, обрачунавају се све законом прописане пореске обавезе, као и доприноси за обавезно социјално осигурање – у складу са чланом 57 Закона о доприносима за обавезно социјално осигурање. Ако је директор запослен на неодређено време, његов радни однос не престаје аутоматски истеком мандата или разрешењем с функције. У том случају, послодавац је дужан да му понуди анекс уговора којим би био распоређен на друго одговарајуће радно место. Уколико за то не постоји могућност, директор постаје вишак запослених, што значи да се може спровести поступак отказа уговора о раду због технолошког вишка.

С друге стране, директор може обављати своју функцију и без заснивања радног односа, путем уговора о правима и обавезама директора. Овај уговор закључује се између друштва и физичког лица које није оснивач или члан друштва. Иако у том случају директор нема статус запосленог, уговором се регулишу међусобни односи, као и накнада за његов рад. Накнада директора који није у радном односу не сматра се зарадом, већ спада у категорију других прихода. Њена висина није законом одређена, за разлику од минималне зараде код запослених. Поред тога, накнада директору подлеже опорезивању, при чему се на износ обрачунава порез на доходак грађана по стопи од 20%, уз обавезу плаћања припадајућих доприноса за обавезно социјално осигурање. Уколико директор истовремено има закључен уговор о раду са другим послодавцем, по основу уговора којим су уређена његова права и обавезе у функцији директора, плаћају се само доприноси за пензијско и инвалидско осигурање.

Међутим, ако није запослен код другог послодавца, поред наведених доприноса, обавезна је и уплата доприноса за здравствено осигурање. Такође, директор има могућност да се одрекне накнаде за свој рад или да право на ту накнаду уступи другом лицу, у складу са релевантним законским и интерним актима друштва. Ипак, чак и у том случају, обавеза плаћања пореза и доприноса остаје, што значи да се одређени трошкови морају обрачунавати и плаћати без обзира на то да ли директор прима накнаду или не.

„Поред накнаде за рад у друштву са ограниченом одговорношћу, директор може да има и право на стимулацију. Накнада и стимулација се одређују одлуком скупштине или надзорног одбора ако је дводомно управљање. Висина накнаде и стимулација може зависити од пословних резултата, али та накнада не може бити одређена као учешће у добити друштва" (Маричић 2016: 53).

Висина накнаде за рад може зависити од пословних резултата друштва док је предвиђено да накнада за рад не може бити утврђена као учешће у расподели друштва.

> Иако се на први поглед може чинити да положај директора није обележен односом подређености према послодавцу у чије име поступа, с обзиром на његову руководећу позицију, ипак директор и послодавац не представљају исто лице. Послодавац је оснивач, односно власник који преко својих органа врши управљачка овлашћења, међу којима је и овлашћење закључивања уговора о ангажовању директора. Са друге стране, директор се јавља у улози органа који послује у оквиру смерница које одређује орган управљања (Kihler 2023: 214).

ЗАСТУПАЊЕ ДРУШТВА СА ОГРАНИЧЕНОМ ОДГОВОРНОШЋУ

„У друштву са ограниченом одговорношћу, било да је управљање организовано као једнодомно или дводомно, обавезни орган друштва је један или више директора који је, односно, који су законски заступници овог привредног друштва" (Kihler 2023: 213). Директор заступа друштво с ограниченом одговорношћу (ДОО) у односима према свим трећим лицима, у складу са оснивачким актом, интерним актима друштва или упутствима надзорног одбора, уколико је он формиран. Све радње и правне послове које директор предузима у својству заступника, правно се сматрају радњама које је предузело само друштво. Уколико постоји више директора, закон предвиђа да они друштво заступају заједнички и споразумно, осим ако није другачије уређено оснивачким актом или одлуком скупштине, којом се може одредити да право заступања има само један директор, или више њих појединачно. У случају смањења броја директора који су, према оснивачком акту или одлуци скупштине, овлашћени за самостално заступање, преостали директори могу наставити да заступају друштво, у складу са постојећим, у регистру уписаним овлашћењима. Међутим, уколико се број директора који заједнички заступају ДОО смањи, остали директори морају хитно о томе обавестити скупштину, односно надзорни одбор код дводомног управљања. Скупштина, односно надзорни одбор врше именовање директора, а остали директори могу за то време обављати само послове који не трпе одлагање. И ово питање може бити на другачији начин уређено оснивачким актом или одлуком ДОО.

Оснивачким актом може се предвидети ограничење овлашћења заступника у погледу закључења одређених правних послова, односно условити њихово предузимање претходним прибављањем сагласности надлежног органа управљања (Mirović, Popović 2007). У случају спора са директором сам „директор не може издати овлашћење за заступање нити заступати друштво у спору у којем је он супротна страна или са њим повезано лице".[3] Када дође до такве ситуације пуномоћје за заступање издаје скупштина. Директор као заступник ДОО без посебног овлашћења не може бити потписник уговора за обе уговорне стране, што подразумева да не може закључивати уговоре са ДОО ни у своје име и за свој рачун, нити у име и за рачун другог лица. Директор предузећа може, уз претходну сагласност надлежног органа управљања, овластити одређено лице давањем прокуре, која се обавезно уписује у регистар (Mirović, Popović 2007).

Уколико прекорачи границе својих овлашћења, директор одговара за штету коју нанесе друштву, осим ако је поступао по одобрењу скупштине, односно надзорног одбора. Радња којом се прекорачују границе овлашћења може бити од стране надлежног органа накнадно одобрена и у том случају директор не одговара за прекорачење овлашћења. Кривично-правна одговорност је предвиђена као кривично дело злоупотребе положаја одговрног лица. Ово кривично дело се огледа у искоришћавању положаја или овлашћења, прекорачењу граница овлашћења, прибављању противправне имовинске користи себи или другом, наношењу имовинске

3 Члан 222. Закона о привредним друштвима, „Службени гласник РС", бр. 36/11, 99/11, 83/14 – др. закон 5/15, 44/18, 95/18 и 91/19.

штете. Санкције које су прописане за ово кривично дело су казна затвора од три месеца до три године; ако прибављена имовинска корист прелази износ од четиристо педесет хиљада динара предвиђена је казна затвора од шест месеци до пет година, а ако вредност прибављене имовинске користи прелази износ од милион и пет стотина хиљада динара, учинилац ће се казнити затвором од две до десет година.[4]

ВОЂЕЊЕ ПОСЛОВА ДРУШТВА

Директор је дужан да води послове друштва у складу са оснивачким актом, одлукама скупштине, односно упутствима надзорног одбора код дводомног управљања друштва са ограниченом одговорношћу. „Претпоставка је да постоји један директор, ако оснивачким актом није утврђено друкчије, и претпоставка је да, кад их је више, воде послове друштва и заступају друштво заједнички" (Васиљевић 2015). У случају постојања више директора, послове воде заједнички, осим ако актима друштва није регулисано на другачији начин. Поступање директора приликом вођења послова може бити одређено као самостално. Чак и том случају радња се не може спровести уколико не постоји сагласност свих директора. У том случају ће директор тражити упутство скупштине или надзорног одбора.

Уколико је ДОО организовано као једнодомно „директор је овлашћен да обавља све послове који нису у надлежности скупштине ДОО, док код дводомног управљања директор обавља све послове који нису у надлежности скупштине и надзорног одбора".[5] У том смислу његова овлашћења остају истоветна, независно од тога да ли се ради о једнодомном или дводомном ДОО. „Друштво са ограниченом одговорношћу има свој капитал (материјални супстрат) са којим обавља привредну делатност и са којим одговара за преузете обавезе у правном промету са трећим лицима" (Васиљевић 2005: 56).

Осим тога, према наводима Никчевића и Марковића, „директор је одговоран за уредно вођење пословних књига друштва, тачност финансијских извештаја, вођење евиденције о свим одлукама скупштине, као и за обавештавање скупштине и чланова друштва о битним околностима које могу имати значај за пословање друштва" (2014: 113). Одговорност директора за тачност података у финансијским извештајима и уредно вођење пословних књига може имати троструки карактер: казненоправни, статусноправни и имовинскоправни. Казненоправна одговорност односи се на одговорност за привредне преступе и прекршаје. Статусноправна одговорност се огледа у могућности разрешења директора са функције услед пропуста у раду. Имовинскоправна одговорност подразумева обавезу накнаде штете трећим лицима, која може настати као последица неуредног вођења пословних књига или нетачних података у финансијским извештајима. Из решења Привредног апелационог суда: „Одговорност лица која имају дужност према привредном друштву за штету причињену друштву није објективна и не заснива се чињеници

4 Члан 227. Кривичног законика, „Службени гласник РС", бр. 85/05, 88/05 – испр., 107/05 – испр., 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, 108/14, 94/16, 35/19 и 94/24.

5 Члан 224. Закона о привредним друштвима, „Службени гласник РС", бр. 36/11, 99/11, 83/14 – др. закон 5/15, 44/18, 95/18 и 91/19.

да имају одређено својство у друштву, већ је ова одговорност субјективна и заснива се на њиховој кривици" (Пж 1253/10 од 22. 4. 2010. године)[6] увиђамо да се одговорност директора као лица које има дужности према друштву заснива на кривици.

Закон прописује и дужност директора да води уредну евиденцију о свим донетим одлукама скупштине друштва. Евиденцију о одлукама скупштине води директор где постоји дефинисана и обавеза директора да сваком члану друштва пружи увид у донете одлуке скупштине у току радног времена друштва.

> Чланови друштва којима је друштво извршило недопуштене исплате, уколико су знали или ако су, с обзиром на околности, морали у то време да знају да те исплате нису дозвољене, одговорни су друштву за враћање примљених износа, док су директор, односно чланови Управног одбора одговорни за недопуштене исплате (Milosavljević 2013: 133).

ПОСЕБНЕ ДУЖНОСТИ ДИРЕКТОРА ПРЕМА ДРУШТВУ И ОБАВЕЗА ИЗВЕШТАВАЊА

Директор је орган управљања ДОО и управо због тога законом су одређене посебне дужности које има према друштву. „Лица која имају посебне дужности према друштву дужна су да се понашају лојално према друштву" (Тодоровић, Слијепчевић 2017). „Посебне дужности директора према друштву огледају се у следећем: дужност пажње; дужност пријављивања послова и радњи у којима постоји лични интерес; дужност избегавања сукоба интереса; дужност чувања пословне тајне и дужност поштовања конкуренције."[7]

Дужност пажње подразумева да је директор дужан да приликом обављања послова у име и за рачун друштва поступа са пажњом доброг привредника. У погледу степена пажње директор поступа разумно пажљивом лицу. Дужност пажње је установљена код савесног обављања послова у најбољем интересу друштва. Оцена степена пажње се врши с обзиром на то да ли се ради о лицу које поседује знања и вештине за обављање послова директора. Предвиђено је и да се директор може ослањати и на способности стручних лица, али је у том случају неопходно да разумно верује да су разумно поступала.

Уколико постоји лични интерес у пословима и радњама, обавеза је директора да изврши пријављивање те околности. Директор обавештење упућује скупштини ДОО, односно надзорном одбору, уколико се ради о послу које друштво предузима. Обавештење о постојању личног интереса треба садржати врсту и описан правни посао или радња која се предузима, вредност и рок извршења али и све остале правно значајне чињенице у којима се огледа лични интерес. Лични интерес постоји уколико дође до закључивања правног посла између директора или са њим повезаног лица и правног лица, затим предузимањем правне радње према директору или са њим повезаним лицем од стране ДОО, уколико дође до закључивања правног посла

6 Решење Привредног апелационог суда Пж 1253/10 од 22. 4. 2010. године.

7 Чланови 63–80. Закона о привредним друштвима, „Службени гласник РС", бр. 36/11, 99/11, 83/14 – др. закон 5/15, 44/18, 95/18 и 91/19.

између трећег лица и ДОО, ако је треће лице са директором у финансијском односу те се може очекивати утицај тог односа на поступање директора, али и у случају предузимања правне радње или закључења правног посла из којег треће лице има економску корист, а постоји финансијски однос између трећег лица и директора или са њим повезаног лица. За предузимање овакве правне радње захтева се одобрење од стране скупштине или надзорног одбора. У том случају одлука се доноси већином гласова чланова скупштине који немају лични интерес, а код дводомног управљања већином гласова свих чланова надзорног одбора који немају лични интерес.

Дужност избегавања сукоба интереса предвиђа да директор не може у свом интересу: „1) користити имовину друштва; 2) користити информације до којих су дошли у том својству, а које иначе нису јавно доступне; 3) злоупотребити свој положај у друштву; 4) користити могућности за закључење послова које се укажу друштву".[8] О томе наводимо и сентенцу из пресуде Врховног касационог суда која гласи: „Уплате извршене на рачуне родитеља члана привредног друштва (истовремено и директора), које немају основ у извршењу неких услуга или продаји неке робе, представљају понашање које се може квалификовати као пробој правне личности, односно мешање личне имовине (имовине повезаних лица) и имовине друштва, што ствара правни основ одговорности члана за обавезе друштва према повериоцу са извршном исправом" (Прев 250/21 од 23. 9. 2021. године).[9]

Једна од посебних дужности директора друштва с ограниченом одговорношћу јесте обавеза чувања пословне тајне. Директор је, пре свега, дужан да поверљиве информације којима располаже не открива трећим лицима. Ова обавеза не престаје аутоматски са престанком функције – законом је прописано да дужност чувања пословне тајне траје још две године након престанка мандата. Дужи рок може бити утврђен, али не може бити дужи од пет година. Пословном тајном сматра се сваки податак чије откривање трећем лицу може проузроковати штету друштву, као и податак који није јавно познат, има економску вредност, није лако доступан трећим лицима и чијим коришћењем се може остварити конкурентска предност. Такви подаци морају бити посебно заштићени и чувани у поверењу, у складу с интерним актима и прописима друштва. „Податак у том смислу може бити производни, технички, технолошки, финансијски или комерцијални, студија, резултат истраживања, као и документ, формула, цртеж, објекат, метод, поступак, обавештење или упутство интерног карактера и слично."[10]

Да би директор могао да буде ортак или комплементар, члан ДОО са значајним учешћем у капиталу или контролни члан ДОО, акционар са значајним учешћем у капиталу или контролни акционар, члан надзорног одбора или прокуриста у конкурентском друштву, мора имати сагласност надлежног органа ДОО. Ова обавеза је установљена и у случају да директор жели бити предузетник, бити запослен у друштву које се бави истом или сличном делатношћу или на било који други начин ангажован у друштву које се бави истом или сличном делатношћу. И на овај начин

8 Члан 69. Закона о привредним друштвима, „Службени гласник РС", бр. 36/11, 99/11, 83/2014 – др. закон 5/15, 44/18, 95/18 и 91/19.

9 Пресуда Врховног касационог суда Прев 250/21 од 23. 9. 2021. године, аутор сентенце је судија Јасмина Стаменковић.

10 Члан 72. Закона о привредним друштвима, „Службени гласник РС", бр. 36/11, 99/11, 83/14 – др. закон 5/15, 44/18, 95/18 и 91/19.

установљен је још један вид заштите начела забране конкуренције. „Уговором друштва са директором друштва може бити одређено да забрана конкуренције за њега важи" (Тодоровић, Слијепчевић 2017).

Услед повреде неке од наведених посебних дужности директора ДОО предвиђено је подношење тужбе против директора и то индивидуалне или деривативне тужбе. Субјективни рок у ком се може поднети тужба је шест месеци од дана сазнања за повреду посебне дужности и објективни који је одређен у трајању од пет година од дана учињене повреде. Право на тужбу имају чланови друштва у име друштва уколико располаже/у са минимално 5% основног капитала ДОО у виду удела. Захтева се кумулативно испуњење услова. Право на тужбу има и само ДОО у којем случају се у својству умешача може појавити и члан ДОО. Оснивачи, чланови и акционари, као и лица која обављају функције у управи и извршним органима предузећа, одговарају за обавезе предузећа сопственом имовином у ситуацијама када злоупотребе правну форму предузећа ради остваривања циљева који су им законом забрањени, уколико такво поступање има последицу повреду права поверилаца. Одговорност наступа и у случајевима када та лица противно прописима поступају са имовином предузећа као да се ради о њиховој личној имовини, односно када у своју или туђу корист умање имовину предузећа, а при том су знали или су морали знати да предузеће неће бити у могућности да испуни своје обавезе према трећим лицима (Mirović, Popović 2007). О повреди дужности од стране директора постоје и судске пресуде.

> Одредбом чл. а 71. Закона о привредним друштвима прописано је да друштво може поднети тужбу против лица из члана 61 овог закона (заступника) које повреди дужност избегавања сукоба интереса из члана 69 овог закона, као и против са њим повезаног лица, којом може тражити накнаду штете и/или пренос на друштво користи коју је то лице, односно са њим повезано лице остварило као последицу те повреде дужности. У конкретном случају тужилац може претендовати на пренос користи коју је тужени остварио као последицу повреде дужности избегавања сукоба интереса само у периоду док је био заступник огранка привредног друштва тужиоца, будући да је само у том периоду тужени имао посебне дужности према друштву у смислу одредбе члана 61. Закона о привредним друштвима. Како тужилац не може претендовати на пренос користи коју је тужени остварио из наведеног посла за период након што је тужени престао да буде заступник огранка тужиоца, првостепена пресуда је у преосталом делу потврђена за одбијање тужбеног захтева тужиоца преко досуђеног износа од 313.441,98 динара. Наиме, сходно одредби чл.а 61 Закона о привредним друштвима лица која имају посебне дужности према друштву имају те дужности за време док имају то одређено својство у друштву, па се сходно томе и корист коју то лице оствари као последицу повреде наведених посебних дужности може потраживати само за наведени период. У супротном, тужилац би имао право на будућу ренту у неодређеном трајању за све време извођења спорне представе у продукцији туженог, што је супротно циљу и смислу наведених одредби Закона о привредним друштвима, које санкционишу поступање лица која имају посебне дужности према друштву за време док имају те посебне дужности према друштву[11] (Из пресуде Привредног апелационог суда Пж 3175/19 од 8. 9. 2020. године).

11 Билтен судске праксе привредних друштава, број 4, 2020.

Осим посебних дужности, постоји и обавеза редовног извештавања скупштине ДОО о законитости пословања, односно обавеза ревизије финансијских извештаја од стране независног и квалификованог ревизора, уговора које закључују директор и друштво као и са њима повезана лица. „У случају ванредних околности које су од значаја за стање и пословање друштва, директор је дужан да обавести сваког члана друштва са уделом од најмање 10% основног капитала, без одлагања, а у случају дводомног управљања и надзорни одбор."[12] За пропуштање ове радње предвиђена је одговорност директора која се огледа у разрешењу или накнади штете.

ПРАВНИ ПОЛОЖАЈ И ОДГОВОРНОСТИ ДИРЕКТОРА ДОО У УПОРЕДНОМ ПРАВУ

На нову Европске уније (даље: ЕУ) донети су прописи који установљавају обавезу држава чланица на поштовање општих прописа када су у питању привредна друштва. Директивама ЕУ постављени су минимални стандарди које привредна друштва морају испунити. Нека од тих су транспарентност, извештавање, корпоративно управљање, дужност пажње итд. Конкретне одговорности директора доносе се на нивоу националних законодавстава земаља чланица. Дакле, хармонизована контрола одговорности директора на нивоу ЕУ није установљена, одговорност директора је посредна, преко система корпоративног управљања који прописују ЕУ директиве. Неке од најзначајнијих директива су: Directive (EU) 2024/1760 – Corporate Sustainability Due Diligence, Directive 2013/34/EU – Annual Financial Statements (Рачуноводствена директива), Directive 2014/95/EU – Non-Financial Reporting (Нефинансијско извештавање / ESG). Директива (EU) 2024/1760 утврђује правила о обавезама предузећа у погледу стварних и потенцијалних штетних утицаја на људска права и животну средину, у њиховим сопственим активностима, активностима њихових подружница и активности у њиховом ланцу пословања (*Directive (EU) 2024/1760, Article 1*). Компанија мора да спречи, процени и отклања ризике који се односе на повреду људских права и штету по животну средину у целом ланцу пословања. Директори су дужни да организују систем „дју дилиценса" (due diligence) и ако се не примени прописани механизам, може настати правна одговорност компаније, а посредно и одговорност управе. Директива 2013/34/EU – Annual Financial Statements (Рачуноводствена директива) превиђа чланом 4 (*Directive 2013/34/EU, Article 4*) да менаџмент мора да обезбеди тачне и комплетне годишње финансијске извештаје и као такву одговорност директора у случају кршења ове обавезе. Директива 2014/95/EU – Non-Financial Reporting (Нефинансијско извештавање / ESG) која чланом 1 предвиђа да велика предузећа од јавног интереса објављују нефинансијске извештаје који садрже информације у погледу животне средине, социјалних питања и питања радне снаге, поштовања људских права, борбе против корупције и различитости у управним и надзорним органима (*Directive 2014/95/EU, Article 1*).

12 Члан 226. Закон о привредним друштвима, „Службени гласник РС", бр. 36/11, 99/11, 83/14 – др. закон 5/15, 44/18, 95/18 и 91/19.

Директори одговарају за организовање система прикупљања и објављивања ESG извештаја еколошки, социјални и антикорупцијски ризици.

Правни положај директора (*Geschäftsführer*) у немачком друштву са ограниченом одговорношћу (GmbH) регулисан је пре свега Законом о друштвима са ограниченом одговорношћу (*Gesetz betreffend die Gesellschaften mit beschränkter Haftung*, у даљем тексту GmbHG). Према немачком моделу корпоративног управљања, директор је орган друштва, са законским овлашћењем за заступање и управљање. Он није класични запослени, већ лице које делује у својству органа правног лица са посебним фидуцијарним обавезама (Lutter, Hommelhoff 2020). Према члану 35 GmbHG, директор заступа друштво према трећим лицима у свим правним радњама. Ово овлашћење је начелно неограничено и неусловљено, осим ако оснивачким актом није другачије одређено (GmbHG, 2024). Директор је одговоран за пословање, организацију и спровођење одлука скупштине чланова (*Gesellschafterversammlung*). Кључна одредба немачког права о одговорности директора је члан 43 GmbHG, који прописује стандард пажње. Директор је дужан да „пажљиво и савесно управља пословима друштва". У случају повреде ове дужности, директор одговара за насталу штету друштву. Ова одговорност је цивилна и интерна, што значи да захтев за накнаду штете подноси само друштво (односно чланови кроз корпоративну тужбу). Типични облици повреде дужности обухватају: склапање штетних уговора, занемаривање пословне документације, непоступање са пажњом стручњака и злоупотребу имовине друштва (Roth, Altmeppen 2022). Према члану 43 став 3 GmbHG, повериоци могу захтевати накнаду штете од директора у случају повреде *статутарних обавеза*, које су усмерене на заштиту интереса поверилаца. Ово се нарочито односи на обавезу предузимања мера ради спречавања незаконите исплате удела или дистрибуције имовине, што је регулисано чланом 30 GmbHG. Једна од најстрожих форма одговорности директора у немачком праву односи се на обавезу благовременог подношења предлога за отварање стечаја. Према члану 15a Insolvenzordnung (InsO), директор има обавезу да без неоправданог одлагања, а најкасније у року од 21 дан од настанка неспособности за плаћање, поднесе предлог за покретање стечајног поступка. Немачка наука о корпорацијском праву изричито наглашава да је ово најзначајнији облик личне одговорности директора, јер директно штити повериоце (Haas, Schanz 2021). Непоштовање рачуноводствених дужности може представљати основ за грађанску и кривичну одговорност. Немачко кривично законодавство (StGB) садржи више норми које се примењују на директоре GmbH, посебно у случајевима злоупотребе овлашћења (Untreue, чл. 266 StGB), фалсификовања пословних књига, пореских кривичних дела, кршења закона о раду. У пракси, комбинација интерне, екстерне и кривичне одговорности представља свеобухватан систем заштите корпоративног управљања у Немачкој.

У Аустрији, као и у Немачкој, директор („Geschäftsführer") друштва са ограниченом одговорношћу (GmbH) је управни орган који заступа друштво према трећим лицима и одговара за њено пословање. Транспорт надлежности, именовање и отпуштање директора врши се одлуком чланова/оснивача („shareholders") и мора бити евидентирано у судском регистру. Директор има дужност да управља друштвом у складу са законом, статутом и одлукама оснивача, и да делује „с пажњом

савесног привредника" („Sorgfalt eines ordentlichen Geschäftsmannes/prudent manager's care and diligence") у свим одлукама и радњама. Основни законски основ за одговорност директора је чл. 25 Закона о GmbH (GmbH-Gesetz). Према овој одредби, ако директор непримерено, немарно или противзаконито управља пословима, и то нанесе штету друштву, он лично одговара – приватном имовином – за насталу штету. Одговорност је колективна и индивидуална: ако постоји више директора, сваки од њих може бити солидарно одговоран ако се повреди обавеза. Уколико директор злоупотреби овлашћења, учини превару, фалсификује финансијске извештаје или намерно прикрије финансијско стање компаније (нпр. у кризним ситуацијама), може бити кривично гоњен. Такође, за повреду регулаторних, административних норми (нпр. безбедност на раду, заштита животне средине и сл.) директор као овлашћен заступник друштва може бити лично санкционисан. Правни оквир у Аустрији чини да положај директора GmbH не носи само овлашћења, већ и широко и комплексно правно-финансијско и кривично оптерећење. Интерна одговорност према друштву, могућа одговорност према повериоцима и држави, као и кривична одговорност – чине да директор мора да поступа са високим степеном пажње, савести и професионализма. Систем аустријског права представља јасан пример како закон и пракса настоје да заштите интересе друштва, повериоца и трећих лица, истовремено омогућавајући пословну независност.

Према Закону о трговачким друштвима Р. Хрватске[13] (даље: ЗТД), члан 422 ДОО има једног или више директора који чине управу друштва. Чланом 239 одређено је да директор мора бити пословно способна особа, а број директора се одређује оснивачким актом. Уколико управу чини више директора, један од њих мора бити именован за председника.

> Положај управе у друштву с ограниченом одговорношћу за разлику од управе дионичког друштва ограничен је хијерархијским положајем органа у друштву и управа друштва с ограниченом одговорношћу нема самосталност. Управа друштва с ограниченом одговорношћу мора поступати по упутствима скупштине (чланова друштва) и надзорног одбора те поштовати ограничења постављена друштвеним уговором (Buljan, Omazić 2017: 24).

Услови за именовање се одређују оснивачким актом или друштвеним уговором, а Законом о трговачким друштвима је негативном енумерацијом одређено ко не може бити директор. Тако, директор не може бити лице осуђено за одређена кривична дела која су у вези са злоупотребама у привредном пословању или слична дела у другим државама, уколико је лицу изречена мера забране обављања делатности, уколико је лицу одређена мера забране располагања имовином у земљи или иностранству, а евиденцију лица која не могу бити директори водиће министарство надлежно за правосуђе. Према члану 424 Закона о трговачким друштвима, чланови друштва могу у свако доба опозвати чланове управе, а они могу бити опозвани и одлуком суда. Такође, председник и члан управе могу дати оставку без обзира

13 Закон о трговачким друштвима Р. Хрватске (NN 111/93, 34/99, 121/99, 52/00, 118/03, 107/07, 146/08, 137/09, 125/11, 152/11, 111/12, 68/13, 110/15, 40/19, 34/22, 114/22, 18/23, 130/23, 136/24).

на захтев за накнаду штете и ту одлуку мора усвојити скупштина ДОО. Вођење послова друштва поверено је директору у складу са друштвеним уговором. Уколико није другачије предвиђено, сви директори предузимају правне радње за вођење послова друштва. Заступање је предвиђено чланом 426 поменутог закона и директори заједнички заступају ДОО. Заступање од стране само једног директора може бити предвиђено уговором. Није допуштено предвидети да је заступање могуће само заједно са прокуристом. У погледу одговорности за пословне књиге и финансијске извештаје директори одговарају за уредно вођење пословних књига, вођење послова унутрашњег надзора и израду финансијских извештаја. Забрана конкуренције предвиђена је кроз ограничења да директор/и не могу без сагласности надзорног одбора односно чланова друштва обављати послове ни за свој, ни за туђи рачун, који улазе у предмет пословања друштва, нити може бити члан управе или надзорног одбора у другом друштву ако се оно бави пословима из предмета пословања друштва.

Утврђена је забрана сукоба интереса и не може учествовати у правним пословима као заступник друге уговорне стране или је у сродству са другом уговорном страном. У случају поступања директора, упркос наведеним забранама и без сагласности надзорног одбора или чланова друштва, друштво може тражити накнаду штете, а захтеви застаревају у субјективном року од три месеца и објективном од пет година од дана када је радња учињена. Директори су у обавези извештавати надзорни одбор или чланове друштва о пословној политици, рентабилности, стању прихода, пословима од великог значаја, пословној политици, као и о годишњем извештају о стању друштва. Поред свега наведеног, у хрватском Закону о трговачким друштвима постоји и забрана оснивања и именовања за директора ДОО лица које има најмање 25% удела у ДОО, које има непомирених дуговања по основу јавних давања или је ДОО објављено на попису послодаваца који не исплаћују плате.

Одговорност директора за штету нанесену друштву предвиђена је чланом 273 Закона о трговачким друштвима, а та одговорност је солидарна са осталим члановима управе уколико су и они изневерили своје дужности. Директор има и обавезу вођења послова друштва са пажњом уредног и савесног власника и дужност чувања пословне тајне ДОО. У случају да не поступа на тај начин, директор одговара за штету нанесену друштву. Овим законом таксативно је набројано поступање директора које проузрокује одговорност за штету (ЗТД, члан 252, ст3).

> Члан управе мора активно деловати у интересу друштва и према њему лојално поступати, а то обухвата и лојално поступање према другим органима друштва. Дакле, чланови управе не смеју искоришћавати положај у друштву за властити интерес и за лично богаћење, а томе служе и одредбе ЗТД-а о потреби посебног одобрења за давање кредита члановима управе, забране конкуренције друштву итд. (Periša, Katušić Jergović 2018: 61).

Казнене одредбе садржане су у члану 624 ЗТД где се, између осталих, и за директора предвиђа новчана казна или казна затвора до две године уколико да нетачне податке или прећути важне околности. Иста казна предвиђена је и за нетачно приказивање имовинског стања ДОО као и у случају повреде дужности или неспособности за плаћање.

> И у Републици Србији и у Републици Хрватској привредна друштва су нумерус клаузус, што значи да се не може засновати нека друга организациона форма привредног пословања која није предвиђена у закону. Законодавства обе државе предвиђају оснивање привредног друштва или као друштво лица или друштва капитала (Gongeta 2015: 19, 20).

У Босни и Херцеговини правни статус и одговорности директора ДОО предвиђене су Законом о привредним друштвима[14] (даље: ЗПДБИХ). Према њему ДОО може бити једнодомно и дводомно када има Надзорни одбор, а уколико нема Надзорни одбор, његову функцију врше чланови друштва. Функцију директора према ЗПДБИХ врши управа која води и заступа друштво (члан 339 ЗПДБИХ). Управа може имати више чланова, а њихова овлашћења и одговорности предвиђају се статутом или оснивачким актом. Управа је овлашћена за заступање, она организује рад и руководи пословањем и одговара за законитост пословања ДОО. Чланови управе одговарају за прекорачења овлашћења и за штету коју тиме проузрокују друштву. „Према чл. 32 Закона о привредним друштвима, лица која имају посебне дужности према друштву обављају своје послове савесно, са пажњом доброг привредника и у разумном уверењу да делују у најбољем интересу друштва (дужна пажња)" (Grbo 2016: 414). Уколико чланови управе не поступају у складу са установљеним посебним обавезама одговарају за штету коју тиме проузрокују ДОО. Члановима 370 и 372 ЗПДБИХ предвиђене су новчане казне за чланове управе за предвиђена понашања која угрожавају пословање и чланове ДОО.

Црна Гора је током 2025. године донела нови Закон о привредним друштвима[15] (ЗПДЦГ), који ће ступити на снагу од 1. 1. 2026. године, када престаје да важи претходни Закон о привредним друштвима („Сл. лист РЦГ", бр. 65/20). Према ЗПДЦГ, члан 422 ДОО има директора којег именује скупштина, а који може бити именован и статутом ДОО на одређени период. Директор може бити пословно способно физичко лице, а ЗПДЦГ предвиђа ко не може бити директор. Осим законских услова и Статутом ДОО може бити проширен круг лица која не могу бити директори. Директора разрешава скупштина ДОО при чему не мора наводити разлоге разрешења. Надлежности директора предвиђене су чланом 426 ЗПДЦГ и огледају се у заступању, вођењу послова, обављању унутрашњег надзора, достављању извештаја, извршавању одлука скупштине. ДОО може имати више директора када чине одбор директора који може имати најмање три члана од којих већина мора бити из круга неизводних директора, а једног од извршних директора одбор директора именује за генералног директора. Генерални директор је овлашћен за заступање ДОО и за координацију рада извршних директора, као и за организацију обављања делатности друштва (члан 294 ЗПДЦГ). Неизвршни директори су задужени за надзор рада извршних директора. Одбор директора мора имати и председника одбора, кога бира одбор из реда неизвршних директора. Директор одговара за штету коју проузрокује друштву и он је лице са посебним обавезама према ДОО. У посебне обавезе ЗПДЦГ убраја обавезу дужне пажње, пословног просуђивања,

14 Закон о привредним друштвима („Службене новине ФБиХ", бр. 81/15 и 75/21).

15 Закон о привредним друштвима („Службени лист ЦГ", број 90/25).

пријављивања радње у којој постоји лични интерес, избегавања сукоба интереса, чувања пословне тајне и обавезу поштовања забране конкуренције. Према казненим одредбама за непоштовање обавеза директора према ЗПДЦГ предвиђене су новчане казне у распону од 200 до 2000 евра.

Директори у друштвима са ограниченом одговорношћу према англосаксонском праву имају формализоване, фидуцијарне дужности које наглашавају лојалност, бригу и добру веру, углавном регулисане Законом о друштвима у Великој Британији из 2006. године (чланови 170–177) и Законом о LLC у Делаверу у САД, где менаџери делују као фидуцијарни заступници друштва у целини. Ове дужности штите заинтересоване стране намећући личну одговорност за повреде, као што су сукоб интереса или груба нехатност, уз могућност уговорних измена у LLC кроз оперативне споразуме. Овај оквир се разликује од континенталних система увођењем принципа „business judgment rule", који штити информисане одлуке од касније критике. Према Закону о друштвима 2006. године, директори морају деловати у оквиру овлашћења (чл. 171), промовисати успех друштва (чл. 172), поступати независно (чл. 173), и користити разумну бригу, вештину и пажњу (чл. 174), док дужности лојалности забрањују сукобе интереса (чл. 175) и тајну добит (чл. 176). Дужности менаџера у LLC према закону Делавера огледају се кроз подразумеване фидуцијарне дужности лојалности (забрана присвајања корпоративних прилика) и бриге, али члан 18-1101(b) омогућава укидање ових дужности осим у случајевима лоше вере или преваре. Судови примењују појачану контролу у сумњивим пословима, при чему је акценат на уговорној слободи. Англосаксонске дужности потичу из права поверења, балансирајући управљачку дискрецију и одговорност. Кључни научни радови указују на ризик превелике уговорне флексибилности у LLC моделима која може слабити заштиту поверилаца и мањинских акционара, док реформе у УК после 2006. доприносе већој јасноћи.

ПРАВНИ ПОЛОЖАЈ И ОДГОВОРНОСТ ДИРЕКТОРА У ДРУШТВУ СА ОГРАНИЧЕНОМ ОДГОВОРНОШЋУ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ – *DE LEGE FERENDA*

Директор ДОО у Србији представља извршни орган који води послове друштва и заступа га према трећима, према члану 188 ЗПД. Одговорност директора обухвата штету која настане кршењем закона, статута или одлука скупштине, са ограничењем на оно што је предвидљиво и изазвано кривом (Милосављевић 2018: 75–78). Позиција директора није довољно прецизно регулисана у погледу колективне одговорности у вишедиректорским структурама.

Измене и допуне Закона о привредним друштвима могу ићи у правцу увођења колективне одговорности. Предлаже се измена члана 188 став 3 ЗПД додавањем новог става: „Директори у колегијуму одговарају солидарном одговорношћу за штету, осим ако један докаже да није учествовао у одлуци" (Милосављевић 2018: 80). На тај начин би дошло до усклађивања са европским стандардима из Директиве (ЕУ) 2019/1023 о реструктурирању, које наглашава јачање управљачке одговорности у предузећима (Европска унија, 2019, чл. 6–8).

Обавезу осигурања одговорности могуће је обезбедити увођењем новог члана 188а ЗПД: „ДОО са приходима преко 100 милиона динара дужно је да осигура директоре од професионалне одговорности, слично моделу у Хрватској (Закон о трговачким друштвима, чл. 273)" (Милосављевић 2018: 82–85). Повећање транспарентности може бити постигнуто допуном члана 189 ЗПД: „Директор подноси квартални извештај скупштини о ризицима и сукобу интереса, са казнама до 5% годишњег промета". Ове измене би ојачале заштиту мањинских чланова и ускладиле ЗПД са регионалним праксама.

ЗАКЉУЧАК

Свеобухватна анализа правног положаја директора у друштву с ограниченом одговорношћу указује на чињеницу да је реч о централном органу чија је улога детерминисана сложеним сплетом статусноправних, уговорних и радноправних норми. Како је показано у раду, директор није само пуки извршилац одлука скупштине, већ *sui generis* орган који персонификује правни субјективитет друштва у правном промету.

Кључни изазов у дефинисању овог института огледа се у његовој двојној природи. С једне стране, директор иступа као корпоративни орган чија су овлашћења и одговорности нормирани Законом о привредним друштвима, док се с друге стране јавља као физичко лице у уговорном односу са друштвом (радни однос или уговор о менаџменту). Анализа је показала да у пракси и даље постоје одређене недоумице, нарочито у погледу тренутка настанка мандата. Став аутора, поткрепљен теоријским схватањима, јесте да би *de lege ferenda* требало прецизирати законске одредбе тако да мандат почиње тећи даном ступања на рад или прихватања функције, а не нужно самим даном доношења одлуке, чиме би се избегле правне празнине између именовања и фактичког преузимања дужности.

Посебан акценат у раду стављен је на систем посебних дужности директора, који представља темељ савременог корпоративног управљања. Дужност пажње, лојалности, те обавеза избегавања сукоба интереса и чувања пословне тајне, нису само етичке норме, већ императивни правни стандарди. Кршење ових дужности повлачи троструку одговорност: статусну (разрешење), имовинску (накнада штете) и, у крајњој линији, кривичну одговорност. Судска пракса потврђује да терет доказивања савесности лежи на директору, што додатно појачава потребу за професионализацијом ове функције.

Упоредноправна анализа, са посебним освртом на законодавство Немачке (*GmbHG*) и директиве Европске уније, указује на тренд пооштравања одговорности директора, нарочито у домену финансијског извештавања и поступања у случају инсолвентности. Европске директиве све више намећу и обавезе нефинансијског извештавања (ESG стандарди), што ће неминовно морати да постане део и домаће пословне праксе и регулативе. У том смислу, домаће законодавство је у великој мери усклађено са европским тековинама, али простор за унапређење постоји у ефикаснијој судској заштити права друштва и мањинских чланова кроз механизам деривативних тужби.

На крају, може се закључити да ефикасно функционисање ДОО зависи од деликатног баланса између широких овлашћења директора, која су нужна за оперативно пословање, и ефикасних механизама контроле од стране чланова друштва и надзорних органа. Будући развој овог института мора ићи у правцу даље професионализације управе и стриктније примене правила о сукобу интереса, чиме се јача правна сигурност и подстиче повољнија инвестициона клима у Републици Србији.

ЛИТЕРАТУРА

„Билтен судске праксе привредних судова" 2020: *Привредни саветник д.о.о,* Београд, број 4/2020.

Buljan, Omazić 2017: Vesna Buljan, Ivica Omazić. *Zastupanje i vođenje poslova trgovačkih društava*. Zagreb: Pravosudna akademija.

Васиљевић 2005: Марко Васиљевић. *Компанијско право*. Београд: Центар за публикације Правног факултета.

Васиљевић 2015: Марко Васиљевић. *Компанијско и тржовинско право*. Београд: Службени гласник.

Gesetz betreffend die Gesellschaften mit beschränkter Haftung (GmbHG) 2024: <https://www.gesetze-im-internet.de/gmbhg/>. [7. 12. 2025].

GmbH-Gesetz 2024: <https://www.ris.bka.gv.at>. [7. 12. 2025].

Gongeta 2015: Sanja Gongeta. *Društvo s ograničenom odgovornošću – razvoj i perspektive prema evropskom zakonodavstvu*. Doktorski rad. Novi Sad: Univerzitet privredna akademija u Novom Sadu, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe.

Grbo 2016: Zrinka Grbo. „Režim posebnih dužnosti prema privrednom društvu u pravu Federacije Bosne i Hercegovine". Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, god. 59, 411–427.

Европска унија 2019: „Директива (ЕУ) 2019/1023 о реструктурирању и инсолвентности". *Службени лист Европске уније*, L 172.

„Закон о доприносима за обавезно социјално осигурање": *Службени. гласник РС,* бр. 84/04, 61/05.

„Закон о привредним друштвима": *Службени гласник РС,* бр. 36/11, 99/11, 83/14 – др. закон, 5/15, 44/18, 95/18 и 91/19.

„Закон о привредним друштвима": *Службене новине ФБиХ*, бр. 81/2015 и 75/2021.

„Закон о привредним друштвима": *Службени лист ЦГ*, бр. 90/2025.

„Закон о раду": *Службени гласник РС,* бр. 24/05, 61/05, 54/09, 32/13, 75/14, 13/17 – одлука УС, 113/17 и 95/18 – аутентично тумачење.

„Закон о трговачким друштвима Р. Хрватске": *NN 111/93, 34/99, 121/99, 52/00, 118/03, 107/07, 146/08, 137/09, 125/11, 152/11, 111/12, 68/13, 110/15, 40/19, 34/22, 114/22, 18/23, 130/23, 136/24*.

Insolvenzordnung (InsO) 2024: <https://www.ris.bka.gv.at>. [7. 12. 2025].

Insolvenzordnung (InsO) 2024: <https://www.gesetze-im-internet.de/inso/>. [7. 12. 2025].

Jašarević 2023: Senad Jašarević. „Specifičnosti radnopravnog položaja direktora". Zbornik PFZ, god. 73, br. 2–3, 261–289.

Kihler 2023: Marko Kihler. „Pravni osnov angažovanja direktora: opšti radnopravni i privrednopravni položaj direktora". Glasnik za društvene nauke, god. 15, br. XV, 211–228.

Kovačević 2013: Ljubinka Kovačević. *Pravna subordinacija u radnom odnosu i njene granice*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

„Кривични законик": *Сл. гласник РС, бр. 85/05, 88/05 – испр., 107/05 – испр, 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, 108/14, 94/16, 35/19 и 94/24*.

Lutter, Hommelhoff 2020: *GmbH-Handbuch* (19. Aufl.). Otto Schmidt Verlag.

Маричић 2016: Горан Маричић. „Органи управљања друштва са ограниченом одговорношћу у Републици Србији и Републици Српској". *Право – теорија и пракса*, бр. 4–6, 48–60.

Milosavljević 2013: Miroslav Milosavljević. „Društvo sa ograničenom odgovornošću – privredni subjekt u Republici Srpskoj". Anali poslovne ekonomije, god. V/1, br. 8, 127–147.

Милосављевић 2018: Мирослав Милосављевић. „Одговорност органа управљања у привредним друштвима". *Анали права*, год. 12, бр. 2, 70–92.
Mirović, Popović 2007: Dragutin Mirović, Vitomir Popović. *Trgovinsko pravo, statusni dio – privredna društva*. Bijeljina: Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Fakultet spoljne trgovine u Bijeljini.
Никчевић, Марковић 2014: Иван Никчевић, Велисав Марковић. *Пословно право*. Београд: Универзитет Сингидунум.
Periša, Katušić Jergović 2018: Igor Periša, Sanja Katušić Jergović. *Odgovorne osobe trgovačkih društava kapitala i određivanje delokruga njihovih poslova*. Zagreb: Privredna akademija.
Roth, Almenpen 2022: *GmbHG: Kommentar* (10. Aufl.). C.H. Beck.
Strafgesetzbuch (StGB) 2024: <https://www.ris.bka.gv.at>. [7. 12. 2025].
Strafgesetzbuch (StGB) 2024: <https://www.gesetze-im-internet.de/stgb>. [7. 12. 2025].
Haas, Schanz 2021: *Insolvenzrecht für Geschäftsführer*. C.H. Beck.
Handelsgesetzbuch (HGB) 2024: <https://www.ris.bka.gv.at>. [7. 12. 2025].
Handelsgesetzbuch (HGB) 2024: <https://www.gesetze-im-internet.de/hgb/>. [7. 12. 2025].

Muamer Z. NICEVIĆ
Jasmina L. NIKŠIĆ

LEGAL STATUS AND RESPONSIBILITIES OF THE DIRECTOR IN A LIMITED LIABILITY COMPANY: NORMATIVE AND COMPARATIVE ASPECTS

Summary

The subject of this paper is a comprehensive analysis of the legal position, powers, and responsibilities of the director in a limited liability company (LLC) within the legal system of the Republic of Serbia. Given that the director is the central executive and representative body of the company, the research explores their dual legal nature – acting as a corporate organ on one hand, and holding a specific labor law status (based on an employment contract or a management contract) on the other. Using the normative method, the authors examine the mechanisms of appointment and dismissal of directors in both one-tier and two-tier governance systems, as well as the issues regarding the commencement of the mandate (*de lege lata* and *de lege ferenda*). The core of the paper focuses on the system of special duties toward the company (fiduciary duties), including the duty of care, duty of loyalty, avoidance of conflicts of interest, and the prohibition of competition. Furthermore, the paper analyzes the civil, criminal, and status liability of the director for breaches of these duties, with reference to the relevant case law of commercial courts in Serbia. Through a comparative legal approach, the paper evaluates solutions in European Union law (emphasizing ESG reporting and due diligence directives) and German legislation (*GmbHG*), assessing the harmonization of domestic regulations with European corporate governance standards. Additionally, a comparative overview of legislation in the region (Croatia, Montenegro, and Bosnia and Herzegovina) is provided. The study concludes that the efficient functioning of an LLC depends on a strict adherence to liability rules and the further professionalization of the management structure. It is suggested that future legislative amendments should more precisely define the relationship between the director and the founders to enhance legal certainty and the investment climate.

Keywords: limited liability company, director, fiduciary duties, conflict of interest, director's liability, corporate governance, Law on Business Companies.

Рад је предат 16. маја 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 343.544(497.11)"1804/1941"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-63321

Прегледни рад

*Биљана Ж. ГАВРИЛОВИЋ ГРБОВИЋ**
Универзитет у Крагујевцу
Правни факултет
Катедра за еволуцију права

ПРОСТИТУЦИЈА НА ПРОСТОРУ СРБИЈЕ ОД ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА ДО ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА: ПРАВНОИСТОРИЈСКИ ПОГЛЕД**

Апстракт: Основни предмет истраживања у раду је анализа модела које је власт, на простору Србије у периоду од Првог српског устанка до Другог светског рата, користила реагујући на проституцију као један социјално-медицински проблем. У оквиру анализираног временског периода држава је користила различите моделе, од оног који је инкриминисао проституцију, до оног који ју је толерисао као „нужно зло", задржавајући се притом најдуже на реглементационом приступу. Упркос томе, коме год моделу да се држава приклонила, ефекти су били слаби, нелегалне, тајне проституције је и даље било, као и венеричних болести. Стога, истражујући проституцију са правноисторијског аспекта, а кроз анализу различитих модела реаговања на ову друштвену појаву и њихове учинке у примени, може се уочити који од коришћених модела се ипак најбоље показао у пракси.

Кључне речи: проституција, жена, мушкарац, венеричне болести, зараза, бело робље, држава.

1. УВОД

Проституција је позната од „стародревних времена", појављивала се у различитим облицима и у различитим друштвеним круговима, али она је увек, у својој суштини, била и остала једна „срамна трговина с људским месом, здрављем и чашћу" (Миљковић 1901: 3). Разлози, који су доводили до проституције, независно од историјског тренутка у коме се она појављивала, били су пре свега економске, али и социјалне и психолошке природе (Симић 1923: 417). Ипак, материјална оскудица је, по правилу, била она „реална основа", која је одвлачила жену у „блато проституције". Јер, речју Т. Цветкова „глад не познаје ни право ни морал" (1908: 14, 15, 17, 22). Сагласно томе, упечатљиве су речи једне девојке од 18 година из Смедеревске Паланке, која је почетком XX века, у циљу свог оправдања, након довођења

* ORCID 0000-0002-2311-2422, biljana.gavrilovic1992@gmail.com; bgavrilovic@jura.kg.ac.rs

** Рад је резултат научноистраживачког рада аутора у оквиру програма истраживања Правног факултета Универзитета у Крагујевцу за 2026. годину, који се финансира из средстава Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије.

у амбуланту рекла: „Док имам новца [...] ја се храним сама, а кад немам ништа, онда се увек нађе неко ко ми плати ручак или вечеру под условом да му се дам. А ја не могу да умрем од глади!" (Живковић 1923: 24).

Временом, схваћено је да проституција не само да морално штети друштву већ и да због ње, услед ширења венеричних болести, читава популација „страда у хигијенском смислу"; полне болести су „бич за човечанство" (Миљковић 1901: 6; Живковић 1921: 222). Због тога држава је морала да реагује. На простору Србије, у периоду од обнове државе у XIX веку до Другог светског рата, држава је мењала свој приступ, тј. облик реакције на проституцију, тражећи тако најбоље решење за ово друштвено, али по некима ипак „нужно зло", које се „не може искоренити ни најдраконскијим казнама" (Грудић 1911: 14; Кујунџић 1905: 5). Према томе, како је питање државне реакције на проституцију и данас актуелно (в. Павловић, Петковић 2024: 871–890), целисходно је осврнути се на некадашња решења и последице тих решења у пракси.

2. ПРОСТИТУЦИЈА У КНЕЖЕВИНИ И КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ ТОКОМ XIX ВЕКА

На почетку XIX века, и за време Карађорђа и за време Милоша, морал је био низак. Речју М. Гавриловића „разврат је цветао на све стране" (1909: 714). Изгледало је да је „народ у Србији подивљао" (Ђорђевић 1924: 196). Дакле, кроз процес потискивања турске управе испливавале су на површину „сурове нарави" народа и кидале се и газиле „многе старе, неписане норме породичног морала"(Павловић 2023: 116; Петрић 1959: 317).

У време прве владавине кнеза Милоша Србију је, с једне стране, описивала идеја о стабилном браку, који је по угледу на немањићку Србију, сматран „темељем добро уређене државе", док је с друге стране карактерисало „релативно благо кажњавање 'блудодејствија'" (Павловић 2023: 119; Петрић 1959: 317).[1] Неретко се дешавало да кривце „блудодејствија" суд само „строго укори". Изузетак од некажњавања или благог кажњавања блуда је био случај када би се установило да „Српкиња стално, у виду заната врши блуд са Турцима" (Петрић 1959: 317, 330). Ипак, „рације, протеривања и искорењивање 'злих' жена и 'росиија' из Београда", којих је било спорадично за време Милоша, узимају се за „прве покушаје у циљу очувања здравља, морала и спречавања тежих иступа" (Јовановић 1997: 9).

Благонаклон став према „блудодејанијима" довео је до тога да се она „у народу нашем српском све више умножавају" (Ђорђевић 1924: 199; Павловић 2023: 120).

1 „'Блудодејствије'" се састојало у „ступању у незаконит (небрачни) сексулани однос". Сагласно „оријенталном моделу третмана проституције у Османском царству" ни на простору Србије до 1850. године није прављена разлика између проституције и промискуитета, тј. као блуднице су сматране како оне „жене, које обављају сексулане односе са мушкарцима за новчану накнаду", тако и оне „промискуитетне ('неморалне') жене [...] које се макар само једном и без икакве новчане накнаде, упусте у предбрачне и ванбрачне хетеросексулане односе". Осим тога, као „блудодејеји" кажњавани су и они „парови који, моногамно али невенчано, живе у заједничком домаћинству. До овога је, најчешће, долазило на захтев црквених власти" (Јанковић 2015: 26–27, 29, 33; Поповић 2023: 109).

Због тога, кнез Милош и Народни суд 8. јуна 1827. године издају „Објављеније", којим су, између осталог, хтели да стану на пут проституцији, посредством реакције на њену врло честу последицу – чедоморство. С тим у вези, како се ни „најжешћим казнама" није смањио број чедоморстава, то је у „Објављенију" обећано некажњавање за учињен блуд, под условом да преступница „дете сачува и храни" (Ђорђевић 1924: 199; Павловић 2023: 120). Наредне године, у циљу подизања морала и спречавања блуда у друштву, донето је „Наставленије", којим је регулисано на који начин има да се понашају чланови Народног суда у односу на жене. У том смислу, било је прописано да

> кнезови и писари суда Народнога части ради [...] женска лица у конак судејски не доводе; са женама које би Суду Народноме ради своје невоље и на тужбе или казне ради долазиле, с никаквом да се не усуде нашалити се или насмешити се њој или налегнути на њу или назвати ју к блудодејанију, једном речи да не чине оно, што су предшественици њени чинили (Павловић 2023: 118; Петрић 1959: 319).

Упркос томе, проституција није јењавала. Напротив, 30-их година XIX века „проституција и са њом у вези венеричне болести биле су узеле великих размера". Због тога, „Исправничество" Окружја београдског упућује допис Совету у коме наводи да „у Београду има много блудница, заражених 'венерическом болести'". На узорку од 30 жена, њих 19 је било заражено. Међутим, Совет је одговорио да се „блуднице немају где сместити ради лечења, већ нека се саме лече, а свету нека се закаже да се чува". Услед одсуства оштре реакције на овакву ситуацију „венеричне су болести беснеле на све стране", што је било и квантитативно мерљиво – „у једном акту помиње се пет стотина болесника од сифилиса" (Ђорђевић 1924: 198–199).

Године 1839. доноси се Закон војни на основу кога је био забрањен „боравак 'блудних кћери' у касарнама, на границама и војним маневрима и за такве прописује казну од 25 до 50 камџија и прогонство" (Јанковић 2015: 28; Јовановић 1997: 9). Наредне, 1840. године доноси се Устројеније окружних судова у чијем чл. 9 је предвиђено да је, између осталог, и „блудочинство" кривично дело.[2] Ипак, појам овог кривичног дела није био одређен, него је суд имао сам да га одреди („Устроеніе судова окружны" 1840: 184; Павловић 2023: 137). Доношењем Полицијског закона од 1850. године проституција је била нормативно дефинисана и санкционисана као иступ. Тако, у §27 Полицијског закона било је прописано да се „женскиње, које у јавном блудочинству на општу саблазан, живот проводе, казне затвором од 3 до 12 дана, или томе сразмерно бојем". Иста казна имала је да погоди и подводнице и подводаче, док су „меанџије, који блудочинству прилику подају", имали да се „подвргну новчаној казни од 5 до 10 талира". Страни поданици, у било којој од ових улога да су се нашли, били би протерани у „своје отечество". Уколико би „блуднице,

2 Исте године (1840) доносе се и Упутства о дужностима управитеља вароши Београда, чија тачка 9 говори о „изкорењивању развратности", па обавезује управитеља да пази „да се јавне блуднице не умножавају и блудни домови, у којима такове свој занат проводе, не заводе", али се не прописује никакав формалан поступак за постизање тог циља (Јанковић 2015: 28).

подводнице и њени помагачи" били ухваћени да трећи пут понављају дело, били би пооштрено кажњени и протерани из места на период од 3 до 12 месеци. Најзад, у циљу заштите здравља целокупног становништва, био је инкриминисан случај када би блудница, која је знала да је заражена венеричном болешћу, ширила заразу. Таква блудница имала је да се казни са 25 до 35 камџија. С друге стране, и мушкарац, „који женскињу опогани" – зарази, имао је да се „стави под затвор на 10 до 25 дана или да се избије са 25 до 35 штапа, а поред тога да плати лекара за женскињу" („Полицијски закон" 1850: 292). Дакле, може се закључити да се санкционисала само женска проституција, а да су се у случају ширења венеричних болести кажњавали и мушкарци и жене, блуднице.

Казнителним закоником за Кнежевину Србију од 1860. године држава је задржала правац, којим је кренула против проституције пре десет година. Тако, „блуд, који грози општим социјалним интересима" законодавац је кажњавао као иступ, при чему се није кажњавао ни сваки блуд, већ само онај професионални (Леко 1922: 282). Кажњавале су се затвором од 10 до 30 дана или бојем до 30 удараца „женске, које јавни блуд као занат проводе", подводнице и подводачи и уопште они који „траже и дају прилику, да се блуд проводи", они који „женске" ненасилно „салећу ради приволења на блуд", као и она „женска и мушка лица, која знајући да имају венеричну болест, овом другога заразе". Лица која шире заразу имала су још и да плате оном другом „видарину". Осим тога, као и према Полицијском закону, уколико би се „женске" ухватиле по трећи пут да врше „иступлење", као и подводачице, подводачи, они који дају прилику да се „блуд проводи" и они који „салећу женске ради приволења на блуд" имали су да се, по издржаној казни, протерају у друго место, а ако су странци из Србије. За разлику од законодавца од 1850. године, писац Казнителног законика, у циљу заштите јавног здравља, унео је и једну допуну у односу на Полицијски закон у том смислу што је прописао да „при протеривању женских из једног места у друго због блудочинства, имају се оне од лекара визитирати и ако се нађе да су венером заражене, то ће се тек онда протерати, кад се савршено излече".[3] Осим тога, 1860. године, услед широке распрострањености неких венеричних болести, донет је и Закон за борбу против венеричних болести у источној Србији (Тимочка крајина – Radulović 1986: 171). Упркос томе, „број проститутки нагло је растао, посебно у Београду", а било их је и у другим градовима – Нишу, Крагујевцу (Radulović 1986: 171).

Како „прохибиционистичко" деловање није дало много ефекта, држава мења правац свога деловања у односу на проституцију 1871. године. Наиме, Расписом министра унутрашњих дела ПN$_{o}$10072, први пут се на простору Србије уређује јавна проституција и отвара прва јавна радња (Кујунџић 1905: 13; Психановић 1928: 68).[4] До 1871. године, проституција је углавном „тајно" егзистирала у кафанама (Кујунџић 1905: 13). Међутим, у циљу стајања „на пут заразним болестима", као и томе да се „морал у народу одржи", Министарство унутрашњих дела је донело овај Распис. Основна тенденција писца Расписа је била да ограничи проституцију

3 Вид. §365 Казнителног законика од 1860. године (Ценић 1866: 874–875).

4 Распис од 1871. године „није био општеприхваћен" међу здравственим радницима, неки су сматрали да он треба да буде апсолутно „забрањен" (Lalević Vasić 2009: 161).

на вароши. Сагласно томе, Расписом је било „допуштено да се у варошким кафанама I и II класе може запошљавати женско особље (куварице и слушкиње)". Дакле, била су „отворена врата проституцији у градским кафанама" (Тимотијевић 2007: 173). Насупрот овоме, Расписом је било забрањено „присуство жена у друмским и сеоским механама и на другим јавним местима ван вароши и варошица". Жена није смела у овим објектима радити ни као куварица, ни као собарица (Pejović 2020: 75). Следствено, ограничавајући проституцију само на вароши штитило се „српско село – здрави корен и чувар патријархалног морала" од „погубног присуства" проституције (Јовановић 1997: 11).

Распис од 1871. године је важио све до 1881. године, када је на основу чл. 23 Закона о уређењу санитетске струке и о чувању народног здравља, Министар унутрашњих дела, Милутин Гарашанин, издао Правила о регулисању проституције, а у циљу ограничења блуда, спречавања умножавања и ширења венеричних болести и очувања „наравствености од јавних повреда" („Закон о уређењу санитетске струке и чувању народног здравља" 1881: 480; „Правила о регулисању проституције" 1881: 1).[5] На основу ових Правила било је допуштено онима за које се „сумња да потпомажу блудни занат" да узимају „женске за слушкиње, собарице или кирајџике", али само под одређеним условима. Тако, нпр. на кући у којој су боравиле ове „женске" сви прозори су морали бити „застрти завесама и тако удешени, да се само горња трећина могла отворити ради промахивања", врата су имала и дању и ноћу да буду затворена тако, да се морало „споља звонити, па да се изнутра отворе" и др.[6] С друге стране, основно средство, којим је држава имала намеру да превентивно делује на сузбијање венеричних болести био је санитетско-полицијски надзор. У том смислу, према Правилима од 1881. године под санитетско-полицијски надзор стављано је „свако женско, за које се докаже да блуд проводи, даље оно, за које се после опомене ипак има основа сумњати да то ради, и оно, које се с таквим особама, при свим опоменама, ипак дружи".[7] Оним женама, које су биле под санитетско-полицијским надзором, било је забрањено да иду „на јавна места, шетнице, баште, паркове, у позориште, на јавне забаве, игранке или концерте; да иду по улицама после заласка сунца; да примају код себе малолетнике, као што су шегрти, ђаци итд.; да стоје на отвореним прозорима или вратима свога стана; да примамљују мушкарце било то речима или знацима; да по улицама ходају у необично безобразном оделу; да се возе у отвореним колима".[8] Кршење било које од ових забрана, које је обухватао санитетско-полицијски надзор, кажњавано је са 3 дана затвора или новчано до 12 динара („Правила о регулисању проституције" 1881: 5). Поред забрана, које су обухватале санитетско-полицијски надзор, под њима се подразумевала и обавеза за сваку такву „женску" да се мора „сваке недеље два пута подврћи лекарском прегледу". Уколико се, „без довољно оправдања", не би појавиле у одређено време на прегледу, имале су да се казне

5 Исте године (1881) донет је и Распис о послузи у механским радњама које се баве проституцијом, као и Правилник о руковођењу болничком касом проституисаних (Radulović 1986: 172).

6 В. чл. 5 „Правила о регулисању проституције" 1881: 5–8.

7 В. чл. 1 „Правила о регулисању проституције" 1881: 1.

8 В. чл. 4 „Правила о регулисању проституције" 1881: 4–5.

„полицијским притвором до 3 дана, или новчано до 20 динара".[9] За лекарски преглед „женскиња" се ништа није наплаћивало, с обзиром на то да је свака од њих, која подлеже санитетско-полицијском надзору, имала да сваке недеље плаћа по један динар болничкој каси.[10] Дакле, према Правилима од 1881. године, легалне проститутке су, као такве, имале неку врсту здравственог осигурања. Осим тога, свака „женска", која је била уписана у једну од оних кућа, у којој је био допуштен „блудни занат", морала је имати тзв. санитетску исправу, у коју је лекар „свагда записивао њено стање здравља које нађе при прегледу".[11]

Правила о регулисању проституције од 1881. године су важила до 1884. године, када се доносе нова, „нешто мало измењена стара" Правила о регулисању проституције. Наиме, као и према Правилима од 1881. године и према оним од 1884. године проституција је била уређена само по радњама (Кујунџић 1905: 14, 15). С друге стране, најкрупније разлике су се односиле на то: ко може бити газда проститутске радње (тако је у односу на Правила од 1881. године у Правила од 1884. године унета допуна да се и „према онима који по свом занимању узимају женскиње за слушкиње, собарице или кирајџике, па би се доказало да помажу блудни занат, надлежна ће власт водити свој надзор и издавати дозволе"); у Правилима од 1884. године је била прописана нека врста таксе за отварање проститутске радње,[12] као и то да ће се „потказивачу, који би са основом доказао, да неко против Правила поступа, као и који би доказао да неко кришом проституише и да потпомаже такав начин проституисања, дати половина од новчане казне као награда за његов труд", док оваквих одредаба није било у старим Правилима (Кујунџић 1905: 18, 24). Све у свему, и на основу Правила од 1881. године и на основу Правила од 1884. године била је регулисана, тј. дозвољена тзв. јавна проституција, у проститутским радњама.

Крајем XIX века, и поред тога што је проституција у радњама била допуштена, тајна проституција у Београду се веома раширила. Због тога се издаје један распис 6. маја 1899. године, свим старешинама квартова. У том распису је стајало да је „управа дошла до уверења, да од неког доба у Београду тајна проституција јако отимље маха". С тога, „како је утврђено, да баш та тајна проституција кад се не контролише, даје највећу могућност да сифилис и венерију шири, а како је

9 Ако би се приликом прегледа установило да је „женскиња" болесна од неке полне болести или да је „иначе врло нечиста" имала је да се одмах, по налогу полиције, упути у „варошку, окружну или среску болницу на лечење односно чишћење" (В. чл. 9 „Правила о регулисању проституције" 1881: 9–10).

10 В. чл. 9 и 11 „Правила о регулисању проституције" 1881: 9–10, 11. На основу чл. 17 Правила о регулисању проституције, санитетско одељење Министарства унутрашњих дела, прописало је Поуке за блуднице како ће да очувају своје здравље. Према тим Поукама, блудница је требала да „цело своје тело држи чисто". У Поукама је било детаљно наведено на који начин блудница има да води рачуна о хигијени свог полног органа. Уз то, на основу Поука, блудници је дато право да може прегледати и „мушкарца, који је дошао код ње ради обљубе" („Поуке за блуднице како ће да очувају своје здравље" 1881: 1–6).

11 В. чл. 22 „Правила о регулисању проституције" 1881: 15.

12 „Ко хоће да добије дозволу на обављање проститутске радње, има да плати улог од 200 динара на један пут, а после, сваког полгођа да плаћа по 50 динара у напред." Новац се стављао у „болничку касу проститутке" (према Кујунџић 1905: 24).

искуством доказано да је врло тешко и поред најенергичнијих мера сузбити је сасвим, то је управа решила да са погледом на одредбе Закона санитетског чл. 9 тачка 5 у принципу дозволи и ту тајну проституцију – као нужно зло – али под условом, ако се дотична женска подвргне санитетско-полицијским лекарским прегледима" (према Кујунџић 1905: 28–29). С тим у вези, основни захтев, који је био постављен у Распису је био да квартовске старешине доставе управи „имена свих проститутки и њихових подводачица". Међутим, од „седам старешина само су тројица као од беде нешто одговорили". „Извештен о овом јавашлуку старешина" београдски физикат је у томе видео „директну заштиту тајних проститутки". Због тога, физикат, „преко квартовних лекара целу ствар" узима у своје руке, што је дало „позитивне резултате" (Психановић 1928: 68). У јануару наредне године, овај Распис је у неколико преиначен једном наредбом у којој је било прописано да „кварт сваку женску, која свој пристанак изјави код кварта да жели да блудничи, упути прво у физикат ради детаљног и свестраног прегледа, па ако је здрава, да јој физикат изда санитетску исправу, а сам кварт даље води надзор" (Кујунџић 1905: 30). Све у свему, како је у то време тајна проституција била „дубоко захватила корена", њено регулисање, тј. доношење Расписа од 1899. године и Наредбе од 1900. године, оцењивано је као добар потез: „Пошло се добрим путем" (Кујунџић 1905: 31, 32). Међутим, након краљеве свадбе „дошао беше нови управник, па као сваки наш чиновник и он је мислио, да од њега почиње свет и да све оно што су други пре њега учинили не ваља и не може бити добро". Тако, тај новопостављени чиновник „уништи" уређену тајну проституцију, на тај начин што је наредио „својим чиновницима да похватају оне, које су биле познате власти, које су биле уредно пријављене као кирајџике и са исправним санитетским књижицама" (Кујунџић 1905: 32). Следствено, од 1900. године уређене тајне проституције више није било, али неуређене јесте (Кујунџић 1905: 33).

Последњи пропис, који је донет у Краљевини Србији у XIX веку, а који се односио на проституцију, била су Правила о регулисању проституције, која су ступила на снагу 1. септембра 1900. године. За разлику од Правила од 1881. и 1884. године, како се за „последњих 20 година развила проституција и по хотелима и по приватним становима", то су Правила од 1900. године обухватила и проституцију по хотелима (Кујунџић 1905: 15). Правила од 1900. су пак критикована због изостављања правила о тајној проституцији у време када је проституција по приватним становима „нагло расла", а „забрањивати им и одлучивати их од тога, постало је немогуће" (Кујунџић 1905: 25). Ипак, овим Правилима уведена је и једна битна новина, а то је била „казна за чиновнике, који би 'немарљиво' водили надзор по овим Правилима". Наиме, прописујући казну за чиновнике, законодавац је реаговао на једну лошу појаву у друштву, односно реаговао је на то што су чиновници од надзорника морала постали саучесници у проституцији. Речју В. Кујунџића, „представници власти последњих година у Београду су били [...] већи заштитници и тајни адвокати већине проститутских жена, него што су им били изналазачи, надзорници и њихови уређивачи. Ови су одобравали трошење алкохолних пића" по радњама, што је иначе било забрањено и на основу Правила од 1881, 1884. и 1900. године, „они су гледали кроз прсте мучење јадних девојака

по радњама, па кад која још и умакне из радње и стави се под заштиту закона, за добре бакшише враћали су је крвнику, да јој и оно мало живота још исцеди. То су радили наши полицајци – надзорна власт над моралом и здрављем српске престонице". Ни углед других државних службеника, не само полиције, није био блистав. Сагласно томе, остало је забележено да „поједине жене (за које се свашта говорило) улазиле су у државне канцеларије, као у своју кућу; млађи чиновници угледаху се на своје старешине, сваки имађаше сталну метресу, код које се по цео дан и ноћ бавио, па кад се укаже потреба да се због хитног посла ноћу нађу, жандарми их и не траже код њихових кућа, већ их траже и налазе по становима њихових љубавница". Штавише, „и сами практиканти, ти најблеђи представници власти представљали су силу у оно време, и држали у својој заштити по какву потајну проституткињу" (1905: 28). Следствено, надзора од стране чиновника није ни било у пракси, чему је писац Правила од 1900. године хтео да стане на пут прописујући казну за „немарљиве" чиновнике.

3. ПРОСТИТУЦИЈА У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ – НОВИ ВЕК, ИСТО СТАЊЕ

Нови XX век Краљевини Србији није донео ништа ново у погледу проституције – важила су Правила о регулисању проституције од 1900. године, било је и јавне проституције, по проститутским радњама и хотелима, али и тајне, по кафанама, „кољавим сокацима" и приватним становима. Чиновници и даље нису вршили надзор, већ су остали „помагачи и јатаци несавесних газда". У том смислу, забележено је 1905. године: „Надлежни чиновници и не врше своју дужност, они дођу више да се проведу уз чашу […] забрањеног алкохола, па за то није ни један чиновник још кажњен. Куплери представљају једну државу у држави […] Ако се нађе по који члан полицијског кварта, који има смелости да противуречи интересима куплера, или ако се нађе по који млади, тек постављени писар да врши своју дужност по прописаним правилима, то знајте: да ће члан бити премештен из тог кварта а писар да ће бити отпуштен из државне службе, што је штитио углед закона". Све у свему, проституција је и даље цветала или како је то коментарисао В. Кујунџић, почетком XX века: да су се оне казне за блуд из средњовековне Србије „одржале и у данашње време 9/10 свега света ишло би које без носа и руку, а које без ушију" (1905: 9, 36–39). Следствено, модел „класичне реглементације у Србији није на плану спречавања проституције постигао много" (Radulović 1986: 174).

Неколико година након примене Правила од 1900. године у Краљевини Србије се почео дизати глас против проститутских радњи. „Најгласнији противници проституције" били су лекари. У том смислу, на Првом конгресу српских лекара и природњака, „лекари су истицали недостатке реглементарног режима проституције и залагали се за њено забрањивање". На конгресу су се чули ставови о „неморалној сиротињи", „изопаченим сељацима", „покваренoм женскињу које бежећи са села долази у град" и сл. (Radulović 1986: 179). Поред тога, савременици су приметили да су проститутске радње у „готово целом свету забрањене и укинуте", па су стога, закључивали да је било „крајње време да се оне и код нас

укину", као једно „ругло" у друштву (Савићевић 1911: 106).[13] Уз то, јавне куће су критиковане и због тога што оне директно имају утицај на трговину белим робљем – „што је више јавних радњи јача је и тражња девојака, па и та трговина с белим робљем све је јача" (Грудић 1911: 14). Поред ове „гнусне трговине човечијим месом", у прилог укидању јавних кућа ишло је и то што су оне утицале на ширење венеричних болести, које „упропашћују и дегенеришу цео народ" (Савићевић 1911: 105). Дакле, апеловало се на државу да укине и забрани борделе, ако не жели да буде „саучесник у злочину" и да се спусти до „улоге посредника и подводника" (Кујунџић 1905: 34; Миљковић 1901: 17).[14] Осим тога, критиковано је и то што „нигде у свету нема да су хотелске собарице званичне проститутке, но само у Србији: кад барем не можемо да се подичимо пред страним светом добрим стварима, бар рђавом можемо", приметио је М. Савићевић. Штавише, он је хотел декларисао као „ништа друго до проститутску радњу под поштеном фирмом" (1911: 456, 457).

На упућене критике на рачун проститутских радњи законодавац је имао слуха. Тако, приликом израде Пројекта Казненог законика за Краљевину Србију од 1910. године „важну појаву" представљала је одредба о забрани држања проститутске радње. Образлажући ову одредбу, писци Пројекта су навели да „сва законодавства па и наш садашњи Казнени законик казне подвођење. Држање бордела није у ствари ништа друго до једно продужено подвођење. Одобравајући држање проститутске радње држава долази у једну противуречност". Уз то, као што су на то и критичари јавних кућа скретали пажњу, и писци Пројекта су констатовали да „укидањем проститутских радњи у великој мери ће се успешно стати на пут трговини белим робљем" („Пројекат и мотиви Казненог законика за Краљевину Србију" 1910: 574). Ипак, ова забрана је остала само на папиру, с обзиром на то да је Први светски рат спречио озакоњење овог Пројекта.

4. ПРОСТИТУЦИЈА НА ПРОСТОРУ СРБИЈЕ ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА – НОВА ДРЖАВА, ИСТО СТАЊЕ

Након окончања Великог рата моралне вредности су се срозале. Проституција се на простору Србије сваким даном све више множила (Психановић 1928: 3). „'Нелегалне' проститутске радње под фирмом кафана" несметано су радиле. Устаљене навике мушкараца да уживају по „кафанама у јелу, пићу, музици и услугама јавних жена" нису промењене ни после 1918. године (Тимотијевић 2007: 171, 174, 176). „Разгранатој проституцији" много су доприносиле и „подводачице којих је

13 В. и Крстић 1911: 232. У Београду је 1905. године било 10 проститутских радњи (Кујунџић 1905: 36).

14 Услед оштрих повика против проститутских радњи, „крајем 1904. по наредби Министарства унутрашњих дела образована је нарочита комисија, ради детаљног испитивања проблема проституције у српској престоници. Њен закључак, достављен министру почетком 1905. године био је следећи: јавне куће би постепено, требало сасвим укинути, а проститутке у међувремену подвргнути јачој полицијској контроли." Међутим, све је остало само на предлогу, с обзиром на то да у том тренутку није било довољно „спремних и образованих нижих полицијских чиновника" (Јовановић 1997: 23).

у Београду" било „врло много". Остао је забележен податак да је на 100 становника долазило петнаесторо људи, који се баве подвођењем и то „највише старијих жена којима је то био приход за опстанак" (М. 1922: 286–287). Због тога, први министар „новог Министарства Народнога здравља, г. Др Круљ" доноси Привремена правила за сузбијање венеричних болести у Београду, 3. јануара 1919. године. Кључна новина, коју су садржала ова Правила, била је забрана „тзв. проститутских радњи у којима је јавна проституција била концентрисана, и завођење уличне проституције под санитетски надзор" (Гребенац 1920: 25). Међутим, власт је „убрзо увидела да Привремена правила нису заживела", па је исте године, „позивањем на Правила од 1900. године, дозволила рад јавних кућа" (Pejović 2020: 80). Сагласно томе, проститутске радње су на простору Србије „несметано радиле по законској регулативи све до 1930. године" (Тимотијевић 2007: 179).

После Првог светског рата доноси се и Уредба о санитетској полицији. Суштина уредбе се сводила на то да се уведу тзв. санитетски агенти („највећим делом људи сумњивог карактера"), који су имали задатак да надлежном лекару приведу „сумњиве женскиње". Лекар је доведену „сумњиву женскињу" требало да прегледа и ако утврди да је она заражена неком венеричном болешћу, слао ју је у болницу на лечење. Након изласка из болнице таква, излечена „женскиња" је морала да се уведе у регистар, да јој се додели санитетска књижица, која ју је обавезивала да се јаља на редовне прегледе (Леко 1922: 284; Тимотијевић 2007: 179). Овом Уредбом је било предвиђено бесплатно лечење, како за жене, тако и за мушкарце. Међутим, битна разлика је направљена између мушкараца и жена у том смислу што су жене морале да се лече у болници и уводе у регистар, уз доделу санитетске књижице, а мушкарци не (Леко 1922: 284). Према томе, писац Уредбе се понашао, речју В. Кнежевића, као да су мушкарци „имуни у разношењу заразе" (1922: 172). Упркос томе, законодавац у Краљевини СХС је наставио тренд стигматизовања жена као јединих преносилаца заразе, па је тако 1922. године донео Правила о прегледу *жена* запослених у јавним локалима.

Поред „лепих жеља" законодавца да се омладина одврати од једног лошег пута, „када сиђете у подрум Управе Вароши – приметила је А. Бунишевац 1922. године – запањиће вас огроман број проститутки". Међутим, хапшење проституки је било контрапродуктивно. Проститутке су се у „хапсанама још више деморалисале" (1922: 280). „Болнице за венеричне болести пуне су младежи којима више нико неће помоћи. Пођите периферијом, на сваком ће вас кораку сусрести девојчице које су пошле путем лаке зараде", записала је А. Бунишевац (1922: 280). Послератна оскудица неретко је била разлог, због кога су девојчице и жене улазиле у свет проституције. Јер, „или је била без средстава за живот, без заштите и занимања, остављена самој себи, па се нашао неки *добротвор* да је узме на извесно време да живи са њом, а потом је отерао на улицу где ју је други прихватио; или се подала својевољно једном човеку; или је пала као жртва подвођења и насиља, па је родитељи нису више хтели у кући" (Живковић 1923: 23). Осим тога, „знатан број приватних кућа свију сталежа, под видом породичног живота", крили су „често у себи још гори морални амбис него што су јавне куће" (Бунишевац 1922: 279). То је била слика Србије, а пре свега Београда, после рата.

Цветању проституције у Београду, ишло је у корист и то што су девојке „имале пасију за гиздањем". Јер, према мишљењу културног историчара Ј. Литерта: „'девојка која не цени рад, а има пасију за гиздањем, врло брзо постаје проститутка'" (Психановић 1928: 8). Да су девојке биле склоне томе, могло се видети на улицама и корзоима. Речју П. Психановића, „ако изађемо на корзо, ми ћемо се изненадити раскошу нашег женског света [...] Не може се распознати која је богата, која сирота". Дакле, „смело можемо тврдити, да наши трговци нису продали за двадесет предратних година свилених тканина и лакованих ципела, колико су продали последњих пет година", закључио је Психановић (1928: 8). У том смислу, ако се узме у обзир да „њена плата износи максимум 1500 динара месечно, док она три пута више на тоалету троши", онда се може закључити „само тако да живи од 'узгредне зараде'" (Психановић 1928: 8). Повећању корпуса „сумњивих женскиња" допринело је и то што је после рата велики контигент девојака са села ишао у Београд у циљу запослења, пре свега као служавки по кућама. Те девојке са села, „без трунке животног искуства" падале су у „вртлог велике вароши". Уз то, и те девојке са села – служавке потврђивале су Литертову констатацију. У том смислу, сликовито је запажање М. Симић: „Запазила сам значајан моменат у психологији сеоске девојке – служавке, то је њена невероватна тежња за кинђурењем. Многа од њих је у стању да целу своју мучно заслужено месечну плату, изда на мирисе, пудере, прозрачне чарапе и ципеле са високим подпетицама". Обучене у одела „дречећих боја, пола сељанке пола моде-даме биле би комичне да нису жалосне." Јер, често се дешавало да „велика варош потпуно преобрази свежу сељанку – служавку и од ње за кратко време створи професионалну проститутку" (1923: 419).

Све у свему, након Првог светског рата, проституција је све више егзистирала као тајна (формално тајна, за разлику од оне по јавним кућама, а у суштини широко позната). Београд је постао „обећана земља" за тајну проституцију, коју је полиција „прећутно одобравала" (Психановић 1928: 9). Дакле, на простору Србије контрола проституције се, у периоду од завршетка рата до доношења јединственог Кривичног законика за целокупну југословенску Краљевину, сводила на „принудна лечења жена које се проституишу" и „полицијски надзор над њиховим животом", а по мерилу морала агената и жандарма (Бунишевац 1924: 112).

5. ЈУГОСЛОВЕНСКИ ПРОХИБИЦИОНИСТИЧКИ МОДЕЛ ПРОТИВ ПРОСТИТУЦИЈЕ НА ПРОСТОРУ СРБИЈЕ

У Краљевини СХС владао је правни федерализам у области материјалног кривичног права, тако да су и проститутке имале различит положај у једној јединственој држави (вид. Radulović 1986: 174–176). Међутим, доношењем Кривичног законика за Краљевину Југославију, нормативно је унификован положај проститутки у целој држави. На основу Кривичног законика биле су „забрањене све активности у вези са проституцијом", с тим што у групи кривичних дела против јавног морала није било прописано „кажњавање жена које се баве проституцијом" (Pejović 2020: 80). Такво решење дошло је као последица борбе између два супротстављена гледишта, с једне стране, захтева да држава реагује на „веће и веће опадање

полног моралног нивоа" у друштву и, с друге стране, чињенице да „чак и у рај не треба да се људи терају тојагом", већ их треба пустити (Чубински 1930: 413). Ипак, ако се погледа Кривични законик у целини, може се наћи одредба на основу које се кажњава и блудница којој је то био једини извор прихода. Тако, у §158 Кривичног законика је стајало да ће се затвором до годину дана казнити онај „ко из одвратности према послу у скитњи, блудничењу… проводи време". Према томе, оно лице, које је само проводило време у блудничењу, због одвратности према раду, и притом „није извршило ма које друго кривично дело" кажњавано је затвором на основу §158 Кривичног законика (Чубински 1930: 276–277). Све у свему, може се закључити да се на основу Кривичног законика на проституцију реаговало прохибиционистички, тј. кажњавањем посредством новчаних казни и казни лишења слободе.

У циљу спречавања проституције и њених последица у Краљевини Југославији законодавац је заокружио прохибиционистички модел доношењем још и Закона о сузбијању полних болести и Правилника за извршење Закона о сузбијању полних болести од 1934. године. На основу Закона о сузбијању полних болести било је прописано „присилно лечење појединаца, због опасности по друштво", док је најбитнија одредба Правилника од 1934. године била она која се односила на затварање свих јавних кућа и одузимање дозвола, свим женама, које су се до тада легално бавиле проституцијом (Тимотијевић 2007: 180; Pejović 2020: 81). Али, и поред нормативног деловања, стање у пракси је остало готово непромењено – „повремене акције полиције нису прекинуле постојање проституције". Напротив, због затварања јавних кућа „дошло је до појаве низа тајних јавних кућа и до процвата уличне проституције" (Radulović 1986: 178). Уз то, „кафеџије-куплермајстори трудили су се на разне начине да одрже и повећају промет у својим локалима". Дешавало се по варошима на простору Србије, да се „нова проститутка" чак и „рекламира тако што би је провозали фијакером кроз цео град" (Тимотијевић 2007: 181). Следствено, „организована проституција по угоститељским објектима" иако формално забрањена „одвијала се до почетка Другог светског рата без већих проблема" (Тимотијевић 2007: 182).

6. ЗАКЉУЧАК

На простору Србије је од Првог српског устанка до Другог светског рата проституција била морално неприхватљива, али ипак стално присутна појава у друштву. Ипак, непосредна веза проституције и ширења венеричних болести условила је да проституција убрзо постане и један „социјално-медицински проблем" (Radulović 1986: 192). Због тога, држава је морала да реагује на проституцију.

На самом почетку XIX века, држава је у великој мери толерисала појаву блуда, не кажњавајући или спорадично га кажњавајући понеким судским укором, осим у случају када би се установило да „Српкиња стално, у виду заната врши блуд са Турцима". Међутим, несрећна последица „блудодејствија" у виду ширења венеричних болести условила је да се ипак оштрије реагује. На жалбе да је ширење венеричних болести узело широке размере, законодавац је одговорио доношењем Закона војног од 1839. године и Устројења окружних судова од 1840. године, којим је само

инкриминисао блуд, без детаљисања. Десет година касније доноси се Полицијски закон, а 1860. године и Казнителни законик, на основу којих је било прописано кажњавање казном затвора или бојем како „сумњивих женскиња", тако и других лица, која су била повезана са проституцијом. Али, нити је нестало проституције, нити венеричних болести.

У другој половини XIX века, власт на простору Србије се окреће од прохибиционистичког ка реглементационом деловању. Дозвољава се отварање јавних кућа и проституција се све више регулише. Штавише, на подручју града Београда у једном кратком временском периоду је била дозвољена и тзв. тајна проституција, под условом редовног лекарског прегледања, а под изговором да је то „нужно зло". Међутим, очекивани резултати су изостали, услед тога што су власници јавних кућа углавном подмићивањем успевали за заобиђу прописана правила (Radulović 1986: 173).

Након Првог светског рата, на простору Србије се покушало са укидањем јавних кућа, али се у томе није успело све до 1930. године. Тајна проституција је цветала. Кафане и улице великих градова, пре свега Београда, након рата су добијале чак нови контигент проститутки. Егзистенцијални разлози појачани општом послератном оскудицом наводили су жене на проституцију. Младе девојке из села су одлазиле у градове не би ли се негде запослиле као служавке, да би после неког времена, услед неснађености, жеље за „кинђурењем" и „вртлога" велике средине биле нуждом приморане да упливају у мутне воде проституције.

У Краљевини Југославији, па самим тим и на простору Србије, држава се (поново) окреће прохибиционистичком моделу. Тако се инкриминишу све активности, које су везане за проституцију на основу Кривичног законика од 1929. године. Укинуте су јавне куће и одузете санитетске исправе до тада легалним проституткама. Упркос томе, у пракси је проституција и даље постојала. С тога, општи утисак о проституцији на простору Србије у периоду од Првог српског устанка до Другог светског рата је да је она, с једне стране истицана као непожељна, док се с друге стране увек „наглашавала њена неизбежност". Следствено, може се закључити, да услед таквог општег става о проституцији, реакција државе се практично сводила на „тежњу да се она учини што мање видљивом" (Radulović 1986: 178).

ИЗВОРИ

Полицијски закон – глава четврта: „О преступцима противу нравствености и благи обичаја", *Србске Новине,* бр. 77, год. XVII, 8. јул 1850.

Поуке за блуднице како ће да очувају своје здравље, Санитетско одељење Министарства унутрашњих дела, CN$_o$ 2465, 23. јун 1881.

Правила о реґулисању ӣростиӣуције, Министар унутрашњих дела М. Гарашанин, СН 1336, Београд, 18. април 1881.

Пројекаӣ и моӣиви Казненоґ законика за Краљевину Србију, службено издање Министарства правде, Београд, 1910.

Срӣске новине, 1881: „Закон о уређењу санитетске струке и чувању народног знања". *Срӣске новине*, бр. 79, 9. април 1881.

Устроеніе судова окружны, 26. јануар 1840, *Сборникъ закона и уредаба и уредбены* указа изданы у Княжеству Србскомъ, Београд, 1840.

ЛИТЕРАТУРА

Бунишевац 1922: Анђелија Бунишевац. „Нешто о проституцији". *Женски покрет*, септембар–октобар 1922. <https://pretraziva.rs/pregled/zenski-pokret/1922-09-01>. [12. 11. 2025].

Бунушевац 1924: Анђелија Бунушевац. „Сузбијање проституције и сузбијање венеричних болести". *Женски покрет*, март 1924. <https://pretraziva.rs/pregled/zenski-pokret/1924-03-01>. [4. 11. 2025].

Гавриловић 1909: Михаило Гавриловић. *Милош Обреновић*, књига II. Београд: Нова штампарија „Давидовић".

Грудић 1911: Дим. В. Грудић. „Трговина с белим робљем". *Полиција*, 1. јануар, 1.

Гребенац 1920: Св. М. Гребенац. „Јавна проституција и сузбијање венеричних болести". *Полиција*. 1. јануар, 1 и 2.

Ђорђевић 1924: Тихомир Ђорђевић. *Из Србије кнеза Милоша: становништво – насеља*. Београд: Издавачка књижара Геце Кона.

Живковић 1921: Милутин Живковић. „О проституцији". *Женски покрет*, јули–август 1921. <https://pretraziva.rs/pregled/zenski-pokret/1921-07-01>. [4. 11. 2025].

Живковић 1923: Љубица Живковић. „Проститутка". *Женски покрет*, јануар 1923. <https://pretraziva.rs/pregled/zenski-pokret/1923-01-01>. [4. 11. 2025].

Јанковић 2015: Иван Јанковић. „Обште блуднице: проституција у Београду у првој половини 19. века". *Годишњак за друштвену историју*, бр. 2, 25–51.<https://udi.rs/wp-content/uploads/2020/01/02.-i_jankovic_2015_2.pdf >. [8. 1. 2026].

Јовановић 1997: Владимир Јовановић. „Проституција у Београду током XIX века". *Годишњак за друштвену историју*. IV/1, 7–24. <https://udi.rs/wp-content/uploads/2020/12/01.-Jovanovic-1.pdf> . [8. 1. 2026].

Кнежевић 1922: Васа П. Кнежевић. „Наша јавност и мере против проституције". *Женски покрет*, мај–јун 1922. <https://pretraziva.rs/pregled/zenski-pokret/1922-05-01>. [4. 11. 2025].

Крстић 1911: Вит. Д. Крстић. „Проституција у Београду". *Полиција*, 15. април, 8.

Кујунџић 1905: Војислав Кујунџић. *Проституција у Београду и обавезна предохрана полних болести*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

Lalević Vasić 2009: Bosiljka M. Lalević Vasić. "History of dermatology and venereology in Serbia from 1881-1918", part III/2. *Serbian Journal of Dermatology and Venereology*, 4.

Леко 1922: Аспазија М. Леко, „Закон и проституција". *Женски покрет*, септембар–октобар 1922. <https://pretraziva.rs/pregled/zenski-pokret/1922-09-01>. [12. 11. 2025].

М. 1922: М. Б. М. „Жртве проституције – из статистике београдсе амбуланте за венеричне болести". *Женски покрет*, септембар–октобар 1922. <https://pretraziva.rs/pregled/zenski-pokret/1922-09-01>. [12. 11. 2025].

Миљковић 1901: Милутин Миљковић. *Бело робље: социолошко-криминална расправа*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

Павловић 2023: Марко Павловић. *Српско право од VII до XX века*. Крагујевац: Надежда Павловић.

Павловић, Петковић 2024: Зоран Павловић, Никола Петковић. „Криминолошке и виктимолошке одреднице проституције – предлози de lege ferenda". *Гласник Адвокатске коморе Војводине*, вол. 96, бр. 3, 871–890.

Pejović 2020: Dragana Pejović. „Pravni položaj žene u prostituciji u Srbiji kroz istoriju". *Pravo – teorija i praksa*, god. XXXVII, 1, 73–86.

Петрић 1959: Вера Петрић. „Кривична дела против породице, брака и полног морала у Србији за време кнеза Милоша". *Анали Правног факултета у Београду*, вол. 7, бр. 3–4, 316–334.

Поповић 2023: Мирослав М. Поповић, *Између правде и кривице – Жена у српском друштву и кривична судска пракса (1804–1839)*. Крушевац: Историјски архив, Крушевац, Удружење за културу и уметност Логос, Својново. <https://reff.f.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/4736/Izmedu_pravde_i_krivice_zena_u_srpskom_d.pdf?sequence=1&isAllowed=y> . [12. 1. 2026].

Психановић 1928: П. Психановић, *Продавачице своја тела и тајна проституција у Београду*. Београд: Штампарија „Давидовић" Павловића и друга.
Radulović 1986: Dragan Radulović. *Prostitucija u Jugoslaviji*. Beograd: Zavod za izdavačku delatnost: „Filip Višnjić".
Савићевић 1911: Савићевић. „Две три о белом робљу". *Полиција*, 15. фебруар, 4.
Савићевић 1911: М. К. Савићевић. „О кафанским собарицама". *Полиција*, 1. август, 15.
Симић 1923: Мила Симић. „Проституција и наша борба против ње". *Женски покрет*. новембар и децембар 1923. <https://pretraziva.rs/pregled/zenski-pokret/1923-11-01>. [4. 11. 2025].
Тимотијевић 2007: Милош Тимотијевић. „Проституција у Чачку током XX века". *Токови историје*, 1–2/2007.
Cvetkov 1908: T. Cvetkov. *Socijalni karakter prostitucije*. Zagreb: hrvatska pučka seljačka tiskara d. d. u Zagrebu.
Ценић 1866: Ђорђе Д. Ценић. *Обяснећ Казнителноїь законика за Княжество Србю*. Београд: Државна штампарија.
Чубински 1930: Мих. П. Чубински. *Научни и практични коменатар Кривичноі законика Краљевине Југославије*. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.

Biljana Ž. GAVRILOVIĆ GRBOVIĆ

PROSTITUTION IN SERBIA IN THE PERIOD FROM THE FIRST SERBIAN UPRISING TO THE SECOND WORLD WAR: A LEGAL-HISTORICAL VIEW

Summary

The main subject of the research in the paper is the analysis of the models used by Serbian government in dealing with prostitution as a social and medical problem in the period from the First Serbian Uprising to the Second World War. Within the analyzed period of time, the state used different models, from the one that criminalized prostitution to the one that tolerated it as a "necessary evil"; while remaining the longest on the regulatory approach – the opening of brothels was allowed and prostitution was increasingly regulated. Moreover, in the Belgrade area, for a short period of time, even the so-called clandestine prostitution was allowed, provided that female prostitutes are regularly examined by doctors. After the First World War, in the territory of Serbia, the government tried to abolish brothels, but it did not succeed until 1930, when the state (again) turned to the prohibitionist model. Throughout the analyzed period, existential reasons most often led women to prostitution, although, after the First World War, it was noticeable that young women also indulged in prostitution because of their "passion for adorning oneself with jewelry and beautiful clothes", because they "needed" an additional source of income. All in all, whichever method of reaction to prostitution the state had chosen, the effects were weak, illegal, clandestine prostitution still existed, as well as venereal diseases. Therefore, the state's reaction seemed to be reduced only to the tendency to make prostitution as less visible as possible.

Keywords: prostitution, woman, man, venereal diseases, infection, white slavery, state.

Рад је предат 27. новембра 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 271.4(477)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-63562

Прегледни рад

*Марко Р. МИЈАТОВИЋ**
Институт за политичке студије, Београд

*Петар М. МАТИЋ***
Институт за политичке студије, Београд

УКРАЈИНСКА ГРКОКАТОЛИЧКА (УНИЈАТСКА) ЦРКВА – ИСТОРИЈАТ, ОРГАНИЗАЦИЈА, ПОЛИТИЧКИ ПОГЛЕДИ

Апстракт: Један од темеља савремене украјинске нације је Украјинска гркокатоличка црква, већ готово пола миленијума заступљена на западу те земље – још од одлуке о црквеној унији дела тамошњег украјинског православног клира са католичком црквом установљеном на црквеним саборима у Бресту, у данашњој Белорусији, 1595. и 1596. године. Украјинска гркокатоличка или другачије називана унијатска заједница настала је, као и друге унијатске верске заједнице (њих преко двадесет), током претходних векова највећим делом на рубовима додира католичанства и православља, као нека врста компромиса којом се делу свештенства једне од православних цркава који је на то пристао и њиховим клерицима и верницима у условима католичке доминације неком територијом (у овом случају пољско-католичком) оставила могућност православног обреда уз признавање водеће улоге римског папе у хришћанском свету. Иако је унијатски покрет наишао на снажни отпор украјинског православног становништва, та заједница је опстала и преживела. Специфичност Украјине по овом питању је и та да је она прва земља у свету по уделу гркокатолика у укупној популацији. Циљ овог рада је да испита утицај, историју и улогу гркокатоличке цркве у савременој Украјини, са посебном рефлексијом на њене и ставове њеног поглавара г. Свјатослава Шевчука у вези са актуелним украјинско-руским сукобом који је ескалирао са отпочињањем „специјалне војне операције" или пак руске инвазије на Украјину у фебруару 2022. године.

Кључне речи: Украјина, црквена унија, гркокатоличка црква, екуменизам, политика.

Украјинска унијатска, или касније Украјинско гркокатоличка црква, у периоду свог оснивања, које је трајало од 1595/6. до 1720. године, имајући у виду своју дуалност – релативно мали удео у броју верника православне Украјине (око једне десетине) са јаким спољним утицајем и везама са Ватиканом, али и извесно неповерење православне већине – остала је до данас значајна упоришна тачка украјинског националног покрета, као и његових екстремних националистичких струјања, што је основна поставка овог рада.

* ORCID 0009-0008-9948-2287, markomijatovic78@gmail.com
** ORCID 0000-0003-0205-9762, pmatic75@gmail.com

У самом истраживању користићемо се историјском методом, методом анализе садржаја, те контекстуалном анализом. Наведене методе ће се користити како би се утврдила генеза и трајекторије у развоју Украјинске гркокатоличке цркве, као и дискурс везан за ово питање. Научни допринос овог рада видимо и у малом интересовању у нашој научној јавности за ову тему, али и њену наглашену специфичност у актуелном периоду, имајући у виду пре свега две чињенице – прву, да је Украјинска гркокатоличка црква најбројнија унијатска црква на свету, као и да она својом специфичном улогом има извесни утицај на актуелна геополитичка померања, која су ескалирала са општим руско-украјинским конфликтом 2022. године, који ћемо настојати да истражимо. Та померања се, пре свега, огледају у изградњи украјинског националног идентитета и однос према другости, што је у овом случају Русија, као гравитациона сила у региону Евроазије.

УКРАЈИНСКА ГРКОКАТОЛИЧКА (УНИЈАТСКА) ЦРКВА – ИСТОРИЈАТ

Хришћанство је велика, светска монотеистичка религија, која је према једном броју мишљења настала из мешавине јеврејске теологије са грчком стоичком теологијом, док је црквена догма порекло хришћанства објаснила у Новом завету, у коме у средишту учења стоје земаљски живот, страдање, смрт и васкрсење Исуса Христа, сина Божјег. Током прва два века постојања хришћанство је било забрањена, тајна вера, да би Миланским едиктом из 333. године била проглашена за званичну религију римске државе. Хришћанство као религија била је под ударима секташтва (покрет Богумила, Катара и др.), као и расколима од којих је свакако најзначајнији онај из 1054. године на источну – православну и западну – католичку цркву. Следећи велики раскол настаје унутар католичанства, у Немачкој 1534. године када настаје протестантизам (Tadić 1995: 64–67, 180).

Све три водеће струје, православље, католицизам и протестантизам, развијали су се у различитим контекстуалним условима,[1] развијајући и оштре спорове и антагонизме међу собом, али и покушаје међусобног договора или пак мање или више вољног и ситуационо одређеног односа међусобног јединства или пак коегзистенције, што је посебно било видљиво на тачкама њиховог додира, што је био случај и са данашњом Украјином у оквиру тадашњег пољско-литванског комонвелта крајем 16. века, када је Унија и настала.

У погледу црквене уније између католичке и православне цркве, или како се то у српској теолошкој мисли назива „искушење уније" (Popović 2012: 186) процес је дугог трајања и има своје различите корене. До појаве уније долазило је након раскола 1054. године из више разлога, као последице црквених раскола унутар православних цркава (Јерменија, Сирија), крсташким походима и отвореним католичким прозелитизмом (Блиски Исток, односно Египат), али и као једна врста компромиса којом се

1 Треба нагласити да је у складу са догматиком православне цркве, сама црква „једна и недељива", а да је према неким савременим екуменистичким (неправославним) учењима, које је Рим прихватио на Другом ватиканском концилу, црква подељена на „гране", које би требало поново окупити у целину.

делу свештенства једне од православних цркава који је на то пристао и њиховим верницима у условима католичке доминације неком територијом (у овом случају пољско-католичком доминацијом на простору данашње Украјине и Белорусије).

Украјинска гркокатоличка црква (УГКЦ) настала је, дакле, на црквеним саборима одржаним у Бресту 1595. и 1596. године, на којима је део православног клира западне Украјине и Белорусије, тада у саставу пољско-литванског комонвелта и под несумњивим притиском доминантно Пољске католичке цркве прихватио црквену унију.

Шеснаести век донео је појаву реформације, пре свега у немачким, германским територијама, чиме су широм Европе отпочеле огорчене борбе, неретко и ратне, између реформације и католичанства (противреформације). За простор насељен православним становништвом у пољско-литванском комонвелту посебно важна чињеница била је да се протестантизам веома раширио на подручју Пруске са седиштем у Кенигсбергу (данашњем руском Калињинграду). Иако толерисана, „протестантска опасност" утицала ја да Пољска католичка црква покуша да потчини православно становништво на истоку земље, како силом тако и договором.

Према појединим мишљењима, Брестска унија католичке и православне цркве постигнута је на „црквеном сабору који се није ни догодио" (Plokhy 2022: 145–146). Наиме, радило се о одржавању два сабора, први 1595. године, католички, у присуству једног православног митрополита који је прогласио Унију, и други 1596. године, православни, који је одржан у присуству представника Цариградске патријаршије и православног свештенства које је одлучило да остане веран Цариградској патријаршији и Унију одбаци (Plokhy 2022: 145–146). Део православног свештенства, као што су епископи Ипатиј Поти и Кирил Терлецки, прихвата Унију (Žukovski, Subteljni 2018: 52). Унија је заправо значила да православна црква задржава свој обред, али признаје папу за верског поглавара, као и две основне догматске разлике католичанства и православља о „филиокве" (Дух потиче од Оца и Сина) – док у католичком Тројству Дух свети представља јемца божанског јединства, у православном је Бог отац почетак, начело и узрок Тројства (Tadić 1995: 175), као и католичку догму о чистилишту.

Унија је, ипак, и поред бројних отпора, заживела на терену и донела је поделе у православној цркви, свештенству, чак породицама и појаву честог конвертитства. Унијати првобитно преовлађују у украјинском региону Волињ и белоруским областима, док источна Галиција са Лавовом остаје доминантно православна. Унијатске епархије оснивају се тако у Луцку, Володимиру, Кијеву, као и у белоруским Пинску и Полоцку. Приликом сукоба поборника и противника Уније полоцки гркокатолички бискуп Јосефат Кунцевич бива убијен у Витебску 1623. године (касније је беатификован и канонизован од стране Католичке цркве). Са друге стране, од католичког отпора, предвођеног Исусовцима страдао је игуман Манастира Светог Симеона Столпника у Бресту, Атанасије, који је због наводних веза са устанком Богдана Хмељницког ухапшен, мучен и погубљен. Од стране Руске православне цркве проглашен је за Светог Атанасија Брестског (Popović 2012: 188). Коначно, процес усвајања Уније код православног становништва у пољско-литванском комонвелту фактички је окончано са њеним прихватањем од стране већине

православне заједнице у граду Лавов 1700. године, за коју је иначе важила оштра поларизованост са пољском, католичком заједницом у том региону.

Веома значајну улогу у отпору Унији имали су свештеници и монаси у манастирима, појединi феудалци (кнез Константин Острожски, који штампа Острожску библију, гради храмове и манастире), братства православних ентузијаста – Лавовско братство (основано 1585. године) и Виљнуско братство (основано 1588. године), кроз отварање духовних школа, завода за васпитавање омладине и штампарија, као и обичан православни православни народ (Popović 2012: 186–189).

До извесног побољшања ситуације за православне Украјинце дошло је током познате деобе Пољске до које је дошло у три маха – 1772, 1793. и 1795. године, када већи део ових простора потпада под власт Руске империје, и долази и до значајног повратка поунијаћених верника у православље (Popović 2012: 188–189).

Свакако да покушаји Уније од стране Ватикана нису били ограничени само на подручје Украјине, већ је то био случај и са Србима у Хрватској и Војној Крајини (Крижевачка гркокатоличка црква), или пак у Бугарској средином 19. века (тзв. Кукушка унија из 1860. године), али без већег одјека (Popović 2012: 117).

Русија временом добија територијална проширења – широка подручја од Кијева, западне Белорусије, Волиња, касније и Хелма у данашњој Пољској. Кијевска митрополија је већ раније подређена Московској патријаршији (1685/1686), а „унијати" су припојени православној цркви.

Са друге стране, у Аустрији је признат аутономни статус „унијата" (по наређењу Марије Терезије називани гркокатолици, односно верници грчко-византијског обреда, али под јурисдикцијом католичке цркве). У верским правима су изједначени са католицима, имали су право на коришћење свог језика, одређену финансијску помоћ државе и право на аутономну организацију цркве, која је крунисана успостављањем Галицијске митрополије 1808. године (Restauration of the Galician Metropolitanate 1808).

Велики део гркокатоличког свештенства у периоду пољске владавине био је полонизован, али је са омогућавањем аутономног рада гркокатоличке цркве омогућена самосталнија позиција њеног свештенства који су били свесни своје националне посебности. Касније је ова идеја гркокатоличке цркве била ширена преко Врховног рутенског савета, Друштва Матице галицијске Руси, и мреже Народних домова (домова културе). Коначно, од 1868. године формира се Друштво „Просвета", које је основало широку мрежу својих локалних огранака са циљем ширења како политичког тако и културног рада међу сељаштвом (Restauration of the Galician Metropolitanate 1808).

Парадоксално, сматра се да је појава реформације и Брестска унија донела више штете него користи пољској владавини и њеној католичкој цркви, јер је створила јак отпор православног становништва, који се није свео само на спорадичне масовне нереде. Унија је упоредо довела и до јачања Козачког покрета започетог још у XV веку (Žukovski, Subteljni 2018: 54–55), али и обнову културног утицаја Кијева, као привремено заборављеног средиша моћне државе Кијевске Руси, где је 988. године примљено православно хришћанство на простору Украјине и, коначно, тадашње Русије (Plokhy 2022: 146).

Па ипак, католичка црква, иако изазива велики отпор украјинског православног становништва, успева у једном, формира дефинитивно посебну верску заједницу – данашњу Украјинску гркокатоличку цркву (УГКЦ) са својим посебним особинама, дефинитивно у значајној мери одвојеној од православног света. Руски аутори су свесни далекосежности овог догађаја, па се „Брестовској унији" придаје „колосална улога у историји Галицијске Рус, а затим Западне Украјине" (Mijatović 2025: 83 prema Popov 2024: 254).

У истом контексту руски писац Александар Солжењицин за себе говори да је

> на пола Украјинац, и у раном детињству одрастао је уз звуке украјинског говора. Он истиче да су у Аустрији 1848. године Галицијци (западни Украјинци) основали свој национални савет звани – Головна руска рада. Али је затим у 'отргнутуој' Галицији, уз нешто аустријског хушкања, узгајен извитоперен украјински ненародни језик, прошаран немачким и пољским речима, и саблазан одвикавања 'Карпаторуса' од руског језика, као и саблазан свеукрајинског сепаратизма код вођа садашње украјинске емиграције (2014: 141–143).

Далекосежну улогу у формирању украјинске националне свести, дакле, имала је и Револуција народа из 1848. године и политика два велика царства – Аустрије и Русије. Укратко, док је украјинска национална идеја настала у централној Украјини која је припадала Руској империји око митске фигуре песника Тараса Шевченка, украјински национализам као масовни покрет развија се у Галицији која је припадала аустријској империји, али под упадљивом пољском администрацијом. При томе, Галиција је више повезивана са гркокатолицизмом, него са православљем које је доминирало у остатку Украјине (Arel, Domenique 2023: 48).

Па ипак, подела на унијате и православце међу Украјинцима, која је у почетку имала и елементе честих физичких обрачуна, временом је довела до обостраног прихватања и неке врсте успостављања заједништва на новим основама у којима је унијатска црква била „прозор у Европу и европски утицај које православна црква у Кијеву није нужно избегавала" и успостављен је заједнички политички простор Украјине где је „тешко одвојити где се Запад завршава а Исток почиње". Истовремено, поред мањих несупоразума, обе стране – условно названа Лавовска и Кијевска – имале су истоветне погледе на јединство „рутенског" (или како се сматрало – украјинског) народа (Plokhy 2022: 152).

У својој историји УГКЦ у XX веку имала је одређени број духовника који су били на њеном челу и уживали су међу верницима велики углед, међу којима су у XX веку најзначајнији Андреј Шепетицки (1865–1944) и Јосиф Слипи (1892–1984), јер су је водили у турбулентним периодима Првог и Другог светског рата и међу галицијским Украјинцима и данас уживају култни статус. Андреј Шепетицки рођен је у полонизованој украјинској гркокатоличкој породици, па ипак и многи су сматрали да је његов избор био „завршни пољски покушај преузимања Гркокатоличке цркве као украјинске националне институције". Па ипак десило се супротно, показало се да је Шепетицки „више верни поданик Аустроугарске, него син Пољске", тако да је након оснивања Пољске државе 1919. године постао национални

вођа Украјинаца у Пољској и као поглавар Гркокатоличке цркве огорчени противник полонизације Украјинаца и њихове цркве (Plokhy 2022: 329).

Иако међу гркокатоличким Украјинцима и данас Шепетицки и Слипи имају веома значајну и повлашћену улогу (сличну као патријарх код православних народа или пак папа и кардинали код католичких народа), за државну совјетску политику али и Пољску, чији је западна Украјина део 1919–1939. године, њихова улога је била контроверзна јер је, између осталог Шепетицки подржао, на крају ће се испоставити – неуспелу, прокламацију украјинске државне администрације од стране Јарослава Стецка и Степана Бандере у Лавову након уласка немачких трупа 1939. године (Mijatović 2024: 66–67).

Украјинска гркокатоличка црква неодвојиво је везана за личност Степана Бандере, сина гркокатоличког свештеника, која и данас изазива контроверзе. У Совјетском савезу проскрибован због сарадње са Немцима, у Пољској пак због антипољског става током „Прве пољске републике" 1918–1939, у послератној Украјини од 1945. до 1952. тиња устанак његове УПА (Украјинске устаничке армије), а након тога егзистирао је као локални политички феномен и личност која је окупљала одређен круг поштовалаца у редовима крајње десно оријентисаних западних Украјинаца, опет махом украјинских гркокатолика.

Важно је напоменути да је после Првог светског рата у коме су, стицајем околности подељени у две империје, Украјинци ратовали и на руској и на аустроугарској страни, 26 милиона Украјинаца живело је у СССР, а у Пољској пет милиона или 14% њеног становништва (Tymowski 1999: 120).

Територије Галиције и Волиња насељене гркокатоличким Украјинцима, које су припадале Пољској, миром после Другог светског рата 1945. године припале су СССР, односно Украјини. Вероватно је то била геостратешка последица да се СССР директно граничи са што је више могуће држава настајућег тзв. социјалистичког лагера и совјетском тежњом да се задрже што је могуће западније границе СССР налик границама детерминисаним Споразумом Молотов – Рибентроп из 1939. године (Musial 2020: 221–222).

Послератни поглавар УГКЦ, Јосиф Слипи, није био склон сарадњи са совјетским властима који су, још под Стаљином 1945. године тражиле да услед припајања значајнијих територија са унијатским становништвом западне Белорусије и Украјине након Другог светског рата унијатска црква „раскине" Брестску унију и врати се под окриље Руске православне цркве. Тиме би совјетска држава имала двоструку корист – смањен би био утицај Ватикана и римског папе у СССР, а УГКЦ би се вратила у окриље Руске православне цркве, чије је седиште у Москви и која је већ била дубоко под утицајем совјетске државе. Врховни архиепископ Јосиф Слипи је то одбио, што је довело до његовог упућивања у радне логоре где је провео 18 година, док му, коначно, након периодичних отопљавања односа са Западом 1963. године није било дозвољено да оде у Рим, односно Ватикан, где ће бити поглавар УГКЦ у бројној украјинској дијаспори. Наравно, и Шепетицки и Слипи били су јасно под агендом Ватикана и радили су активно на (католичком) прозелитизму, пре свега усмереном према руском православљу.

Совјетске власти су одржали Сабор УГКЦ или како је из гркокатоличког угла виђено тзв. псеудосабор у Лавову од 1946. године састављен од гркоунијатских

свештеника, а „у организацији државе и њених безбедносних служби" који је изгласао самоукидање цркве, поништење Брестске уније, и припајања Руској православној цркви (Pseudo-council and liquidation 1946). Имовина УГКЦ са некадашње територије предратне Пољске је додељена Руској православној цркви, а у белоруским областима и области Мукачева (Буковине) једним делом католичкој цркви. Део верских објеката је био претворен и у музеје или напросто напуштен.

Поред врховног архиепископа Јосифа Слипија на вишегодишњи принудни рад је послато и неколико високих великодостојника УГКЦ, као и преко осам стотина припадника средњег и нижег свештенства. Након њиховог повратка на подручје данашње западне Украјине започело је постојање тзв. Подземне украјинске грко-католичке цркве, где су се литургије, крштења и остале верске свечаности одржаване у приватним кућама или испред напуштених цркава. Посебну праксу верника чиниле су мисе које је за гркокатоличке вернике објављивао Радио Ватикан (Burger 2023: 42).

Тзв. катакомбна пракса Украјинске гркокатоличке цркве, поистовећивана са самим почецима хришћанства као забрањене религије, трајала је све до 1987. године када су њени највиши великодостојници објавили излазак у јавност, а што се поклопило са прокламованом политиком Гласности и Перестројке од стране тада новоизабраног генералног секретара Савеза комуниста СССР. Коначно, након разговора Михаила Горбачова и папе Јована Павла Другог 1989. године УГКЦ је добила право на рад, а званично је призната 1991. године, фактички истовремено са проглашењем независности Украјине.

Мирни распад СССР 1991. године донео је независност Украјине. Наравно, имајући у виду тадашње међународне констелације међу великим силама, као и геостратешки положај те велике земље, она је неизбежно морала укључити и стране чиниоце. Подсетимо, Руси и Украјинци су народи који су у политичком и етничком смислу били „градивни елементи" СССР, јер су 1989. године пред распад СССР, Руси чинили 50,8% а Украјинци 15,5%, односно укупно 66,3% становништва (Kapeler 2023: 239).

Сложеност Украјине као друштва појачавала је и верска подела ове већински православне земље, те у њој делују Украјинска православна црква Московског патријархата, Украјинска аутокефална православна црква, Украјинска православна црква Кијевског патријархата (од 2019. Православна црква Украјине уједињена са Украјинском аутокефалном православном црквом добијеном аутокефалношћу од цариградског патријарха),[2] те Украјинска гркокатоличка црква.

Са Евромајданом и почетком ратних сукоба 2014. започиње процес „демокомунизације земље" (потпуно ослобађање од совјетског и комунистичког наслеђа) и „национализације нације" (изразита украјинизација државе), у којој националне политичке, навијачке и парамилитарне групе попут „Азова", „Десног сектора" и друге имају значајнију улогу. У тим преломним моментима, десне политичке групе имају двоструку улогу – екстремизацију јавности и припрему за војну одбране Украјине (Kutkina 2020: 170; Mijatović 2025: 79–96).

2 Аутокефалија Православне цркве Украјине врло је спорна у смислу да је никако не признају многе Помесне православне цркве, укључујући ту и нашу Српску православну цркву.

На крајњој украјинској десници било је и случајева да одређени виђенији десничари из православне прећу у гркокатоличку цркву, што је учинио Дмитро Јарош, политички лидер и командант Украјинске добровољачке армије, 1994. године, иако је био крштен у Украјинској православној цркви Московског патријархата „јер није било друге цркве" (Rudenko, Sarahman 2019).

УКРАЈИНСКА ГРКОКАТОЛИЧКА (УНИЈАТСКА) ЦРКВА – ОРГАНИЗАЦИЈА

Сам положај УГКЦ на почетку самосталности Украјине, која се тек поново основала након готово пет деценија забране званичног рада, али и тзв. катакомбног периода, суочила се са бројним изазовима. Иако је дошло до повратa њене имовине, она није била извршена у потпуности. Свештенством су углавном доминирали клирици који су се вратили из дијаспоре (самим тим већином јако блиски Ватикану који је фактички и финансијски одржавао рад УГКЦ у дијаспори), док су верници били конфузни услед вишедеценијске потиснутости од стране предоминантне две струје православне цркве. Овде треба нагласити да је грокатоличка заједница Украјинаца која је љубоморно чувала свој наратив да су они заправо „мост између Запада и Истока" били осамдесетих година под јаким притиском, са једне стране строгог става СССР који фаворизује православну цркву (коју је лакше контролисати) и Ватикана (који услед избора првог Словена, Пољака за папу, Јована Павла Другог, жели да пошаље сигнале у смислу потребе дијалога католичанства и православља, у коме су фактичко грокатолици гурнути на маргину). Све наведено је само водило ка екстремизацији ставова, али и неповерења код верништва (Wilson 2022: 247).

УГКЦ је на самом почетку независности Украјине водио Мирослав Иван Љубичевски (иначе водио је УГКЦ у дијаспори након смрти Јосифа Слипија 1984. и вратио се у самосталну Украјину из САД) за кога је важило да је „близак са Римом", док је његов заменик Љубомир Хусар, „генерално ближи екуменистичким ставовима", 2001. године преузео вођство цркве. Позицију поглавара УГКЦ од 2011. године преузима Свјатослав Шевчук. Доста је питања било отворених за УГКЦ – од тога како назвати нову цркву (на једном синоду 1999. године било је и идеја да се УГКЦ преименује у Кијевску католичку цркву), па све до обнављања епархија, где је дошло ситуације да су фактички грокатолици имали јасну већину у Галицији и Лавову, те им је било омогућено оживљавање рада у Пољској у историјски већинским украјинским грокатоличким срединама (Пшемисл). Па ипак, Грокатоличка црква није успела да оствари пуно јединство у самој Украјини, па је Грокатоличка епархија у Закарпатју (Мухачево) остала одвојена вољом свога клира ослоњеног на регионални русински идентитет и директно везана за Рим – у складу са Уговором у Унији у Ужгороду из 1664. године (Wilson 2022: 246–252).

У УГКЦ свакако су постојале жеље за обнављањем рада на територији целе Украјине. При томе нису могли да се ослоне на помоћ православних цркви, имајући у виду да их је чак и Украјинска православна црква Кијевског патријархата гледала са подозрењем „као експонента Католичке цркве". Посебно подозрење

православних цркава у Украјини изазвала је одлука УГКЦ из 1991. године да обнови своје ритуале у форми како су они усвојени на Синоду у Замошћу (1720), што је значило одржавање снажног католичког утицаја, а последично „да се утицај Рима на УГКЦ неће лако ублажити" (Wilson 2022: 247).

Украјинска гркокатоличка црква подржала је „Мајданске" протесте како у Кијеву тако и Лавову, што је учинила и далеко утицајнија Украјинска православна црква Кијевског патријархата (од 2019. године Православна црква Украјине), док је већинска Украјинска црква Московског патријархата била жестоки противник Мајданских протеста (Wilson 2022: 363).

До 2004. поглавар УГКЦ носи титулу врховног архиепископа Лавова, а од 2005. године титулу врховног архиепископа кијевско-галицијског (исте године седиште УГКЦ и њеног поглавара премештено је из Лавова у Кијев).

Седиште Цркве након легализације њеног рада 1989. (по договору папе Јована Павла II и Михаила Горбачова), па до 2005. године било је у Лавову, а од 2005. у Кијеву. Централни храм УГКЦ је Храм васкрсења Христовог у Кијеву.

Врховна тела УГКЦ су Синод који чине (врховни архиепископ и 43 епископа), извршно тело – Патријархална курија и правосудно тело – Трибунал УГКЦ, док је црква организована у подружне архиепископије, епископије, егзархате и, коначно, парохије.

Данас УГКЦ окупља према релевантним проценама између шест и по и око седам и по милиона верника (Burger 2023: 27), што је чини највећом међу грокатоличким црквама (њих укупно 23), територијално организована у Украјини у архиепископије: Лавовску, Кијевску, Тернописко-зборивску и Ивано-франковску; епрахије: Коломјанску, Чернивску, Стријску, Сомбир-дрогобичку, Камјанец-подолску, Бучачку, те егзархате: Луцки, Донбаски, Кримски, Харковски и Одески. Грокатоличка епархија у Мукачеву има аутономију и директно је подређена Ватикану. Она у свом окриљу има Словачку грокатоличку цркву, Румунску грокатоличку цркву и Русинску грокатоличку цркву (у складу са Унијом из Ужгорода из 1664. године).

У Европи постоје Архиепископија пшемисло-варшавска, те Епископије вроцлавско-кошалинска и олштин-гдањска (Пољска), апостолски егзархат за Немачку и Скандинавију (Немачка, Данска, Шведска, Норвешка, Финска), Епархија Свете Породице у Лондону (Велика Британија без Северне Ирске), Епархија Светог Владимира Великог у Паризу (Француска, Белгија, Холандија, Луксембург, Швајцарска и Монако), те Апостолски егзархат за Италију.

Ван Европе активне су: Архиепископија филаделфијска, Епископија станфордска, Епархија Светог Јозефата (Парма, Охајо), Епархија Светог Николе у Чикагу (САД), Архиепископија Винипег, Епархија Торонто, Епархија Саксатон и Епархија Едмонтон и Епархија Њу Вестминистер (Канада), Архиепископија Епархија Сао Жоао Батиста у Коритиби и Епархија Имакулада Консеисао у Прудентополису (Бразил), Епархија Санта Мариа дел Патросинио у Буенос Аиресу (Аргентина), и, коначно, Епархија Светог Петра и Павла у Мелбурну (Аустралија, Нови Зеланд и Океанија) (Eparchies and Exarchates of the Ukrainian Greek Catholic Church, интернет презентација Украјинске грокатоличке цркве).

ПОГЛАВАР УКРАЈИНСКЕ ГРКОКАТОЛИЧКЕ (УНИЈАТСКЕ) ЦРКВЕ ВРХОВНИ АРХИЕПИСКОП КИЈЕВСКО-ГАЛИЦИЈСКИ Г. СВЈАТОСЛАВ ШЕВЧУК – БИОГРАФИЈА И ПОЛИТИЧКИ ПОГЛЕДИ

Од 2011. године па до данас на челу УГКЦ налази се г. Свјатослав Шевчук, формално врховни архиепископ кијевско-галицијски, а верским службама и међу верницима ословљава се са „патријарх". Ни до данас није јасно зашто Ватикан није дозволио коришћење титуле патријарх за г. Свјатослава Шевчука, иако је то случај са бројним гркокатоличким црквама, пре свега на Блиском истоку (Burger 2023: 25–26).

Г. Свјатослав Шевчук рођен је и одрастао у породици средње класе совјетског доба, отац му је био саобраћајни инжењер на железници, а мајка професорка музичког образовања, обоје верни гркокатолици.[3] Након завршене средње медицинске школе, на студије филозофије и теологије одлази 1991. у Аргентину у Салезијански институт Франциска Салешког у Буенос Аиресу, а са основном намером да, услед мањка духовника, оствари везу са тамошњом бројном гркокатоличком украјинском заједницом. Након повратка у Украјину, враћа се у Лавов, где наставља школовање у Лавовском духовном семеништу Светога Духа и, да би 1994. постао свештеник, а на предлог поглавара УГКЦ Мирослава Ивана Љубачивског, отишао у Рим у Папински универзитет Томе Аквинског на докторске студије, са циљем јачања професорског кадра у верско-образовним институцијама у УГКЦ након деценија забране. Докторат под насловом: „Концепт човекове личности у теологија Павла Евдокимова" је, након положених преференцијалних испита, одбранио у Риму 1999. године. Иначе, рад се односио на рад и теологију Павла Евдокимова, руског лаичког теолога који је већи део живота провео у Паризу. Након одбране доктората, три месеца је провео у Атини, где је на Филозофском факултету Државног универзитета учио савремени грчки језик (Burger 2023: 81–96).

Након повратка у Лавов, ради као префект Лавовског духовног семеништа Светог духа, потом као заменик ректора на Лавовском теолошком институту (доцније Украјинском католичком универзитету), а у периоду од 2002. до 2005. био је главни секретар врховног архиепископа УГКЦ Љубомира Хусара. Након тога обавља неколико високих функција УГКЦ, међу којима је и функција ректора Лавовског духовног семеништа Светога духа, а од 2009. функција помоћника епископа и апостолски администратор епископије УГКЦ у Буенос Аиресу. За поглавара УГКЦ – врховног архиепископа кијевско-галицијског и митрополита кијевског изабран је 2011. године. Хиротонисан је у Цркви Христовог Васкрсења УГКЦ у Кијеву исте године.

Поглавар УГКЦ г. Свјатослав Шевчук подржао је „Мајданску" револуцију као и жртвовање „Небеске сатније" (погинули у време Мајданских протеста 2013/4. године) и потребе одавања почасти и њихове меморијализације. Са почетком сукоба украјинских безбедносних снага са руским иредентистима на истоку Украјине

3 John Burger: At the Foot of the Cross: Lessons from Ukraine. An Interview with Archibishop Sviatoslav Shevchuk, у словеначком преводу издавачке куће Дружина, 2023. године – Ukrajina pod križem; Pogovor s kijevskim nadškofom Svjatoslavom Ševčukom.

„осудио је руску агресију и подржао ослободилачку борбу украјинског народа". Након ескалације сукоба у фебруара 2022. године „позвао је на борбу против агресора".

Иако је у почетку подржавала став да је Украјинска православна црква Московског патријархата једина канонска православна црква у Украјини,[4] подржао је оснивање Православне цркве Украјине 2019. године. Већ две године касније, г. Свјатослав Шевчук изјавио је да ће УГКЦ настојати да се „уједини са Православном црквом Украјине у будућности, јер се залаже за то да се хришћани уједине". На самом крају 2022. године одржан је састанак поглавара УГКЦ и ПЦУ на коме је договорена реформа црквеног календара, односно да се у Украјини Васкрс и Божић убудуће обележавају по грегоријанском, а не по јулијанском календару, што је била пракса у Украјини до тада (и чега се УГКЦ придржавала заједно са две деноминације Украјинске православне цркве).

Иначе, по питању рата у Украјини, који је ескалирао 2022. године, блиске везе са Ватиканом и папом Франциском, г. Свјатослав Шевчук потврдио је тиме да је са папом разговарао другог дана руског напада. Уједно, имао је уверење да су наступи папе у јавности по питању рата у Украјини били утеха и нада за грокатоличко верништво, али и Украјину уопште. Први симболични чин био је јавно љубљење заставе Украјине из града Буча од стране папе Франциска почетком априла 2022. године, где су на почетку рата вођене огорчене оружане борбе руске и украјинске војске. Папа Франциско је том приликом изјавио „ова застава долази из рата, из тог мученичког града Бучe. Не заборавимо их, не заборавимо народ Украјине". Поглавар УГКЦ г. Свјатослав Шевчук критиковао је све наступе папе Франциска у којима је у своје молитве за мир укључивао и Русију „као земљу која врши агресију на Украјину" у намери да оствари пројекат тзв. Руског света. Од папе Франциска г. Свјатослав очекивао је његову посету Украјини, али и оштрије изјаве критике према Русији (Burger 2023: 221–223). Иначе, и сам поглавар УГКЦ г. Свјатослав Шевчук описивао је 2022. годину, односно прву годину општег сукоба Русије и Украјине „годином неспоразума са Ватиканом".[5]

Узрок рата види у „последици психопатске логике постсовјетског руског друштва (које жели да обнови Руску империју на простору бившег СССР)" (Burger 2023: 218). Посебну пажњу г. Свјатослав Шевчук посветио је декларисаном циљу

4 Украјинска православна црква Московског патријархата (УКП – МП) стекла је аутономни статус 1990. године, у периоду распада СССР. На њеном челу налази се митрополит кијевски и целе Украјине Онурфије. УКП-МП има 97 епископија, 12.092 епархије и 258 манастира. Иако најбројнија у земљи, црква је од пада комунизма и успостављања независне Украјине под сталним притиском и прогоном украјинских расколника – аутокефалиста – Украјинске православне цркве Кијевског патријархата проглашене 1995. године, односно Православне цркве Украјине од 2019. године, као и украјинских грокатолика (Dušanić 2024: 304). Након ескалације руско-украјинског конфликта 2022. године у августу 2024. године Врховна рада Украјине донела је закон о забрани верских заједница повезаних са Руском православном црквом, што је заправо представљало забрану деловања Украјинске православне цркве Московског патријархата, иако је на почетку ескалације сукоба Русије и Украјине УПЦ МП осудила руски напад на Украјину (Slobodna Evropa – Ukrajinski parlament usvojio zakon o zabrani rada Pravoslavne crkve bliske Moskvi).

5 О важном утицају УГКЦ и њеног поглавара г. Свјатослава Шевчука, који је посебно нарастао након избијања општег руско-украјинског сукоба 2022. године, говоре и медијски натписи који су 2025. године наговештавали могућност да г. Свјатослав постане нови папа (N1 2025).

Москве о „денацификовању Украјине" што се види као да „(за Русију) то значи побити све што подсећа на украјински народ, или на украјинску националну припадност као такву. УГКЦ није само симбол украјинског народа, она је била вековима практично једини носилац украјинске културе – иако су Украјинци живели у другим државама – Русији, Пољској, Аустроугарској и другде – Русима је било јасно да је управо УГКЦ била душа украјинског народа" (Burger 2023: 209).

По питању отварања преговора за чланство Украјине у ЕУ средином 2022. године, врховни архиепископ Свјатослав Шевчук је, уз ограду да је то процес који може потрајати, рекао да је апсолутни поборник те идеје, и то посебно из три разлога: Украјинци су европски народ; Украјинци данас гину за европске вредности; Украјина би својим чланством активирала и оживела ЕУ и доказала да она није заједница економских интереса, већ заједница начела, пре свега – начела људског достојанства (Burger 2023: 223–224).

Г. Свјатослав Шевчук инсистира и на чланству Украјине у НАТО да по том питању

> не може бити изговора, јер и мање државе, Хрватска, Босна и Херцеговина, Грузија, желе(ле) чланство у НАТО, јер се осећају угрожене од Русије. Украјина је била неутрална држава и том правцу је жртвовала свој атомски арсенал. Русија се тада са САД обавезала да ће штитити независност и безбедности Украјине. Са окупацијом Крима, Луганска и Доњецка околности су се промениле, Украјина мора тражити савезнике, јер је мала и слаба у односу на Русију (Burger 2023: 219).

ЗАКЉУЧАК

Украјинска гркокатоличка црква вуче корене из црквене уније католичке цркве и дела православног клира са подручја данашње западне Украјине и Белорусије, склопљене 1595–1596. године као последица жеље тадашње пољске државе и католичке цркве да очува мир са украјинским православцима у условима јаког притиска реформације која је пустила јаке корене у суседној Пруској, али и самој Пољској. Првобитно је Унија прихваћена у западноукрајинској области Волињ у западној Украјини и широм данашње Белорусије, а потом у национално мешовитим пољско-украјинским крајевима Галиције међу Украјинцима у периоду који је потрајао дуже од једног века (од 1595–1596. године до оснивања унијатске епископије у Лавову 1700. године). Као што се може видети из украјинских и других историографских извора, Унија није донела велику корист Пољацима који су сузбијали украјинске православце у оквиру пољско-украјинског комонвелта, јер је унијатску, а не православну цркву признавао за једину легалну цркву, што је довело до великог противљења православног становништва, али и до јачања козачког покрета, али и до селидбе верских и духовних делатника на исток, према већ заборављеном некада најважнијем граду, Кијеву, који се обнавља на основама реафирмације православља. Па ипак, и поред отпора унијатска заједница на простору запада Украјине је заживела и постоји до данас (са 6,5 до 7,5 милиона верника најбројнија је од 23 унијатске цркве на свету).

На географском додиру великих сила западноукрајинске области бивају раздељене са поделама Пољске крајем 18. века између Русије и Аустрије. Док Русија није имала разумевања за Унијатски покрет и напросто и свештенство и верништво само инкорпорирала у Руску православну цркву, Аустрија је признавала аутономију унијата, променивши им име у гркокатолици и створивши услове за избор гркокатоличког митрополита у Лавову 1808. године. Та чињеница имала је не мали утицај на Галицијску Рус и украјинско становништво тога подручја, које се постепено поделило у два табора, проруски и проукрајински, те је проукрајински постао нуклеус формирања украјинске нације средином 19. века заједно са аутономашким украјинским покретом који се јавио у православном Кијеву, као делу Руског царства. Принципом повратне спреге богатија кијевска украјинска заједница је развијала сарадњу са сиромашнијом, али ратоборнијом лавовском украјинском гркокатоличком заједницом, која је пак својим активностима доприносила екстремизацији кијевског украјинског покрета.

Неспорно је да је Украјинска гркокатоличка црква постала један од основних носилаца украјинске националне идеје, па је као таква била повезана и са Организацијом украјинских националиста, Украјинском устаничком армијом, па и са контроверзном личношћу Степана Бандере.

У периоду прикључења региона западне Украјине са украјинском гркокатоличком већином СССР, односно њеној украјинској федералној јединици, рад УГКЦ је био забрањен, одлукама Сабора УГКЦ (често називаног „Псеудосабора") Брестска унија је одбачена и црква се вратила под окриље Руске православне цркве. Оваква одлука се тумачила жељом совјетских власти коју је још увек предводио Стаљин да повратком црквене организације УГКЦ под окриље Руске цркве, спречи утицај Ватикана у земљи, и преусмери га на Руску православну цркву чије је седиште било у Москви и коју је лакше било контролисати.

И врх и свештенство УГКЦ је било кажњено прогонима у радне логоре. Ту судбину није избегао ни поглавар УГКЦ Јурај Слипи, који је на принудном раду провео 18 година, док му 1963. године није допуштено да напусти земљу и оде у Рим. Живот УГКЦ настављен је у земљи кроз подземну, катакомбну црквену организацију, као и у дијаспори.

Политика Михаила Горбачова крајем осамдесетих довела је до дозволе рада УГКЦ, која је доживела своју ренесансу у независној Украјини. Већина највиших достојанственика на самом почетку дошла је из дијаспоре (Италија, Канада и др.), док су у самој Украјини стасавале нове генерације свештеника. Жеља УГКЦ била је да обнови рад на простору целе Украјине, иако у стварности није имала велики број верника ван подручја Галиције и Волиња на западу земље. УГКЦ била је и остала неприкосновени заступник самобитности украјинске нације, подржавала је и подржавана је од проукрајинских политичких струја. Жеља за јачањем утицаја у самој Украјини достигла је врхунац премештањем седишта Цркве из Лавова у Кијев 2005. године. УГКЦ је била и уточиште екстремних украјинских националистичких група.

УГКЦ је подржала Мајданску револуцију, а ратна догађања на истоку Украјине од 2014. године је још од првог дана „назвала руском агресијом", позвавши

Украјинце да бране своју земљу. Јаке везе са Ватиканом допринеле су и њеном интензивном верском и хуманитарном раду. Екстремизација прилика уочи отпочињања отвореног сукоба у фебруару 2022. године довели су и до тога да је УГКЦ признала оснивање делимично аутокефалне Православне цркве Украјине, са којом се у будућности према речима свог поглавара Свјатислава Шевчука види као део јединствене цркве, која би требало да буде фактор јединства, а не даљих унутрашњих подела.

Неспорно је и да је УГКЦ јасно подржавала европске и евроатлантске интеграције Украјине, па се тако неспорно може констатовати да је њена улога у украјинском друштву, посебно у условима рата и националне екстремизације и мобилизације, све јача и да је њено деловање, са свим особеностима којима смо у раду посветили пажњу, било и јесте један од основних темеља савремене украјинске нације и њене државности. Питање религије је за украјинску нацију од изузетне важности, с обзиром да оно не чини само потку њиховог националног идентитета већ и креира однос према другим народима у окружењу.

ЛИТЕРАТУРА

Arel, Drisscole 2023: Domenique Arel, Jesee Drisscole. *Ukraine Unammed War; Before the Russian Invasion*. Cambridge: Cambridge University Press.

Burger 2023: Burger John. *Ukrajina pod križem; Pogovor s kijevskim nadškofom Svjatoslavom Ševčukom.* Ljubljana: Založba Družina.

Wilson 2022: Andrew Wilson. *The Ukrainians; The story how a people became nation.* New Heaven. London: Yale University Press.

Dušanić 2024. Milutin Dušanić. *Veronauka u kući – Pravoslavna verska čitanka.* Beograd: Izdavačka fondacija Srpske pravoslavne crkve Arhiepiskopije beogradsko-karlovačke.

Đurković 2024: Miša Đurković. „Konstituisanje nacije: austrougarski temelj ukrajinskog nacionalnog mita". *Konstruisanje sintetičkih nacij*a. Ur. Miša Đurković Miša. Beograd: Catena Mundi, 7–36.

Žukovski, Subteljni 2018: Arkadij Žukovski, Orest Subteljni. *Kratka istorija Ukrajine.* Beograd: Dan Graf.

Iščenko 2024: Volodimir Iščenko Volodimir. *Proti prepadu; Ukrajina od Majdana do vojne*. Mengeš: Ciceron.

Ukrain Greek Chatolic Church: "Restauration of the Galician Metropolitanate 1808". *Ukrain Greek Chatolic Church*. <https://ugcc.ua/en/church/history/restoration-of-galician--metropolitanate/>. [17. 4. 2025].

Ukrain Greek Chatolic Church: "Pseudo-council and liquidation 1946". *Ukrain Greek Chatolic Church*. <https://ugcc.ua/en/church/history/pseudo-council-and-liquidation/>. [9. 1. 2026].

Kaunert et al. 2024: Christian Kaunert, Alex MacKenzie, Adrien Nonjon: "Introduction". *In the eye of the storm; Origins, Ideology and Controversies of the Azov Brigade 2014-2023.* Eds. Kaunert Christian, MacKenzie Alex, Nonjon Adrien. Soviet and Post-Soviet Politics and Society (SPPS), Vol. 276, Ibidem Verlag, Stuttgart, Hanover, 9–31.

Kutkina 2020: Ana Kutkina. *Between Lenin and Bandera: Decommunisation and Multivocality in (post) Euromaidan Ukraine*. Helsinki: Academic disertstion, Faculty of Social Sciences.

Mijatović 2024: Marko Mijatović. *Politička ličnost Stepana Bandere i rusko-ukrajinski konflikt*, Politeia 27(14), 59–77.

Mijatović 2025: Marko Mijatović. *(Para)militarna jedinica 'Crni korpus' ('Azov') kao najpoznatiji vojno-politički izraz ekstremnog ukrajinskog nacionalizma,* Politeia 30 (15), 79–96 .

Musial 2020: Bogdan Musial. "Stalin' s policy towards Poland in 1944. The Shaping of of Polish borders and State system". *Gradzka – Rejak Martyna, Golik Dawid: Poland in 1944-The Perspective of Allies and Enemies*. Warsaw-Cracow: The Institute of National Remembrance.

N1, 2025: „Da li bi patrijarh Svjatoslav mogao da postane novi papa?" *N1,* 5. 5. 2021. <https://n1info.rs/svet/da-li-bi-patrijarh-svjatoslav-mogao-da-postane-novi-papa/>. [27. 12. 2025].

Plokhy 2022: Serhii Plokhy. *Vrata Ukrajine; Zgodovina Ukrajine.* Ljubljana: Umco.

Tadić 1995: Ljubomir Tadić. *Politikološki leksikon.* Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Petrović 2022: Dragan Petrović. *Ukrajinska kriza i ukrajinsko-ruski konflikt 2019–2022.* Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.

Popov 2024: Eduard Popov. „Konstituisanje nacionalnih identiteta kao instrument geopolitike". *Konstruisanje sintetičkih nacija*. Ur. Miša Đurković. Beograd: Catena Mundi, 250–267.

Popović 2012: Radomir Popović Radomir. *Istorija hrišćanske crkve sa pomesnim crkvama.* Beograd: Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve.

Rjabčuk 2003. Mikola Rjabčuk. *Od Malorusije do Ukrajine.* Beograd: Bibilioteka grada Beograda: Čigoja štampa: Univerzitetska biblioteka Svetozar Marković.

Rossolinski Liebe 2014: Grezegorz Rossolinski Liebe. *Stepan Bandera; The Life and Afterlife of a Ukranian Nationalist – Fascism, Genocide, and Cult.* Stuttgart: Ibidem Verlag-Ibidem Press.

Rudenko Evgen, Sarahman, Дмитро 2019: Evgen Rudenko, Eldar Sarahman, Ярош Дмитро. „Путін може померти в будь-який момент". *Українська ūправда*, 15. 1. 2019. <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/01/15/7203757/>. [17. 4. 2025].

Slobodna Evropa, 2024: „Ukrajinski parlament doneo zakon o zabrani rada Pravoslavne crkve bliske Moskvi", *Slobodna evropa,* 2024. <https://www.slobodnaevropa.org/a/ukrajina-parlament-zabrana-pravoslavna-crkva-rusija/33085634.html>. [19. 4. 2025].

Solženjicin 2014: Aleksandar Solženjicin. *Ne živeti u laži.* Beograd: Catena Mundi.

Shvetsova 2022: Maryna Shvetsova. "Looking for Stepan Bandera: The Mith of Ukranian Nationalism and the Russian 'Special Operation'". *Central European Journal of International and Security Studies*, Vol. 16, No. 3, 2022, pp. 132–150.

Tarasiuk, Burkovskiy 2024: Taras Tarasiuk, Petro Burkovskiy. "From political outsiders to Military Stalwarts: The Evolving Face of Ukrainian Nationalism". *In the eye of the storm; Origins, Ideology and Controversies of the Azov Brigade 2014–2023.* Eds. Kaunert Christian, MacKenzie Alex, Nonjon Adrien. Soviet and Post-Soviet Politics and Society (SPPS), Vol. 276, Ibidem Verlag, Stuttgart, Hanover, 83–135.

Tymowsky 1999: Michal Tymowsky. *Kratka povijest Poljske*. Zagreb: Matica Hrvatska.

Marko R. MIJATOVIĆ
Petar M. MATIĆ

UKRAINIAN GREEK-CATHOLIC (UNION) CHURCH – HISTORY, ORGANISATION AND POLITICAL VIEWS

Summary

One of the foundations of the modern Ukrainian nation is the Ukrainian Greek Catholic Church, which has been represented in the west of the country for almost half a milennium – ever since the decision on the church union of part of the local Ukrainian Orthodox clergy with the Catholic Church established at church councils in Brest in present-day Belarus in 1595 and 1596. The Ukrainian Greek Catholic or, as it is otherwise called, Uniate community was created, like other Uniate religious communities (22 in total), during the previous centuries, mostly on the edges of contact between Catholicism and Orthodoxy, as a kind of compromise that left the clergy of one of the

Orthodox churches that agreed to it and their believers in conditions of Catholic domination of a certain territory (in this case Polish Catholic) the possibility of Orthodox rite with recognition of the leading role of the Roman Pope in the Christian world. Although the Uniate movement, which we will pay attention to, encountered strong resistance from the Ukrainian Orthodox population, this community survived and still exist. The specificity of Ukraine in this matter is also that they make up a certain share of Greek Catholics in the majority Orthodox Ukrainian nation, making it the largest such community in the world. The aim of this paper is to examine the impact of the history and role of the Greek Catholic Church in contemporary Ukraine, with particular reflection on the views of its head, Mr. Svyatoslav Shevchuk, on the current Ukrainian-Russian conflict, which escalated with the start of the "special military operation" or Russian invasion of Ukraine in February 2022.

Keywords: Ukraine, church union, Greek Catholic Church, ecumenism, politics.

Рад је предат 19. децембра 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНА

ЕТНОЛОГИЈА И ЕТНОМУЗИКОЛОГИЈА

УДК 39:681.8(497.11)"18/19"
781.7
821.163.41.09
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-62290

Оригинални научни рад

*Борисав Б. МИЉКОВИЋ**
Универзитет уметности у Београду
Факултет музичке уметности
Катедра за етномузикологију

НАПИСИ О МУЗИЧКИМ ИНСТРУМЕНТИМА У СРБИЈИ ИЗ 19. И ПОЧЕТКА 20. ВЕКА У ДЕЛИМА ПУТОПИСАЦА И ЕТНОГРАФА: ПОЧЕЦИ ТЕМАТСКОГ И МЕТОДОЛОШКОГ ПРИНЦИПА ОБЛИКОВАЊА ЕТНООРГАНОЛОГИЈЕ

Апстракт: Циљ овог рада је да се полемички осврне на текстове и приказе, који са собом носе информације о традиционалним музичким инструментима затеченим у музичкој пракси у Србији током 19. и почетком 20. века. Сукцесивним излагањем и упоредном анализом етнографске грађе ствара се обухватнија слика наслеђених културних образаца, обележених (не)материјалним звучним артефактима, чије је препознавање на линији источних и западних утицаја представљало посебан изазов за истраживаче. Закључци добијени у пресеку хетерогених запажања указују на значај музичких инструмената и њихове улоге у обликовању свакодневице патријархално уређеног друштва. Компаративним осртом на актуелне извођачке праксе реферира се на коренитије наглашавање континуитета појединих феномена утемељених у представама о националном идентитету. Паралелно с тим, у раду се истражује могућност примене ових сазнања у контексту методолошког развоја етноорганологије као етномузиколошке научне дисциплине. Базирана на етнографском приступу, концепција текстова приказаних у овом раду резонира са пионирским тенденцијама тематског обликовања научне мисли, које су своје реперкусије имале у поменутим областима истраживања.

Кључне речи: музички инструменти, нематеријално културно наслеђе, путопис, етнографија, етноорганографија, етноорганологија.

Схваћени као (не)материјални артефакт реалности свакодневних навика, музички инструменти су сведочанство естетског изражавања друштва повезаног са макросоцијалним збивањима. Упоредни приказ истраживања вршених у периоду 19. и почетком 20. века пружа целовитију слику о музичком животу у Србији на оси различитих утицаја. Иако се у спорадичним студијама проблематизује бележење музичких инструмената од стране појединачних сакупљача и путописаца (Gojković 1969, 1971, 1990, 1992; Девић 1989), њихово значајније фокусирање на инструментаријум актуелизује потребу да се постојећи резултати реинтерпретирају истицањем и тематско-методолошког приступа. Поред пописа инструментаријума и указивања на специфичности традиционалне извођачке праксе, циљ овог рада је

* ORCID 0000-0001-5862-3145, miljkovicborisav@gmail.com

и наглашавање значаја појединих приступа у контексту формирања домаће етноорганологије. Намера да се доступна грађа о музичким инструментима и начинима њиховог проучавања на једном месту обједини и допуни, свакако представља неисцрпан покушај обухватнијег осврта на постојећа сазнања, са циљем истицања кључних тачака развоја начина истраживања. Овакав приступ у служби је не само пребројавања музичких артефаката, већ и смештања одређених подухвата у историјски контекст обележен духом времена. Синтетизација података пружа могућност потпунијег маркирања друштвене улоге музичких инструмената на геокултурној мапи Србије, додатно расветљавајући иницијални развој етноорганолошке научне мисли.

Иако се допринос проучавању музичких инструмената препознаје и у делима књижевника, композитора, па и у дневној штампи тог периода, у овом раду ћу се ограничити на студије етнографског карактера. Увидом у публиковану грађу из 19. и почетка 20. века запажају се три кључна тематско-методолошка начина конципирања, обликована кроз путописни, монографско-етнографски и етноорганографски оквир.[1]

ДЕЛАТНОСТ ПУТОПИСАЦА

Међу првим описима народног живота, друштвених и културних прилика у Србији у 19. веку издвајају се запажања путописаца, чије су посете овим крајевима биле мотивисане првенствено политичким тенденцијама. Додатни подстицај афирмисао је лична настојања праћена потребом за упознавањем јединствене хетерогене средине, какву је југоисточна Европа, услед бурних историјских и политичких прилика, развила у односу на остатак европског тла. Пружајући увид у инструментаријум тог периода, написи Ото Дубислава Пирха (Otto Ferdinand Dubislav von Pirch), Ами Буеа (Ami Boué) и Феликса Каница (Felix Kanitz),[2] додатно наглашавају и културне разлике уочене у навикама становништва градских и сеоских средина.

Предања која Пирх затиче путујући по Србији 1829. године базирају се на традицији истицања националне свести кроз наративе о славној историјској прошлости, овенчаној ликом и делом средњовековних владара. Свестан значаја гусала у контексту истицања епике као кључног модела очувања идентитета, сопствене импресије обогаћује подацима о органолошким аспектима који почињу детаљним описом изгледа инструмента. Иако није својствена за дескриптивни приступ, техника свирања такође је привукла пажњу путописца: „Гусле се наслоне на колена, а превлаче се једним полукружним луком, који има једну коњску длаку; прсти леве руке ударају лако по струни, која је сасвим слободна" (Пирх 1900: 168). Пажљиво и детаљно анализирање перформанса није заобишло ни тонску структуру: „Тако се изазива монотона, тиха модулација, која се непрестано креће у неколико мол-тонова,

1 Предложене перспективе нису међусобно искључиве, већ су засноване на прожимању истраживачких поступака, који у констелацији са тематиком обезбеђују специфичан модел проучавања.

2 Андријана Гојковић у неколико радова помиње значај тројице путописаца, међу којима се налази и име Ами Буеа (Ami Boué). Међутим, цитати који се у њеним радовима наводе не подударају се са деловима студије *La Turquie d' Europe* (1840), на коју се односе. Иако информације до којих је на основу његових путописа дошла не могу бити са сигурношћу потврђене, узећемо их у обзир са резервом, имајући у виду њен велики научни ауторитет, као и могућност да се ради допуњеном издању или другој студији истог аутора.

са честим трилерима" (Пирх 1900: 168). Овај, за етномузиколошки дискурс кључни аспект, може се потврдити анализом записа актуелне гусларске праксе, чији је тонски низ близак молском тетрахорду. Начин држања инструмента и свирање у једној позицији резултира опсегом кварте, при чему комбинација одређеног броја богато украшених мелодијских модела ствара утисак монотоног звучања. Обликовање макроформе исказано је на следећи начин:

> Прво се неко време само свира, ради такта и мелодије, а да би се и певач за то време прибрао за певање. Затим долазе две строфе песме, истог размера – без слика, претпоследњи слог се нешто мало развуче, а последњи кратко отсече, готово прогуне. Песму прате гусле. Између две строфе мелодија се понавља, а за то време певач добија времена, да две следеће строфе следи; јер се тешко дешава, да певач зна целу песму, од речи до речи, на памет, обично се импровизира (Пирх 1900: 168).

Поменути третман последњег слога у десетерачкој структури стиха касније се препознаје као старији начин гуслања, актуелан све до појаве Петра Перуновића који је својим приступом променио парадигму обликовања овог вокално-инструменталног израза (Лајић Михајловић 2014: 293–311; Големовић 2008: 140, 141).

Од Пирха сазнајемо да је кнез Милош у својој служби имао музички састав састављен од виолине и кларинета, на чијем челу се налазио турски свирач Мустафа. Поред инструмената, аутор оријентално порекло препознаје и у репертоару, али и тонској структури и обликовању мелодије, која није пријала његовом музичком укусу. По узору на европске дворове којима је кнез Милош тежио, надалеко познат *оберлаутар* задовољавао је потребе музичке пратње у свим званичним и незваничним процесијама (Ђурић Клајн 1971: 48), доносећи звук виолине, кларинета и зурли тамо где ови инструменти нису били у употреби. Овај, за то време престижан ансамбл, кнез је „позајмљивао" виђенијим грађанима, што је Пирх забележио приликом учешћа на свадби кнегињине рођаке на путовању у Чачак (Пирх 1900: 126). Иако ће оснивањем „књажевско-сербске банде" значај овог састава постепено опадати, у новијој историји зачетка модерне српске државе Мустафин ансамбл остаће препознат као први званични оркестар под покровитељством двора.

Осим традиционалних инструмената затечених у употреби на овим просторима у различитим ситуацијама, аутор наводи и гитару као пратећи инструмент српских и немачких песама, извођених приликом канцеларијских састанака са овдашњом господом (Пирх 1900: 66). Имајући у виду контекст извођења, закључује се да су поједини инструменти уважавани као статусни симболи, у одређеном кругу људи прихваћени у смислу адекватне звучне позадине дочаравања узвишене аристократске атмосфере.[3]

Истраживања Андријане Гојковић потврђују да је аустроугарски геолог и географ Ами Буе такође био свестан значаја гусала за српско фолклорно наслеђе. Опис морфолошких и ерголошких спецификација и терминологије у вези са инструментом представљају својеврсну допуну Пирхових запажања. Значајно је то да се облик

3 То потврђује и сусрет са Јелисаветом Обреновић, при чему утиску образоване и европски васпитане даме доприноси и чињеница да је свирала клавир – тада први у Србији.

тела инструмента доводи у везу са етничким пореклом (код Срба је овалан, а код Босанаца и Црногораца више је заобљен и већих димензија – према Gojković 1992: 11). Поред технике свирања и поставке прстију на струну инструмента, значајна су запажања о мелодијској концепцији базираној на варирању музичког материјала уз убрзавање потеза гудалом (према Gojković 1992: 11).

У поређењу са гуслама тамбура је „рафинираније" инструмент крушкастог облика, са четири жице, чија музичка концепција указује на турско порекло. Свирају је Турци, Бугари, Албанци и Грци, са или без употребе „терзијана" (плектрума за окидање жица). Занимљив је податак да се на тамбури представљају подједнако и жене и мушкарци, а да се инструмент повезује са имућнијим грађанима. Тип овог инструмента са три жице, под називом *баїлама*, код аутора изазива пасионирана осећања, попут оних која се јављају приликом слушања гитаре.

Поред жичаних помињу се и аерофони инструменти *свирала* и гајде, који су пратили плесни покрет на свим окупљањима и светковањима заједнице, уз њихово спорадично надметање. Истраживања Андријане Гојковић показују да је Ами Буе међу првима забележио „свиралу са два писка" – двојнице, при чему је направио разлику у односу на распоред рупица за свирање, а последично и на сазвучне карактеристике. Први тип са четири рупице на левој и три на десној страни одговара златиборским и херцеговачким двојницама, док други тип реферира на бордунске двојнице забележене на простору југоисточне Србије (Gojković 1992: 13). Ови подаци подударају се са маршрутом његових путовања, приликом којих је извесно видео овакав тип инструмента.

Један од прецизнијих морфолошких описа тиче се *кавала*, означеног као музичка направа српских, црногорских и албанских пастира. Осим тога, пажња се обраћа и на технику свирања, као и на доживљај који звук изазива приликом слушања: „Свира се, наравно, са обе руке, скоро као на обичној свирали али дува се мало укосо кроз горњи отвор, што захтева вежбање. Овај инструмент има пријатан, мало тужно-сетан звук" (према Gojković 1992: 13). У поређењу са кавалом, *шуйелька* је краћи инструмент направљен од месинга, који свирају Срби.

Изузетно богата информацијама о приликама у Србији током 19. века, запажања Феликса Каница, иако имају путописни карактер, и те како заврећују поверење истраживача. Описујући ток сопствених путовања кроз балканске земље, Каниц се осврће на догађаје, људе и места, контекстуализујући их кроз перспективу историјских података. Новинарски приступ извештавања употпуњен је његовим личним импресијама, значајним за дочаравање атмосфере коју затиче. Написи који садрже податке о инструментима у служби су оваквог начина саопштавања: „Свет се најрадије зауставља у шумовитом кутку око Хајдучке чесме, освежава се њеном кристално чистом водом и окрепљује садржајем својих препуних корпи, хвата се у разиграно коло уз свирку фруле или се од свег срца предаје радостима разних друштвених игара" (Каниц 1985: 111). Осим као пратња плесном покрету, фрула се употребљавала и приликом чувања стада (Каниц 1985: 413, 620), што потврђују и етномузиколошка истраживања на ширем географском подручју.

У пратњи плесног покрета на простору Копаоника забележене су и гајде, често навођене уз фрулу. Уз две виолине, ова два инструмента су на подручју Зајечара

чинила специфичан састав – „банду", који је свој репертоар заснивао подједнако на српским и влашким играма. Истакнута улога гајди уз пратњу бубња помиње се у контексту свадбеног церемонијала, у Књажевцу обогаћеног и *диплама*.[4]

Иако свестан значаја које гусле имају у усменом предању нашег народа, Каниц их помиње само приликом извођења јуначких песама у београдским „другоразредним механама" (Каниц 1985: 92). Како наводи, већа окупљања на баловима била су резервисана за места попут хотела „Српска круна", у чијим су се „доњим просторијама" могли чути и чешки свирачи на харфи, али и видети игре ромских плесачица чији су ласцивни покрети били праћени даирама, на посебно задовољство турских официра (Каниц 1985: 92, 93). Епитети којима Каниц изражава негативне утиске изазване слушањем ромских свирача, сугеришу на културолошку разлику евидентну у односу на обликовање музичког израза на инструментима са другачијим географским пореклом.

Име Јоакима Вујића (1772–1847) данас се помиње искључиво у контексту развоја драматургије, при чему је његова пионирска улога значајно допринела успостављању позоришне уметности у новоослобођеној Србији. Мисионарски мотив оснаживања образовања, писмености и уметности, употпуњена је честим путовањима и ангажовањима као педагога, преводиоца и бележника. Усхићење приликом посете Србији резултирало је изразом који комбинује чињенице и податке са уметнички обликованим изражавањем осећања, при чему музика има улогу наглашавања појединих доживљаја. Утисци који су на њега оставили звуци музичких инструмената доприносе разумевању ситуација у којима су забележени:

> Даље опет видим овчара, гди пасе овце, а по брегови козара, који на козе пази. Тамо опет даље видим пастира, који марву чува и пасе, пак сваки пастир своје орудије музикалноје са собом носи. Јербо једни носе гајде, други свирале а трећи тамбуре, пак то свако свирајући пева из све крепости његове само да себе увесељава и да марва добије бољи апетит, да може пријатније пасти траву (Вујић 1901: 63).

Занимљиво је да се у исти контекст стављају и гајде и тамбура, што представља преседан када је у питању функција ових инструмената.[5] Путовање је Јоакима Вујића сасвим случајно навело да присуствује свадбеном церемонијалу, приликом којег је забележио инструментаријум турског порекла. Значајније од његових утисака јесте појашњење у вези са наведеним појмовима: *хеџеде* се објашњавају терминима виолина, односно *ћемане*; *саан* или *сахан* – „метални котур, утврђен озго на бубњу" извесно је чинела која је и данас у употреби на бубњу у оквиру трубачких састава; *цимбула* – цимбал, на коме се звук добија ударањем двема палицама по жицама разапетим на тело инструмента трапезног облика; *џрошак,* односно *дахире* су перкусивни инструмент на чијем се обручу налазе прапорци, о који се преко разапете коже удара длановима (Вујић 1901: 37, 38).

4 Овај податак би требало прихватити са резервом, будући да компаративна истраживања показују да дипле, као инструмент са једноструким језичком, нису карактеристичне за ово подручје. Могуће је да Каниц овај термин користи приликом бележења гајди или *караба,* које представљају део културног наслеђа североисточне Србије.

5 Управо и сâм Јоаким Вујић на другом месту гајде повезује са плесним покретом.

Не осврћући се на органолошке карактеристике инструмента, технику свирања и сам звучни спецификум, Јоаким Вујић гусле помиње у контексту истицања значаја епске традиције.

МОНОГРАФСКО-ЕТНОГРАФСКЕ СТУДИЈЕ

За разлику од путописаца и књижевника, етнографи, етнолози и географи су запажања о народном животу и музици као саставном делу свакодневице обликовали кроз форму научног приступа. Промену методолошке парадигме одликује већи степен објективности, систематичности и тематске фокусираности приликом препознавања нормативних образаца артикулисања културних феномена. Не залазећи у природу сопственог путовања, субјективних доживљаја и личних утисака, етнографи ситуационе манифестације контекстуализују као део општег друштвеног система.

Проучавања етнографске грађе на овим просторима исходиште проналазе у делима Вука Стефановића Караџића, чији значај превазилази строго књижевни оквир. Будући да је као реформатор српског језика и познавалац народног живота свој рад заснивао на теренском истраживању, с правом га можемо назвати пиониром етнографског приступа. Незаобилазну полазну основу представља Вуков *Рјечник* објављен у неколико допуњених издања. Попис инструмената, које је у то време могао да забележи обилазећи ослобођене делове Србије, потпунији је у другом и трећем издању (1852, 1898). Ближе одређивање појмова се у *Рјечнику* спроводи на различите начине, од допуне на латинском и немачком језику: „гадље" – *der Dudelsack, utriculus musicus,* двојнице – *die Doppelpfeife, fistula duplex*; затим назнакама о морфолошким карактеристикама: „дудук" – „свирала без писка", „шаркија" – „велика тамбура од двије жице"; истицањем начина свирања и улоге: „таламбас" – „таламбас је од туча као мали чанак, па се подаше кожом и у турскога чауша на војсци виси о ункашу, те удара по њему дебелијем каишем кад војска ваља да се спрема, а и кад путује", или географске заступљености појединих инструмената: дипле – „дипле су особито по Хрватској и Далмацији…" (Стефановић Караџић 1852: 81, 113, 121, 144, 730, 834, 1898: 126, 149, 117, 753, 863). Поједини термини описани су стиховима: тамбура/тамбурица/дангубица/терзијан: „Лулу пије у тамбуру бије… Тамбурице, моја дангубице, терзијане мој голем зијане" (Стефановић Караџић 1852: 731). Бројност назива музичких инструмената забележених у *Рјечнику* може се свести на неколико основних појмова за које је Вук забележио и велики број синонима (звоно, клепетуша, прапорац, звечка, клепало, дромбуље, зиле, бубањ/гоч, добош, таламбас, даире, гусле, лира/лијерица, ћемане, тамбура/дангубица, баглама, шаркија, арфа, свирала, фрула, дудук, двојнице, гадље/гајде/карабе, дипле/мјешнице/мијех/мих, труба, зурна). Осим тога, брижљиво су забележени и појмови који су у вези са појединачним деловима инструмента, извођењем и извођачима на појединим инструментима.[6]

6 Преглед свих термина у вези са инструменталном праксом издвојио је Драгослав Девић као посебан прилог у раду који се бави тумачењем Вуковог *Рјечника* (1989).

Иако је свирачка пракса тог времена осведочена бројним звучним направама, индикативно је да Вук Стефановић Караџић у другим радовима етнографског карактера као окосницу инструментаријума издваја тек гајде, гусле и свиралу (Стефановић Караџић 1827: 106, 1867: 112).

Студије Милана Милићевића *Кнежевина Србија* (1876) и *Краљевина Србија* (1884), једне су од првих које пружају увид у различите аспекте народног живота у периоду 19. века. Разматрајући музичку праксу појединих географских области, аутор као основни критеријум истиче мање или веће присуство певања уз гусле, истичући допринос историјских личности националном ослобођењу и подизању етичких стандарда (Милићевић 1876). Заступљеност овог инструмента доминантна је у западним областима Старог Влаха и Рашке, затим у околини Крушевца и Ресаве, док је њихова употреба источно од Велике Мораве изузетно ретка. На том подручју истичу се други инструменти, које Милан Милићевић обухвата термином *свирајке,* делећи их у две подгрупе: „велике и мале" (Милићевић 1876: 858). У мале *свирајке* спада *фрула,* док се у групу великих сврстава *кавал* (Милићевић 1876: 858). *Свирајка* се као термин за групу аерофоних дувачких инструмената користи доследно и приликом навођења инструментаријума забележеног у околини Врања: *„сурла* (зурла), подужа свирајка, на дну раширена […] *дудук,* дугачка свирајка […] *шуйељка,* мала свирајчица" (итал. М. Милићевић – Милићевић 1884: 330). Једино „гајде с мешином" немају ову одредницу уз назив. Узимајући у обзир димензије инструмента, без додатног описа морфолошких карактеристика или начина свирања, чини се да М. Милићевић није размишљао о типологизацији.[7] Податак о употреби *сурле* и *їоча* од стране покрштених Рома, „Ђорговаца", упућује на закључак да је у питању групно свирање у ансамблу карактеристичном за ове инструменте на ширем простору Косова и Метохије, југоисточне Србије и Македоније (Милићевић 1884: 329; Ђорђевић 1925: 390; Манојловић 1926: 86; Širola 1932: 54, 55; Манојловић 1933: 41; Марковић 1987: 63; Traerup 1987: 483; Dević 1977: 131).

Поглавље студије географа Владимира Карића „Мелодије народних песама и игара, свирке и игре" (1887), према тематској и концептуалној структури можемо уврстити у ред пионирских органолошких радова. Структура рада конципирана је тако да сегментирано обрађује различите аспекте инструменталне праксе, залазећи истовремено у опште и посебне факторе регулисања извођаштва.

У уводном делу рада налазимо податке о значају музике за живот обичног човека, при чему су инструменти заузимали важно место у његовој свакодневици. Изражена употреба звучних реквизита у различитим ситуацијама сведочи о њиховом значају и истакнутој улози коју имају приликом обављања уобичајених активности. Аутор музичке инструменте разврстава према намени, у виду пратње вокалном изразу (*шаркија* и гусле), плесном покрету (*свирала* и гајде) и „само мелодије ради" (двојнице – Карић 1887: 188, 193). Оваква типологизација референтна је и за савремену

7 Према савременим класификацијама *фрула* и *кавал*, односно *дудук* и *шуйељка* припадају различитим типовима инструмената, при чему се као заједнички именитељ издваја група аерофоних дрвених дувачких инструмената (Dević 1977; Марковић 1987; Gojković 1989; Големовић 1997; Митровић 2020).

поделу репертоара на инструменталне верзије народних песама, инструменталне плесне мелодије – *кола*, и пастирску свирку (Вукичевић Закић 1993: 60, 61).

Увиђајући важност геокултуролошке перспективе артикулисања звучног спецификума, Карић пажљиво географски лоцира поједине инструменте. Гусле су инструмент без којих, према бројним ауторима, у прошлости није била ниједна кућа у читавој Србији, при чему Карић запажа њихову мању заступљеност по крајевима источне Србије. На овом простору доминирале су гајде – *карабљице,* док је њихова употреба у централној и западној Србији знатно ређа појава. Области западно од Велике Мораве помињу се као ареал распростирања *свирале* у пратњи плесном покрету. У литератури тог периода примећује се употреба назива „Нови Крајеви", за области ослобођене након 1833. године, чији инструментаријум одликују зурле уз пратњу *їоча* (Карић 1887: 200). Касније у раду помињу се двојнице и двоструне гусле без додатног географског одређења. Сви инструменти смештени су у контекст традиционалног сеоског наслеђа, које у варошким срединама, према његовим речима, потискује *ћемане* (Карић 1887: 200).

У погледу различитих стилских специфичности у односу на географско подручје Карић наводи да „мелодије, како песама тако и игара народних, не само да су многобројне, него их и сваки крај има својих засебних и у свакоме се, готово, друге и свирају и певају" (Карић 1887: 188), свестан да због усменог преношења и недостатка већег броја записа није могуће прецизније о томе говорити.

Значај Карићеве студије огледа се, пре свега, у погледу тумачења музичких карактеристика кроз коментаре и нотне записе, који представљају први прилог оваквe врсте у стручној литератури. Иако уз наведене записе аутор не оставља детаљније податке о пореклу примера и инструменту на коме су изведени, нотни прилог значајан је из перспективе компаративног дијахронијског разматрања општих музичких карактеристика. Мелодије за игру су „живе", што аутор доследно назначава адекватним музичким терминима за карактер (*allegro, allegro vivace, allegretto, allegro vivo* …). Такт је углавном дводелан или троделан, а као основу музичке мисли Владимир Карић види у четворотактној, ређе тротактној и петотактној фрази (Карић 1887: 193–196).

О специфичностима гусларске праксе говори се без ослањања на нотне записе мелодија, које се „не могу тачно исказати оним средствима за бележење тонова, којима модерна музика располаже, а то с тога, што је у њима подела тонова још ситнија од половине њихове" (Карић 1887: 189). Упркос недостатку прилога, детаљан дескриптивни наратив омогућава стварање јасне слике извођачке праксе: „Епске се песме певају у век уз гусле, начином који се приближује декламацији, и који се у музици зове: речитатив. Мотиви су у мелодија ових песама једнострани, а обим им обухвата једва три до четири степена" (Карић 1887: 189). Мелодика је представљена као једноставна и „једнолика", блиска молском тетрахорду, али истовремено и пуна разноврсности коју својим умећем гуслари обогаћују на себи својствен начин. Музичка концепција подељена је на инструментални уводни део и одсек у коме се декламује текст, при чему се гусле третирају као пратећа деоница. Аналитички осврт на симболику епске традиције и њен утицај на обичног човека („особито планинца"), значајан је за перцепцију гусларске праксе у погледу оснаживања свести

о националном бићу путем неговања осећаја части, правде, слободе, поноса и других људских врлина. У поређењу са једноструним, двоструне гусле немају тако „одсечан" и продоран звук који подражава јаку поруку, већ више меланхоличну боју налик на виолу (Карић 1887: 198).

Елегичан звук везује се и за двојнице, инструмент „од две цеви и са два писка", уз чије мелодије се не игра (Карић 1887: 199). Имајући то у виду, можемо претпоставити да је реч о „рабацијској", чобанској свирци импровизованог карактера, монотоног понављања и варирања кратких мотива и фраза које, изведене у рубато метроритмичком систему, доприносе сетном звучном ефекту.

У погледу морфолошких специфичности, на које се у раду такође обраћа пажња, можемо повући паралелу са данас очуваним традиционалним примерцима појединих инструмената: „И свирале су као год и гусле украшене, често, дивном резбаријом и поткићене металним прстеновима и плочицама, у шаре уметнутим" (Карић 1887: 199).

Значајну етнографску грађу на подручју Лужнице и Нишаве, забележио је Владимир Николић (1910), чије име је у етномузиколошком дискурсу остало непознато. Базиран на критеријуму заступљености и значају употребе у различитим приликама, читав један део рада посвећен је музичким инструментима. Као типичан представник инструментаријума југоисточне Србије издвајају се гајде, уз неизоставну пратњу на *тупану*: „У Лужници и у Нишави прва народна справа за свирање јесу гајде. Уз гајде иде њихов нераздвојни помагач тупан" (Николић 1910: 387). Осим описа начина израде и спољашњег изгледа (употпуњеног терминима за поједине делове инструмента), аутор оставља податке и о начину њиховог свирања. Наводећи различите ситуације у којима гајде чине неизоставан звучни аспект приликом окупљања локалне заједнице (светковање одређених празника или сеоске славе), аутор издваја свадбу као посебан друштвени догађај. Свадбени церемонијал описан је детаљно, уз додатно тумачење значења и симболике појединих момената, схваћених као ритуални маркери ове свечаности. Значај свадбене процесије огледа се у великом броју сегмената звучно обележених „нарочитим аријама" (свираним на гајдама и тупану), чије се разлике нарочито именују: „за ручак", „за вечеру", „за дар", „за поодак", „за по пута" (Николић 1910: 389).

Једини инструмент који је приликом играња у колу на сеоским окупљањима омладине и заветинама могао да замени гајде био је *дудук*, односно „свирајћа", *свирала.* Владимир Николић извештава да је у појединим селима у околини Пирота примећена употреба виолине, коју мештани сами израђују. Међутим, имајући у виду емски назив „ћеменче" (Николић 1910: 389), оправдано је помислити да је у питању тип троструне гусле („ћемене" / „ћемане" / „гусла"), чији ареал распростирања потврђују и савремена етномузиколошка истраживања.

Научна одговорност Тихомира Ђорђевића, која указује на потребу да се одређеним аспектима народног живота објективно приступи, препознаје се из следећег навода: „Исто би тако било врло корисно кад би се и све народне мелодије, биле оне од песама и нарицања, биле од инструмената, а иду уз обичаје, ставиле у ноте" (Ђорђевић 1984: 37). Иако сâм није могао да одговори овом задатку, веома добро је разумео потребу да се музички систем забележи као релевантан део свакодневице

народног живота. Указивањем на органску повезаност перформанса и традиције као наслеђеног регулатора друштвених односа, Ђорђевић употребу народних инструмената контекстуализује културолошки, сразмерно потребама шире заједнице: „За своју музику имао је народ и своје инструменте, гусле, дудук, гајде (карабе). Ти су му инструменти били довољни. Они су таман одговарали висини музике. На тим је инструментима народ пратио своје песме (гусле), и свирао мелодије песама и мелодије за игру (дудук, гајде)" (Ђорђевић 1984: 33). Осим поменутих, у студији из 1922. године налази се податак да су у периоду 19. века у употреби биле и двојнице. Читав народни инструментаријум подмиривао је ситуационо различите аспекте свакодневног живота на весељима, поселима, игранкама, на путу, при раду, приликом чувања стада итд. (Ђорђевић 1984: 162).

Гајде заузимају посебно место у оквиру свадбеног церемонијала на подручју Срема, али и шире у Славонији. Увидом у живо наслеђе на простору Војводине, потврђеним доступним подацима из литературе, можемо са сигурношћу рећи да је реч о трогласним гајдама банатског типа. Двогласна варијанта гајди истиче се током тродневне свадбене прославе у Јужној Србији (данашња Македонија).

Поред разумевања извођаштва у процесу остваривања естетских вредносних система, Ђорђевић запажа и професионални третман свирања који обезбеђује (додатну) зараду, при чему се ромска заједница препознаје као носилац еснафа (Ђорђевић 1984в: 33). Осим тога, кључна дистинктивна црта Рома огледа се у инструментаријуму – „хегеде" (виолине), зурле, „шаркија", бубањ, „сахан" (ударачки инструмент сличан даирама, направљен од посуде за јело), „цимбула" (цимбал – прим. аут.), даире са „прапорцима" (металним колутоцима – прим. аут.) и „сацак" (триангл) – за који се претпоставља да је део оријенталног наслеђа (Ђорђевић 1922: 164; Ђорђевић 1984б: 32–34).

Свадбени церемонијал такође је био праћен звуком инструмената, у Алексинцу уклопљен у ансамбл зурли и бубњева (Ђорђевић 1984в: 62). У оквиру обредне процесуалности на турским свадбама запажају се даире, повезане са апострофирањем женске телесности. Заједно са по две шаргије и виолинама, даире су улазиле и у састав гудачких ансамбала, доминантно заступљених на територији Шапца. Поједини ромски оркестри су шаргије и даире заменили контрабасом, што указује на почетак „вертикалног" начина музичког мишљења.

Поред ромског и турског, Ђорђевић разликује мађарски и румунски утицај евидентан у инструменталној пракси. За разлику од турског, румунски инструментални карактер пружио је више могућности за међукултурну асимилацију, посебно када је реч о мелодијама које прате плесни покрет. Од инструмената које су са собом доносили – виолина, „гитар" и „нај",[8] најдуже се задржала виолина. Захваљујући мађарским утицајима са севера, инструментаријум ромских виолинских „дружина" обогаћен је виолончелом, контрабасом, кларинетом и цимбалом. Значајно за разумевање ромског утицаја на музику тог периода, али и за компаративно сагледавање ромске естетике која се и данас препознаје као важан елемент музичког потпурија, јесте увид у Ђорђевићев музички укус базиран на негативним конотацијама према њиховом приступу.

8 Из описа овог инструмента, састављеног од „дужих и краћих паралелно сложених цеви" закључујемо да је реч о *пановој фрули* и данас заступљеној на подручју Румуније.

Насупрот међукултурним прожимањима, у забаченим и мање приступачним срединама инструментална пракса одржавала је континуитет фолклорног наслеђа.

ЕТНООРГАНОГРАФСКИ ПРИСТУП

Иако су концепцијски и методолошки уједначени са студијама етнографског карактера, заузимајући хронолошки различите позиције, истраживања представљена у наставку рада тематски су фокусирана искључиво на проучавање музичких инструмената, што их на неки начин обједињује у дискурс дисциплинарног органографског начина размишљања.

Формирање Етнографског музеја у Београду 1901. године означило је и почетак проучавања музичких инструмената у оквирима институционалног сакупљачког рада. Музејска збирка стално је увећавана, а до 1909. године бројала је 74 примерка, о чему сведочи и први чланак посвећен искључиво музичким инструментима са ових простора. Његов аутор и први директор музеја, антрополог др Сима Тројановић приступа са етнолошке и антропогеографске позиције, што и сам наглашава речима: „[...] али намера ми остаје: да изложим ове ствари само с етнографског гледишта, без обзира на музику, у коју ја нисам посвећен" (Тројановић 1909: 1).

Аутор најпре обраћа пажњу на значај инструмената приликом окупљања заједнице на славама, свадбама, саборима, и другим моментима сабирања, који употпуњавају готово читав спектар животног и годишњег циклуса. Улога традиционалне свирке је, осим певања уз гусле, пратња плесном покрету, док се из описа појединих предмета закључује да су се употребљавали и у контексту пастирске доколице.

Као основни критеријум класификације музичких инструмената Тројановић је одредио начин добијања тона, односно „по гласу", и тако поделио инструменте у три групе: добовање, дување, гуслање – гуђење (Тројановић 1909: 3). У прву групу спадају бубњеви (гочеви), добоши, таламбаси и даире; другу групу *свирки* или *свирала* је поделио на „најпростије, без икаквог писка": дудуци, чобански рогови и кавали, „с прорезаним писком": свирале и двојнице, „с језичком на писку": гајде и зурле; док трећа група обухвата инструменте са струном и жицом попут тамбуре, гусле и лире (Тројановић 1909: 3).

Приликом описивања предност даје гуслама, експлицитно наводећи као разлог националне тенденције. Склоност ка оваквим ставовима види се и у његовом анимозитету према *зурлама*, *зилама, боријама, цимбалу* и *дромбуљама*, због чијег источњачког порекла, како сматра, нису вредне додатне пажње. Исти став заузима и када су у питању инструменти западноевропског порекла (Тројановић 1909: 4, 25).

Концепција представљања збирке у први план поставља морфолошке карактеристике, преглед димензија, изгледа и саставних елемената, уз упоредно навођење појмова којима се појединачни делови називају у различитим областима. Упоредном анализом терминологије кроз навођење извора за проучавање исцрпно се испитују могућности истраживања порекла инструмената. Историјски аспект додатно је употпуњен подацима о географској заступљености одређених примерака, захваљујући којима сазнајемо да је *лира* карактеристична за хрватско приморје, да су шаргија и саз изразити представници муслиманског становништва у Босни

и Херцеговини, док су тамбура и трогласне гајде[9] у вези са културним наслеђем Војводине (Трајановић 1909: 15–17). Поред тога, инструмент без писка типичан за простор Косова и Метохије, али и јужније за Македонију, јесте кавал. Свира се најчешће у пару, при чему један кавал доноси главну мелодију док други прати (претпостављамо у бордунској фактури каква је на терену забележена последњих неколико деценија). Иако се у раду не помиње посебан назив, својеврсни прелазни облик између свирале и кавала забележен на подручју Тимока и Зајечара према опису одговара *цевари* (Девић 1971). У студији Симе Трајановића налазе се и подаци о два типа двојница, које се разликују према распореду рупица и сазвучним карактеристикама детерминисаним геокултурним релацијама.

Важан аспект за разумевање артикулације музичког звука представља улога инструмената, чије навођење у студији с почетка 20. века омогућава компаративно сагледавање континуитета одређених пракси очуваних до данас. Детаљан опис спољног изгледа завршава се приказом начина украшавања појединих примерака, илустрованих фотографијама из музејске поставке.

Залажење у проблематику партикуларних аспеката инструменталног наслеђа у студији се спроводи неуједначено, уз прилагођавање свакој групи посебно. Осврћући се на тип сопственог истраживања и начин представљања, Сима Трајановић легитимно закључује да је о инструментима једино сврсисходно говорити узимајући у обзир њихове звучне музичке особености: „Музичар пак треба да зађе и да слуша свирку, да је нотира и тек онда да разбира и о инструментима" (Трајановић 1909: 25).

На концу проучавања фокусираних искључиво на музичке инструменте поменућемо рад Митра Влаховића уз два краћа прилога Боривоја Дробњаковића и Љубише Ђенића публикованих у Гласнику Етнографског музеја 1938. године.

Сазнања до којих је Митар Влаховић дошао и данас су релевантна за етномузиколошки дискурс приликом разматрања историјске прошлости, начина свирања и распростирања гусала на ширем географском простору. Са циљем што живљег приказивања индивидуалног доприноса појединаца артикулисању звучног спецификума, сопствена запажања употпуњује фотографијама и наративом казивача. У пресеку прикупљених података сазнајемо да су гусле биле заступљене у селима око Нове Вароши, Ариља, Чачка, Косјерића, Ивањице и Драгачева. Прилике у којима су гуслари показивали своје умеће крећу се од затвореног породичног круга, испред куће, кад се дижу рогови, преко ноћних седељки, весеља, свадбених, славских и других свечаних окупљања заједнице, па све до чувања стада, свирања у војсци, кафанама, поред казана, па чак и у рату (Влаховић 1938: 102, 105–108). Поменуте ситуације уједно су биле и место где се пажљивим гледањем и слушањем искусних интерпретатора усвајала вештина гуслања.

Оно што је истраживање Митра Влаховића привукло етномузиколошком дискурсу јесте његово интересовање за начин извођења, обликовање звучно-поетског

9 Занимљиво је да се као једноставнији подтип банатских гајди наводе *двоњци,* направљени од трске са додатком говеђег *мехура* (бешике) уместо *мешине,* у који је уметнут примитивно направљен *дулац.* Терминологија забележена током етномузиколошких проучавања у 20. веку сугерише да се управо овај подтип назива карабе/карабице/карабље.

система и ефекта који он изазива код слушаоца. Поред детаљног описа технике свирања, значајна пажња посвећена је музичкој концепцији певања уз гусле: „Пре песме отпева велики увод. Кад пева отпева сваки стих одвојено, не преносећи последњи слог из отпеваног стиха у наредни. Он отпева тако 5–6 а и до десет стихова једне песме као целину, па заврши са отезањем и предахне док гусле стално гуде, али после предаха одмах настави" (Влаховић 1938: 104). Динамизација музичког тока сменом и комбинацијом агогичких и динамичких средстава у служби је истицања смисла и садржаја текста.

Један део рада посвећен је дескрипцији спољног изгледа гусала, материјала, алата и начина њихове израде, уз пратећу терминологију која се односи на појединачне делове инструмента.

Овакав приступ може се приметити и у раду Боривоја Дробњаковића и Љубише Ђенића, који су гусларску праксу истраживали на подручју Златибора. Гусле су у готово свакој кући у селима овог краја део наслеђеног инвентара. Као омиљени инструмент слушају се у разним приликама за време Божића, на славама, али и другим моментима погодним за разоноду. Посебно место заузима новија пракса шаљивог опевања локалних догађаја (Ђенић 1938: 141). Централни део ових прилога фокусиран је на морфолошке карактеристике и терминологију у вези са инструментом и деловима од којих је састављен.

Иако је прилог Боривоја Дробњаковића тематски посвећен гуслама, он се осврће и на свирале и двојнице, за које наводи да су део аутентичног патријархалног наслеђа златиборског краја. Уз звуке ових инструмената се „на састанцима омладине" игра у колу, а ту улогу су некада имале и гајде (Дробњаковић 1938: 138). Љубиша Ђенић наводи податак да је до друге деценије 20. века на простору Златибора била заступљена и двожична тамбура, коју су чобани сами израђивали током чувања стада.

ЗАКЉУЧАК

Упоредни приказ резултата истраживања вршених у периоду 19. и почетком 20. века пружа потпунију слику о музичком инструментаријуму који је задовољавао свакодневне потребе друштва позиционираног на оси истока и запада. Имајући у виду истраживачке перспективе сагледавања кроз социополитичке, историјске, демографске и економске факторе оправдано је инструменте тог периода груписати према претпостављеном географско-етничко-националном пореклу на: српске [једноструне, двоструне и троструне гусле (ћемене/ћемане/гусла), свирала, фрула, двојнице, дудук, кавал, гајде/карабе/дипле/двоњци, двојнице/двојанке), звоно, клепетуша, прапорац, звечка, клепало, дромбуље], босанско-херцеговачке (саз, шаргија), хрватске (лира/лијерица, мешнице), румунске („нај" – панова фрула), карпатске (дудук – рикало/бушен), оријенталне (зурле, бубањ, даире, добош, таламбас, зиле, борије, цитра, тамбура/баглама) и западноевропске (виолина/ћемане, виола, контрабас, гитара, кларинет, харфа и клавир). Ромски ансамбли комбиновали су ове инструменте на различите начине, прилагођавајући их тренутним, актуелним репертоарско-естетским начелима.

Поред излиставања звучних реквизита, на основу пресека доступних података, могуће је говорити и о њиховој намени, функцији, контекстуалним, конситуационим и другим аспектима који детерминишу артикулисање звучног спецификума једне праксе у одређеном геокултурном оквиру. Кључно се разликује њихова опредељеност приликом пратње плесног покрета (свирала, дудук, гајде, двојнице, кларинет, лира, мешнице, виолина, шаргија, зурле, бубањ и даире), вокалног израза (гусле, банатске гајде, саз, тамбура, виолина, виола, контрабас, гитара, кларинет), или карактерног употпуњавања акустичке слике у специфичним ситуацијама (харфа, клавир, двојнице, свирала, рикало/бушен).

Констатована доминантна употреба и распрострањеност појединих типова и врста на ширем географском простору сведочи о активнијој примени и значају који су инструменти имали у оквиру навиком стечених потреба музичког изражавања на дневном нивоу. У том смислу, перцепција мултидимензионалне заступљености гусала, свирала и гајди препознаје се у контексту дубљег сагледавања континуитета свирачке праксе као обележја српског националног идентитета. Дијахронијско истрајавање перцепције друштвено релевантног звучног идиома довело је до идентификовања ових пракси у виду „живог" наслеђа, а последично и до њиховог уписа на Националну листу нематеријалног културног наслеђа Републике Србије.

Поред регистровања значајног броја музичких инструмената затечених у свирачкој пракси на територији Србије у 19. веку, анализирана етнографска грађа обезбеђује релевантну основу за преиспитивање тематских и методолошких импликација на развој домаће етноорганологије. Дескриптивни начин излагања, описивање музичких инструмената, њиховог изгледа, димензија, материјала и начина израде, представља почетни корак интересовања за музичке инструменте, карактеристичан за иницијално обликовање етноорганологије уопште. Недостатак музичких вештина, технике записивања, уједначене теренске праксе и надасве уређаја за бележење звука, успорио је тематско артикулисање садржаја фокусираног на интерпретацију партикуларних проблема. Руковођени сопственом интуицијом истраживачи поменути у овом раду утрли су пут за даљи развој етноорганологије, која свој пун смисао остварује у корелацији са етномузикологијом на ширем интернационалном плану.

ЛИТЕРАТУРА

Boué 1840: Ami Boué. *La Turquie d' Europe.* Paris.

Влаховић 1938: Митар Влаховић. „О гусларима око Моравице и Скрапежа". *Гласник Етнографског музеја у Београду,* књ. 13. Ур. Боривоје Дробњаковић. Београд: Етнографски музеј у Београду, 101–117.

Вујић 1901: Јоаким Вујић. *Путешествије по Сербији,* прва књига. Београд: Српска књижевна задруга.

Вујић 1902: Јоаким Вујић. *Путешествије по Сербији,* друга књига. Београд: Српска књижевна задруга.

Vukičević 1990: Mirjana Vukičević. *Diple Stare Crne Gore.* Etnoantropološki problemi – monografije, knjiga 15. Beograd: Odeljenje za etnologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Вукичевић Закић 1993: Мирјана Вукичевић Закић. *Инструментално и вокално-инструментално наслеђе Зајлања у светлу традиционалног музичког мишљења.* Магистарски рад. Београд: Факултет музичке уметности.

Вукосављевић 1979: Петар Д. Вукосављевић. *Гајде у Србији.* Београд: Радио Београд.

Gojković 1969: Andrijana Gojković. „Narodni muzički instrumenti u Vukovim delima". *Etnološki pregled, 8–9*, 51–64.

Гојковић 1971: Андријана Гојковић. „Народни музички инструменти у делима етнографског карактера Бранислава Нушића". *Врањски гласник, књ. VII*. Врање: Народни музеј у Врању, 369–375.

Gojković 1989: Andrijana Gojković. *Narodni muzički instrumenti*. Beograd: Vuk Karadžić.

Gojković 1990: Andrijana Gojković. „Proučavanja narodnih muzičkih instrumenata u Srbiji". *Etnoantropološki problemi – monografije*, knj. 9. Beograd: Odeljenje za etnologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Gojković 1992: Andrijana Gojković. „Muzički život u Srbiji devetnaestoga veka prema svedočanstvima trojice inostranih putopisaca (Piroch, Ami Boue, Kanitz)". *Etnoantropološki problemi,* sv. 9, 87–110.

Големовић 1997: Димитрије Големовић. *Народна музика Југославије*. Београд: Музичка омладина Србије.

Големовић 2008: Димитрије Големовић. *Пјевање уз гусле*. Београд: Српски генеалошки центар.

Девић 1971: Драгослав Девић. „Сврљишка цевара и њена лимитрофна типичност". *Народно стваралаштво – фолклор,* бр. 37–38, 67–73.

Dević 1977: Dragoslav Dević. *Uvod u osnove etnomuzikologije, III deo /instrumenti/, Skripta*. Beograd: Univerzitet umetnosti u Beogradu.

Девић 1989: Драгослав Девић. „Музички инструменти у Вуковом Српском рјечнику". *Фолклор и његова уметничка транспозиција*. Радови са II научног скупа. Београд: ФМУ, 7–28.

Дробњаковић 1938: Боривоје Дробњаковић. „О гуслама и гусларима у златиборским Рудинама". *Гласник Етнографског музеја у Београду,* књ. 13. Ур. Боривоје Дробњаковић. Београд: Етнографски музеј у Београду, 138–140.

Ђенић 1938: Љубиша Ђенић. „Гуслари на Златибору". *Гласник Етнографског музеја у Београду,* књ. 13. Ур. Боривоје Дробњаковић. Београд: Етнографски музеј у Београду, 140–142.

Ђорђевић 1921: Тихомир Ђорђевић. „Вароши у Србији за време прве владе кнеза Милоша Обреновића (1815–1839)". *Гласник Српског географског друштва,* 6. Београд: Етнографски музеј у Београду, 72–96.

Ђорђевић 1922: Тихомир Ђорђевић. *Из Србије Кнеза Милоша. Културне прилике од 1815. до 1939. године*. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.

Ђорђевић 1925: Владимир Ђорђевић. „Скопске гајдарџије и њихови музички инструменти". *Гласник Скопског научног друштва,* књ. 1, св. 2. Скопље, 383–396.

Ђорђевић 1984а: Тихомир Ђорђевић. *Наш народни живот,* том 1 (књ. 1–4). Београд: Просвета.

Ђорђевић 1984б: Тихомир Ђорђевић. *Наш народни живот,* том 2 (књ. 4–7). Београд: Просвета.

Ђорђевић 1984в: Тихомир Ђорђевић. *Наш народни живот,* том 3 (књ. 7–11). Београд: Просвета.

Ђурић Клајн 1971: Стана Ђурић Клајн. *Историјски развој музичке културе у Србији*. Београд: Pro Musica.

Закић, Јовановић 2013: Мирјана Закић, Јелена Јовановић. „Ликовни, етнографски и литерарни извори о инструменту *кавалу* на територији Србије и Македоније". *Зборник Матице српске за сценске уметности и музику,* бр. 49. Нови Сад: Матица српска, 9–22.

Каниц 1985: Феликс Каниц. *Србија, земља и становништво*. Београд: Српска књижевна задруга.

Карић 1887: Владимир Карић. *Србија – опис земље, народа и државе*. Београд: Краљевско-српска државна штампарија.

Лајић Михајловић 2014: Данка Лајић Михајловић. *Српско традиционално певање уз гусле. Гуларска пракса као комуникациони процес*. Београд: Музиколошки институт САНУ.

Манојловић 1926: Коста Манојловић. „Свадбени обичаји у Галичнику". *Гласник Етнографског музеја у Београду,* књ.1. Београд: Етнографски музеј у Београду, 84–94.

Манојловић 1933: Коста Манојловић. „Свадбени обичаји у Пећи". *Гласник Етнографског музеја у Београду,* књ. 8. Београд: Етнографски музеј у Београду, 39–52.

Марковић 1987: Загорка Марковић. *Народни музички инструменти*. Београд: Етнографски музеј у Београду.

Милићевић 1867: Милан Ђ. Милићевић. *Живот Срба сељака.* Београд: Државна штампарија.
Милићевић 1876: Милан Ђ. Милићевић. *Кнежевина Србија.* Београд: Државна штампарија.
Милићевић 1884: Милан Ђ. Милићевић. *Краљевина Србија.* Београд: Кр.-срп. државне штампарије.
Миљковић 2020: Борисав Миљковић. „Проблеми терминолошког одређења фруле у контексту њеног историјског сагледавања". *Зборник са научног скупа: Традиција као инспирација*. Ур. Гордана Грујић. Бања Лука: Академија Умјетности Универзитета у Бањој Луци: Академија наука и умјетности Републике Српске: Музиколошко друштво Републике Српске, 522–542.
Миљковић 2025: Борисав Миљковић. *Фрулашка пракса у Србији као обележје националног идентитета.* Докторски рад. Београд: Факултет музичке уметности.
Митровић 2020: Мирослав Митровић. *Свирале*. Београд: Етнографски музеј у Београду.
Николић 1910: Владимир Николић. *Етнолошка грађа и расправе из Лужнице и Нишаве, Српски етнографски зборник,* књ. 16. Ур. Јован Ердељановић. Београд: Српска краљевска академија.
Пирх 1900: Ото Дубислав Пирх. *Путовање по Србији у години 1929.* Београд.
Sachs 2006: Curt Sachs. *The History of Musical Instruments.* Mineola, New York: Dover Publications.
Стефановић Караџић 1852: Вук Стефановић Караџић. *СРПСКИ РЈЕЧНИК, истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*. Беч: Штампарија јерменскога манастира.
Стефановић Караџић 1898: Вук Стефановић Караџић. *СРПСКИ РЈЕЧНИК, истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*. Београд: Штампарија Краљевине Србије.
Traerup 1980: Birthe Traerup. „Tupan i svirala u svadbenim obredima u selu Brodu, Prizrenska Gora". *Рад XXV Конгреса СУФЈ (Берово, 1978).* Ur. Lazo Krovski i Goce Stefanovski. Скопје, 483–488.
Тројановић 1909: Сима Тројановић. „Музички инструменти Српског етнографског музеј". [Сепарат], *Светлост*. Београд, 1–26.
Цвијић 1927: Јован Цвијић. *Балканско полуострво.* Прев. Милорад Драгић. Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. <https://www.zbor.rs/wp-content/uploads/2019/11/jovan-cvijic-balkansko-poluostrvo.pdf>. [10. 6. 2024].
Širola 1932: Božidar Širola. *Sopile i zurle.* Zagreb: Etnografski muzej u Zagrebu.
Širola 1937: Božidar Širola. *Sviraljke s udarnim jezičkom.* Djela JAZU, knj. XXXII. Zagreb: JAZU.

Borisav B. MILJKOVIĆ

WRITINGS ON MUSICAL INSTRUMENTS IN SERBIA FROM THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES IN TRAVEL WRITINGS AND ETHNOGRAPHIC SOURCES: EMERGENCE OF THEMATIC AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES IN THE FORMATION OF ETHNOORGANOLOGY

Summary

This paper presents ethnographic material, focusing on data documented by researchers from the 19th and first half of the 20th century regarding instrumental practice in Serbia. A comprehensive systematic review of the results, along with a comparative interpretation of the terminological, morphological, functional and sound characteristics of musical instruments, highlights the significant importance of the research of travel writers, ethnographers, ethnologists and geographers, within the contemporary ethnomusicological system framework. This comparative approach provides a basis for a more reliable consideration of the social role of certain sound props in the daily life of the individual and the community, with special reference to the importance that certain instruments have in a wider geographical area. The confirmed continuity of individual cultural phenomena justifies

the formal legitimacy of the status of musical instrumental practices inscribed on the National List of Intangible Cultural Heritage of the Republic of Serbia. In addition to the assumption of authentic forms of orally transmitted musical folklore material, especially based on the perception of ideas for national liberation, this paper also sheds light on the relations between Eastern and Western influences observed in the set of musical instruments of this period. In parallel with mapping potential ethnic differentiations, articles on musical instruments also draw attention to the subjective experience evoked by situationally determined sound impulses. In an attempt to understand the perception of the effect, this approach is characteristic for works that suggest overcoming cultural differences. Pioneering attempts to point to interethnic socio-political encounters create the basis for the further development of scientific thought focused on the dynamism of social processes. Ethnographic identification of types and forms represent basis of the initial interest in musical instruments, which resonates with the inceptive development of ethnoorganology as a scientific discipline in general. The list of instruments is supplemented by selective documentation of non-musical indicators in whose constellation additional cultural analogies are observed. Despite heterogeneous structural and thematic concepts and methodological settings, the descriptive paradigm can be considered a relevant starting point for contemporary research endeavors. The ethnoorganographic approach is also a reference for the further development of ethnoorganology, which complements these tendencies with the analysis of musical aspects as key relations in the consideration of musical instruments.

Keywords: musical instruments, intangible cultural heritage, travelogue, ethnography, ethnoorganography, ethnoorganology.

Рад је предат 3. октобра 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 316.722(497:5-15)
316.73:323.1(497)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-61559

Прегледни рад

*Данијела Д. ПУХАЧА**
Војни архив Министарства одбране, Београд

СТЕРЕОТИПИ О БАЛКАНУ ПОД УТИЦАЈЕМ ОРИЈЕНТА: СРПСКИ БАЛКАНИЗАМ ИЛИ „-ИЗАМ НА СРПСКИ НАЧИН"**

Апстракт: Епохално дело Едварда Саида, *Оријентализам* из 1978. године, својом појавом покренуло је не само критичко-теоретску област постколонијализма и питање сазнајне повлашћености већ и својеврсни научни домино ефекат у истраживању концепта „другости". Бугарска историчарка Марија Тодорова у делу *Имаџинарни Балкан* примењује Саидов концепт оријентализма на Балкан – где се он, због вишевековног деловања османске империје, посматра као отоманско наслеђе, односно европски, унутрашњи „други" – од стране Тодорове дефинисано као „балканизам". У раду је сумирано досадашње истраживање других аутора на пољу имагологије Балкана добијених кроз анализу наратива и путописа о Балкану, али је такође указано на претпостављени утицај Саидове теорије оријентализма, најпре на развој балканизма и стереотипа о Балкану, а нешто касније и на појаву нове поткатегорије аутостереотипизације – дефинисане као „српски балканизам".

Кључне речи: Балкан, балканистички дискурс, оријентализам, симболичка географија, стереотипи, српски балканизам.

УВОД: ОРИЈЕНТАЛИЗАМ И ИСТРАЖИВАЊЕ „ДРУГОГ"

Досадашње промене геополитичких граница у Европи показале су се као учестале, односно сама њихова флексибилност се не доводи у питање, међутим чини се да су оне географске границе које су латентне, замишљене или, једноставније речено, *имаџинарне* границе поприлично статичне, а неретко и есенцијализоване[1] под утицајем хегемоније. „Цртање" замишљених граница је универзалан принцип[2] представљања правих а, заправо, симболичких граница, које су одређеном региону приписане као онтолошке – важеће и изван културноисторијских токова. Овај принцип

* ORCID 0009-0003-5777-0436, danijelapuhacha@gmail.com

** Рад представља издвојени део мастер рада одбрањеног на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду – 29. септембра 2014. године.

1 Подразумевају се, или се барем покушавају представити као природне географске границе, а које као такве погодују актуелној хегемонији. Есенцијализам подразумева да људима и њиховим друштвеним и културним институцијама управљају одређени закони природе, те се из тог разлога имагинарним границама придаје важан значај, нарочито у исцртавању географских граница.

2 Симболизам који носе замишљене границе, а које обично немају повезницу са стварним географским границама јер су последица хегемоније, принцип је који опстаје у свим друштвима и нацијама до данашњих дана.

можемо применити када говоримо о региону Балканског полуострва, које је кроз дугу историју обележило управо исцртавање његових имагинарних граница, па чак и дуж менталне мапе становника овог региона, почевши од првих путописа о Балкану.

Дискурси дефинишу параметре онога што треба знати и могу деловати као филтери кроз које људи интерпретирају свет. Они не структуришу знање, него оно што се представља као знање о неком простору, или друштву (Lazarević Radak 2013: 30). Самим тим, дискурс у путописном контексту заснива се на једном створеној и више пута интерпретираној репрезентацији или „истини", која служи искључиво у сврху потврђивања стереотипа.

Уколико текст одражава праксу, дискурс је главни инструмент којим се саопштава наводно знање о другоме, он успоставља представе, слике којима то знање постаје лако доступно. У том смислу, текст који говори о другоме претендује да буде замена за његову физичку присутност (Lazarević Radak 2013: 29). *Балкан*[3] је нешто више од просте географије, дискурс о њему је изван простора и времена, око њега се дешавају промене, али он је онтолошки изграђена константа. Географија је само једна страна приче о Балкану, много дубља је она симболичка представа која постоји о њему.

Дефиниција Балкана одређена је низом географских, политичких, историјских, културних, етничких, верских и економских критеријума, а најчешће њиховом комбинацијом (Todorova 2006: 91). У западноевропским путописима[4] он је, најпре, загонетан и неоткривен, а затим и стран, мрачан, чудан и надасве страшан у односу на остатак Европе. Интерпретације текста и радови на пољу симболичке позиције Балкана свакако доста дугују постколонијалној теорији[5] (Lazarević Radak 2013: 21).

Наше сагледавање Балкана желимо истовремено да дефинишемо, али и разграничимо од Саидовог концепта оријентализма, који нас је инспирисао на овај рад, али и подсетио на специфичности региона Балкана – које се не смеју поистовећивати са теоријском презентацијом оријентализма.

Оријентализам је научноистраживачки рад Едварда Саида (Edward Said), књижевног теоретичара палестинског порекла, објављен 1978. године. Као врло значајан рад у то доба, један је од пионира постколонијалне научне критике. Захвалност коју постколонијална критика научне епистеме изражава према овој књизи је широких размера, јер она није покренула само загонетку Оријента, већ све недоумице које су се могле подвести под једно конкретно питање: „Да ли су научна делатност и њени резултати које познајемо, и заиста, објективни?" Постколонијалне студије изродиле су нов начин сагледавања друштвене и културне стварности.

3 У периоду пре Берлинског конгреса 1878. године, Балкан је означаван и као: „Турска у Европи", „Европска Турска", „Оријентално полуострво", Südosteuropäische Halbinsel (нем. полуострво на југоистоку Европе) итд. Илија Призел, стручњак за источну Европу, у научном раду под називом „Прва декада након колапса Комунизма", објављен 1999. године, описујући ситуацију у земљама источне Европе, помиње „византијску Европу".

4 О поменутим западноевропским путописима више у: *Флуидни, дискурзивни Балкан* (Lazarević Radak 2013: 32).

5 Теорија постколонијализма базира се на критичком промишљању утицаја бивших колонијалних сила на друштвени, економски и културни живот својих некадашњих колонија. Главни фокус анализе су креирање знања о колонизованим просторима, као и утицај на креирање и (пре)обликовање идентитета поменутих колонија.

Тада је настао јаз између *егзотичног* и *објективног,* али је покренуто и питање сазнања или, боље речено, *сазнајне повлашћености.* Сам Саид истиче да је његова концептуализација оријентализма у суштини одговор на питање: „Зашто Исток посматрамо другачије у односу на остале?" Уместо „Знање је моћ" добијамо латентну поруку „Незнање је представа о Оријенту". Оријентализам представља референтни оквир путем којег егзотификујемо Исток, при чему се развијају стереотипи који, временом, престају да буду то што јесу и постају онтолошке датости. Тако издејствовану природу источне цивилизације супротстављамо Западу (*Окциденту*), који је, за разлику од Оријента, место где су људи склони хуманизму и истинским модерним, цивилизацијским вредностима. Самим тим, да парафразирамо Милицу Бакић Хејден (Bakić Hayden), ствара се друга латентна онтолошка датост – *Западна цивилизација* постаје цивилизацијски идеал којем треба тежити, при чему се све друге вредности деградирају, уколико нису део ње. Питање припадности одређеном цивилизацијском току је питање изграђеног колективног идентитета, али и питање симболичке географије, о чему су писале ауторке попут Марије Тодорове[6] и Весне Голдсворти[7] (Goldsworty).

Антрополози су укључени у неки облик постколонијалног дискурса кадгод ступе у свет неке *чудне* или *егзотичне* културе.[8] Један од најважнијих услова разумевања било које друге културе (и читавог различитог скупа вредности, норми, представа итд.) је баш свест о разликама (Božić 2010: 80). База стварања разлике је класификациони систем, који је саставни део сваке културе – што су истицали антрополози Клод Леви Строс (Claude Lévi-Strauss) и Мери Даглас (Mary Douglas). Како се класификација заснива на концепту бинарне опозиције,[9] лако је уочити да је у основи идентитета појам *разлике.* Сваки ентитет се идентификује у односу на *некога* и у односу на *нешто* што је *различито од њега самог*, при чему долази до њиховог хијерархизовања. У оквиру ове проблематике онтолошки позитивне датости готово увек се додељују припадницима западне цивилизације, док негативне црте остају на страни *Истока*. Таквом позицијом цивилизацијских вредности ми добијамо својеврсну хијерархију супериорних у односу на инферирна друштва и културе.[10] Према речима једног британског дипломате,[11]

6 Бугарска историчарка у свом делу *Имагинарни Балкан* (2006) прва је увела појам *балканизам*, као пандан Саидовом *оријентализму*.

7 Види: Весна Голдсворти, *Измишљање Руританије: Империјализам маште*, 2000.

8 Истраживање друге – изоловане културе и друштва – може бити под латентним утицајем већ утврђеног колонијалног дискурса који је био актуелан током колонијалистичког периода тог простора, због чега антрополози морају имати у виду постулате постколонијалистичке критике при „посматрању са учествовањем".

9 Основа која структурише људско мишљење, знање и опажање света. Више о концепту бинарне опозиције у делима антрополога Клод Леви-Строса: *Структурална антропологија* (1958) и *Дивља мисао* (1962).

10 Првобитни путописи о Далеком и Блиском истоку ослањали су се на еволуционистички концепт сагледавања култура и друштава (с обзиром да је еволуционизам тада доживео научни зенит), при чему је свако друштво добијало своје место на еволутивној лествици. Место на врху лествице остајало је обезбеђено искључиво за тадашње империје (колонијалне силе, попут Француске, Шпаније и Британије).

11 За више детаља погледати: *Nationalism and War in the Neat East (By a Diplomatist), Oxford, Clarendon, 1915: ix, xii, xvi.*

„национализам у Источној Европи по природи је склонији ратничким изливима него у Западној Европи, јер је он овде на ранијем степену развоја" (Todorova 2006: 256).

ЗАПАД (Окцидент)[12]	ИСТОК (Оријент)
Центар	Периферија
Модерност	Традиција
Наука	Мит
Универзалност	Партикуларност
Развијеност	Заосталост
Рационалност	Ирационалност
Историјски	Аисторијски
Космополитизам	Локалност
Демократија	Деспотизам
Секуларизам	Фундаментализам

Саид је тврдио да су истраживачи, путописци и путници са запада извршили притајени „академски геноцид" на простору Блиског и Далеког истока. Оријент је у тим путописима конструисан као скуп опасних култура, при чему је извршена нека врста мобилизације страха међу западном публиком (Said 16. 4. 2003). Такође, тврдио је да постоје два типа (са)знања – оно које сами рационално и објективно развијамо и оно које нам се намеће кампањским путем. Империјалистичке тежње на Истоку извршиле су притајени геноцид на само сазнање, поткопавајући академска истраживања (Said 2003). Сматрао је да политички империјализам влада читавом облашћу проучавања, имагинацијом и научним институцијама и то тако да га је интелектуално и историјски немогуће заобићи (Said 2008: 25).

Оријентализам је настао империјалистичким тежњама разних империја које су желеле спознати културе – како би их лакше освојиле. Проблем који лежи у корену оријентализма је тај да се ово (са)знање пласирало (пласира) као објективно, а самим тим релевантно. Уједно, то је сазнање које, с обзиром на његове имаголошке корене, не подлеже провери. Оријентализам није „чиста лаж", већ *конструкција која може бити заснована на селективној реалности*. Он представља неку врсту интелектуалног ауторитета над Истоком.

Јадранка Божић нуди одлично објашњење: „Оријентализам као метод истраживања није нужно везан за Оријент, већ за анализу дискурзивног обликовања *другог*, независно од тога да ли се то обликовање користи у империјалне сврхе, за економско-политичку доминацију или за просто обликовање стереотипа и предрасуда" (Božić 2010: 82).

12 Табела 1. – Бинарне опозиције (знаковне бинарности), засноване на оријенталистичком и колонијалном дискурсу (супериоран versus инфериоран), које указују на дихотомију Запада и Истока и које се, као такве, могу сматрати и делом балканистичког дискурса.

ЗАПАДНА ЕВРОПА[13]	ИСТОЧНА ЕВРОПА
Десно	Лијево
Орīанизирано	Дезорганизирано
Демократија	Замјена демократије демократским симболима
Цивилизираност	Примитивизам
Легīитимност	Нелегитимност
Рационална свијест	Митска свијест
Окренутост према будућности	Некрофилска опсједнутост прошлошћу
Предвидљивост	Непредвидљивост
Уређен систем критерија и вриједности	Непостојање система
Индивидуална свијест	Колективна свијест
Грађанин	Националност

Желели бисмо да Саидове постулате применимо и, на неки начин, проверимо на географски погодном тлу, које је, послужићемо се мислима Марије Тодорове, постојеће и географски опипљиво, у односу на дискурс о Оријенту или *другости*, који остаје искључиво на нивоу теорије, али и даље погодан за проверавања. Иако је наишао на буран одјек и још увек распаљује страсти, оријентализам је, све у свему, превазиђен. То није случај са Балканом (Todorova 2006: 55). Објективно сагледавајући, Балкан је, сходно и даље актуелном интегрисању земаља Западног Балкана,[14] жив као регион и погодан је за научна истраживања. Овај рад користи постколонијални теоријски оквир домаћих и страних аутора[15] за утврђивање развоја *српских балканизама* кроз дискурзивну продукцију „слике о Балкану као простору између Истока и Запада".

ТРЕБА ЛИ РАЗЛИКОВАТИ „-ИЗМЕ"? БАЛКАНИЗАМ ИЛИ БАЛКАН КАО „УНУТРАШЊИ ДРУГИ"

Поставља се питање: „Зашто је битно створити диференцијацију између оријентализма и балканизма, уколико узмемо у обзир сродност оба научна феномена?"

На равни процеса изградње другости, балканистички дискурс *јесте* део оријенталистичког дискурса. Без обзира на то што су разлике у степену конструисане перцепције различитости толике да балканистички дискурс излази из оквира дихотомности, треба га посматрати као део оријенталистичког дискурса у ширем смислу (Svilar 2011: 142–143).

13 Табела 2. – Списак речи као парови супротности, који је састављен од стране хрватске књижевнице Дубравке Угрешић, а који је изнет у књизи Дејвида Нориса (Noris 2002: 62).

14 Процес интеграције земаља Западног Балкана у Европску унију, што у будућности може довести до нових симболичких тумачења и прекрајања стварних географских граница.

15 Сви радови коришћени као теоријски оквир (в. Литературу).

БАЛКАН[16]	
Пасивност	*Оријенталност*
Непоузданост	*Назадност*
Нецивилизованост	*Ароганшност*
Леност	*Руралност*
Стагнација	*Милитантност*
Летаргија	*Несхватљивост*
Неделотворност	*Маскулиност*
Неспособност	*Неустрашивост*
Нестабилност	*Неискварена ост*
Окрутност	*Спороста*
Непредвидљивост	

Свилар запажа битну разлику у самој концепцији бинарног односа: „Чињеница је да је и балканизам, као и остали продукти оријентализма, настао као последица бинарног односа (у случају Балкана не толико Запад–Исток, колико центар–периферија), хијерархијски распоређен тако да је први појам увек примаран и њиме се дефинише други" (Svilar 2011: 143). Ипак, балканизам се развио независно од оријентализма и, у одређеним аспектима, против оријентализма или упркос њему. Један разлог за то било је одвојено бављење југоисточном Европом (или Балканом) као геополитичком целином различитом од Блиског или Средњег истока (Todorova 1996: 38).

Док Оријент не постоји изван текста (Todorova 1996: 28), Балкан је опипљива реалност,[17] у којој уједно живи такозвани *дух Оријента*; Балкан се сматра отоманским наслеђем – *залутали Оријент* – који је након вишевековне владавине Османске империје инфилтриран и срођен са делом Европе. Не само да је током отоманског периода део југоисточне Европе добио ново име, Балкан, већ су углавном отомански елементи, или они који су се опажали као такви, утицали на стварање актуелних стереотипа (Todorova 2006: 63).

Специфичност Балкана је његово сагледавање као европског или *унутрашњег другог*. *Други* је онај неразумни, неконтролисани, неспособни који не разуме језик цивилизације – науке, дипломатије, демократије (Lazarević Radak 2013: 24). Антрополози имају дужност и обавезу да барем покушају да *друге* представе у адекватном светлу (прихватљивом пре свега за исте те *друге* – Božić 2010: 81). Из угла колонијалног дискурса, „други" су само објекти, припадници „инфериорних" источних култура, који су пасивни и склони нереду. Атрибут „балкански" је штетан; негде постоји мало или недовољно позната реалност означена као балканска; та реалност мора да одговара исконструисаној ознаци, а онда се на реалност повратно пројектују аутономни ефекти означивача (Todorova 2006: 104).

16 Табела 3. – Ауто и хетеро слике које се односе на Балкан – које се употребљавају у балканистичком дискурсу и претапају у стереотипе (балканистички означивачи).

17 Мисли се на Балканско полуострво, територију која постоји у географској равни, за разлику од Саидовог концепта Оријента.

Марија Тодорова сматра да се научна искуства и закључци донети при истраживању Блиског и Далеког истока (односно симболички креираног Оријента), могу врло лако применити на истраживање Балканског полуострва као конструисаног имагинаријума у европским путописима и које је, у извесном смислу, одувек егзотификовано и посматрано као територија која има функцију међупростора, „граничника" између две утврђене цивилизације – источне и западне.[18] У том смислу, Балкан је, поред географске, и *симболичка творевина* – „створена утицајем историјских, цивилизацијских и политичких прилика", при чему му је додељен епитет „другости".

Појам балканизам односи се на сва она тумачења којима се феномени из Југоисточне Европе, то јест Балкана, смештају у оквир дискурса (у Фукоовом смислу те речи) или стабилног система стереотипа (за оне које зазиру од појма дискурса) који Балкан стављају у когнитивне менгеле (Todorova 2006: 10). *Балканизам је дискурзивна конструкција*, која на пејоративан начин означава и описује Балкан и социјалне групације које га насељавају.

БАЛКАН-ИЗАМ КАО СЕМАНТИЧКА ЈЕДИНИЦА ЗА КОНСТРУКЦИЈУ СТЕРЕОТИПА: ПОЉЕ СТВАРАЊА СРПСКИХ БАЛКАНИЗАМА

Примена дискурса о егзотичном *другом* на Балкан има вишеструку намену. Као објекат проматрања Балкан није само географски и културолошки, већ и врло специфичан *политички феномен*. Фриц Виљавец (Fritz Valjavec) сматра Балкан политичком целином која има заједничке културноморфолошке особине настале у периодима Византијског и Отоманског царства (Todorova 2006: 93). Почетком XX века термин Балкан све је више добијао политичку конотацију (Todorova 2006: 88).

Посебну пажњу на себе Балкан је привукао током деведесетих година прошлог века, што је за последицу имало јачање политичко-балканистичког дискурса (појава стигматизације „споља", али и аутослика). Балкан је уочен и одређен као засебан регион тек када је постао простор у политичкој димензији и када је постао поприште сучељавања различитих односа доминација и хегемонија […] то му даје карактер ентитета смештеног у „темпорално-политичку димензију непостојећих географских граница" (Svilar 2011: 133). Управо ће политички карактер разбијања ентитета деведесетих година прошлог века касније служити као поље на којем ће се креирати српски балканизми, који су тема овог рада.

Балканистички дискурс можемо одредити као скуп когнитивних образаца путем којих се, вербално или кроз писане наративе, пласирају информације о Балкану. Афирмише се приступ који је, заправо, рефлексија доминантног јавног дискурса Запада, којим се легитимише моћ именовања и дефинисања друштвене стварности (Svilar 2011: 13–14). Дискурс о Балкану (и друштвима која га насељавају)

18 У периоду владавине Османског царства Балкан је у западноевропским путописима означаван као бедем, линија сусрета, преламања и спајања две цивилизације и два царства (османског и аустроугарског). Укратко, Балкан није представљан као део тих цивилизација, већ као новостворено, хибридно друштво – унутрашњи европски „други", настао тадашњим, по Балкан, неповољним културноисторијским токовима.

је једнослојан, доноси једнообразне и редукционистичке закључке. За потребе теоријског оквира доста нам помажу радови, у претходном делу наведених аутора, који су оријенталистичке постулате акумулирали у нов и другачији теоријски концепт – балканистички концепт.

Зашто сматрати балканистички дискурс посебним односно „због чега би требало правити разлику између балканизма и оријентализма", како га је замислио Саид? Због тога што процес будуће изградње стереотипа полази из нешто другачијих основа. Најпре, ту је:

Географска одређеност – граничност Балкана, што га чини да изађе из имагинаријума званог Оријент, и сместимо га у реалне географске, историјске и политичке токове.

Оријент као стварност – истраживање Балкана као погодног, географски опипљивог тла кроз који *егзотични Оријент* заиста живи након вишевековне владавине Отоманске империје. Посматран као својеврсна оријентална заоставштина, Балкан постаје реална – и даље присутна – рефлексија Оријента; постаје огледало *европске другости*. Кроз Балкан смо у стању да у реалном свету увидимо оријенталистички тип друштвених заједница.

Унутрашњи *други* – посматрајући са позиције цивилизацијског граничника (смештен између *Окцидента и Оријента*), Балкан постаје културолошки алтерего Европе, бинарна опозиција, његов унутрашњи, егзотични *други. Оријент* се не налази искључиво преко границе, он је, такође, након цивилизацијских превирања остао смештен у предворју Европе. То предворје је управо Балкан.

Конфесионална хетерогеност – не треба заборавити разлику у религијском погледу, односно на поделу између претежно хришћанског Окцидента и претежно муслиманског Оријента. Конфесионална хетерогеност је један од битнијих сегмената при сагледавању симболички изграђеног Балкана.

Одсуство империјалистичких снага – Кетрин Флеминг критикује (Fleming 2001: 11–31) начин на који Весна Голдсворти користи постулате Саидовог оријентализма, јер не ствара баријеру између, с једне стране, Далеког истока (који је био под директним утицајем француског и британског колонијализма) и Балкана, са друге стране. Потребно је сагледавати Балкан у „свој његовој специфичности", а то је, свакако, неимперијално стање.

Балканизам без претка – као дискурс не почива на ранијој академској традицији „балканизма" из простог разлога што такве традиције није било. Већина стручних или полустручних радова о Балкану написана је у време (најчешће политичких) „криза" (на пример: током ратова на простору бивше СФРЈ). Такав приступ је обликовао проучавање Балкана (Fleming 2001: 11–31). То значи да балканистички дискурс, плодан какав јесте, није у великој мери утицао на интелектуалне традиције нити на институције. Он је пре свега присутан у новинарским или квазиновинарским литерарним формама (у путописима, политичкој есејистици и посебно у једном несрећном хибриду познатом као академско новинарство), што објашњава његову популарност (Todorova 2006: 75). Већина радова о Балкану инспирисана је савременим политичким дешавањима. Другим речима, балканизам је дискурс који почива на политичкој равни, што се уједно надовезује на:

Политичко „буре барута" – како га је једном приликом метафорично описала британска ауторка,[19] Балкан је у првим представљањима односно путописима стигматизован као подручје специфично по *милитантној природи* (опасна, ратна зона) које насељавају народи који немају историју припадности цивилизацији (Западне) Европе. Још је Јохан Волфганг Гете (Johann Wolfgang Goethe) у *Фаусту* говорио о Југоисточној Европи као о региону „где народи нападају једни друге", а тај регион је називао Турском. Била је то, дакле, и линија разграничења између цивилизације и варварства (Busek 2007: 64). Јакоб Шурман (Jacob Schurman), професор енглеске књижевности, управник Универзитета Корнел и доцније амбасадор Сједињених Држава у Немачкој, представио је своју теорију по којој се судбина народа на Балкану своди на рат (Lazarević Radak 2013: 177). Тај дискурс није доминантан само на Балкану, него долази управо споља, онда када путници са Запада пишу о „буретy барута", „котлу Европе", „мрежи светских интрига", или „политичком лавиринту раскршћа" (Лазаревић Радак 2011: 1423–1437).

Специфична ментална мапа становништва, менталитет Балканских народа – окарактерисан је као хибрид, настао мешавином европског културног утицаја и оријенталне цивилизацијске заоставштине. Оријентализацији Балкана највише доприносе путописи разних аутора[20] о прошлости која је наводно оформила отомански менталитет и оставила трајан печат на културу балканских народа, простирући се од религијског домена, преко економије, друштвене структуре и других елемената културе на Балкану. Од не тако малог значаја су биле белешке и студије о „расним карактеристикама" или збуњујућим антрополошким типовима народа Балкана који по правилу представљају мешавину, толико комплексну да путник са Запада тешко може одредити ком типу ти људи припадају (Лазаревић Радак 2011: 1423–1437). Менталитет становништва овог региона представља се као кросовер,[21] што се може повезати са осећањем неприпадности балканских народа „ни Истоку ни Западу".

Променом доминантног дискурса односно променом интереса *велесила*, мењало се и сагледавање региона Балкана у оквиру симболичке географије. Геостратешки интереси великих сила „дискурзивном Балкану" мењају границе, тако да многи народи, друштва, државе у току само једног века неколико пута постају интегрални део Балкана, Значајно *Другō* европском културном миљеу, а већ у наредном тренутку сушта супротност и опозиција свему што се подразумева као балканско (Svilar 2011: 17). Посредством бурне балканске прошлости,[22] једном симболички створена слика утицала је на регион – народи који у њему живе доживљавали су одређени степен стигматизације. Деградирајућа историја под утицајем хегемоније стварала је дуги низ година стереотипе о народима који живе у њему, а данас их препознајемо као *балканизме*. У даљем тексту фокусираћемо се на дефинисање најчешће заступљених балканизама, као и њихов утицај на *српско пиштање*.

19 Види: Mary Edith Durham *The Burden of the Balkans*, 1905.

20 О ауторима и садржају поменутих путописа, детаљније у: Lazarević Radak 2011: 27–69.

21 Енгл. *Crossover* – преплитање, спајање два или више облика.

22 Пет векова под влашћу Отоманске империје, Први и Други српски устанак, балкански ратови, Први и Други светски рат, Грађански рат на простору бивше СФРЈ.

СПОЉНА И ЛИЧНА ЕГЗОТИЗАЦИЈА: ДЕФИНИСАЊЕ СРПСКИХ БАЛКАНИЗАМА

Било да су пласирани *спо̄ља* (хетеростике) или су самоидентификовани и пласирани *изнутра* (аутостике), балканизми су најчешће „фолклорно" прихватани, чиме су закорачили на поље симболичке интеракције и добили прилику да утичу на креирање друштвене стварности у Србији. Тако креирани балканизми диктирају на који начин ће се даље слике конструисати и манифестовати у јавности. Под *српским балканизмима* подразумевамо моћни(јим) дискурсом креиране стигме о Србији и српском друштву – дуго стваране, грађене и симболички продубљиване историјским околностима целокупног региона. Српске балканизме одликује употреба и есенцијализација стигми „споља, али и изнутра". У наредним редовима следи њихово нешто детаљније објашњење.

СПОЉНА ЕГЗОТИЗАЦИЈА: СРБИ КАО „УНУТРАШЊИ ДРУГИ"

> *„'Балкан' се повезивао са бившом Југославијом, са Србијом, или најпросто са било чиме што је било не-'европско', не-'западно', не-модерно, не-урбано* […] *Готово сувише етнографски савршено да би било истиниго, главни загребачки биоскоп 'Балкан' преименован је у 'Европу'."*
>
> (Jansen 2001: 33–68)

1) Оријентална прошлост као деградирајућа заоставштина – представља дискурзивну употребу симболичке географије Балкана као цивилизацијског граничника. Примарна је базна конструкција која је постала посебно значајна и истицана крајем прошлог века, када је дошло до пређутног такмичења у позиционирању новостворених националних држава „што западније". Ово је тема која иницијално покреће горе поменуто *српско питање,* питање вишевековне цивилизацијске диференцијације *Истока* и *Запада*, чије је решење спровођење процеса интеграције.[23] Европска унија је полако успела да се наметне као „Европа", али је такво схватање са културног аспекта свакако сувише уско. […] „Западни" свет, пак, мора да се суочи са чињеницом да је стварање европске заједнице процес којим се мање-више руководило одозго, односно да је она делом бирократска творевина, која у недовољној мери обухвата културну компоненту (Busek 2007: 185–186). Географске границе нису потпуне уколико нису повезане с политичким и културним (Busek 2007: 68).

Ипак, без обзира на њену недовољну културолошку утемељеност на коју алудира Бусек, ова балканистичка конструкција покреће се од утврђивања тренутне српске (углавном неповољне) економске, културне и геополитичке позиције, а завршава се латентним, симболичким акцентовањем епохалног цивилизацијског ривалства Оријента и Окцидента, при чему је позиција Србије – речима антрополога Марка Живковића – „негде између", те потенцирање на негирању или „убијању пустог турског у нама" – као продукција моћнијег дискурса *хиперокцидента*. Србија *мора* да се ослободи „регресивне прошлости, да би имала садашњост и градила будућност".

23 Европа и Европска унија постају синоними.

Самим тим, Србија мора да гради нове дискурзивне праксе убијањем прошлих (бескомпромисно убијање старих и изграђивање нових друштвених пракси). Друштво стиче утисак да је потребно да се доказује и прилагођава *спољним* вредностима, како би се негативно конструисана слика преокренула у позитивну. Али, поставља се питање: „Шта је потребно доказати?"

Предраг Свилар то објашњава као потенцирање вековно конструисаног дискурса у којем је Запад креиран као вредносни систем, богат симболима и дискурзивним праксама, и који диктира које су то вредности данас у Европи (а самим тим и на Балкану) прихватљиве, а које нису. То значи да се покушава утицати на, конкретно српско друштво, у *асимилативном облику*, а не у прогресивном – како би, заправо, требало бити, и то може представљати велики проблем у будућности овог региона. Свилар такође истиче да се европске вредности не прихватају у оном облику за који се верује да утиче на „прозападњачење" друштва. Друштво никада не може постати западно, уколико то није створено историјском/културном, регионалном конструкцијом и друштвеном праксом. Оно само може бити асимиловано западноевропским и – као таквим, да парафразирамо Свилара, доминантним вредностима. Дакле, Србија може односно мора остати балканска земља, која гаји европске вредности, али се не може заситити окциденталним вредностима. Запад (*Окцидент*) је симболичка творевина за коју се сматра да поседује праве вредности и друштвенополитички ставови који то додатно истичу заправо конструишу још једну у низу балканистичких конструкција – да Балкан мора да бежи од своје прошлости и да је се реши по сваку цену, уколико жели да буде део заједнице народа у Европи, чиме се истиче ништа друго до негативна представа о себи самом, самоодбаченост и непожељност у заједници. Свилар напомиње да додавање префикса Западни чини Балкан мање „балканским", управо из разлога што је тај префикс симболичка творевина (Svilar 2011: 21).

Самим позивањем на оријенталну прошлост Балкана и истицање њеног такозваног „лошег утицаја" на српско друштво, изазива се појава стереотипних слика, а пресудна је симболичка географија креирана од стране хегемонијски обојеног дискурса који барата симболима и одређује које су вредности и праксе пожељне на Балкану, а које не, и које су – углавном – у складу са њиховим геостратешким интересима. Овакав приступ симболичкој географији, посебно на овим просторима, мењао се кроз историју и није био фиксан, и он се не може конкретно дефинисати.[24]

„Западна Европа је ставила шапу на појам Европе", рећи ће бугарска научница.[25] Но, довољно је погледати мапу па знати да ипак јесмо у Европи (Jorgačević 2011).

2) Приче о радној етици и менталитету српског друштва – српско друштво се описује као неажурно и радно недисциплиновано,[26] менталитетски опозитно „прогресивним Европљанима" (при чему је *Запад* онај који симболички носи

24 Довољно је образложити да је Србија доживела три надепохалне промене које су утицале на креирање њених симболичких граница – не само њених већ и регионалних – „оријентални Балкан као европски алтерего" у периодима Византијског и Отоманског царства, затим „Титова Југославија" и период Хладног рата односно изградње „биполарног света" и, на крају, *постсоцијализам* – транзиција, демократске промене и почетак *евроинтеграција*, када настаје нова симболичко географска кованица *Западни Балкан*.

25 Марија Тодорова.

26 Види: *Институција кафане*, Lazarević Radak 2011: 79.

епитет прогресивности). Преовладавало је мишљење да су јужни Словени неспособни да се развијају успешно и самостално. Значајно је да се тај дискурс, јасно политички и класно конотиран, преносио и одржавао, као и да се може посматрати у контексту распореда моћи (Todorova 2006: 213). Било би пожељно да протестантска радна етика, о чему је писао Макс Вебер[27] (Max Weber), служи као идеал народима из региона, што генерално утиче на стварање стереотипних клишеа и креирање слике о неспособности српског друштва да изађе из транзиционе кризе која је производ наше колективне стагнације, на свим пољима у односу на симболички изграђен *Запад* и његов систем који се, пре свега, заснива на прогресу.

Примери самостигматизације (аутослике) у свакодневном говору, а засноване на веровању у стереотипе о нашој специфичној радној етици: „Ми највише волимо да не радимо, седимо и пијемо (турску) кафу" или „Рад нас не покреће, такви смо ми Балканци".

Практично се узима као аксиом да, уопштено говорећи, сами становници Балкана о себи имају негативну представу јер им она, тако неповољна и пуна омаловажавања, долази споља (Jorgačević 2011). Већим делом балканистичког дискурса „о раду и менталитету" протеже се питање поређења нашег друштва са другим европским народима, а нарочито поређење Срба и Немаца, посебно током постојања Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Немачки народ се тада обележавао као референтна тачка у односу на коју се мери економски прогрес и радни менталитет било којег народа садашњег, такође симболички креираног, Западног Балкана. За време биполарне поделе света, симболички креиран *радник Немац* служио је као репрезент економски моћног Запада, а сличност са њим је био знак прогреса. Тако се у свакодневним наративима[28] могло уочити изношење ставова и расправа о томе „који је то народ из овог региона вредан и дисциплинован и које праксе мора да врши да би то постао, уколико то већ није до сада?".

ЛИЧНА ЕГЗОТИЗАЦИЈА: САМОСТИГМАТИЗАЦИЈА ИЛИ „-ИЗАМ НА СРПСКИ НАЧИН"

„Ово је питање да ли ћемо уопште бити у 21 веку…
Била је Атлантида која је потонула на неком Балканском мору."
(Зоран Ђинђић, 18. август 1998. године)

Посебне заслуге за проширивање знања о имагологији Балкана, балканистичком дискурсу, а, нарочито, симболичкој географији новостворених република с краја двадесетог века на територији Балкана, додељују се религиологу Милици Бакић Хејден и њеним есејима, које је 2006. године објединила у изворсну књигу под називом *Варијације на тему 'Балкан'*. Значај и посебност рада Бакић Хејден је њен фокус на политичко-културолошким дешавањима на овим просторима, посматрана кроз призму имагологије, због чега се знатно разликује од других аутора

27 Види: Макс Вебер, *Протестантска етика и дух капитализма.*
28 Види: Stef Jansen 2001.

који су писали на сличну тему. Како и сама каже, пратећи развој југословенске кризе осамдесетих година прошлог века и анализирајући њену реторику, применила је оријенталистичку критику не би ли мапирала симболичку географију у културној политици Југославије тог времена (Bakić Hejden 2006: 19).

У контексту изучавања Југославије, Бакић Хејден користи термин *балканизам* Марије Тодорове, како би указала на Балкан као територију споја и преплитања цивилизација.[29]

Можда најзначајније запажање Бакић Хејден односи се на мапирање специфичног балканског *самопредстављања*[30] што је у нашем случају кључ истраживања српског балканизма. Балканске самопредставе се резонују као огледало у којем се огледамо и проматрамо резултат деловања балканистичког дискурса. То је посматрање „заблуда других о нама", али и „откривање наших сопствених предрасуда" (Bakić Hejden 2006: 22) које имамо о себи самима.

Наиме, из велике жеље да се поново нађу у саставу Европе, балкански народи су спремни да се жртвују и одражавају стереотипе о самима себи као неку врсту погодбе о поновном прихватању коју сматрају да могу да склопе (Živković 2001: 100). Синтагма која описује овакво самоподаштавање је *лична егзотизација*. Инфериорно самопоимање српског народа је значајан елемент друштвених наратива, који на латентан начин креирају српски балканистички дискурс.[31]

Није погрешно констатовати да је самостигматизација, под утицајем те реторике, на неки начин прихваћена као „колективно усмено стваралаштво", досегла фолклорни карактер и постала део, речима Гордане Ђерић, „колективног духа" (Đerić 2005: 26). Фолклорно конотирана самостигматизација може сасвим незапажено постати кључна есенција јавног наратива у Србији. Стереотип „напредује" и учвршћује се понављањем у свакодневним и јавним нарацијама, а потенцијално опасним га чини могућност његове политичке инструментализације (Đerić 2005: 44).

Јавни наративи имали су истакнуту балканистичку конотацију на просторима Балкана још крајем осамдесетих година прошлог века, непосредно пре слома социјализма, када „балканизам" званично почиње да утиче и на политичку раван. Балканистичка реторика је јачала све већим инсистирањем на новој регионалности у оквиру Европе, то јест међуетничким такмичењем „која од држава бивше Југославије припада Европи", односно, долази до хијерархизовања локалних „европејства" (Svilar 2011: 13–15) или још важнијим питањем: „Да ли Балкан уопште припада Европи?"[32] У том историјском периоду долази до експанзије

29 „Сви поменути полови европске симболичке географије укрштају се у (бившој) Југославији, чија је територија била место сусрета царстава (источног и западног римског царства, отоманског и аустоугарског), азбука (ћирилице и латинице), религија (римокатолицизма, православља, протестантизма, ислама, јудаизма), те политике и идеологије хладног рата (између земаља Варшавског и НАТО пакта)" (Bakić Hejden 2006: 36).

30 Енгл. *self-representation of the Balkans*.

31 У српском друштву се, у први мах, балканистички филтрирани наративи не перципирају као стереотипизовани наративи. Један од разлога је „одомаћеност" таквих наратива односно њихова општа прихваћеност.

32 Европи „у ужем смислу", речима Бакић Хејден.

балканистичког дискурса и стигматизације како „споља", тако и „изнутра". Бакић Хејден та писања дефинише као „југословенски оријенталистички дискурс". Без обзира на то што се реторика мења у складу са политичком реалношћу (Bakić Hejden 2006: 69), „оријентална" реторика[33] опстала је чак и у постколонијалном свету, па тако, данас, имамо термин *балканизација* који је ушао у енциклопедије, а који, у пејоративном смислу, означава фрагментацију мултинационалне државе у мање етничке хомогене ентитете (види: Balkanization, *Енциклопедија Британика*). Коришћење израза као што су „балканизација", „балканизам", „балканске прилике" и слично је предрасуда која погодује Европи. Ови изрази су и резултат различитог доживљаја ситуације, тако да је појам „Западни Балкан" за државе бивше Титове Југославије, изузев Словеније, њихов логичан наставак (Busek 2007: 96).

Након распада бивше југословенске заједнице дошло је, у извесном смислу, и до распада некадашњег балканистичког дискурса на „југословенски начин". Као резултат регионалне поделе, исти тај дискурс доживео је фрагментацију у идејном смислу, а оно што је морало да уследи је стварање нових дискурзивних поткатегорија, које ће бити сродне са новоствореним националним државама и новим друштвеним праксама. Слично пише и Јансен, речима: „За разумевање употребе термина *Балкан* на постјугословенском простору веома је важно имати на уму да су многи његови становници усвојили представу о цивилизацијско-развојној хијерархији у оквиру бивше државе по којој, грубо узев, *како се иде све даље на југ и исток, тако статус све више опада.* Баш као што каже изрека: 'Што јужније, то тужније'" (Jansen 2001: 33–68). Доживљаји Балкана, а самим тим и употреба балканистичког дискурса, постали су специфични и прилагођени новој регионалној подели.

Из наведеног можемо закључити да су регионална одређења, пре свега вредносно-идејне и политичке конструкције и пројекти, а мање географски и историјски утемељене одреднице (Svilar 2011: 50). Исту судбину деле све новоствorене послератне регионалне одреднице у оквиру имагологије Европе, укључујући и актуелни „Западни Балкан". Проналажење и анализа балканизама „на српски начин" у Србији могућа је тек након што се дефинише нова поткатегорија балканистичког дискурса, која ће, на својеврстан начин, бити примењива на српски политички контекст. Другим речима, неопходно је конструисати поткатегорију која ће као јединицу анализе користити стереотипе који се односе на Србију и српски народ. Поменуту категорију дефинисали смо као *српски балканизам.*

Српски балканизам је део система, на балканистичком (неретко и антинационалистичком) дискурсу заснованих стереотипа, који српско друштво позиционирају (стигматизују) као – речима Тодорове – европског „унутрашњег другог". *Српски балканистички дискурс* или *српски балканизам* је измештен *-изам*, поткатегорија балканистичког (и некадашњег југословенског/оријенталистичког) дискурса, а прилагођен је проналажењу савремених стереотипа насталих новим друштвеним и политичким праксама у Србији након међуетничке поделе. Има намеру да укаже на постојање конструисаних стереотипа кроз самостигматизацију.

33 Реторика егзотификовања, хијерархизовања и стигматизовања другог.

У дискурзивном смислу, наративним путем, стереотипи се користе „од стране појединаца који се сматрају дислоцираним из средине која се описује као балканистичка"[34]. Пример:[35]

> – Дарко: „ … знаш, занимљиво је то, кад помислим на Босну, не помислим на Сарајево или Тузлу, него на неке планинчуге где живе људи који су … који су потпуно необразовани, заостали. Цивилизација до њих није стигла. И дефинитивно је тачно да је рат био најгори тамо, у Босни, баш тамо где такви људи живе."
>
> – Вељко: „Ма, на југу Србије би било исто … Јужњачки менталитет – они који су живели под Турцима су другачији од оних који имају хабсбуршко наслеђе."

У том смислу, српски балканизам је колективна дискурзивна појава у српском друштву, која се јавља у свим могућим наративним облицима – текстуалним и аудио-визуелним. Српски балканизам је, на неки начин, фолклорног карактера у српском друштву, што у идејном, што у наративном облику. Наративи испуњени *личном егзотизацијом* могу се јавити и као део свакодневног говора у колективу, баш као што је то Јансен приметио у свом истраживању проматрајући употребу балканизама у Београду и Загребу (Jansen 2001: 33–68). Предуслов употребе српских балканизама и њихове појаве у наративима је „измештеност наратора из средине коју описује и карактерише употребом балканизама".

ЗАКЉУЧАК

Међу научницима се, чини се пребрзо, доноси закључак да су у данашње време Саидов оријантализам односно балканизам као поставка Тодорове лоша аналитичка средства, с обзиром на то да се оријентализам тумачи као *passé* а, како се поређење оријентализма и балканизма своди на узрочно-последичну везу ако је, оријентализам као дискурс превазиђен, то исто би требало да важи и за све конструкције које су делимично произашле из њега. Међутим, имаголошка истраживања Балкана и даље могу бити од великог значаја за тумачење друштвене стварности новог доба. Поготово треба имати у виду актуелне европске интеграције које из дана у дан померају како географске тако и имаголошке границе овог региона, што додатно утиче на интересантан развој реторике са балканистичким садржајем.

Сумирали смо досадашња истраживања аутора који су се бавили имагологијом региона, а који су, позивајући се на концепт оријентализма Едварда Саида, примењивали на различите историјско-политичке епохе Балкана, и то од првих путописа о Балканском полуострву, преко Отоманске империје и *Титове Југославије*, до међуетничког раскола деведесетих. Појава и развој стереотипа посредством *стигматизације спољa* временом је утицала на перцепцију Балкана од стране народа који га насељавају и прећутног одрицања од наслеђа који Балкан као феномен

34 Појединци који кроз наративе експлицитно истичу свој антинационалистички идентитет, са једне и поистовећивање са европским цивилизацијским вредностима, са друге стране (види: Jansen 2001: 37–40).

35 Разговор двојице младића припадника НВО из Београда (види: Jansen 2001: 39).

носи (*самостигматизација*). Уколико се пажљиво попрати хронологија и развој примене теоријске поставке оријентализма на истраживање Балкана, лако се уочава да се (нај)значајнија прекретница догодила оног момента када је Балкан препознат као 'специфичан' регион, односно након смештања у политичку димензију, након грађанског рата деведесетих година прошлог века.

Фокус истраживања обухватао је, најпре, детектовање *балканистичког дискурса* односно његове специфичности (измештености) из традиционалне теоријске поставке оријентализма, те смо тако у поглављу „Балкан-изам као семантичка јединица за конструкцију стереотипа: поље стварања српских балканизама" презентовали неколико важних балканистичких конструкција сачињених од низа синтагматских ланаца који од Балкана (у односу на оријентализам) креирају измештен *-изам*, а затим смо даљим разлагањем балканизма у поднаслову: „Спољна и лична егзотизација: Дефинисање српских балканизама" препознали и истакли поткатегорије *српског балканизма*, насталог регионалном фрагментацијом балканистичког дискурса након међуетничке поделе. Српски балканизам карактеристичан је не само по употреби стереотипа о Србији споља (хетеростигматизација) већ и изнутра (аутостигматизација) у свакодневном говору од стране појединаца који се, на овај или онај начин, сматрају измештеним из средине која се стигматизује употребом наведених стереотипа.

ИЗВОРИ

Said 2003: Edward Said. *Orientalism.* Joe Friendly. You Tube video, 36:00. <https://www.youtube.com/watch?v=JncXpQQoZAo>. [18. 12. 2025].

Jorgačević 2011: Jelena Jorgačević. „Balkan kao kletva". *Nedeljnik Vreme, br. 1065,* 31. maj. <https://vreme.com/svet/balkan-kao-kletva/>. [18. 12. 2025].

Balkanization 2014: *Енциклопедија Британика.* <https://www.britannica.com/topic/Balkanization>. [21. 12. 2025].

ЛИТЕРАТУРА

Bakić Hejden 2006: Milica Bakić Hejden. *Varijacije na temu 'Balkan'*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju „Filip Višnjić".

Božić 2010: Jadranka Božić. „Ostvarenje jastva/sopstva i nesvodljivosti Drugog: etički bezdan susreta sa Drugim". *Etnološko-antropološke sveske 15*, (н.с.) 4.

Busek 2007: Erhard Busek. *Otvorena kapija ka Istoku*. Beograd: Clio.

Đerić 2005: Gordana Đerić. *Pr(a)vo lice množine – Kolektivno samopoimanje i predstavljanje: mitovi, karakteri, mentalne mape i stereotipi.* Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, „Filip Višnjić".

Živković 2001: Marko Živković. „Nešto između: Simbolička geografija Srbije". *Filozofija i društvo XVIII*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju „Filip Višnjić".

Jansen 2001: Stef Jansen. „Svakodnevni orijentalizam: Doživljaj 'Balkana'/'Evrope' u Beogradu i Zagrebu". *Filozofija i društvo XVIII*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju „Filip Višnjić, 33–71.

Lazarević Radak 2011: Sanja Lazarević Radak. *Na granicama Orijenta: Predstave o Srbiji u engleskim i američkim putopisima između dva svetska rata*. Pančevo: Mali Nemo.

Лазаревић Радак 2011: Сања Лазаревић Радак. „На граници Оријента и Окцидента: Постколонијална теорија и лиминалност Балкана". *Балканолошки институт САНУ*, г. XXXV, бр. 4, 1423–1437.

Lazarević Radak 2013: Sanja Lazarević Radak. *Otkrivanje Balkana*. Pančevo: Mali Nemo.
Noris 2002: Dejvid Noris. *Balkanski mit: pitanja identiteta i modernosti.* Beograd: Geopoetika.
Said 2008: Edvard Said. *Orijentalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
Svilar 2011: Predrag Svilar. *Medijska konstrukcija Zapadnog Balkana*. Novi Sad: Mediterran publishing.
Todorova 1996: Marija Todorova. „Konstrukcija Zapadnog diskursa o Balkanu". *Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva,* vol. 26, no. 19, 25–41.
Todorova 2006: Marija Todorova. *Imaginarni Balkan.* Beograd: Biblioteka XX vek.
Fleming 2001: Katrin E. Fleming. „Orijentalizam, Balkan i balkanska istoriografija". *Filozofija i društvo,* br. 18. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju „Filip Višnjić", 11–32.

Danijela D. PUHAČA

STEREOTYPES ABOUT THE BALKANS UNDER THE INFLUENCE OF THE ORIENT: SERBIAN BALKANISM OR "-ISM IN THE SERBIAN WAY"

Summary

Edward Said's epochal work *Orientalism*, from 1978, with its appearance launched not only the critical-theoretical field of postcolonialism and the issue of cognitive privilege, but also a kind of scientific domino effect in the research of the concept of "otherness". Bulgarian historian Maria Todorova, in her work *The Imaginary Balkans*, applies Said's concept of Orientalism to the Balkans – where, due to the centuries-old activities of the Ottoman Empire, it is viewed as an Ottoman legacy, or rather a European, internal "other" – defined by Todorova as "Balkanism". The paper summarizes previous research done by other authors in the field of Balkan imagology obtained through the analysis of narratives and travelogues about the Balkans, but also points to the presumed influence of Said's theory of Orientalism, first on the development of Balkanism and stereotypes about the Balkans, and somewhat later on the emergence of a new subcategory of auto-stereotyping – defined as "Serbian Balkanism".

Keywords: Balkans, Balkanistic discourse, Orientalism, symbolic geography, stereotypes, Serbian Balkanism.

Рад је предат 5. септембра 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

КУЛТУРОЛОГИЈА

УДК 37.01 Обрадовић Д.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-63351

Оригинални научни рад

*Мирослава М. ГЛИГОРИЋ**
Академија за националну безбедност, Београд

ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ КАО ИНТЕЛЕКТУАЛНИ НОМАД

Апстракт: Доситеј Обрадовић као интелектуални номад је израз којим би се могла дочарати слика „луталице" који пролази кроз огромне пределе знања, прикупљајући фрагменте мудрости из различитих области. Почетно знање које је Доситеј стекао у библиотеци Манастира Хопово, подупрто његовом радозналошћу одвело га је на бајковит сазнајни пут – у „царство идеја", где је упијао разноврсне идеје, од идеја античке и класичне мисли до европских просветитељских мислилаца и рационалиста. У својим делима Доситеј о свом гносеолошки мотивисаном „лутању", односно интелектуалном номадизму, приповеда у првом лицу, што представља аутентични наратив његовог филозофског, а касније и просветитељског опуса. Циљ рада је да се стекне дубљи увид у интелектуални номадизам Доситеја Обрадовића и оцене његови домети, као и утицаји на српско друштво. За потребе рада коришћен је пре свега историјско-упоредни, као и аналитичко-синтетички метод, који је посебно присутан у делу који се односи на Доситејева путовања и знања која је стицао у земљама у којима је боравио. Закључак рада је да Доситеј Обрадовић захваљујући свом интелектуалном номадизму уноси у свој стил писања блистав дух разума, истраживања и хуманизма, који се одликују јасноћом и рационалношћу, као и универзализмом и толеранцијом, а да његова дела превазилазе националне теме и границе. Као искрени заговорник универзалних људских вредности, у својим списима истиче важност толеранције, позивајући тако читаоце да прихвате различитост, а одбаце предрасуде. Његове расправе наводе на критичко размишљање, подстичући читаоце да преиспитују догме и траже нова знања. Интелектуални номадизам Доситеја Обрадовића превазилази уобичајене границе, спознате језике и дисциплине тадашњих путујућих ђака и учитеља. Његово интелектуално наслеђе које траје и значи нам и данас светионик је који нас води кроз лавиринт идеја, и наставља да инспирише наредне генерације, подсећајући да потрага за знањем не познаје границе.

Кључне речи: Доситеј Обрадовић, просветитељство, интелектуални номадизам, образовање.

КРЕТАЊЕ КАО СМИСАО ЖИВОТА

Концепт кретања као смисла живота симболизује не само напредак већ и способност људског бића да се прилагоди различитим околностима и новој средини, што одражава идеју да живот човека добија сврху када је у покрету, односно када напредује, било физички, емоционално и/или интелектуално.

О кретању су промишљали и Стари Грци, међу којима и филозоф Аристотел према чијем мишљењу је свако живо биће у стању сталног кретања, што се не односи

* ORCID 0009-0005-4634-1120, miroslava.gligoric@yahoo.com

искључиво на физичко кретање, већ и на емоционални раст или интелектуалну еволуцију. Истичући кретање као основну карактеристику сваке ствари, односно човека, Аристотел указује да је енергија живота постојана у динамичном напредовању (Stanford Encyclopedia of Philosophy 2006).

Човеку је урођени нагон да тежи расту, да тражи боље околности и прилагођава се променама окружења, што подразумева остављање старог иза себе надоградњом и усвајањем новог. Свако кретање човека део је животног мозаика, сачињеног од колективне енергије која покреће друштвену трансформацију.

Човек је створен да се креће, а та потреба за физичком мобилношћу вуче корене из праисторије – када су лов, сакупљање и кретање били услов за људски опстанак. Раније су људи одлазили у друге земље у потрази за знањем, просвећивањем, како би нешто ново научили, неретко вођени жељом и за истраживањем нових подручја и упознавањем других култура. Данас су углавном групна кретања људи предмет изучавања, а ређе се истражују индивидуална кретања човека који иде за својим добром, ка бољем духовном животу. Миграције као облик кретања обухватају не само физички чин пресељења у другу средину већ и културну, па чак и емоционалну трансформацију која неретко долази са њом. Миграција може бити узрокована различитим мотивима као што су нужност, односно тражење уточишта услед рата или других ванредних стања, те потребом за боље плаћеним послом или образовањем.

1. ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ КАО ИНТЕЛЕКТУАЛНИ НОМАД

Доситеј је путовао не само да стекне знање већ и да га пренесе, а од држања часова из различитих језика које је говорио (грчки, латински, немачки, енглески, француски, руски, италијански, албански и румунски) финансирао је своја путовања, а тиме и омогућавао стицање нових знања. Временом је све више тежио да путује како би и преносио знање, просвећивао. Управо из тих разлога Доситеј се може назвати интелектуалним номадом, што представља израз којим се дочарава слика луталице који пролази кроз огромне пределе знања, прикупљајући фрагменте мудрости из различитих области.

Путовао је прво на Исток, углавном у Малу Азију и западне крајеве Русије, а и на запад Европе, у културне и образовне центре као што су Беч и Венеција, немачке универзитетске центре Лајпциг и Халe, а известан период провео је и у Грчкој и Далмацији. Пропутовао је и велики део Балкана.

Доситеј се од монашког живота опростио крајем 1760. године, па преко Славоније одлази у Загреб где учи латински језик, а потом преко Лике у Далмацију – где је научио италијански језик. У Далмацији је створио рукописне „Буквице", које представљају превод из беседа Јована Златоустог, писане на најчистијем народном језику Далмације, као и „Далматинске списе". На путу ка Светој Гори Доситеј се разболева, услед чега остаје да подучава у Манастиру Свете Петке под Маинама у Боки Которској. За време боравка у Црној Гори, на Ускрс 1764. године, бива рукоположен за свештеника у манастиру Стањевићи од митрополита Василија (Томановић 1899: 17).

Како би у потпуности повратио здравље, враћа се у Далмацију, а потом 1765. године одлази у Грчку, најпре на Крф. Свој интелектуални номадизам Доситеј је по Европи започео онако како приличи некоме ко жели да стекне велика знања – одласком у грчка језична подручја која су колевка европске цивилизације. Нема сумње да је то био исправан почетак, јер је велики број класичних дела био управо на грчком језику, а и са практичне стране, грчки језик је био важан за учење јер се тада веома користио у трговини у добром делу европских средоземних земаља, што је Доситеју, трговцу знањем, омогућавало да држећи приватне часове грчког језика обезбеди средства за живот, али и за нова путовања. Најдуже времена током боравка у Грчкој провео је на острву Хиос где је живео од подучавања.

Након три године у Грчкој, посетио је Цариград и Малу Азију, као и Русију. По повратку са Истока, креће пут Запада. Одлази у Беч, где је провео шест година, учивши немачки и француски језик и упознајући аустријску културу, а потом преко Модре и Сремских Карловаца стиже у Италију, где учи италијански језик. Пут га даље води, преко Грчке и Молдавије у Немачку, односно на Универзитет у Халеу, где 1782. године слуша предавања чувеног професора Еберхарда која су значајно утицала на његово потврђивање у смеру рационализма и просветитељства.

Истовремено усхићен студијама у Халеу и испуњен тугом због заосталости својих сународника, Доситеј одлучује да подели просветитељске идеје са својим народом тако што ће писати и објављивати на матерњем језику. Како се у Франкеовој штампарији у Халеу могло штампати на руској ћирилици, а не и на српској, Доситеј одлази у Лајпциг где објављује своја дела у чувеној штампарији код Брајкфорта, у којој су штампане и нерелигијске књиге.

На Универзитету у Лајпцигу је провео две године, и за то време објављује чувена дела која данас припадају ремек делима у српској књижевности: „Живот и прикључења", „Писма Харалампију", „Совјети здраваго разума" и „Слово поучително".

Прво дело „Живот и прикључења" Доситеј је завршио 1783. године, и то је не само његова прва аутобиографија већ и у Срба и читаве словенске књижевности. У њој пише о свом животу од детињства и одласка у манастир Хопово, па до 39. године. Врло смело, у свом првенцу, упутио је критике на рачун православних манастира и сујеверја, дајући препоруке да се „манастири претворе у училишта и школе", те да се омогући образовање и женској деци, као и да се дозволи женама које су по трећи пут постале удовице поновно склапање брака. Тиме се уписује у српској историји као „први смели ратник за духовно ослобођење жене" (Панев 2011: 107).

За историју српске књижевности, поред поменуте аутобиографије, значајно је и дело *Писмо Хараламūију* којим отпочиње период српског просветитељства, будући да су у њему садржане кључне тачке просветитељства. У овом делу Доситеј читаоцима у упитној форми поручује да је „Бог дао човеку разум, расуђеније и слободну вољу", како би могао „расудити, распознати и изабрати оно што је боље", напомињући „шта год хоћете да вам чине други људи чините и ви њима" (Албијанић 2019).

Кроз сва дела протеже се готово иста порука – да свако мора о свему „по правому и здравому разуму расудити". Као следбеник западног рационализма поноси

се „својим веком где наука близу нас сија како небесно сунце" (Шмаус 2011: 35). Уводећи уметничке методе у српску књижевност, Доситеј је „васпитавао естетски укус Срба", преводећи дела светске књижевности и инкорпорирајући идеје просветитељства (Лешчиловска 2011: 138). Основна идеја у Доситејевим делима, усвојена из просветитељства, јесте образовање засновано на вери – у основно добро које постоји у сваком људском бићу, а које се васпитањем може унапредити (Kowollik 2016: 92).

Не само да је Доситеј прелазио многе границе и боравио у разним земљама света већ су то чинила и његова дела, што је Доситеју обезбедило титулу првог српског књижевника чији су радови превођени и штампани у суседним земљама (Живковић 2011: 131). Своја дела је штампао грађанским писмом, следећи тако пример Русије у којој је ово писмо увео Петар I, а у Срба је први пут у својим најзначајнијим делима грађанско писмо почео да користи Захарије Орфелин. Иначе, Орфелин је био зачетник световног усмерења руско-српских књижевних односа, а које је Доситеј потом учврстио (Лешчиловска 2011: 149, 164). Заправо, комплексна језичка ситуација у 18. веку у Србији подстакла је Доситеја Обрадовића да се заложи за увођење народног језика као писаног језика, што је касније настављено од стране Вука Караџића, радикалном реформом писма (Kowollik 2016: 90, 95).

У Швајцарској је Доситеј посетио знаменитог италијанског професора и етичара Соавеа, чијом је књигом о етици био толико одушевљен да ју је превео на српски језик, приредивши је степену знања и српских читалаца. Тај сусрет рецимо показује да Доситеј није био човек који је путовао од библиотеке до библиотеке, већ да су му, као и у другим случајевима, за разумевање и усвајање написаног били веома важни духовни контакти са стваоцима и уопште интелектуалцима тога доба, макар они формално били на оној страни коју је осуђивао српски народ, као у случај када он боравећи у Бечу задржава своје пријатељство са угледним српским свештеником, а потом аустријским цензором Секерешем, којег је српска заједница у Бечу осуђивала због преласка у католичанство. Доследан начелу толеранције и уважавања верске различитости, Доситеј не види у томе никакву сметњу да настави контакт са њим, те о томе оставља писани траг о чему обавештава Секереша. Једноставно, Секереш је Доситеју одговарао као интелектуални партнер због своје начитаности и мудрости, чиме се Доситеј поново потврђује као апостол верске толеранције.

У својим четрдесетим година, као зрели мислилац, након усавршавања у немачким универзитетима, Доситеј 1784. године одлази у Лондон, где борави шест месеци, до јуна 1785. године, где је научио да чита, разуме, преводи и служи се енглеским језиком. Ту спознаје да је језик иницијатор националне свести. Постаје свестан јавности слободе говора.

Баш ту, у Лондону, Доситејев интелектуални номадизам добија смисао будући да његова претходна путовања нису била „уоквирена појмовима *овде* и *тамо*". Нашавши се у космополитској димензији земље у којој „жене читају новине", Доситејева потреба за корисношћу нагони га ка *тамо* – на повратак у своју земљу „у којој ни књига на народном језику нема", како би учинио нешто корисно за своје сународнике (Рита Лето 2011: 206). Управо у Енглеској први пут почиње да

размишља о повратку у своју земљу и постаје свестан важности писања и објављивања књига на „матерњем језику" преко којих би утицао на просвећивање свог народа.

После трогодишњег поновног боравка у Бечу, одлази опет и у Немачку, где 1788. године у Лајпцигу објављује „Басне" и други део књиге „Живот и прикључења". Од 1789. до 1802. године, Доситеј по трећи пут борави у Бечу, где штампа „Песму о избављењу Србије и Собраније". У овом делу даје савет да је најважније да се научи „основно и довољно знање језика на коме су најбоље књиге на свету" (Албијанић 2019).

Незасита интелектуална радозналост навела је Доситеја да путујући Европом проучава, између осталог, идеје европских просветитељских мислилаца и рационалиста, што га је касније определило да и сам постане просветитељ. На тим путешествијима Доситејев истраживачки дух наводио га је на константну потрагу за новим знањем, повезујући наизглед различите дисциплине које је Доситеј потом уобличавао кроз своја дела. Његов препознатљив стил писања, најчешће у форми епистоле, спој је тог истраживачког духа, хуманизма и рационалности за које се залагао и којима је читавог живота тежио. Читаоцима својих дела настојао је да пренесе поруку – да здраворазумски и слободно размишљају, ослобођени предрасуда, али са одређеном дозом сумње како би подстакли свој истраживачки дух на трагање за знањем. У номадском плесу његових идеја, креативност и здрав разум одвели су Доситеја изван области чисте књижевности у царство филозофских идеја. Ипак, због отпора према средњовековним идејама Доситеј се нашао на мети критика од стране генерација које су дошле са Вуком Караџићем и Његошем.

Нема никакве сумње да је Доситеј путовао не само да би видео свет него и научио важне светске језике, како би после читао значајна дела на тим језицима, а потом преносио и знања језика и знања из других области, првенствено на своје ђаке, а затим, посредством писаних текстова, на свој народ који је жудео за просвећеношћу. Није боравио ни у једној земљи нити граду а да није испољавао и задовољавао своју потребу за сазнањем које је уграђивао у своје енциклопедијско знање, сасвим у духу просветитељства његовог доба.

Свој пут интелектуалног уздизања Доситеј је започео у крајње заосталој и непросвећеној средини какво је било његово Чаково, па и Манастир Хопово у који је потом отишао. Затим је жудећи за знањем прошао најблиставије центре тадашње просвећености да би свој круг путовања завршио у веома непросвећеној средини као што је била устаничка Србија почетком 19. века, ношен циљем да своје огромно знање пренесе на свој непросвећени народ, у чему је и успео. О тој Доситејевој огромној жељи и елану казује податак од око 40 основних школа и о Великој школи из 1808. године, које су основане за кратко време колико је он боравио у Србији, као и то да је имао снажан утицај на вођу устанка Карађорђа Петровића у погледу његовог обликовања у складу са идеалом просвећеног владара о коме је Доситеј сањао и писао. О томе сведочи и огромно разумевање, које је, несумњиво, захваљујући Доситеју у великој мери, Карађорђе показивао усред узаврелог устанка, за просветне потребе, указујући на важност просвећивања (Симеуновић, 2019: 87–89). Сан о оснивању школа у Срба Доситеј је делио и са другим мислиоцима, међу којима је и црногорски владика Петар I Петровић Његош, којем је у пролеће

1805. године написао писмо у којем замишља где треба да буду подигнуте школе – „ваља да је обитано, не усамљено, гди је земља родна, лепа и плодовита, гди храстови и лепе липе расту" (Лешчиловска 2011: 147). Недуго потом, по отварању Велике школе 1808. године, Карађорђе поставља Доситеја за управника, а потом за члана Совјета, те 1811. године за министра (попечитеља) „просвештенија народна" (Симеуновић 2024: 25).

Желео је у већ позним годинама да заврши живот у италијанском лучком граду Трсту, у који одлази на врхунцу своје славе, и борави у њему од 1802. до 1806. године. У том периоду, од 1803. године, око годину дана проводи у Венецији радећи на штампању своје књиге „Етика".

За време Доситејевог боравка у Трсту српски књижевник и свештеник Викентије Ракић редовно га је информисао о стању у Србији, а утицао је и на Доситеја да донесе одлуку да оде у Србију у јуну 1806. године, претходно га известивши о стању Првог српског устанка. Под утиском тог сазнања Доситеј у Трсту пише и историјски најављује незваничну српску химну – „Востани Сербије", која сведочи о његовој потпуној идентификацији са српским устанком од самог почетка (Banac 2021: 45), а која је за циљ имала да подигне српски народ на устанак зарад ослобођења од „вековног угњетавања".

Иако је намеравао да у Трсту, у којем је живео угодним животом окружен меценама, остане до краја живота, подучавајући децу богатих трговаца, ипак, на позив Стратимировића и Карађорђа, одлази да помогне српску револуцију у устаничкој Србији, у коју је стигао на Преображење 1807. године.

Доситеј је у Београду дочекан топовском паљбом са Калемегдана и узвицима окупљеног народа који је дошао да поздрави најобразованијег Србина на свету тога доба (Симеуновић 2024: 23). Од тада, па до краја свог живота, интелектуални номад Доситеј путоваће, радиће и писаће искључиво за свој народ, са којим ће бити „судбински и животно" нераскидиво повезан, водећи се просветитељским начелом: „Књиге, браћо моја, књиге, а не звона и прапорци" (Симеуновић 2022). У време Првог српског устанка имао је 65 година, али га године нису спречиле да активно учествује у њему. Током устанка позивао је војвођанске сликаре да у Србији осликају цркве ликовима краљевских светаца, а многи од њих су се одазвали том позиву (Banac 2021: 49).

Био је и први српски министар просвете и вера у Београду и Карађорђев лични саветник и секретар. У оквиру дипломатских устаничких мисија наставио је да путује по свету. Био је и оснивач Велике школе (1808. године), претходнице Београдског универзитета, чиме су постављени темељи развоја модерног високог образовања у Србији. Главни циљ ове школе био је образовање „првог административног и судског особља у Србији, а похађали су је синови разних револуционарних вођа, укључујући и једно од Карађорђеве деце" (Banac 2021: 45).

Поред тога, Доситеј је био и члан Правительствујушчег совјета и главни директор школа Србије, а оснивао је и Богословију. На скупштини народних старешина, 11. јануара 1811. године, бива изабран за министра просвете и вера, а само три месеца потом умире у својој Србији. Пре смрти, Доситеј је са одговорном мисијом путовао на војно-дипломатске преговоре у главни штаб руске војске у Букурешт

ради преговора око руске помоћи Србима, а планирао је потом и путовање за Дубровник. Такође, био је једно од одговорних лица које је српска страна именовала ради формирања и одржавања руско-српског војнополитичког савеза. Поред тога, радио је на оснивању и отварању прве штампарије у Београду.

Проводећи у ослобођеној Србији пет последњих година живота, од 1807. до 1811. године, дао је огроман допринос „просвешћенију" и „изображенију" свог рода, чиме је Србији приближио Европу и свет.

Иако је Доситеј у својим првим списима изнео врло радикалан став да се „сви манастири у школе и училишта преобрате", ипак се при крају свог живота „потврдио као веран син своје цркве", што доказује чињеница да је 27. марта 1811. године сахрањен у Београду, по сопственој жељи, као јеромонах (Симеуновић 2024: 23).

Доситејево нескућење није тек израз његовог карактера нити пустоловног духа. Далеко више је то дух времена у којем је живео и у којем су многи просветитељски оријентисани ерудити попут њега путовали да би стицали нова знања о, још за њих, непознатим земљама и људима, а нарочито о онима који су важили за традиционална духовна извориштa. Сви они су заправо били вечити путници који су учили језике и стицали знања из разних области да би их потом преносили на друге. Био је то дух просветитељских времена 18. века који је обликовао просветитељству склоне људе као што је био Доситеј и који је увелико усмеравао њихове животе, чинећи од њих својеврсне мисионаре ума и знања. То је уједно време када се формира православно грађанство у српском духовном простору, које чине не само имућнији Срби, трговци, свештеници и занатлије као и припадници војничког сталежа већ и са њима помешани православци, Грци, Власи и Цинцари. Такође је то време израженог романтизма у словенским срединама од Јадрана до Русије које подстиче такав начин живота и високо вреднује тип интелектуалног подвижника, националног јунака какав је био и Доситеј.

Ипак, Доситејев путујући живот има и своје специфичне узроке и узрочнике. Истини за вољу, многи људи тога доба који су попут Доситеја много путовали и учили, како језике тако и друга знања, путовали су само да би себе изображавали и духовно уздизали, пре свега, зато што су били материјално обезбеђени и стога у могућности да то чине. Један број њих се довијао на граници сиромаштва вођен истим циљем. Том кругу би припадао и Доситеј да на њега, у његовом раном добу није утицао горњекарловачки владика из Плашког, епископ Данило Јакшић, који је Доситеја који се спремао за пут у Русију да би тамо учио, посаветовао да за свако веће путовање стиче новац држањем часова ђацима, а да потом кад овлада страним језицима то може чинити и током наредних путовања. Тај савет ће учинити да Доситеј тада не крене на пут учења у Русију, већ да сходно савету владике остане у Далмацији како би зарадио новац који му је био неопходан за путовање у далеке крајеве. Када је реч о Доситејевом нескрашеном животу, обавезно се користи флоскула да је „побегао" из манастира, што код неупућених ствара различите, природи овог чина често непримерене рефлексије. Наиме, било је то доба у којем су и цркву захватиле одређене реформе, па је тако и митрополит Павле Ненадовић био један од оних који је сматрао да монаси не треба да буду потпуно изоловани од верника, односно друштва, већ да у циљу постизања општежитељног живота буду у одређеној

консоцијацији, која је подразумевала и боравке ван манастира и путовања ради духовног уздизања. Довољно је само напоменути да је једина књига на српском језику, веома обимна, коју је тада имао Манастир Хопово била књига јеромонаха Спиридона, звана Спиридонов зборник,[1] а коју је Доситеј прочитао и на њеним листовима оставио сведочанство својим потписом, била написана од аутора који је чак седам пута „побегао" из Хопова. Да је у питању термин чије значење у том и садашњем времену није истоветно сведочи и чињеница да је Доситеј напустио Манастир Хопово без благослова свог учитеља са аманетом игумана Теодора Милутиновића, који је био један од оних који је не само у њему видео велику жељу за стицањем знања него је препознао и велики таленат. Глад за знањем био је главни разлог Доситејевог одласка из манастира.

Залагањем за образовање, разум и толеранцију, Доситеј за српски народ постаје бакљоноша просветитељских идеала, односно светионик просветитељства.

2. СМИСАО ИНТЕЛЕКТУАЛНИХ МИГРАЦИЈА ДАНАС И ДОСИТЕЈ

Означивши миграциона кретања као интеракцију између познатог и непознатог, интелектуалне миграције се дају одредити као сублимација стеченог знања и врлина уз прихватање новог, изван физичких граница.

То је феномен који представља размену и евалуацију знања, иновација и културну интеграцију на глобалном нивоу. Укратко означено као кретање идеја и стручности данас, смисао интелектуалних миграција је да повеже академске и културне институције и истраживаче, као и индустрије, у циљу размене идеја и стицања нових сазнања без обзира на физичке границе. Са овим феноменом се неретко доводи у везу и негативна појава спољних миграција тзв. *одлив мозгова* („brain drain"), који неповољно утиче на матичну земљу из које образовани људи одлазе како би се професионално усавршили у иностранству.

Посвећеност слободном промишљању и ослобођеност од просторног и културног ограничења су главне карактеристике интелектуалног номадизма, у ком смислу се Доситеј Обрадовић да одредити као његов претеча. Неуморна потрага за знањем изван граница – интелектуална мобилност, омогућила је Доситеју да устаљене традиције и догме остави иза себе, надограђујући се ширим људским и духовним вредностима и новим сазнањима.

Како савремене интелектуалне миграције не подразумевају и нужност физичког преласка границе, данас је врло честа појава „рада на даљину", односно дигиталног номадизма, где физичко пресељење није обавезно везано за прекограничну сарадњу.

Смисао интелектуалних миграција данас јесте да укаже како мобилност знања доводи до инклузивнијег и интелектуално богатијег друштва. Разумевањем ове појаве могла би се наћи њена шира примена, рецимо на плану успостављања билатералних споразума о академској размени, којим би се обезбедило да тзв.

1 Монах Спиридон је зборник саставио средином 18. века водећи се руском и украјинском литературом, те се тако у њему нашао и адаптирани руски превод Езопових басни (Лешчиловска 2011: 140).

одлив мозгова, односно интелектуално кретање образованих људи, користи широј заједници, а не само економски напредним земљама.

Релевантни статистички подаци о образовању деце у савремено доба указују да у 2021. години 249 милиона деце и младих у старосној доби између 6 и 18 година широм света није похађало школу, што значи да је приближно 16% од укупног броја регистроване деце широм света било ван школе, на сва три нивоа школовања, а то је 10% ниже него него током 2000. године (UNESCO 2024: 18). Ови подаци указују да и после готово два века од почетка ширења образовања широм света, његова важност није допрла до свести савременог човека. Иако међународне институције улажу одређене напоре како би указале на значај образовања и обезбедиле га у срединама у којима је то неопходно, јаз између потенцијала образовања да подигне индивидуалну свест и његове свакодневне примене је све очигледнији. Нагласак савременог друштва на плану образовања јесу брзи резултати, а његов суштински значај и нужност преношења и ширења који могу покренути друштвени напредак, остају замагљени.

Како у данашње време у свету и даље има велики број деце која су не само недовољно образована већ и неписмена, водећа међународна институција која се бави заштитом права деце, UNICEF, објавила је у складу са Глобалном агендом за образовање 2030. недавно сопствену Стратегију образовања 2019–2030, под називом „Свако дете учи", у којој се примарни циљеви тичу омогућавања једнаког приступа образовању свој деци. То се посебно односи на децу у неразвијеним земљама, као и на децу из земаља чија су друштва претрпела ратна или нека друга кризна збивања због чега је дошло до занемаривања права и потреба деце на образовном плану (UNICEF 2022).

Ипак, промовисањем навика учења и доношењем одређених обавезујућих аката омогућава се да фокус са механичког знања благо помера ка рефлексивном разумевању стеченог знања, што је негде била и Доситејева замисао.

3. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Интелектуална веза Доситеја са путовањима је многострука. Не само да је путујући обилазио различите земље већ је у њима и учио и преносио знања. Уједно је о путовањима и писао у својим делима. Већи део интелектуалних миграција била су проживљена кретања, док су нека путовања препричана. С друге стране, ту су и путовања читалаца, као и преводилаца. Како је стицао све више знања, код Доситеја је више преовладала потреба за корисношћу, односно жеља да стечено знање подели са својим читатељима, посебно са својим народом.

Одласком у Манастир Хопово, Доситеј отпочиње свој номадски живот и иако монашки позив углавном представља крај дугог духовног пута, њега ће претворити у „грађанина света". Доситеј је рано препознао, још у детињству, своју предодређеност за продуховљењем, стојећи још као дете на брдашцу изнад села његове мајке у Семартону (Румунија). Тако рана одлука за монашким животом иницирала је и његов одлазак у манастир и сва његова каснија путовања као природни след његове ране младалачке жеље да направи и он неко чудо, као што је то чинио Свети Сава.

И одиста, Доситеј је не само учинио чудо – тиме што након другог животног бекства, али овај пут ван зидина манастира, отвора „очи ума" следећи свој звездани пут, већ што образујући и просвећујући народ, поставља темеље српског модерног образовања и оставља неизбрисиви траг у култури и књижевности у Срба. Љубав је у Доситејевим делима, али и у односу према животу, као централна врлина православне религије, видљива не само у односу према знању, духовности, породици, моралним начелима, већ и према заједници, тј. свом народу.

Његово странствовање имало је за циљ да покупи мудрост других народа како би га понудио своме. Био је уверен у могућност људског моралног васпитања и напретка, што потврђују његови списи и аутобиографија, који су моралистичког карактера. Управо у својој аутобиографији Доситеј, апостол српског просветитељства, указује на значај писања на народном језику, истичући да се вера и закон дају променити, али да се род и језик никада не мењају. Његово језичко умеће и посвећеност јасноћи изражавања несумњиво је оставило траг и на наредне генерације писаца и мислилаца. Једна од битних последица његовог интелектуалног номадизма је да се Доситејев утицај ширио и изван књижевности, обликујући културно ткиво Србије.

Од просветитељских идеја до националног буђења, легат Доситеја Обрадовића би требало да инспирише не само млађе генерације да теже стицању нових знања, водећи се здравим разумом без предрасуда, већ и читав српски народ – да увек има на уму значај јединства, сарадње међу људима свих вера и нација, увек водећи се делатним хришћанством и истинским човекољубљем. Јер „небеска промисао" вратила је Доситеја на почетну тачку у своју земљу, како би затворио свој животни круг, а српском народу оставио у аманет бројне поруке и поуке, не само кроз своја дела већ дајући и лични пример својим животом, да се стално кретањем напред – не само у физичком смислу, већ и у интелектуалном, могу досегнути звезде.

ИЗВОРИ

Albijanić 2019: Miloljub Albijanić. „Knjige braćo moja, knjige, a ne zvona i praporci". *Danas*, 21.6. 2019. <https://www.danas.rs/kultura/knjige-braco-moja-knjige-a-ne-zvona-i-praporce/>. [21. 1. 2025].

"Aristotle's Natural Philosophy" 2006: Stanford Encyclopedia of Philosophy. <https://plato.stanford.edu/entries/aristotle-natphil/#PrioAmonMoti>. [20. 1. 2025].

UNICEF 2022: "Education overview". <https://data.unicef.org/topic/education/overview/#data.> [12. 2. 2025].

UNESCO 2024: "World Education Statistics". <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000391221>. [12. 2. 2025].

ЛИТЕРАТУРА

Banac 1981: Ivo Banac. "The Role of Vojvodina in Karadjordje's Revolution". *Südost-Forschungen*, 1(1), 31–61.

Kowollik 2016: Eva Kowollik. „Schweigende Aufklärer und rollende Köpfe". Grenzräume–Grenzbewegungen: Ergebnisse der Arbeitstreffen des Jungen Forums Slavistische Literaturwissenschaft in Basel 2013 und Frankfurt (Oder) und Słubice 2014, Potsdam: Universität Potsdam, 87–99.

Лешчиловска 2011: Инна Ивановна Лешчиловска. „Доситеј Обрадовић и Русија". *Доситеј и Европа*. Ур. Душан Иванић. Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић", 137–165.
Пенев 2011: Бојан Пенев. „Доситеј Обрадовић код Бугара". *Доситеј и Европа*. Ур. Душан Иванић. Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић", 104–112.
Рита Лето 2011: Марија Рита Лето. „Разматрања на маргинама италијанског превода Живота и прикључења". *Доситеј и Европа*. Ур. Душан Иванић. Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић", 199–207.
Симеуновић 2019: Драган Симеуновић. *Историја српске политичке мисли: нови век*. Нови Сад: Православна реч.
Симеуновић 2022: Драган Симеуновић. *Политичка мисао нововековних српских просветитеља.* Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић".
Симеуновић 2024: Драган Симеуновић. „Политичка мисао". *Каталог изложбе „Сазвежђе Доситеј"*. Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић", 23–27.
Томановић 1899: Лазар Томановић. *Г. Руварац и Монтенегрина*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.
Шмаус 2011: Алојз Шмаус. „Дело Доситеја Обрадовића". *Доситеј и Европа*. Ур. Душан Иванић. Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић", 27–54.

Miroslava M. GLIGORIĆ

DOSITEJ OBRADOVIĆ AS AN INTELLECTUAL NOMAD

Summary

The initial knowledge that Dositej acquired in the library of the Hopovo Monastery, supported by his curiosity, led him on a fabulous journey of knowledge – into the "kingdom of ideas", where he absorbed a variety of ideas, from the ideas of ancient and classical thought to European enlightenment thinkers and rationalists. In his works, Dositej tells about his epistemologically motivated "wandering", or intellectual nomadism, in the first person, which represents the authentic narrative of his philosophical, and later also enlightenment opus. The aim of the paper is to gain a deeper insight into the intellectual nomadism of Dositej Obradović and to assess his achievements and impact on Serbian society. For the purposes of the paper, the historical-comparative, as well as the analytical-synthetic method was used, which is especially visible in the part that relates to his travels and the knowledge he acquired in the countries in which he stayed. The conclusion of the paper is that Dositej Obradović, thanks to his intellectual nomadism, brings to his writing style a radiant spirit of reason, research and humanism, which are distinguished by clarity and rationality, as well as universalism and tolerance, and that his works transcend national themes and borders. As a sincere advocate of universal human values, he emphasizes the importance of tolerance in his writings, thus calling on readers to accept diversity and reject prejudice. His discussions lead to critical thinking, encouraging readers to question dogmas and seek new knowledge. Dositej Obradović's intellectual nomadism transcends the usual boundaries, known languages, and disciplines of the traveling students and teachers of that time. His intellectual legacy, which endures and is meaningful to us today, is a beacon that guides us through the labyrinth of ideas, and continues to inspire future generations, reminding us that the pursuit of knowledge has no boundaries.

Keywords: Dositej Obradović, enlightenment, intellectual nomadism, education.

Рад је предат 9. децембра 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 930.85(497.115 Косовска Митровица)
316.7(497.115)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-61723

Прегледни рад

*Милица М. МАРЈАНОВИЋ**
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за социологију

КУЛТУРНИ ПЕЈЗАЖ КОСОВСКЕ МИТРОВИЦЕ У ИСТОРИЈСКОЈ ПЕРСПЕКТИВИ

Апстракт: О културној историји једног града понајвише сведоче његови симболи, традиција и културни елементи који упућују на богатство различитости и доприносе јединствености и оригиналности једног подручја, у овом случају града Косовска Митровица. У раду се проматра културни живот и главни културни елементи који осликавају дух времена у граду на реци Ибар, са циљем да се прикаже његова богата културна историја, прожета дубоким друштвеним порукама које га одликују. На примеру Косовске Митровице експлицитно се приказује преплитање богате традиције и историје, као и, са друге стране, рефлексија далекосежних последица ратних дешавања током НАТО агресије. Специфичност града посебно се огледа у мосту на Ибру који га дели на јужни и северни део, а истовремено симболизује подељеност на два дијаметрално различита друштвена живота, живот у подељеном граду између Срба и Албанаца. Социолошки, град на Ибру представља јединствен феномен у свету прожет богатим културноисторијским наслеђем, а упркос свим изазовима траје и одолева времену.

Кључне речи: културна историја, култура, друштво, Косовска Митровица, град, мост на Ибру, друштвени живот.

КУЛТУРНА ИСТОРИЈА И МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ У ГРАДУ НА ИБРУ

Културна историја једног града прожета је вишедимензионалним односима у различитим сегментима друштвеног и културног историјата. О каквим односима је реч и који фактори осликавају културолошке елементе града објаснићемо на примеру Косовске Митровице. Аутентична култура друштво чини непоновљивим и духовно богатијим, а представља не само карактеристичан дух времена који живимо у савременом добу већ, са друге стране, и скуп историјских дешавања која су обележила ту друштвену стварност у тоталитету. То експлицитно наглашава Евгениј В. Соколов говорећи да је култура с једне стране „сећање", традиција, а с друге стране проналазаштво и уопште стваралачка активност (2001: 33).

* ORCID 0000-0002-1153-8514, milica.marjanovic@pr.ac.rs

Још је један од највећих умова старог Рима, Цицерон, истицао да је „култура ризница и чувар света, фактор историјског континуитета једног народа, као и покретач друштвених промена, а њено разарање нас уводи у поље аномије или, како би Чехов рекао 'парализу душе и привремену смрт'. Стога је очување и развој националних култура и идентитета услов опстанка и развоја једног народа" (Митровић 2013: 287).

Полазећи од вишеструких елемената који су готово увек прожети културним сегментом, попут симбола града, архитектуре, обичаја, споменика, духовних обележја и многих других, покушаћемо да расветлимо културну историју Косовске Митровице. Култура и друштво као два неодвојива феномена, међусобно условљена, објашњавају значај социокултурних симбола који представљају репрезент културе једног географско-просторног подручја, *par excellence*, а „мали народи у овом процесу 'транзиционог хаоса' и деловања гвоздених закона глобализације морају сачувати своју душу. Култура је последњи бедем у очувању различитости идентитета савременог човечанства" (Митровић 2013: 287). Социолошко поимање оваквог приступа у посматрању културних односа огледа се пре свега кроз посебну грану социологије, а то је социологија културе, чији је предмет најдиректније усмерен на проучавање културног деловања у друштву и на културне законитости.

Познати социолог културе, Никола Божиловић, истиче да се у случају социологије ради о томе да се истражи друштвени контекст културе – њена повезаност са социјалном структуром, групацијама које улазе у њен састав и друштвеним односима у које људи међусобно ступају. Култура је појам са најширом скалом значења. Сам појам „култура, већ по свом смисаоном значењу, укључује мир као вредност. Како насупрот миру стоји рат, и други облици насилног разарања и обесмишљавања, то је у појму култура (имплиците) садржано стваралачко (и смисаоно) деловање човека; које, опет, није могуће ако он не живи у миру (са собом и другима)" (Milošević 2016: 336).

У савременом језику термин *култ̄ура* употребљава се у два основна смисла. У ширем смислу у културу спада све оно што је општеприхваћено, што се утемељило у друштвеним облицима живота (обичаји, норме, институције). Ужи смисао културе односи се на сферу духовног стваралаштва (интелектуалне активности, уметности, религије, морала – Божиловић 2010: 11). Божиловић упућује и на појам *култ̄урна глобализација*, експлицитно наводећи да она „претпоставља реално остварење мултиетничког и мултикултурног друштва, заснованог на прихватању, легитимисању и легализовању различитих модела културе, од којих ниједан неће бити доминантан и где ће сви бити упућени на суживот или међусобну сарадњу и прожимање (интеркултурализам)" (2014: 536).

Друштвена клима у Косовској Митровици међу припадницима различитих заједница мењала се кроз деценије, сходно друштвенополитичким догађајима који су налагали однос у том тренутку доминантно заступљен као резултат дешавања, што се првенствено односи на последице које је српски и други неалбански живаљ претрпео од стране Албанаца. Од добросуседских односа до живота у подељеном граду, широк је дијапазон друштвених релација у граду Косовска Митровица

кроз време, посматрано кроз призму историјских и друштвених прилика. Говорећи о друштвенополитичкој ситуацији града Косовска Митровица, треба обратити пажњу на то да Катунарић имплицира да су на Балкану препознатљива два типа културе – култура рата и култура мира, а не (хантинговски) сукоб цивилизација (2007: 98). Идеја о култури мира насупрот идеологији рата тешко је одржива у овом градском простору, јер се може констатовати да су

> срећније оне историјске заједнице, као и модерна друштва, који су имали (и имају) дуге периоде мира. Балканска друштва нису имала ту 'срећу'. Отуда у њима култура мира нема значајније историјско упориште. Другим речима, она европска (и ваневропска) друштва која су неговала културу мира, дуже времена у својој историји, поседују знатно већи социокултурни капитал у односу на балканска друштва (која су препознатљива по међусобним трвењима и сатирањима националних заједница) (Милошевић 2016: 329).

Говорећи о својеврсном културном идентитету града Косовска Митровица, треба имати у виду да је, како Божиловић наглашава, сам по себи „културни идентитет специфичан израз социјалног идентитета, будући да је култура суштински део социјалног система и његова основа" (Božilović 2014: 39). Иако културу, с једне стране, можемо посматрати као „чворно поље друштвене интеграције", с друге стране се, нажалост, у пракси показало да културна разноликост код појединаца, али и код целих друштвених група, неретко доводи до сукоба идентитета: суживот двеју група са различитим културним (али и расним, националним, етничким) идентитетима „проглашава [се] немогућим, па се Други изопштавају, доживљавају као странци и стигматизују" (2014: 39).

Иако данас Косовска Митровица важи за готово јединствен феномен у свету – подељен град, и то од 1999. године, када је главна окосница јужног и северног дела након потписивања Кумановског споразума постао мост на Ибру као линија разграничења, она је деценијама пре тога такође имала вишеструки значај, како стратешки и историјски тако и културни. За град се, може рећи да поседује квалитете текстуалности, тј. да се он „може схватити као 'текст', односно као симболички полигон на којем политика спроводи захвате културне и симболичке адаптације у складу са политичким и/или националним имагинаријем" (Радовић 2013: 11).

На културну историју Косовске Митровице увелико су утицала историјска превирања, а нарочито период закључно са окончањем НАТО агресије, након чега долази до потпуног раздвајања и покушавања уништења свих српских културних обележја од стране Албанаца. Марковић Савић наглашава да се

> на простору КиМ траже могући облици суживота два највећа народа, што је, након бруталног насиља које је обележило њихову новију историју, озбиљан изазов. Мултикултурализам на КиМ, након ратног сукоба и увођењем УНМИК администрације, углавном је виђен кроз разне облике аутономије и децентрализације. Мултикултурализам је сасвим извесно циљ међународне заједнице од самог почетка њене мисије на Косову (2005: 34).

Подсећања ради, током НАТО агресије[1] и мартовског погрома[2] 2004. године уништене су српске цркве и манастири, укључујући фреске и црквене књиге умрлих и венчаних, што је имало за циљ уништење једног народа и трагова да је икада и постојао – гробови предака су разорени, споменици културе уништени широм територије Косова и Метохије.[3] Шуваковић и Ракић напомињу да су све ове активности албански сепаратисти, који имају карактеристике „културоцида" као једног од елемената Лемпкинове теорије геноцида, чинили у присуству „представника тзв. међународне заједнице" (Šuvaković, Rakić 2017: 63; в. и Вучковић 2021).

Сада подељен град, Косовска Митровица била је некада један од најважнијих центара Старе Србије, али и град будућности, како су је многи путописци описивали, који је од варошице постао високо развијен градски центар. Не постоји много научних, историјских, библиографских извора који сведоче о историјату Косовске Митровице, али према налазима сигурно је да је ова на почетку мала варош била дуго у сенци града Звечан, управо због владара из династије Немањића који су боравили тамо. Важно обележје Косовске Митровице, првенствено у духовном, али и у историјском и културном смислу, била је Црква Св. Димитрија, по коме је највероватније и добила име. Како смо од Дмитровице дошли до северне Косовске Митровице као времеплов сведоче бројна имена: Дмитровица, Миттрих, Митровизза, Високи град Митровица, Баззар Митровица, Пазарска Митровица, Шехер Митровица, Титова Митровица, Косовска Митровица.

Први помен села Дмитровица срећемо у првом турском попису из 1455. године, из којег сазнајемо да је село имало тринаест хришћанских кућа и две удовице. Бројни историчари име села везују за Цркву Св. Димитрија, која се налазила у подножју Звечана. Горепоменута црква порушена је по наређењу Јусуф-бега 1884. године, а од камена цркве направљен је управо чувени мост на Ибру, који је своју симболику од давнина до данас више пута мењао.

---

1 „Ма колико је, посебно у време саме НАТО агресије на СРЈ 1999. године и непосредно после ње, у политичким, па чак и научним круговима на Западу, била присутна тенденција да се хуманитарним разлозима оправда употреба силе без претходне одлуке Савета безбедности, чини се да је сада веома широко прихваћено да је НАТО спровођењем оружане кампање против Југославије прекршио међународно право. А напасти оружано другу државу кршењем међународног права представља агресију" (Елезовић и др. 2019: 328).

2 „Насиље албанских екстремиста и етничко чишћење српског становништва које се догодило 17. и 18. марта 2004. године још једном је показало да ни постојеће институције у покрајини ни институције међународне управе на Косову и Метохији нису испуниле свој задатак, јер нису омогућиле стварно функционисање и постојање мултикултурног друштва у покрајини. Мартовски погром однео је неколико десетина живота, рањено је више стотина особа, протерано више од четири хиљаде Срба и других неалбанаца, запаљено више од 800 њихових домова и разрушено или тешко оштећено 35 православних храмова и споменика културе" (Влада Републике Србије 2025).

3 „Албански вандализам уништења свега српског на Косову и Метохији наставља се и данас пред очима читавог света… половином 1999. године до данас, Албанци су јужно од Ибра из сваког града срушили и уклонили апсолутно све српске споменике, спомен-плоче, спомен-чесме, бисте српских знаменитих личности и друга српска историјска знамења… До данас Албанци су уништили 270 српских гробаља, више од 9750 споменика… На српским гробљима у потпуности је уништено и 90 капела…" (Влашковић 2012: 50–59).

Управо је мост на Ибру симбол раздвајања два народа, две културе, при чему се јавља мултикултуралност која је неизбежна због вишевековног заједничког живљења и историјских прилика на овој територији. У јужном делу Косовске Митровице је Црква Св. Саве, која је у међувремену страдала током ратних дешавања, али је и обновљена. Међутим, у северном делу Косовске Митровице поново је сазидан истоимени Храм Св. Димитрија на узвишењу 2005. године, а према речима његовог старешине, протојереја ставрофора Милије Арсовића, Срби у северној Косовској Митровици око црквеног здања почињу да се окупљају и пре него што је оно завршено. То се нарочито односи на прослављање већих верских празника, попут Божића, када се већ након постављања црквених темеља крајем 2001. године креће са практиковањем одговарајућих верских обреда, између осталог и са налагањем бадњака. На питање да ли су се бадњаци јавно налагали и пре 1999. године у порти Цркве Св. Саве која се налази у делу града јужно од Ибра, протојереј Арсовић одговара позитивно, истичући да је реч о традицији која је после поделе града само настављена, јер, како каже, „то је исти народ који је остао овде, мада у Косовској Митровици сада има и људи који су из Истока, Пећи, Приштине, Вучитрна, из разноразних крајева [...]" (Павловић 2013: 426). Црква Св. Саве у јужном делу Косовске Митровице остала је након поделе града углавном недоступна српском становништву сконцентрисаном на градском подручју северно од Ибра. Притом, током неколико дана ескалације насиља према Србима на Косову и Метохији марта 2004. године, запаљена је и девастирана од стране албанских екстремиста.

Са обележавањем верских празника у Цркви Св. Саве, и поред тога, настављено је све до данас, чак и после подизања Цркве Св. Димитрија у северном делу града. У том смислу од посебног значаја било је то што је штета начињена у Мартовском погрому у међувремену делимично санирана. Обележавају се, додуше, само већи празници, када представници цркве са једним бројем верника, претежно Срба избеглих из јужног дела града, до Цркве Св. Саве одлазе под пратњом припадника Косовске полицијске службе (Павловић 2013: 426–427).

Грађани Косовске Митровице традиционално се окупљају код Храма Св. Димитрија за градску славу Митровдан, односно у част Св. великомученику Димитрију Солунском Мироточивом. Управо је овај светац заштитник града, јер је према предању истоимена црква сазидана у средњем веку, касније порушена, била њему посвећена. И приликом ослобођења Митровице у Првом балканском рату приказује се значајност религије и православља код Митровчана. Митровачки одред је 13. октобра ушао у град, који је без борбе и губитака ослобођен, а у Митровачкој цркви је 14. октобра у 9 часова пре подне одржано благодарење. Из свега овога можемо да закључимо да грађани Косовске Митровице од давнина вековима уважавају и посећују религијска и културна звања, празнују светковине посвећене граду и чувају дух и културу српског народа у северном делу Косовске Митровице. Религија је важна за Митровчане и религијске светковине се посећују и уважавају на највишем нивоу. Још је славни Бранислав Нушић у својим путописима из 1903. године на следећи начин описивао овај град:

> Митровица нема ни своје одело, ни свој језик. У чаршији Митровачкој меша се Никшићанин са Велешанином, Пећанац са Гњиланцем, Приштевац са Призренцем и Пазарац са Ђаковцем. Но, та околност што Митровицу странци насељавају, чини да је у њој јаван живот живљи и слободнији но у другим варошима косовским. Причају стари да се нпр. о Ђурђевдану и другим већим годовима чинила највећа весеља те се и по улицама коло водило. И данас се у тим авлијама приређују читаве игранке где се збирају девојке, а где ни момцима није забрањен приступ. Но све то почиње утолико више да опада, уколико се Арнаути насељују у Митровици (1903: 107).

Како и Нушић даље наглашава, чињеница је да са изградњом железнице 1884. године, која повезује град са Солуном и Скопљем, Косовска Митровица постаје важан градски и трговачки центар. Код Митровице се завршавала железничка пруга која је из Скопља пролазила кроз Косово. Железничка станица налазила се на 15 минута јужно од вароши, до саме Ситнице. То што се ту завршавала пруга давало је овој вароши велику „живост". Посебно су били „живи" понедељак, среда и петак, јер је тада стизао воз из Скопља са путницима за Пећ, Нови Пазар, Сјеницу, Нову Варош, Пријепоље, Бијело Поље и Пљевља (*Цариградски гласник*, 1898). Код Нушића је забележен понедељак као пазарни дан, нагађања су различита, али се и у томе огледа важност железнице у Косовској Митровици.

Митровица се делила на махале, те у литератури срећемо Циган-махалу, Бошњачку махалу, Мухаџерску махалу и друге, што нам експлицитно говори о мултикултуралности у Косовској Митровици од давнина, па све до данас. Како Шутовић наглашава, „мултикултурализам као појава много је пре настао од самог појма, који је са великим закашњењем постао саставни део речника друштвених наука"; историјски посматрано, наиме, многе заједнице, од градова до читавих држава, вековима су служиле као „примери мултикултурализма, а не идентитети културно једнообразне заједнице, која у потрази за идентитетом своје порекло грчевито тражи у фантомским историјским коренима" (2020: 7).

У Митровици су живели и живе Срби, Турци, Роми, Албанци, Бошњаци, Горанци и овај спој различитих народа и култура обилато се приказује кроз традицију и обичаје Митровчана. Пре доласка Турака, Митровицу је насељавало углавном српско становништво, након чега се знатно социодемографски изменила структура града. Нушић описује да је у насељима где су становали Срби било и турских кућа, као и обратно. Куће су углавном биле приземне, ближе улици, лицем окренуте дворишту. Грађене су од слабог материјала. Готово сви кровови су били покривени ћерамидом и далеко изван зидова. Могле су се видети и лепе куће на два спрата. На првом је најчешће био дућан. С обзиром на то да су горући проблеми у граду били канализација и водоснабдевање, испред сваке куће су постојали бунар или чесма (Нушић 1903).

Поред бројних културноисторијских обележја којим обилује град Косовска Митровица, треба споменути да је овај град имао и значајну улогу као линија одбране од НАТО агресије 1999. и сукоба албанских сепаратиста са српским становништвом до краја 2000. Друштвеним самоорганизовањем мушкараца, проглашених за чуваре града и познатијих као *мошташи* или *моштације,* али и учешћем женске популације, сачуван је северни део града са већински српским становништвом.

ГЛАВНА ОБЕЛЕЖЈА И СИМБОЛИ ГРАДА НА ИБРУ

„Јер одавде нема назад"

Град Косовска Митровица, посматрано у односу на површину, није тако велики, међутим, на тако малом простору смештени су бројни културни симболи, чувани вековима упркос многобројним изазовима. Апроксимативни демографски подаци указују на то да је северна Косовска Митровица задржала извесну мултиетничку структуру, за разлику од јужног дела града у којем више нема Срба. У северној Косовској Митровици данас живи око 22.530 Срба, од тога између 5000 и 7000 интерно расељених лица из других делова Косова и Метохије, 4900 Албанаца, 1000 Бошњака, 580 Горанаца, 210 Турака, 200 Рома (OSCE Municipal Profiles 2015). Овде треба скренути пажњу и на то да је појединац у градском простору истовремено носилац великог броја улога, што значи да у обликовању градског начина живљења учествује неколико његових идентитета. У малим, неурбаним заједницама, где се свакодневица појединца одвија уз релативно мали број нових ситуација, где су очекивања публике дефинисана традицијом и стереотипним обрасцима, појава неколико облика идентитета појединаца често наилази на моралну осуду заједнице (Pušić 2015: 311). Насупрот томе, у градској средини, сви ти идентитети, додатно појачани мултиетничношћу, која се у северној Митровици и даље чува, додатно доприносе развоју како мултикултуралности тако и формирању специфичне урбане културе.

Сходно томе, Митровица као трговачки град постаје стециште различитих културних утицаја, што ствара посебан културни крајолик, док процеси акултурације и енкултурације ступају на сцену. Привредни чиниоци и у другим историјским раздобљима детерминишу културни живот Митровице: нарочито Трепча, као економски гигант, ствара материјалну основу која, уз додатак доминантне социјалистичке идеологије и формирања културних институција – биоскопа, позоришта, домова култура итд. – води даљој изградњи једне истински урбане културе и разгранатог културног миљеа. Ратна дешавања и, посебно, најновији талас „гашења" институција културе Републике Србије имају супротан утицај.

Током дуге историје Митровчани, како себе називају становници Митровице, претрпели су бројне непријатности и штете од стране Албанаца, што је резултирало оснивањем руског конзулата у Косовској Митровици 1902. године и именовањем конзула Григорија Степановича Шчербине, којег су красиле најлепше врлине чојства и јунаштва. Међутим, трновит је био пут руског конзула Шчербине до Косовске Митровице, јер су се томе оштро противили Албанци на челу са Исом Бољетинцем, па тек након његовог одласка за Цариград 1903. године стварају се услови за долазак конзула. Храброст која је красила Шчербину освојила је срца Митровчана, бранио је интересе Срба јуначки, али је убрзо, нажалост, убијен, исте године у марту месецу. Све ово јесте показатељ тешких времена становника Косовске Митровице током читаве историје.

Данас, у центру северне Косовске Митровице постоји споменик посвећен руском конзулу Григорију Степановичу Шчербини, који је подигнут 2007. године. Споменик је на Митровдан освештао владика рашко-призренски Артемије,

а постављен је у центру северног дела Косовске Митровице, на Тргу Шумадија. Први споменик, који су захвални Срби подигли Шчербини, био је на месту његове погибије, код Старе станице, на Баиру, у јужном делу града, и Албанци су га 2001. године порушили (*Политика*, 2007).

Следеће важно обележје Косовске Митровице јесте рудник Трепча, захваљујући коме је Митровица била важан металуршки центар. Поред тога, Митровица је била и културни и трговачки центар, јер је према подацима Републичког завода за статистику Србије бележила највећи број запослених у индустрији (3325), затим у трговини и угоститељству (1062) и култури и социјалној делатности (1676 – РЗС 1971). Имала је велики број фабрика – Фабрику сумпорне киселине и вештачких ђубрива, Фабрику сувошаржираних акумулатора „Трепча", Фабрику суперфосфата и сумпорне киселине, Фабрику лимених производа, Фабрику цигле и црепа и друге.

Митровицу је посећивао велики број туриста још за време Старе Србије, поготово због манастира Бањска и Соколица, који се налазе у близини града. Културни и историјски симбол града је свакако и Споменик рударима јунацима из НОБ-а, подигнут 1973. године, који се налази на брду Кукавица и уздиже се изнад града. Овај споменик је симбол социјализма, настаје у част партизанима српске и албанске националности и носи снажну поруку братства и јединства, а његов аутор је архитекта и професор Универзитета у Београду Богдан Богдановић. Спомен-парк на Кукавици био је својеврсна атракција, те је након изградње бројао хиљаде посетилаца из читаве некадашње СФРЈ. Данас је за Митровчане, углавном, место до којег ће прошетати и одморити се од узавреле градске гужве, а последњих година представници СУБНОР-а Косовске Митровице обележавају Дан бораца управо полагањем венаца на ово спомен-обележје. На споменику и спомен-костурницама данас су видљиви исписани графити личне природе, а уклесани натпис на једној од гробница поприлично је избледео (*Алтернативна*, 2019).

Још неки од споменика културе на територији Косовске Митровице јесу и Трепчански град – Ћутет, Засеље, Стари амам (зграда музеја), Кућа Ехат Чороглија, Кућа Благоја Ђорђевића, Зграда бившег Руског конзулата, Црква Св. Саве – Латинска или Сашка црква, Стари трг, Стара Трепча – средњовековни рударски комплекс, остаци средњовековног рударског града Трепча, Трепча, Мажићи.

Када је у питању грб општине Косовска Митровица, и он се јавља као спој историјских и културних чинилаца, и то у три нивоа: као мали, средњи и велики грб, а симболично је његова промоција била за градску славу Митровдан. Хералдички симболи на грбу јасно осликавају дух и душу града који представљају – централни симбол је Свети Димитрије Солунски, светац по коме град носи име, његов заштитник и крсна слава, зелено тровршје на коме светац стоји представља три планине које окружују град, Копаоник, Голију и Мокру гору, док три плаве вијугаве реке испод њега представљају Ибар, Ситницу и Љушту које протичу кроз Косовску Митровицу. У стопи штита који формира мали грб у виду два укрштена црна чекића представљена је вековна рударска традиција овог града. На средњем грбу, на златној бедемској круни са три мерлона, којима се означава да град има више од 50.000 становника, нашла су се и три сафира и два рубина, ознака да је град једно време био престоница Краљевине Србије. Најзначајнији елемент на великом грбу,

поред хералдике која симболизује његову припадност и нераскидиве везе са Републиком Србијом, јесте седам црвених божура, симбол не само Косова већ и проливене крви српских родољуба. Аутори грба су Дејан Миљковић и Филип Обрадовић, који су за своје дело заслужено добили плакете за заслужне грађане.

Један од главних симбола када је у питању град Косовска Митровица јесте и слоган и графит у центру града „Јер одавде нема назад", који са собом носи дубоке друштвене поруке и представља тежњу Митровчана ка очувању националног духа. Радомир Ђорђевић наглашава да „српски графит-мурал у Косовској Митровици, по многим чиниоцима, има ону важност коју има 'Герника' за Европу и свет. И док је 'Герника' постала светски симбол протеста против апсурдности рата, дотле је 'српска Герника' парабола за 'урлик и вапај', снагу и решеност дела српског народа да остане на родној груди, ма колико то могло бити погубно за њега" (2014: 157).

Када говоримо о културним институцијама у Косовској Митровици након НАТО агресије 1999. године и поделе града, у северном делу Косовске Митровице данас, две деценије касније, културни живот се одвија у измењеном облику и у много мањим капацитетима него некада. Установе културе у Косовској Митровици су Културни центар „Драгица Жарковић", Градски музеј и Градска библиотека „Вук Караџић", Културно-уметничко друштво „Косовски божур". Град нема позориште и биоскопску салу, јер је након НАТО агресије 1999. године све остало у јужном делу Косовске Митровице. Култура у граду се спроводи отежано, много је мање културних дешавања него што би то био случај да су околности у граду другачије. Срећом, у последње време чести су доласци позоришних глумаца, а драме се изводе на импровизованим позоришним даскама, које овде посебно значе живот и културу у отежаним егзистенцијалним условима. Неретко су организоване и биоскопске пројекције у сали Митровачког двора, која увек буде препуна када су овакви догађаји у питању, јер су Митровчани жељни позоришта и биоскопа. Најмлађи грађани Косовске Митровице уживају у представама за најмлађе које се такође организују ретко, можда једном или до два пута годишње. Не постоји позоришташце за децу, иако су Митровчани одувек гајили љубав према позоришним комадима и то преносили на своје потомке.

Музичке манифестације су исто права драгоценост за митровачку публику, те се радују сваком концерту и жељно га ишчекују. Годинама се у Митровици организује бајк рок мисија, више од деценије, симболично на Видовдан 28. јуна. Током свих ових година много је музичких уметника који су својим умећем оплеменили културу Митровице и окупили митровачку публику, традиционално на спортском терену познатијем код Митровчана као „Плоча", или некада у центру града где је постојала импровизована бина. Истине ради, бина је превасходно у центру била постављена због многобројних митинга и скупова народа када су се Срби обраћали државном руководству и међународној заједници у молби за остваривање основних људских права, која су угрожена деценијама, па чак и вековима од стране албанских сепаратиста. Треба споменути и фестивал џез и блуз музике, који се годинама традиционално одржава у мају месецу и представља посебну културну манифестацију која заинтересује све Митровчане подједнако, не само поштоваоце ових музичких праваца.

Многи Митровчани, и Срби и Албанци, присећају се данас како су у социјалистичко доба задиркивали пријатеље из Приштине: „Ако хоћете да се обучете, дођите код нас". Алудирали су на гиганте тадашње конфекцијске индустрије, који су робне куће у граду на Ибру основали већ шездесетих година – две деценије пре Приштине. Данас подељени град био је у то доба изразито развијен у односу на престоницу тадашње АП Косово и Метохија. Не само да је експлоатација „Трепче" омогућавала индустријски развој и радна места, већ су у свакодневни живот увелико продирали урбани културни обрасци. Први рок бендови формирани су током шездесетих година, а 1979. настала је културна тековина којом је Косовска Митровица засенила не само Приштину, већ и Скопље и ондашњи Титоград: уз Нови Сад, Београд, Љубљану, Загреб и Сарајево, у граду на Ибру формиран је шести џез биг бенд у СФРЈ. Почео је да се осипа 1989. године и убрзо је угашен. Био је то мултиетнички састав у којем су свирали Срби, Албанци, Турци и Бошњаци. За разлику од осталих оваквих оркестара из СФРЈ, митровачки су чинили – аматери. Чланови биг бенда – дугогодишњи пријатељи који су се редовно посећивали за верске празнике – потицали су махом из старих градских породица. Сви они били су настављачи музичке традиције града на Ибру, коју су у џезу зачели комбо састави између два светска рата (*Политика*, 2015).

КУЛТУРНИ ЖИВОТ У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ НАКОН НАТО АГРЕСИЈЕ

Бурдијеово разумевање „симболичког капитала" изложено је у склопу укупног културног памћења заједнице, њене традиције и њене историјске препознатљивости (идентитета). Тај капитал се посебно препознаје у ритуализованим поступцима, најчешће у оквиру етничких заједница (Burdije 1999: 217). Тако се последњих година у северном делу Косовске Митровице подижу споменици културе који углавном носе снажну историјску и херојску поруку посвећену борцима палим за српски народ и отаџбину, те тако имамо Споменик кнезу Лазару у центру града. Величанствена фигура кнеза Лазара висока је чак осам метара, упереног прста ка Газиместану, и носи снажну поруку повратка свих Срба на своју свету земљу која им је привремено насилно преотета! Споменик је откривен 28. јуна 2016. године на Видовдан, симболично. Године 2022. у септембру подигнута је нова спомен-плоча близанцима браћи Милић, који су свој живот изгубили у борби за отаџбину 1999. године током НАТО агресије. Споменици културе носе снажну историјску поруку за незаборав српских јунака који су обележили једну историјску еру и својим подвизима задужили читав српски народ да достојанствено и јуначки брани своју земљу и отаџбину, па чак и по цену живота ако је то потребно!

Културна историја Косовске Митровице богата је разноврсним културноисторијским знаменитостима, догађајима, мултикултуралношћу коју чине различите народности у граду. Дух културе у Косовској Митровици постојао је одувек, што се наставило до данас, нажалост у модификованом облику због горепоменутих дешавања која су пратила ово конфликтно подручје вековима. Иако некада трговачки и високо развијени привредни центар, Косовска Митровица данас, након НАТО агресије,

представља административни, здравствени и универзитетски центар. „У граду се налази шест средњих школа, од чега две гимназије и четири средње стручне школе (гимназија, економско-трговинска, медицинска и техничка школа, али и вучитрнска гимназија са седиштем у Косовској Митровици, као и музичка школа) са укупно 1325 ђака" (Žarković, Mijačić 2017: 6). Одлуком Владе Србије („Службени гласник РС", број 60/01) крајем 2001. године Универзитет у Приштини прелази у Косовску Митровицу, која је одређена као његово привремено седиште. Постепено и поступно сви факултети који су били у саставу Универзитета враћају се на простор Косова и Метохије (Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, 2025). У новоизграђеним монтажним зградама Ректората и непосредно уз њега Филозофски факултет започиње наставу, али и своју наставно-научну, образовну, националну и културну мисију у крајње небезбедним условима. Сличну ситуацију деле и сви остали факултети стационирани у Косовској Митровици и размештени по разним објектима углавном намењеним за те потребе (Јовановић 2015: 49).

Културу Косовске Митровице дефинишу и млади покретачи друштвених промена – студенти, јер Митровица свакако важи и позната је као студентски град. Културне манифестације студената годинама се одржавају у Косовској Митровици у виду позоришних представа, спортских турнира и такмичења, квизова знања, такмичења у реторичком излагању, песничких вечери младих талената.

Марковић Савић закључује да „Косовска Митровица остаје као симбол етнички подељеног града без конкретних идеја како ће свакодневни живот грађана изгледати. Иако површином врло мала, постаје темом преговора на највишем политичком нивоу између делегација Републике Србије и представника Привремених институција на КиМ уз посредовање Европске уније" (2018: 40–41). У прилог незавидном положају српског живља на простору Косова и Метохије сведочи и чињеница да су некадашње просторије културних установа затворене и присилно одузете од стране тзв. институција самопроглашене државе Косово. Дана 15. маја 2025. године од стране Косовске полиције, припадника самопрозване државе Косово, затворене су још две српске институције у Косовској Митровици – Градски музеј и Спортска хала, а истог дана косовске институције затвориле су и објекат у коме су се налазиле три српске институције: Установа за спорт, омладину и специјализоване услуге, Спортски савез и Културно-уметничко друштво „Косовски божур" у северном делу Митровице (*Грачаница онлине инфо*, 2025). Недуго затим, само недељу дана касније, у Косовској Митровици затворена је и Градска библиотека „Вук Караџић", оставивши иза запечаћених врата фундус од 40.000 књига. Све ове културне установе[4] преузела је Агенција за приватизацију Косова.

4 Сва ова страшна дешавања по српски народ и урушавање културних вредности и обележја Срба осудило је Министарство културе Републике Србије у свом саопштењу за јавност, оценивши ове акте као наставак узурпирања српске баштине а све у циљу затирања српског идентитета на овом делу територије Републике Србије:
Посебно забрињава што се, након уништавања, паљења и скрнављења православних цркава, манастира и гробаља, покушај културног геноцида над Србима одвија у склопу фабрикације лажних институција непостојеће државе Косово. Није случајно што су нацисти бомбардовање Београда почели разарањем Народне библиотеке Србије, управо као што и фабриковање 'косовске нације' подразумева разарање вековних споменика културе и покушај отимања установа културе,

Из свега наведеног, потврђује се стихијски прогон Срба на Косову и Метохији на свим друштвеним нивоима, па тако и на културном нивоу.

ЗАКЉУЧНА РЕЧ

Културна историја Косовске Митровице богата је бројним историјским догађајима, великим владарима и именима, који су обележили како српску националну тако и светску историју. Друштвени и културни живот у Косовској Митровици прожет је бројним трусним периодима, који су умногоме обележили и предодредили све нивое друштвеног организовања у граду. Како због историјске позадине тако и због последњих дешавања град је константно у ситуацији прилагођавања новим обрасцима, уз тенденцију очувања традиционалног у свом конституисању. И даље траје борба за Косово и Метохију, а уједно и за нормално функционисање српског живља на овом подручју, при чему се посебна пажња одувек посвећивала култури.

Косовска Митровица, заједно са културним здањима која је окружују, попут велелепне средњовековне тврђаве Звечан, манастира Бањска и Соколица, представља епицентар свих збивања, посебно након НАТО агресије 1999. године. Град је до данашњег дана и поред процеса модернизације задржао традиционалне обрисе, уз очување старих и постављање нових споменика културе. Косовска Митровица јесте центар српске духовности и културе, а главни приоритет и потреба града јесте изградња установа културе како би Митровчани као некада могли да посећују позориште и биоскоп. Косовска Митровица данас слави много младих уметника који су дали свој допринос култури града, а све по узору на многобројне Митровчане који су кроз сликарска ремек-дела, поезију, постигнућа у спорту, ушли у анале културне историје Косовске Митровице.

Последња страховита дешавања затварања српских установа културе и прекида нормалног друштвеног функционисања у граду вредна су бриге и потребе за што ефикаснијим решавањем повратка у првобитно нормално стање рада и деловања на територији града Косовска Митровица.

Град Косовска Митровица недвосмислено представља духовну вертикалу која се одупире свим изазовима и недаћама, а све са циљем очувања српског националног и културног идентитета на светој српској земљи Косову и Метохији.

ЛИТЕРАТУРА

Alternativna, 2019: „Spomenik na Kukavici: Simbol grada i jednog vremena". *Alternativna,* 17. 4. 2019. <https://alternativna.com/spomen-park-na-kukavici-simbol-jednog-vremena/>. [10. 8. 2025].

Божиловић 2010: Никола Божиловић. *Сва лица културе*. Ниш: Пунта.

Божиловић 2014: Никола Божиловић. „Глобализација културе и нови идентитетски обрасци". *Социолошки преглед*, год. *XLVIII, књ.* 4, 531–548.

као сведочанстава и чувара истине о историји Косова и Метохије. Управо као и у свим претходним историјским епизодама коју су режирали они који су спаљивали и забрањивали књиге, чињеница је да нити ће Косово постати држава насиљем, крађом територије и прогоном Срба, нити се културна баштина може створити узурпацијом туђе културе (Министарство културе Републике Србије 2025).

Božilović 2014: Nikola Božilović. *Kulturno klatno: ogledi o tradiciji i modernizaciji kulture srpskog društva*. Niš: Filozofski fakultet u Nišu.

Burdije 1999: Pjer Burdije. *Nacrt za jednu teoriju prakse.* Beograd: Zavod za udžbenike.

Влада Републике Србије 2025: *Мартовски погром 2004. године*. Влада Републике Србије, 2025. <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/19988>. [14. 8. 2025].

Влашковић 2012: Зоран Влашковић. *Косметизалажи*. Приштина: НИЈП Панорама – Јединство.

Вучковић 2021: Бранислава Б. Вучковић. *Медијска трансмисија и очување српског културног идентитета на подручју Косова и Метохије (1999–2015)*. Докторски рад. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/18844>. [3. 8. 2025].

Грачаница онлине инфо, 2025: „Затворене још две српске институције, Спортска хала и Градски музеј у Косовској Митровици". *Грачаница онлине инфо*, 15. мај 2025. <https://gracanicaonline.info/2025/05/15/zatvorene-jos-dve-srpske-institucije-sportska-hala-i-gradski-muzej-u-kosovskoj-mitrovici/>. [14. 8. 2025].

Ђорђевић 2014: Радомир Д. Ђорђевић. „Графит-мурали као вид националног самоодржања – '… јер одавде нема назад!' – српска Герника". *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, год. XLIV, бр. 1, 157–171.

Елезовић и др. 2019: Далибор Елезовић, Урош Шуваковић, Бранко Ракић. *НАТО агресија у светлости правде*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Žarković, Mijačić 2017: Jasna Žarković, Dragiša Mijačić. „Javne institucije i ustanove Republike Srbije na severu Kosova. Kakva nas budućnost čeka?". InTER. <http://www.lokalnirazvoj.org/sr/News/details/207>. [7. 8. 2025].

Званична интернет презентација Општине Косовска Митровица: *Косовска Митровица, грб града.* Званична интернет презентација Општине Косовска Митровица. <http://www.kosmitrovica.rs/grb-grada> [11. 8. 2025].

Јовановић 2015: Бранко Јовановић. „Факултет са традицијом и перспективом". *Филозофски факултет у Косовској Митровици 1960–2015*. Зборник радова. Ур. Бранко Јовановић. Косовска Митровица: Филозофски факултет у Косовској Митровици, 48–54.

Katunarić 2007: Vjeran Katunarić. „Kultura mira i kultura ratar unutar nacionalnih kultura". *Geokultura razvoja i kultura mira na Balkanu (osvrti i rasprave)*. Zbornik radova. Prir. Božo Milošević, Đokica Jovanović i Dragan Todorović. Niš: Filozofski fakultet, 98–99.

Milošević 2015: Božo Milošević. *Sociološki temati o radu, obrazovanju i kulturi*. Niš: Prometej.

Министарство културе Републике Србије 2025: „Саопштење за јавност". *Министарство културе*, 22. 5. 2025. <https://kultura.gov.rs/vest/22077/saopstenje-za-javnost.php>. [14. 8. 2025].

Митровић 2013: Љубиша Митровић. *Увод у студије глобализације*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Марковић Савић 2018: Оливера Марковић Савић. *Етницитет: социолошко истраживање етницитета у северном делу Косовске Митровице.* Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Национални састав становништва ФНР Југославије (1971) Подаци по насељима и општинама. Књига III. Београд: Републички завод за статистику Србије. <https://www.stat.gov.rs/publikacije/>. [4. 8. 2025].

Нушић 1903. Бранислав Нушић. *Косово – опис земље и народа*. Нови Сад: Матица српска.

OSCE Municipal Profiles 2015: <https://www.osce.org/kosovo/122119>. [14. 8. 2025].

Павловић 2013: Александар Павловић. „Јавни ритуали у северној Косовској Митровици (Бадњи дан и Митровдан)". *Појединац, породица, друштво у транзицији.* Зборник радова. Ур. Мирослав Крстић. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 420–455.

Политика, 2007: Биљана Радомировић. „Руски конзул у Митровици". *Политика*, 10. 11. 2007. </https://www.politika.rs/scc/clanak 70>. [4. 8. 2025].

Политика, 2015: Димитрије Буквић. „Дуга традиција цеза у Косовској Митровици". *Политика, 31. 5. 2015.* <https://www.politika.rs/sr/clanak/329108/Duga-tradicija-dzeza-u-Kosovskoj-Mitrovici>. [12. 8. 2025].

Pušić 2015: Ljubinko Pušić. *Grad, društvo, prostor – sociologija grada*. Beograd: Zavod za udžbenike.
Соколов 2001: Владимир Е. Соколов. *Културологија: огледи из теорија о култури*. Београд: Просвета.
Радовић 2013: Срђан Радовић. *Град као текст*. Београд: Библиотека XX век.
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици 2021: „Историјат". Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, 27. 4. 2021. <https://pr.ac.rs/univerzitet/o-univerzitetu/istorijat/>. [10. 8. 2025].
Цариградски гласник 1898; „Од Митровице низ Ибар". *Цариградски гласник*, бр. 1, 1/14. јануар 1898, 3.
Шутовић 2020: Милојица М. Шутовић. „'Мултикултурализам' пре мултикултурализма – или подељени идентитет". *Социолошки годишњак*, бр. 15, 7–19.
Šuvaković, Rakić 2017: Uroš V. Šuvaković, Branko M. Rakić. „Genocid i etničko čišćenje ili o odnosu dispozicije jednog međunarodno-krivičnog dela i jednog sociološko-političkog pojma". *Strani pravni život*, br. 61, knj. 2, 59–75. <https://www.stranipravnizivot.rs/index.php/SPZ/article/view/505/495>. [6. 8. 2025].

Milica M. MARJANOVIĆ

CULTURAL LANDSCAPE OF KOSOVSKA MITROVICA IN HISTORICAL PERSPECTIVE

Summary

The cultural history of a city is best evidenced by its symbols, traditions and cultural elements that point to the richness of the diversity of cultural symbols that contribute to the uniqueness and originality of an area, in this case the city of Kosovska Mitrovica. The paper examines the cultural life of the city of Kosovska Mitrovica and the main cultural elements that reflect the spirit of the times in the city on the Ibar River. The aim of the paper is to present the rich cultural history of the aforementioned city, imbued with deep social messages that reflect it. In the case of the city of Kosovska Mitrovica, the intertwining of rich tradition and history is explicitly shown, as well as, on the other hand, reflections of the far-reaching consequences of war events during the NATO aggression. The specificity of the city is particularly reflected in the bridge over the Ibar River, which divides the city into southern and northern parts, and all this would not be unique if the bridge in this case did not symbolize the division into two diametrically different social lives, life in a divided city between Serbs and Albanians. Sociologically, the city on the Ibar River represents a unique phenomenon in the world, imbued with a rich cultural and historical heritage, and despite all the challenges it endures and resists time.

Keywords: cultural history, culture, society, Kosovska Mitrovica, city, bridge over the Ibar River, social life.

Рад је предат 13. септембра 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 005:7.025(497.11)
351.853(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-61305

Оригинални научни рад

*Христина К. МИКИЋ**
Универзитет Метрополитан, Београд
Факултет за менаџмент

МЕЂУСЕКТОРСКА САРАДЊА У ОБЛАСТИ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА: СТАЊЕ, ИЗАЗОВИ И МОГУЋНОСТИ У СРБИЈИ**

Апстракт: Циљ рада је анализа међусекторске сарадње у области културног наслеђа, са циљем да се укаже на њено тренутно стање у остваривању општег интереса у култури, идентификују изазови и дефинишу препоруке на нивоу културних политика које би водиле изградњи и успостављању колаборативног управљања у овој области. Резултати истраживања показују да међусекторска сарадња није на адекватан начин позиционирана у регулаторном и институционалном оквиру заштите културног наслеђа и да се успоставља на спорадичној, често пројектној основи. Она је најчешће присутна у активностима презентације и интерпретације културног наслеђа, док изостаје у процесима креирања јавних политика и одлучивања (нпр. урбани развој, капитално инвестирање, локални економски развој). Главни изазови у успостављању колаборативног менаџмента у културном наслеђу су незаинтересованост актера који учествују у заштити и презентацији културног наслеђа, ограничена финансијска средства, недостатак развијених и тестираних колаборативних управљачких модела који се могу применити у пракси и сукоб у вредностима културног наслеђа различитих заинтересованих страна.

Кључне речи: културно наслеђе, међусекторска сарадња, Србија, колаборативни менаџмент, институционално окружење, управљање, заштита, примерено коришћење, заинтересоване стране.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Током педесетих година прошлог века економски и друштвени односи постали су комплексни, што је условило растуће интересовање за демократизацију управљања. Њена примена је прво заживела у индустрији и допринела формулисању теорије партиципативног менаџмента (Likert 1961). Међутим, последњих деценија

* ORCID 0000–0003–3932–4398, hristinamikic@gmail.com

** Прелиминарни резултати истраживања представљени су на панелу „Умреженост у области културног наслеђа", одржаном 14. 10. 2024. поводом Европских дана баштине: Руте, мреже, везе… у организацији Института за креативно предузетништво и иновације. На панелу су учествовали: др Христина Микић, Метрополитан Универзитет, Естела Радоњић Живков, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, Биљана Маринков, креативна предузетница „ДекуПИ" радионица и едукатор за нематеријално културно наслеђе и Зоран Стојачић, председник Удружења Баштинар, Перлез. Закључци панела сажети су у саопштењу Instituta za kreativno preduzetništvo i inovacije 2024.

овај приступ почео је да привлачи све већу пажњу у решавању друштвених проблема и реализацији јавних политика, њених мера, активности и пројеката (Agranoff, McGuire 2003). Процеси успостављања сарадње, заједничко решавање друштвених проблема и спровођење одлука често се називају колаборативним менаџментом односно „управљањем кроз сарадњу" (Rhodes 1996). У постојећој литератури не може се наћи јединствена дефиниција овог концепта и често се сусрећу његове различите концептуализације и тумачења. Неки аутори истичу да се колаборативни менаџмент заснива на идеји интерорганизационе сарадње, преговарању и заједничком решавању неког проблема (Gray 1989). Други сматрају да су то међусекторске сарадње којима се лакше могу решити неки проблеми, уз успостављање односа између више сектора и на основу реципроцитета (в. више: O'Leary, Nidhi 2012). Заједничко је за већину промишљања о колаборативном менаџменту да је реч о удруживању ресурса, знања, грађењу дугорочних партнерства и дељењу одговорности. Колаборативни менаџмент успоставља се у оним областима од општег интереса које захтевају сарадњу између различитих сектора, локалне заједнице и јавне управе (Bryson et al. 2006).

Предисторија концепта колаборативни менаџмент везује се за партиципативно одлучивање и мрежно управљање, за које се данас сматра да су интегрисани у њему (Crosby, Bryson 2005). Први термин означава веће ангажовање људи и њихову партиципацију у одлучивању у компанијама или пројектима од општег интереса (Likert 1961), док други описује управљање мрежом организација и партнера који учествују у реализацији неке активности, њихову координацију и размену информација (McGuire 2011). У Табели 1 представљене су основне карактеристике сваког од ових модела са специфичностима које се тичу њихове примене у области културног наслеђа.

Табела 1. Конститутивни елементи различитих модела управљања са посебним фокусом на област културног наслеђа

Димензија	Партиципативно управљање	Мрежно управљање	Колаборативно управљање
Карактеристика	Већа партиципација заинтересовних страна у доношењу одлука	Координација и умрежавање ради реализације заједничког циља	Колаборативно доношење одлука и подела одговорности
Циљеви	Постизање консензуса око одређених питања, јачање друштвене моћи и легитимитета доносиоца одлука; побољшани односи власти и грађана	Дијалог, размена идеја, фацилитирање сарадње међу заинтересованим странама ради постизања сингергијских ефеката у реализацији неке активности	Ефикасно управљање заштитом и очувањем културног наслеђа и његових вредности
Модел управљања	Грађански програмски савети на локалитетима културног наслеђа; учешће у програмским одборима; јавне расправе; грађанско гласање	Дифузни музеји, дигиталне мреже	Фондови, удружења и фондације или заједничка управљачка тела јавно-приватног партнерства

Димензија	Партиципативно управљање	Мрежно управљање	Колаборативно управљање
Типичне активности	Креирање пројеката и политика заштите културног наслеђа; партиципативни буџети за финансирње културног наслеђа; документовање културног наслеђа и тумачење вредности	Интерпретација и презентација културног наслеђа	Прописивање мера заштите културног наслеђа, документовање и тумачење вредности, конзервација, интерпретација, презентација и коришење културног наслеђа
Процес управљања	Понављајући	Понављајући	Еволутивни
Облик сарадње	Међуресорна сарадња; ванинституционална	Међусекторска сарадња; ванинституционална	Међусекторска и међуресорна сарадња; институционална
Типичан пример	Заштита старог градског језгра у Дубровнику	Екомузеј Батана, Ровињ	Дифузни музеј пет чула, Сицилија

Извор: аутор.

Значајан број аутора истиче да је важан предуслов за успостављање колаборативног управљања развијена међусекторска сарадња на дугорочној основи (Crosby, Bryson 2005; Hall 2000), те се с правом може сматрати да је она пут за његово стварање. Анализирајући велики број студија у овој области, Бројсон и др. (Bryson et al. 2006) идентификовали су неколико елемената за успешно креирање и функционисање међусекторске сарадње: *институционално окружење* (регулаторни, правни, економски и културни фактори који утичу да се кроз сарадњу смањи ризик и повећа организациона стабилност), *неуспеси и слабости у самосталном решавању неког секторског проблема* (ослањање на различите предности профитног, непрофитног и јавног сектора, како би се синергијским деловањем превазишле слабости разних сектора) и *механизми који утичу на повезивање различитих страна* (иницијатори сарадње и њихова друштвена моћ, заједничко препознавање друштвеног проблема, позитивне сарадње у прошлости).

О томе нам сведочи Екомузеј Батана у Ровињу, који је 2016. године уписан на Унескову листу најбољих пракси очувања нематеријалне културе баштине света. Ова организација настала је 2006. године на иницијативу локалног становништва, која је рибарски бродић батану препознала као симбол свог наслеђа и континуитета локалне културе овог рибарског места (Ratković 2013). Она функционише као дифузни музеј и укључује неколико објеката поморског културног наслеђа: интерпретациони центар Кула о батани, коноба, мали шквер, ровињска регата (годишња манифестација која чува знање традиционални начин једрења), етно-прозоре (радионице рибарских заната), старо језгро Бетине и бродоградилиште за поправку бродова. Екомузејом управља удружење, чији су чланови локалне организације, грађани и предузетници. Управљачки модел првенствено је био везан за Завичајни музеј града Ровиња, али је ускоро он постао превише ригидан за мисију ове иницијативе – заштиту живог наслеђа и његову реинтерпретацију *in situ*.

Са развојем активности успостављено је удружење грађана које и данас води овај музеј. Управљачки модел заснива се на мрежном управљању које се реализује на два нивоа: ужи менаџмент (директор, стручно-програмске активности, финансије) и радне секције за истраживање, историјско документовање, сувенире, програме и сл. (Ratković 2013: 40). Циљ управљачког модела је да се оствари што боља координација и умрежавање ради реализације заједничког циља у очувању, интерпретацији и презентацији поморског наслеђа.

У страној литератури истраживање међусекторске сарадње у области културног наслеђа новијег је датума. Она је претежно утемељена на културном идентитету територије, многоструким вредностима културног наслеђа и општем интересу различитих субјеката у његовом очувању као извору културног капитала (Belfiore, Bennett 2008; Bonet, Donato 2011). Трозби (*Throsby*) наводи да културно наслеђе представља својеврсни облик културног капитала, који у садејству са другим ресурсима може креирати економске и културне вредности (1999). Овако разумевање културног наслеђа подразумева диверзификовану групу заинтересовних страна које имају интереса да учествују у управљању наслеђем (Bertacchini, Gould 2021). Међутим, сарадња и партнерства у културном наслеђу се често заговарају и као средства за превазилажење многих проблема са којима се суочава културна политика у области културног наслеђа, попут финансијске одрживости (Bonet, Donato 2011), дисонантног наслеђа или вредносних конфликата (Hyewon et al. 2023).

Значај међусекторске сарадње и колаборативних модела управљања културним наслеђем препознаје се и у контексту одрживог развоја. Овде се полази од идеје да четири групе вредности културног наслеђа (економске, друштвене, еколошке и културе) обликују језгро одрживог развоја (Giraud et al. 2015). Међусекторска сарадња овде помаже балансирању вредности културног наслеђа, дијалогу и партнерству које може уродити компромисом између различитих заинтересованих страна, а удруживање доприноси решењима која уравнотежују очување наслеђа и његову одрживу употребу.

Тако на пример, Дифузни музеј пет чула у граду *Sciacca* на Сицилији један је од успешних европских примера колаборативног управљања наслеђем. Настао је као резултат стварања нових могућности за локално становништво, које је погодила економска и културна криза, настала затварањем термалних бања (Sciacca 2023). Музеј на отвореном започео је са радом 2019. године као иновативни пројекат који је иницирала локална заједница – мештани овог места, занатлије, хотелијери и креативни предузетници. Идеја је била да град постане музеј на отвореном, утемељен на очувању лепоте простора (архитектуре и културног наслеђа), локалних производа, духу и културном искуству места. У оквиру модела управљања овим музејом основана је кооператива у којој је учествовало 50 локалних актера (јавних установа, занатлија, непрофитних удружења, привредних субјеката). Заједно су осмислили колаборативни модел управљања са дефинисаним стандардима који повезују све заинтересоване стране познат као „брига о гостопримству". То је изјава о намерама којом сваки члан удружења прихвата како би потврдио своју намеру да брижљиво и одговорно поступа са локалним ресурсима културе, наслеђа и заједнице. Колаборативно управљање обезбеђено је кроз сарадничко, односно задружно доношење одлука, уз учешће свих чланова, договоре и заједничке одговорности.

Модел се имплементира кроз три управљачка нивоа: управни одбор (састављен од мултидисциплинарних стручњака чије је задужење да дефинишу стратегије и циљеве, финансије и ресурсе); одбор менаџера (састављен од младих људи који координирају спровођење свих активности), и надзорни одбор (који има функцију етичког комитета и кога чине сви представници заинтересованих страна). Модел управљања развија се еволутивно – он је започео првом партиципативном радионицом са заинтересованим странама, настављен потписивањем меморандума о сарадњи између њих, а на крају формирањем новог управљачког тела (удружења). Тренутно ову кооптреативу чини 125 чланова заједнице, 47 туристичких предузећа, 40 удуржења, 27 смештајних објеката, 15 ресторана, 14 занатлија, 10 месних заједница, 10 школа, 10 институција и 7 локалних музеја (Sciacca 2023).

Управљање културним наслеђем може се дефинисати као скуп програмираних и стратешки осмишљених активности које треба да омогуће ефикасну конзервацију наслеђа и његово прилагођавање савременој употреби (Ballart, Tresserras 2001: 24.). Реч је о „заједничким активностима у сложеним и хијерархијски околностима" (Florini 2019: 122), „холистичким и интердисциплинарним" (Mendoza, Talavera 2025), које се протежу од прописивања мера за заштиту наслеђа и конзервације до интерпретације и дефинисања његове нове употребне функције. Прилагођавање наслеђа савременој употреби заснива се на „свеобухватном моделу управљања" (Passell 2021), првенствено кроз његово позиционирање у општеразвојне процесе одређених територија и уравнотежење различитих интереса и потреба заинтересованих страна (Mikić, Rypkema 2016). Широк спектар изазова који прате овако перципирану заштиту културног наслеђа усмерили су академске дискусије о ефикасном очувању културног наслеђа на питања сарадње и партнерства (Donato 2013; Borin 2023; Mendoza, Talavera 2025). Модерни приступи управљању културним наслеђем истичу да је потребно комбиновати интердисциплинарне стратегије како би се решили изазови одрживости и заштите (Hallmann et al. 2017), успостављати стратешке савезе, међусекторске сарадње (Guzmán et al. 2017; Boyd, Timothy 2001) и приватно-јавна партнерстава (Mikić, Rypkema 2016), радити на усвајању колаборативног приступа и подстицати процесе за ангажовање свих заинтересованих страна, а посебно локалне заједнице (Izzo 2017) и развијати хибридне моделе који могу уравнотежити различите вредности, потребе и интересе и осигурати учешће заједнице у доношењу одлука (Mendoz, Talavera 2025).

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Предмет овог истраживања је међусекторска сарадња у области културног наслеђа. Културно наслеђе дефинисали смо као скуп интелектуалних творевина из прошлости које људи препознају као сведочанство прошлих времена, попут материјалних ствари, вредности, веровања, знања и традиције. Оно је обухватило материјално (споменике културе, археолошка налазишта и локалитете) и нематеријално (праксе и други облици духовне културе) културно наслеђе. Међусекторска сарадња подразумевала је сарадњу која се успоставља између актера из различитих сектора (туризам, образовање, привреда), али и различитих власничких режима (приватни, јавни, цивилни).

Проблем истраживања односи се на недовољно развијену међусекторску сарадњу, као и на ограничено разумевање њених карактеристика и баријера за развој. Недостатак систематичних анализа, које укључују разне групе заинтересованих страна, отежава да се уоче препреке и могућности за њено унапређење. Циљ истраживања је анализа тренутног стања међусекторске сарадње, њених карактеристика, баријера које је отежавају и могућих унапређења. Задатак истраживања је да утврди карактеристике и типове међусекторске сарадње, области заштите културног наслеђа у којима се она најчешће остварује, као и да ли и које разлике постоје у приступу међусекторској сарадњи између актера у јавном, цивлном и приватом сектору и/или различитим областима деловања.

Овим истраживањем тестирали смо следеће хипотезе:

Х1: Међусекторска сарадња у области културног наслеђа у Србији није уравнотежена, већ се одвија у одређеним кластерима који се међу собом разликују.

Х2: Међусекторска сарадња није подједнако заступљена у свим активностима заштите културног наслеђа и она зависи од типа актера који је иницира.

Х3: Највеће баријере за успостављање међусекторске сарадње су недостатак финансија и пасивност актера, међутим постоје статистички значајне разлике између различитих заинтересованих страна у њиховој перцепцији.

Опис метода истраживања:

Истраживање је спроведено комбиновањем квантитативних и квалитативних метода. Методолошки оквир истраживања заснован је на резултатима електронске анкете и дубинским полуструктурираним интервјуима. Анкета је укључивала кратак упитник о облицима међусекторске сарадње у области културног наслеђа, баријерама за њено успостављање, активностима у систему заштите где се она најчешће успоставља и примерима које испитаници сматрају добром праксом. Упитник је дистрибуиран у периоду од 30. септембра до 18. октобра 2024. године преко мреже локалних повереника Сталне конференције градова и општина и на друштвеним мрежама и укупно је прикупљено 64 попуњених упитника за анализу. Анализа је спроведена у статистичком пакету СПСС 23. За статистичку анализу коришћен је Фишеров тест тачне вероватноће, како би се испитала статистички значајна повезаност између категоријских варијабли. Додатна сазнања прикупљена су кроз дубинске полуструктуиране интервјуе који су обављени у периоду од 1. новембра до 20. децембра 2024. године, са шест испитаника – представника различитих сектора (ЈЛС, установе заштите, образовање, туризам и цивилни сектор). Избор испитаника заснован је на широј листи заинтересовних страна према идентификованим примерима добре праксе, које су наводили испитаници *on line* анкете. Ови примери су анализирани и направљена је листа од 32 актера који су учествовали у њиховој реализацији груписаних у пет кластера (ЈЛС, установе заштите, образовање, туризам, цивилни сектор) који су уједно чинили и узорак. Избор саговорника заснован је на критеријумима разноврсности и репрезентативности које захтева квалитативна анализа (Patton 2002). Сваком актеру додељени су нумерички бројеви и насумично су изабрани испитаници без понављања уз коришћење табеле случајних бројева у *Microsoft Excel* (в. више: Martínez et al. 2016). Интервјуи су се заснивали на унапред дефинисаним темама које су предмет

истраживања и у просеку су трајали од 30 до 45 минута. Прикупљени подаци су анонимизирани и евидентирани у виду забелешки кроз дневник истраживања.

Узорак истраживања има одређена ограничења у погледу обухвата сектора у односу на сегменте заштите културног наслеђа и број испитаника. Узорак је случајни једноетапни и није извршена његова стратификација, што може утицати на репрезентативност свих перспектива (нарочито привреде). Ова ограничења имају реперкусије на могућност шире генерализације налаза, стога резултате истраживања треба тумачити као експланаторне, са фокусом на постојеће стање и правце даљег истраживања међусекторске сарадње у области културног наслеђа.

ПРИКАЗ РЕЗУЛТАТА

У табели 2. приказани су основни подаци о испитаницима који су попунили упитник. Највећи удео у узорку имају испитаници из јединица локалних самоуправа (46.9 %) и невладиних организација (23.4%), а најмањи привреда (1.6%).

Табела 2. Дескриптивна статистика узорка

Испитаници	Н	%
Јединице локалне самоуправе, КЛЕР	30	46,9
Невладине организације	15	23,4
Установе културе	11	17,2
Установе образовања	7	11
Предузетник	1	1,6
Укупно	64	100

С аспекта учесталости међусекторске сарадње највећи број испитаника је позитивно одговорио на ово питање (Табела 3) са тврдњом да је у последње три године успоставио сарадњу са одређеним установама у области заштите и презентације културног наслеђа. У погледу постојања статистички значајних разлика између учесталости сарадње и типа актера, резултати Фишеровог теста показали су да не постоји статистички значајна разлика између њих (Fisher's Exact Test, $p = 0.723$) уз 95% интервала поверења.

Табела 3. Да ли сте у последње три године успоставили сарадњу са неким установама и организацијама у области заштите и презентације културног наслеђа?

Тип актера	ДА	%	Не	%
Јединице локалне самоуправе	27	46,6	3	50,0
Невладине организације	13	22,4	2	33,3
Установе културе	11	19,0	0	0,0
Установе образовања	6	10,3	1	16,7
Предузетници	1	1,7	0	0,0
Укупно	58	100,0	6	

Напомена: N=64

На основу података приказаних у табели 4 може се уочити да се међусекторска сарадња највише остварује са јединицама локалне самоуправе (21,9) и невладиним организација (23,5). Ови актери заједно чине скоро половину укупних одговора, што указује на њихову кључну улогу у развоју ове области.

Табела 4. Актери са којима се најчешће остварује међусекторска сарадња

	Фрекфенција одговора	%
Без одговора	7	10,9
КЛЕР, локалне смоуправе	14	21,9
Музеји, установе културе	11	15,6
НВО	15	23,5
Привреда	1	1,6
Школе	7	10,9
Туристичке организације	4	6,3
Заводи за заштиту споменика културе	6	9,4
Укупно	64	100

Напомена: N=64; код вишеструких одговора, први избор укључиван је у збир фрекфенције одговора.

Подаци приказани у табели 5 индикативни су у доношењу закључка да насупрот томе што неки актери имају водећу улогу у међусекторској сарадњи, сарадња није разнолика, већ се она успоставља у оквиру одређених кластера, међусобно различити у односу на иницијаторе сарадње и удео партнера који су укључени.

Табела 5. Кластери међусекторске сарадње и релације између заинтересованих страна

Удео	Иницијатор	Партнери	Тип кластера
40%	КЛЕР, локалне самоуправе	Локалне самоуправе/КЛЕР/Агенције за регионални развој (46,5%), установе културе (19,2), заводи (16,6%)	Хијерархијска међусекторска сарадња
17,1%	Установе културе	Установе културе (36,4%), НВО/фолклорна друштва/завичајна удружења (45,5%)	Вертикална међусекторска сарадња
10,9%	Школе	Школе (33,3%), Установе културе (33,3%), НВО (35%)	Партнерска сарадња
21%	НВО	НВО (28,6%), установе културе (21,4%)	Хоризонтална међусекторска сарадања
10%	Заводи за заштиту споменика културе	Општина/КЛЕР (16,6%), заводи за заштиту споменика културе (19,2%)	Хијерархијска међусекторска сарадња

Напомена: код вишеструких одговора, сви избори су укључени у збир фрекфенције одговора.

Дистрибуција одговора нам показује да међусекторска сарадња није уравнотежена. Највећи удео у међусекторској сарадњи имају јединице локалне самоуправе, укључујући и њихове канцеларије за локални развој (КЛЕР) скоро 40%. Оне поседују формалну надлежност и ресурсе. Други по значају кластер чине невладине организације које као иницијатори учествују са 21%, а сарадњу најчешће успостављају унутар самог цивилног сектора, као и са установама културе, што указује на хоризонталне облике повезивања вођене заједничким циљевима и вредностима. Мањи удео у иницирању

међусекторске сарадње имају заводи за заштиту споменика културе (10%) који најчешће сарађују са локалним самоуправама, што је у складу са њиховом институционалном позицијом и хијерархијом у систему заштите културних добара. Сличан удео имају и школе (10,9%), код којих се примећује да међусекторску сарадњу развијају као партнерски однос подједнако успостављен са другим школама, установама културе и цивилним сектором. Ради испитивања постојања статистички значајних разлика између кластера међусекторске сарадње примењен је Фишеров тест. Добијени резултати указују на то да постоје статистички значајна разлике између посматраних кластера, при чему је утврђена вредност $p = 0,03$ уз 95% интервал поверења. Другим речима, кластери међу собом имају различите институционалне моделе повезивања.

У погледу области у систему заштите и презентације баштине где се успоставља међусекторска сарадња, скоро половина испитаника сарађивала је на промоцији и презентацији културног наслеђа (42,2%) и сродним активностима попут манифестација, фестивала и туристичког коришћења културног налсеђа (21,8%). Ради испитивања постојања статистички значајних разлика између типа организација и области сарадње применом Фишеровог теста, добили смо резултате који указују на то да постоји статистички значајна разлика између ове две варијабле, при чему је утврђена вредност $p = 0,027$ уз 95% интервал поверења. Тако можемо закључити да тип организације која иницира сарадњу утиче на то у којим областима ће се она најчешће успостављати.

Табела 6. Области у којима се најчешће успоставља међусекторска сарадња у области заштите и према врсти испитаника

	Тип организације					Укупно
	ЈЛС	НВО	Установе културе	Образовање	Привреда	
У пословима презентације и промовисања културног наслеђа	7	10	7	3	0	27
Манифестације, фестивали и туристичко коришћење културног наслеђа	8	4	0	2	0	14
У пословима урбанистичког планирања	2	0	0	0	0	2
У пословима заштите нематеријалног наслеђа	1	0	3	1	0	5
У пословима израде пројеката и студија за заштиту култуног наслеђа	2	0	1	0	0	3
У извођењу радова и рехабилитацији културног наслеђа	9	1	0	0	1	11
Укупно	29	15	11	6	1	62

Напомена: N=62

У погледу дистрибуције одговора по питању актера са којима је најтеже успоставити сарадњу (Табела 6), испитаници су у највећем броју случајева навели привреду (34,4%), затим локалне самоуправе и њихове органе (25%) и заводе за заштиту споменика културе (12,5%). Тестирали смо потом да ли постоји статистички значајна разлика између ова три типа актера и утврдили да постоји значајна разлика међу испитаницима у односу на то колико је тешко успоставити сарадњу са њима (Фишеров тест $p = 0,007$ уз 95% интервал поверења).

Дакле, испитаници не виде локалне самоуправе, заводе за заштиту споменика културе и привреду подједнако тешким за сарадњу.

Табела 7. Актери са којима је најтеже успоставити сарадњу на локалном нивоу у области заштите и презентације културног наслеђа

Тип актера	N	%
КЛЕР, локалне самоуправе	16	25
НВО	4	6,3
Привреда	22	34,4
Становништво	3	4,7
Установе културе	2	3,1
Заводи за заштиту споменика културе	8	12,5
Без одговора	1	1,6
Ни са ким	7	11
Укупно	64	100,0

Напомена: N=64; код вишеструких одговора, први избор укључен је у збир фрекфенције одговора.

Табела 8 показује дистрбуцију одговора по питању највећих ограничења за успостављање и развој међусекторске сарадње. Као што резултати показују, на врху лествице ограничења налазе се финансијска ограничења и близу половине испитаника (45,3%) сматра да је недостатак финансија пресудан за развој пројеката међусекторске сарадње који би омогућили укључивање већег броја организација. Потом, значајно ограничење чини и пасивност заинтересованих страна које је навело 23,4% испитаника. Фишеров тест показао је да постоји статистички значајна разлика у перцепцији ограничења међу различитим актерима (p = 0,003 уз интервал поверења 95%), што указује да различите заинтересоване стране различито доживљавају препреке за међусекторску сарадњу.

Табела 8. Највећа ограничења за сарадњу у области културног наслеђа

	Локалне самоуправе	НВО	Установе културе	Образовање	Привреда	Укупно испитаника
Културно наслеђе је искључива надлежност државе	28,5%	14,3%	28,5%	28,5%	0,0	7
Недостатак финансијских средстава	72,4%	3,4%	10,3%	3,4%	3,4%	29
Нејасне и недефинисане надлежности, недостатак регулативе	40,0%	40,0%		20,0%		5
Нема потребе за сарадњом	100,0%	0,0	0,0	0,0	0,0	2
Неразумевање различитих интереса и вредности	16,6	33,3%	50%	0,0	0,0	6
Пасивност заинтересованих страна	16,6	46,6	20,0	20,0	0,0	15

N=64

ДИСКУСИЈА

Истраживање је показало да је највећи број испитаника (90,6%) у последње три године успоставио сарадњу у области заштите културног наслеђа са различитим актерима из окружења. Ипак, она није била уравнотежена. Најчешће је она присутна унутар затворених кластера, а у истраживању је идентификовано пет кластера међусекторске сарадње и релације које су у њима успостављене (Табела 5). До сличних резултата дошла су и претходна истраживања у појединим областима система заштите културног наслеђа (Стојановић, Вукадиновић 2014; Ђуров и др. 2016) што говори у прилог чињеници да се постојећи обрасци рада очигледно споро мењају.

Додатно, Фишеров текст (p = 0,03) нам је показао да постоје статистички значајне разлике између кластера међусекторске сарадње, што указује на неуједначеност у обрасцима и интензитету сарадње између различитих актера. Улога актера зависи од њихове позиције, ресурса и делокруга активности. Највећи удео у иницирању међусекторске сарадње имају локалне самоуправе, а она се може тумачити и као последица доступности организационих и финансијских ресурса, као и стварне надлежности управљања културним наслеђем на локалној територији. Невладине организације показују другачији образац повезивања, који се првенствено одвија унутар цивилног сектора и са установама културе. Може се закључити да је реч о сарадњама које се темеље на заједничким вредностима и програмским циљевима. Интервјуима су такође потврђене ове разлике, уз указивање да се међу вредностима две посебно истичу – организације усмерене на локални развој и оне усмерене на очување баштине. И једне и друге препознају сарадњу као добар алат за привлачење међународних инвестиција и фондова. Ипак, чини се да први препознају културно наслеђе само као тренутно атрактивну тему и циљ сам по себи за привлачење инвестиција, док је код других финансијски аспект алат за очување културног наслеђа. У цивилном сектору ставови су различити и могу се идентификовати два модела цивилних организација које делују у области културног наслеђа. Оне које се баве разнородним темама овим пројектима приступају само као једној од области која им може обезбедити финансијску одрживост и у њиховим агендима културно наслеђе нема посебну важност. Пројекти се пишу да одговоре на теме донаторских позива, а средства се улажу како би се спроведеле прописане активности. Пројекти су веома често ниског квалитета и неодрживи.

> Сарађивали смо са једном НВО, али нисмо имали активну улогу. Они су водили пројекат и било је битно да нас има у тачном броју који траже на неким догађајима. Деловало је као да су требале да се испоштују неке бројке и направе фотографије. Нисмо видели никаквог интереса у тој сарадњи, осим да будемо сценографија (Испитаник А 66–2).

С друге стране, налазе се организације цивилног сектора, фолклорна друштва и завичајна удружења, која су настала као резултат солидарности заједнице ради заштите одређеног локалног наслеђа (најчешће нематеријалног), где донаторске

агенде немају никаквог утицаја на мисију њиховог рада. Сарадња се успоставља спонтано, удруживање се одвија са организацијама које деле сличне вредности и спроводе сродне активности, али и са локалним установама и представницима општинских органа.

> Туристичка организација нас зове на сајмове на којима учествује да покажемо наше нематеријално наслеђе. Позвали смо жене са села да нам се придруже, спремамо локална стара јела и тако их чувамо од заборава. Некада нам покрију трошкове превоза, некад се саме организујемо у удружењу. Не чекамо ми никакав пројекат, то је мисија нашег удруживања (Испитаник А32).

Школе као иницијатор међусекторске сарадње, иако учествују скромно, показују партнерски модел у међусекторском повезивању и свој потенцијал као медијатор између различитих друштвених сектора.

Приметно је да у кластерима сарадње (Табела 5) нема привредног сектора, да он није иницијатор међусекторских сарадњи, нити учествује у њима. Ово нам додатно потврђују и одговори испитаника по питању потешкоћа у успостављању међусекторске сарадње (Табела 7), где трећина испитаника наводи да је најтеже успоставити сарадњу са привредним сектором (34,4%), док друга трећина истиче да су то општине и заводи за заштиту споменика културе (37,5%). Мањи удео завода за заштиту споменика културе у кластерима сарадње може се приписати специфичностима њихове институционе и нормативне улоге и оправдати чињеницом да општине и заводи не могу увек бити партнери у сарадњи, нарочито када спроводе управне послове. Поводом ове теме, интервјуисани саговорници су навели да кључни фактори ефикасне међусекторске сарадње зависе од механизама који утичу на повезивање различитих страна.

> Локалне самоуправе су у првим контактима увек љубазне, најчешће заинтересоване за сарадњу, али касније обично немају капацитет да се сарадња развије у нешто озбиљније (Испитаник А45).

Као иницијатори сарадње у области рехабилитације културног наслеђа односно капиталним инвестицијама најчешће се јављају тела која имају друштвену моћ – општинска управа, канцеларије за локални економски развој и регионалне развојне агенције (Табела 5). У пројектима где се међусекторска сарадња иницира од цивилног ка државном сектору, учесници интервјуа истичу да органи локалне управе имају углавном пасивну улогу придружених партнера. На међусекторску сарадњу утиче поверење из претходних пројеката, као и ефикасна реализација активности у прошлости. Неуспеси и слабости у самосталном решавању неког секторског проблема у области културног наслеђа (Bryson et al. 2006) интервјуисани саговорници нису препознали као значајан фактор међусекторске сарадње.

Истраживање је показало да половина испитаника сматра да су баријере за међусекторску сарадњу на првом месту финансијског карактера и пасивност заинтересованих страна, а на трећем месту перцепција испитаника да је управљање

и рехабилитација културног наслеђа у искључивој надлжности државе (Табела 8) и као таква треба да буде иницирана политикама које се креирају „одзго на доле". Ипак, резултати статистичког тестирања показали су да постоје значајне разлике међу заинтересованим странама у перцепцији баријера. Тако, на пример, представници јавног сектора најчешће баријере виде у финансијама, док цивилни сектор и установе културе већу тежину дају недефинисаном регулаторном оквиру, нејасним надлежностима и неразумевању вредности наслеђа.

Истраживање је потврдило да међусекторска сарадња није подједнако заступљена у свим активностима заштите културног наслеђа и да она зависи од типа актера који је иницира. Више од половине испитаника сарађивало је у области презентације и интерпетације културног наслеђа, затим и у сродним активностима попут манифестација, фестивала и туристичког коришћења културног наслеђа. Интервјуисани саговорници се слажу да је највећи потенцијал међусекторске сарадње у промоцији културног наслеђа и да она може дати значајне ефекте. У првом реду они је виде кроз сарадњу између самих установа заштите, а потом и у сарадњи са међународним актерима, заједницом и јавношћу у целини, како би се подигао дигнитет струке и јавна свест о значају културног наслеђа.

Међу кључне факторе успешности међусекторске сарадње интервјуисани саговорници навели су социјални капитал и лидерство појединаца у сектору јавне управе, који је кључан за опстанак међусекторских сарадњи.

> Ако нема експерта, појединца који је контакт, нема ни институционалног ни начелног разумевања (Испитаник А 54).
>
> Сарадња на локалном нивоу је најтежа са организацијама и јавним установама где су у руководству људи које не интересује организација и као такви се не занимају и немају никакве иницијативе за покретање и промовисање културног наслеђа (Испитаник А 19).

Други по реду фактор је креирање регулаторног оквира и тестирање нових модела управљања културним наслеђем, како би се могле успостављати институционалне сарадње које неће бити под утицајем политичке нестабилности.

> Стабилност и континуитет су важни да би опстале међусекторске сарадње. Не би смела заштита културног наслеђа да зависи од дневнополитичких дешавања. Ми смо сарађивали са свима, а онда је постављен директор музеја који је незаинтересован за сарадњу и тако је она престала (Испитаник А 65–1).

Трећи фактор успешне међусекторске сарадње препознаје се у доброј процени свих заинтересованих страна, њихових интереса и капацитета да одговоре одређеним задацима које захтевају комплексни пројекти заштите и очувања културног наслеђа. Становиште да се највећи део међусекторске сарадње креира „одозго на доле" чини се у садашњим условима као користан да би се успоставила добра координација одлука. Међутим, међу испитаницима не постоји јединствен став да би то на дуге стазе могло бити ефикасно решење и основа стварању колаборативних модела управљања културним наслеђем.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У последње две деценије међусекторско повезивање највећим делом је било идентификано као сарадња са образовним установама и развој публике (Вукадиновић, Стојановић 2014; Стојановић 2019). Насупрот томе, наше истраживање је показало да је међусекторска сарадња комплексан концепт, и да се њени циљеви крећу од локалног развоја, очувања вредности и културног идентитета до економског раста. Недостатак адекватног третмана и институционално позиционирање међусекторске сарадње доводи до тога да се она успоставља често на пројектној основи. Сарадња је најчешће условљена трајањем пројекта и финансирањем, без дугорочне визије развоја, што доводи до њеног неуравнотеженог развоја. Он је додатно продубљен одсуством стратешког финансијског оквира за овакве пројекте и недостатком мотивације у јавном сектору. Наше истраживање је показало и да међусекторска сарадња није подједнако заступљена у свим активностима заштите културног наслеђа, већ доминира у пословима презентације, промовисања и туристичког искоришћавања баштине. Доминација ових активности отвара питње инструментализације и вулгаризације културног наслеђа, остављајући на маргинама послове заштите и истраживачке активности. Додатно, наши резултати су показали и да је међусекторска сарадња обележена доминацијом једног сектора, што може утицати на њену одрживост и ефикасност.

Како узорак нашег истраживања има одређена ограничења у погледу обухвата сектора у односу на сегменте заштите културног наслеђа и број испитаника, будућа истраживања треба посветити даљем проучавању фактора који утичу на међусекторску сарадњу, као и истраживању приватног сектора како би се открили карактеристике и ограничења његове мале заступљености у овој области.

ИЗВОРИ

Ђуров и др. 2016а: Милица Ђуров, Христина Микић, Светлана Јовановић, Естела Радоњић Живков, Владимир Џамић. *Подаци из Упитника о орīанизацији и капацитетима мреже завода за заштиту споменика културе*. Београд: Академија уметности.

СКГО 2015: СКГО. *Очување непокретноī културноī наслеђа: стање и перспективе*. Београд: СКГО.

ЛИТЕРАТУРА

Agranoff, McGuire 2003: Robert Agranoff, Michael McGuire. *Collaborative Public Management: New Strategies for Local Governments*. Washington, DC: Georgetown University Press.

Ballart, Tresserras 2001: Ballart Hernández, Jordi Juan Tresserras. *Gestión Del Patrimonio Cultural*. Barcelona: Ariel.

Belfiore, Bennett 2008: Belfiore Eleonora, Oliver Bennett. *The Social Impact of the Arts: An Intellectual History*. London: Palgrave Macmillan.

Bertacchini, Gould 2021: Enrico Bertacchini, Peter Gould. "Collective Action Dilemmas at Cultural Heritage Sites: An Application of the IAD–NAAS Framework". *International Journal of the Commons*. 15(1), 276–290.

Bonet, Donato 2011: Louis Bonet, Fabio Donato. "The financial crisis and its impact on the current models of governance and management of the cultural sector in Europe". *Journal of Cultural Management and Policy*, 1 (1), 4–11.

Borin 2023: Elena Borin. "Fostering the creation of cross–sectorial networks: key drivers for culture–related collaborations in Italy's Po Delta Region". *ENCATC Journal of Cultural Management and Policy*, Volume 5. Issue 1, 27–42.

Boyd, Timothy 2001: Stephen Boyd, Dallen Timothy. "Developing partnerships: Tools for interpretation and management of World Heritage Sites". *Tour. Recreat, Res.* (26), 47–53.

Bryson et al. 2006: John Bryson, Barbara Crosby, Melissa Stone. "The design and implementation of cross–sector collaborations: Propositions from the literature". *Public Administration Review*, 66, 44–55.

Donato 2013: Fabio Donato. *La crisi sprecata. Per una riforma dei modelli di governance e di management del patrimonio culturale italiano*. Roma: Aracne Editrice.

Courtney 2018: Richard Courtney. "Network governance in the heritage ecology". *Journal for Management Government* 22, 689–705.

Вукадиновић, Стојановић 2014: Маша Вукадиновић, Ана Стојановић. *Културна политика и заводи за заштиту споменика културе*. Београд: Завод за проучавање културног развитка.

Giraud et al. 2015: Claire Giraud, Labalte, Joanna Sanetra, Szeliga. *Cultural Heritage Counts for Europe: Full Report*. Krakow: International Cultural Centre.

Gray, B. 1989: *Collaborating: Finding common ground for multiparty problems*. San Francisco, CA: Jossey–Bass.

Guzmán et al. 2017: Paloma Guzmán, Ana Pereira Roders, Bernard Colenbrander. "Measuring links between cultural heritage management and sustainable urban development: An overview of global monitoring tools". Cities. 60, 192–201.

Ђуров и др. 2016: Милица Ђуров, Христина Микић, Светлана Јовановић, Естела Радоњић Живков, Владимир Џамић. *Анализа организације и капацитета мреже Завода за заштиту споменика културе у Србији*. Београд: Академија уметности. <http://www.kulturnonasledje.com/assets/studija_akademija_umetnosti.pdf>. [1. 8. 2025].

IKPI 2024: Institut za kreativno preduzetništvo i inovacije. „Institucionalna i sistemska saradnja ključ efikasne zaštite kulturnog nasleđa" (saopštenje sa panela). Paraćin: Institut za kreativno preduzetništvo i inovacije. <https://kreativnaekonomija.com/2024/10/11/saradnja–kulturno–nasledje/>. [1. 8. 2025].

Izzo 2017: Mena Izzo. "Stakeholders and Museum Crowdfunding". *Mod. Econ.* 8. 518–530.

Likert 1961: Renesis Likert. *New Patterns of Management*. McGraw–Hill.

Martínez et al. 2016: Jeovany Martínez, Mesa, David Alejandro González, Chica. "Sampling: how to select participants in my research study?". *An Bras Dermatol*. 91(3), 326–30.

McGuire 2011: Michael McGuire. *Network management*. In *Network Management*. Ed. M. Bevir. SAGE Publications, 436–453.

Mendoz, Talavera 2025: Mendoza Héctor Moreno, Agustín Santana Talavera. "Governance Strategies for the Management of Museums and Heritage Institutions". *Heritage*, 8. (4), 127–139.

Mikić 2023: Hristina Mikić. *Materijal za trening lokalnih aktera u oblasti primene pravičnih i održivih praksi i politika u kreativnom sektoru na lokalnom nivou sa setom alata i preporuka*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka. <https://lab.zaprokul.org.rs/wp–content/uploads/2023/12/Trening–materijal–final.pdf>. [1. 8. 2025].

Mikić, Rypkema 2016: Hristina Mikić, Donovan Rypkema. *Cultural Heritage & Creative Industries: Guidelines for sustainable heritage management.* Belgrade: Creative Economy Group Foundation: Heritage Strategy International and University of Pennsylvania: Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia.

O'Leary, Nidhi 2012: Rosemary O'Leary, Vij Nidhi. "Collaborative Public Management Where Have We Been and Where Are We Going?". *The American Review of Public Administration*, 42. 507–522.

Passell 2021: Aaron Passel. *Preserving neighborhoods: How urban policy and community strategy shape Baltimore and Brooklyn*. Columbia University Press.

Patton 2002: Michael Patton. *Qualitative Research and Evaluation Methods*. Thousand Oaks: Sage Publications.

Ratković 2013: Dragana Lucija Ratković Aydemir. „Ekomuzej Batana, Rovinj-Rovigno: hrvatska ekomuzeologija na 'mala vrata'". *Informatica museologica*, 44(1–4), 35–46.

Rhodes 1996: Rod Rhodes. „The new governance: governing without government". *Political studies*, 44(4), 652–667.

Службени гласник РС, 2021: „Закон о културном наслеђу". *Службени гласник Републике Србије*, бр. 129/21–120.

Стојановић 2019: Ана Стојановић. *Регионалне развојне агенције и културни развој у Србији – резултати истраживања*. Београд: Завод за проучавање културног развитка.

Стојановић, Вукадиновић 2014: Ана Стојановић, Маша Вукадиновић. *Културна политика и заводи за заштиту споменика културе*. Београд: Завод за проучавање културног развитка.

Sciacca 2023: Sciacca. *The 5 Senses Open-Air Museum of Sciacca*. <https://culturalheritageinaction.eu/wp-content/uploads/sites/2/2023/01/CHA-case-studies-Sciacca.pdf>. [1. 1. 2026].

Throsby 1999: David Throsby. "Cultural capital". *Journal of Cultural Economics*, 23(1–2), 3–12.

Florini 2019: Anna Florini. "Collaboration Across Business, Government and Civil Society as a Key Social Innovation". *Handbook of Inclusive Innovation: The Role of Organizations, Markets and Communities in Social Innovation*. Eds. Gerard George et al. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 120–135.

Hall 2000: Michael Hall. "Rethinking collaboration and partnership: A public policy perspective". *Tourism collaboration and partnerships: Politics, practice and sustainability*. Eds. B. Bramwell, B. Lane. UK: Channel View Publications, 143–158.

Hallmann et al. 2017: Kristin Hallmann, Cristina Muniz, Christoph Breuer, Sören Dallmeyer, Magnus Metz. "Leisure participation: Modelling the decision to engage in sports and culture". *J. Cult. Econ.* 1, 467–487.

Hyewon et al. 2023: Kim Hyewon, Kim Hyun, Kyle Maurice Woosnam. "Collaborative governance and conflict management in cultural heritage–led regeneration projects: The case of urban Korea". *Habitat International*, Volume 134, 102767.

Crosby, Bryson 2005: Barbara Crosby, John Bryson. "A Leadership Framework for Cross-Sector Collaboration". *Public Management Review,* 7 (2), 177–201.

Hristina K. MIKIĆ

CROSS-SECTORAL COOPERATION IN CULTURAL HERITAGE: CURRENT STATE, CHALLENGES AND PERSPECTIVES IN SERBIA

Summary

The aim of this paper is to analyze cross-sectoral cooperation in the field of cultural heritage in order to assess its current state, identify the main challenges and make proposals for its improvement. The methodological framework of the research is based on a desk analysis of the existing regulatory and institutional framework, the results of an online survey conducted between 30 September and 18 October 2024 and interview with representatives of stakeholders. The findings indicate that cross-sectoral cooperation is not adequately integrated into the regulatory and institutional system of the protection of cultural heritage and mostly takes place at *ad hoc* or project level. The main challenges in establishing collaborative management in the field of cultural heritage are the lack of interest of stakeholders involved in the protection and presentation of cultural heritage, the limited financial resources, the lack of developed and tested collaborative management models that can be applied on the practical level and conflict in cultural heritage values among different stakeholders. Cross-sectoral cooperation is most evident in activities related to the presentation and interpretation of cultural heritage, manifestation and tourist promotion while it is largely absent in participatory decision-making

processes, participatory budgeting and urban planning. An effective cultural heritage policy requires cross-sectoral cooperation that is systematically structured, defined in regulatory terms and based on long-term planning, with the aim of integrating cultural heritage into sustainable development processes. Particular attention should be paid to the mapping and increased involvement of relevant stakeholders from the profit and exploring their potential in decision-making, management and funding cultural heritage, while cultural policies should stimulate cross-sectoral cooperation.

Keywords: cultural heritage, cross-sectoral cooperation, Serbia, collaborative management, institutional environment, governance, protection, appropriate use, stakeholders.

Рад је предат 29. августа 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 75.049
75.071.1 Јовановић П.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-65344

Оригинални научни рад

*Звездана М. ЕЛЕЗОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

СТАРА ПРИШТИНА КРОЗ ЦРТЕЖ РАДОМИРА ПАЈЕ ЈАНКОВИЋА**

Апстракт: У датом раду се истражује цртачки опус Радомира Паје Јанковића као визуелно историјског извора за проучавање старе Приштине у другој половини XX века. Полазећи од биографског и стваралачког контекста уметника који је живео и радио у Приштини, анализирају се његови цртежи као сведочанство урбаног простора у тренутку његовог нестајања. Посебна пажња посвећена је архитектонским мотивима, композиционим решењима и цртачком поступку. Они омогућавају реконструкцију морфологије старог градског језгра и атмосфере традиционалног начина живота. Цртежи се посматрају у односу на старије писане изворе, путописне и етнографске записе из XIX века, који пружају наративне описе простора и свакодневице, а налазе свој визуелни одјек у Јанковићевом делу. На тај начин рад истиче значај ликовне уметности као поузданог извора за проучавање урбане прошлости, културе сећања и процеса нестајања традиционалних градских целина. Јанковићеви цртежи тумаче се као спој уметничког израза и документарне вредности, доприносећи очувању визуелне меморије Приштине.

Кључне речи: Радомир Паја Јанковић, Приштина, Косово и Метохија, цртеж, визуелни историјски извор, урбана историја, традиционална архитектура, култура сећања.

УРБАНИ КОНТЕКСТ СТАРЕ ПРИШТИНЕ И УМЕТНИК КАО СВЕДОК ПРОСТОРА

Градови Балкана, посебно они који су пролазили кроз интензивне историјске и политичке ломове, представљају сложене културне и урбане палимпсесте. У њима се слојеви прошлости преплићу, потиру и трансформишу. Приштина, као административно, привредно и културно средиште Косова и Метохије, током XX века доживљава дубоке и често неповратне промене које значајно обликују њен урбани идентитет. Најизраженије трансформације јављају се у послератном периоду, када град доживљава наглу модернизацију, ширење и систематско уклањање традиционалних архитектонских целина. Стара Приштина својим оријентално-балканским

* ORCID 0000-0002-6317-6551, zvezdana.el@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

урбаним обрасцима, уским сокацима, затвореним двориштима и јасно дефинисаним чаршијским простором, представљала је вековима формирану целину. Тај простор није био само физичка структура, већ и носилац колективног памћења, идентитета и свакодневице њених становника. Међутим, од краја XX века овај урбани слој бива све више маргинализован, фрагментован и на крају у великој мери уништен (Николић 1999: 264–266).

У таквом историјском и урбаном контексту посебну важност добијају визуелни извори, који омогућавају реконструкцију простора који више не постоји. Док су писани извори, урбанистички планови и архивска документа често фрагментарни или усмерени на нормативне и административне аспекте развоја града, ликовна дела, а нарочито цртежи пружају непосреднији увид у изглед, атмосферу и просторну логику старих урбаних целина (Jones 2008:189–190). Цртеж као медиј поседује снажну документарну вредност: омогућава брзо бележење тренутка и субјективан, али прецизан однос према простору. Цртежи Радомира Паје Јанковића, настали током последњих деценија XX века, управо су такав тип визуелног сведочанства. За разлику од романтизованих или накнадних реконструкција старих градова, његови радови настају спонтано, у тренутку када су трагови старе Приштине још увек били присутни, али већ угрожени и на ивици нестанка. Јанковић, као уметник који је живео и радио у Приштини, није био спољни посматрач, већ активни учесник урбане свакодневице града. Та чињеница његовом опусу даје посебну тежину и кредибилитет. Јанковићеви цртежи не представљају само ликовну интерпретацију архитектонских мотива, већ и визуелне записе процеса урбаног нестајања. Они бележе не само куће, улице и кровове већ и просторне односе, размере, тескобу сокака и затвореност старог градског језгра. У том смислу, његови радови функционишу као визуелни архив који допуњује и проширује сазнања о историји Приштине (Николић 1994: 5–6).

Са методолошког становишта, овај рад полази од претпоставке да ликовна дела, а нарочито цртежи, могу бити релевантан историјски извор за проучавање урбане прошлости. У савременим истраживањима историје културе све више се указује на значај визуелних извора у реконструкцији простора, идентитета и културних пракси. У том контексту, Јанковићеви цртежи старе Приштине сагледавају се као материјал који омогућава интердисциплинарни приступ, на раскршћу историје уметности, урбане историје и студија културног памћења.

Предмет овог рада представљају цртежи Радомира Паје Јанковића објављени у публикацији „Стара Приштина", који приказују урбане амбијенте старог градског језгра. Циљ рада је да се Јанковићеви цртежи анализирају као визуелно сведочанство старе Приштине и да се укаже на њихов значај у очувању слике града, који је у великој мери нестао. Кроз анализу мотива, композиције и просторних односа у цртежима, рад настоји да покаже како уметнички израз може постати средство документовања и отпора забораву. Истовремено, рад указује на потребу да се овакви ликовни извори систематски укључе у истраживања урбане прошлости Косова и Метохије.

РАДОМИР ПАЈА ЈАНКОВИЋ: УМЕТНИК И СВЕДОК ПРОСТОРА

Радомир Паја Јанковић (1943–1994) рођен је у Велики (Андријевица). Био је српски ликовни уметник чије је стваралаштво тесно повезано са урбаним простором старе Приштине. Рођен је 1943. године, а детињство му је обележио рани губитак оца, након чега је основну школу похађао у Пећи. Као гимназијалац, у Приштини почиње да показује изразито интересовање за цртање и сликарство, учећи код локалних уметника Бранка Дочина и Трајка Стојановића Косовца. Током свог уметничког рада Јанковић се посебно посветио приказивању старих градских амбијената и традиционалне архитектуре Приштине. Самостално је излагао у Земуну (1966) и Приштини (1971, 1975, 1989, 1990. и два пута 1993). Као члан УЛУК-а учествовао је на бројним изложбама у земљи и иностранству. Посебно место у његовом стваралаштву заузима циклус цртежа посвећених старој Приштини, настао током више година систематског бележења градских амбијената. У овим радовима уметник се најчешће служи техником туша и пера, понекад у комбинацији са акварелом, настојећи да што прецизније забележи архитектонске карактеристике старих кућа, улица и чаршијских простора. Ови радови обједињени су у књизи *Стара Приштина: познавање града у цртежу*, објављеној 1994. године у Приштини, која садржи велики број ауторових цртежа и представља најпотпунији визуелни запис о изгледу старог градског језгра у другој половини XX века (Николић 1994: 50). Уметничке преокупације Јанковића биле су копије фресака, пејзажи и мотиви старих чаршија, понајвише старе Приштине. Цртежом је систематски обрађивао амбијент старе Приштине (Јанковић 1994: 3). Јанковић је био дубоко укорењен у средину коју је приказивао. Живећи и радећи у Приштини, он није посматрао град са временске или просторне дистанце, нити је реконструисао његову прошлост на основу архивских извора или накнадних сећања, већ је цртао простор који је непосредно познавао и у којем је свакодневно боравио. Та чињеница његове цртеже издваја као аутентично сведочанство „изнутра", настало из директног искуства и личног односа према граду. За разлику од уметника који старе урбане целине третирају као историјски или фолклорни мотив, Јанковић приступа простору као живој, свакодневној стварности (Николић 1994: 82). Његови цртежи не носе обележја романтизоване прошлости, већ одражавају стварно стање града у тренутку када се традиционална архитектура и начин живота постепено повлаче пред новим урбанистичким захватима. Управо та непосредност чини његов опус посебно значајним, јер омогућава увид у последње фазе постојања старе Приштине као функционалне урбане целине.

Радомир Паја Јанковић припада кругу уметника чије стваралаштво превазилази оквире чисто ликовног израза и добија шири културноисторијски значај. Његови радови не представљају само уметничку интерпретацију архитектонских мотива, већ и визуелно сведочанство о урбаном развоју Приштине у периоду када су традиционалне градске структуре постепено нестајале под утицајем модернизације и нових урбанистичких захвата. Управо због тога његов опус заузима специфично место у оквиру српске ликовне уметности на Косову и Метохији, јер повезује документарни приступ простору са изразито личним уметничким доживљајем града.

У том смислу, Јанковићеви цртежи могу се посматрати као важан визуелни извор за проучавање урбане историје и културе сећања, будући да бележе просторне односе, архитектонске форме и амбијенте који су у великој мери нестали из савременог градског пејзажа.

Корпус цртежа који чини основу овог истраживања обухвата радове настале током осамдесетих и почетком деведесетих година XX века, који су објављени у књизи *Стара Приштина: познавање града у цртежу* (Николић 1994: 88). У овим радовима уметник систематски бележи различите сегменте старог градског језгра – уске улице, дворишта, старе куће, чаршијске просторе и архитектонске целине, које су чиниле препознатљив амбијент града. Цртежи су изведени углавном у техници туша и пера, што омогућава прецизно наглашавање архитектонских детаља и просторних односа. Оваква визуелна документација посебно је значајна јер је настала у периоду када су многи делови старе Приштине већ били изложени процесима рушења, реконструкције и урбанистичке трансформације. Стога, Јанковићеви радови представљају не само уметнички опус већ и драгоцен визуелни архив урбаног памћења града. У том смислу, Јанковићеви цртежи имају двоструку вредност – као уметничка дела и као визуелни извори за реконструкцију изгледа старе Приштине. Књига *Стара Приштина* садржи велики број цртежа који представљају систематски визуелни запис старог градског језгра.

Даринка Јеврић поводом последње Јанковићеве изложбе у Приштини, указује на дубоку повезаност овог уметника са културноисторијским наслеђем и урбаним простором старе Приштине. Јеврић истиче да се Јанковићево стваралаштво ослања на документарно и истраживачко проучавање прошлости града, при чему су мотиви старе чаршије, архитектуре и свакодневног живота преточени у серију цртежа који имају истовремено уметничку и историјску вредност. На тај начин његов рад превазилази искључиво ликовни израз и постаје својеврсна визуелна хроника урбаног памћења, у којој се спајају лични доживљај простора и настојање да се сачува сећање на културни идентитет града (Јеврић 1994: 4–5).

Развој српске ликовне уметности на Косову и Метохији током друге половине XX века одвијао се у сложеним институционалним и друштвеним околностима, које су директно утицале на видљивост, афирмацију и тематска опредељења уметника (Елезовић 2021: 505–507). Иако су српски ликовни ствараоци формално били укључени у покрајинске уметничке токове, њихово присуство на изложбама и у јавном културном простору било је бројчано ограничено и често маргинализовано, нарочито од седамдесетих година XX века. Кључни оквир јавног представљања уметника у том периоду чиниле су манифестације у организацији Удружења ликовних уметника Косова, пре свега „Пролећни салони Косова", који су одржавани у Приштини током седамдесетих година. Иако су пропозиције салона формално омогућавале равноправно учешће свих чланова удружења, у пракси су српски уметници били у знатној мањини у односу на албанске колеге. Та неравнотежа није се односила само на број излагача, већ је утицала и на укупну видљивост српског ликовног стваралаштва у покрајинском културном простору (Елезовић 2025: 212). У таквом амбијенту српски уметници су се често окретали индивидуалним, тишим и мање експонираним облицима изражавања. За разлику од доминантних токова,

који су се ослањали на институционалну подршку и јавну изложбену праксу, део српских стваралаца развијао је опус ван централних изложбених догађаја, ослањајући се на лични однос према простору, завичају и свакодневици (Елезовић 2022: 553–554). Управо у том контексту може се разумети и Јанковићево стваралаштво.

Његови цртежи не настају као одговор на програмске или идеолошке захтеве покрајинске ликовне сцене, нити као део јасно артикулисаног уметничког покрета. Напротив, они представљају индивидуални, готово интимни однос уметника према простору у којем живи. Док је званична ликовна сцена све више тежила савременим и концептуалним формама изражавања, уметник Јанковић се окреће цртежу као медију који омогућава непосредно бележење и визуелно памћење нестајућег градског ткива (Петровић 1994: 160). Посебно је важно нагласити да је деловао у периоду када се интересовање институционалне уметничке праксе за традиционалну архитектуру и старе урбане целине знатно смањује. У том смислу, његови цртежи старе Приштине могу се тумачити као паралелни ток српске ликовне уметности на Косову и Метохији, ток који није био доминантан, али је имао изузетан значај за очување визуелне меморије простора. Сагледани у ширем контексту српске ликовне сцене на Косову и Метохији, Јанковићеви радови представљају пример уметничког деловања које се не заснива на јавној афирмацији, већ на потреби да се личним, цртачким поступком сачува оно што је у стварности већ било осуђено на нестанак. Управо та позиција, између уметности и визуелног сведочења, чини његов опус посебно значајним за разумевање културне и урбане прошлости Приштине.

У истраживању урбане прошлости визуелни извори заузимају значајно место, јер омогућавају увид у просторне односе, архитектонске облике и амбијенте који често нису довољно документовани у писаним изворима. Међу таквим изворима посебну вредност имају уметнички цртежи настали као непосредно посматрање и бележење стварног простора. За разлику од фотографије, која механички бележи тренутак, цртеж подразумева селекцију, интерпретацију и наглашавање појединих елемената простора, што истовремено открива и уметниково разумевање архитектуре и урбаног амбијента. Управо у том смислу Јанковићеви цртежи старе Приштине представљају драгоцен визуелни историјски извор. Они не документују само изглед појединачних објеката, већ приказују просторне односе између улица, кућа и дворишта, као и атмосферу градског живота која је била карактеристична за традиционалну урбану средину. Сагледани у односу на писане изворе, путописе и етнографске записе из XIX и почетка XX века, ови цртежи допуњују наративне описе града и омогућавају његову визуелну реконструкцију. На тај начин уметничко дело превазилази оквире ликовне интерпретације и постаје значајан извор за проучавање урбане историје, културе сећања и процеса нестајања традиционалних градских целина.

Дати радови настају у времену убрзаних друштвених, политичких и урбаних промена, када се град интензивно трансформише, а трагови старог начина живота постају све ређи и фрагментарнији. Процеси модернизације, рушења и преобликовања градског језгра остављају за собом простор који се брзо мења и губи своја препознатљива обележја. У таквом контексту цртеж постаје средство бележења онога што је пролазно и угрожено, а Јанковићев рад може се разумети као

реакција на процес нестајања традиционалног урбаног пејзажа. У том смислу, његови цртежи не представљају само уметничку интерпретацију архитектонских мотива већ и свестан покушај очувања визуелне меморије града. Бележећи куће, улице и просторне односе старе Приштине, Јанковић истовремено документује и један начин живота који је био неодвојив од тог простора (Николић 1994: 87). Његово дело тако преузима функцију хронике, у којој се уметнички израз и документарна вредност међусобно прожимају.

Посебно је важно нагласити да Јанковић не делује као институционални хроничар, нити као ангажовани уметник у идеолошком смислу. Његова улога сведока простора произлази из личне потребе да се сачува оно што је у свакодневици већ било осуђено на заборав. Управо та тиха, ненаметљива позиција омогућава да се његови цртежи читају као поуздан визуелни извор, лишен програмских и декларативних порука. Сагледано из перспективе проучавања уметности и урбане историје, Јанковићев опус заузима специфично место између уметничког дела и визуелног документа. Он истовремено сведочи о индивидуалном доживљају простора и о колективном губитку урбаног наслеђа. Управо због тога, Јанковићев опус данас представља један од ретких визуелних извора који омогућавају реконструкцију изгледа старе Приштине у периоду пре њених интензивних урбаних трансформација.

ЦРТЕЖИ СТАРЕ ПРИШТИНЕ КАО ВИЗУЕЛНИ ИСТОРИЈСКИ ИЗВОР

Јанковићеви цртежи углавном приказују мотиве традиционалне градске архитектуре старе Приштине: масивне куће са израженим спратовима, дрвене еркере који надвисују уске улице, високе кровове са наглашеним стрехама и густо сабијене објекте који формирају затворене урбане целине. Ови елементи откривају оријентално-балкански тип градске куће и јасну морфологију старог језгра, карактеристичну за Приштину до средине XX века. Простор је често приказан без људских фигура, што усмерава пажњу на архитектуру као носиоца културног, историјског и идентитетског значења. Одсуство људи не указује на празнину, већ на намеру уметника да архитектуру прикаже као немог сведока прошлости. Куће, улице и дворишта постају „заступници" људског присуства, говорећи о начину живота, друштвеним односима и свакодневици тог времена. Тако Јанковићеви цртежи превазилазе формалну анализу архитектуре и постају визуелни документи једног ишчезлог урбаног света (Николић 1994: 151).

Композиција Јанковићевих цртежа појачава осећај тескобе, затворености и сабијености простора. Уске улице без јасне перспективне дубине, објекти који се готово наслањају један на други и вертикално наглашене фасаде стварају утисак урбане структуре прилагођене традиционалном начину живота. Такав композициони приступ одражава стварну просторну логику старе Приштине и пружа важан извор за разумевање њене урбане организације. Цртачка линија је брза, нервозна и слојевита, што открива уметникову свест о пролазности мотива. Линија није декоративна и не тежи идеализацији форме, већ делује као средство непосредног бележења. Тако цртежи добијају додатну документарну вредност, бележећи не само облике грађевина,

већ и атмосферу простора у тренутку када је већ био на ивици нестанка. У том смислу, цртеж постаје визуелни траг једног историјског процеса, процеса постепеног брисања традиционалног урбаног ткива. Значај ових цртежа као сведочанства нестајуће старе Приштине посебно истиче Зоран Петровић, наглашавајући да су на Јанковићевим радовима сачувани они сегменти града који су већ у време њиховог настанка били осуђени на нестанак. Петровић наглашава да данас више не постоје бројни архитектонски и природни елементи некадашње Приштине, стари сокаци, чаршијски простори, реке и мостови, али да су „срећом остали сачувани на цртежима", који тако преузимају улогу последњег визуелног сведочанства о изгледу града. Овакво тумачење додатно потврђује вредност Јанковићевог ауторског концепта уметничког дела кроз цртеж као запис, као визуелни архив (Петровић 1994: 2). Цртежом лепе и надахнуте линије Јанковић упечатљиво враћа у далеке године када је Приштина још увек била препуна особених вредности традиционалне архитектуре.

Радомир Паја Јанковић, *Стара чаршија*, цртеж, (6), 1994. године
(У Каталогу изложбе: „Ево ме стојим пред распећем својим", Приштина: Нови свет)

Посматрани из перспективе урбане историје, Јанковићеви цртежи представљају ретку и драгоцену грађу за проучавање старог језгра Приштине, нарочито имајући у виду да су многи од приказаних објеката и амбијената данас потпуно уништени или неповратно измењени. Њихова вредност огледа се у могућности да се, на основу визуелних података, реконструишу просторни односи, размере и карактеристике некадашњег урбаног пејзажа. Стога се ови цртежи могу разумети као визуелни архив који допуњује писане, картографске и фотографске изворе, али их у појединим сегментима и превазилази (Николић 1999: 266). Док су други извори често фрагментарни или нормативног карактера, Јанковићеви цртежи пружају синтетичку слику простора, у којој су форма, атмосфера и структура града обједињене у јединствен визуелни запис. Управо у том спају уметничког израза и документарне вредности лежи и њихов значај као визуелног историјског извора за проучавање старе Приштине.

Радомир Паја Јанковић, *Амам и Сахат кула*, цртеж, 1994. године
(У књизи: Зоран Николић (прир.), *Стара Приштина: познавање града у цртежу Радомира Паје Јанковића*, 150)

Јанковићеви цртежи старе Приштине добијају посебну димензију кроз повезаност са писаним сведочанствима о изгледу и атмосфери града. Записи путописаца и савременика из XIX века описују урбане просторе који се у многим елементима подударају са мотивима у Јанковићевом делу (Николић 1994: 8). На пример, Аделина Полин Ирби (2016) бележи уске, неравне улице, куће у белим и зеленим тоновима и специфичан распоред вароши који одражава оријентални начин живота. Ови наративи налазе јасан визуелни одјек у уметниковим цртежима, где се исте просторне карактеристике преносе кроз линију и композицију. Тако његови радови постају визуелна допуна и интерпретација писаних извора, потврђујући своју документарну вредност у реконструкцији изгледа старе Приштине.

Поред страних путописа, значајан извор за Јанковића били су етнографски записи домаћих истраживача, који описују свакодневицу и урбани амбијент Приштине (Николић 1994: 144). Описи Татомира Вукановића (1986) откривају друштвене навике, обичаје и живот у градовима Косова и Метохије, укључујући варош као место окупљања, јавних кућа, механа и чаршијских простора. Ови записи, ретко забележени у званичним документима, налазе визуелни одјек у Јанковићевим цртежима, где затворене улице и збијене куће представљају сцену свакодневног живота. На тај начин писани етнографски извори и визуелна сведочанства се међусобно допуњују, обогаћујући разумевање старог градског пејзажа.

ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

Цртежи Радомира Паје Јанковића представљају сложену синтезу уметничког израза и историјског сведочанства. Настали у периоду убрзаних друштвених и урбаних промена, они бележе последње трагове старе Приштине и чувају слику урбаног простора који је у другој половини XX века, а посебно од његовог краја, у великој мери нестао. Јанковићев опус превазилази оквире ликовне уметности и постаје значајан визуелни извор за проучавање историје града.

Вредност ових цртежа није само у њиховом ликовном квалитету, већ и у могућности да послуже као поуздана документарна грађа. Они омогућавају реконструкцију просторних односа, морфологије старог градског језгра и изгубљених архитектонских елемената. У недостатку систематске фотографске или архивске документације, Јанковићеви радови представљају визуелни архив који допуњује и понекад надомешта писане и картографске изворе.

Посматрани у ширем контексту, његови цртежи доприносе култури сећања и разумевању процеса урбаног нестајања. Они сведоче о граду као живом простору, у којем су архитектура, начин живота и свакодневица чинили јединствену целину. Бележећи нестајуће улице, куће и амбијенте, Јанковић бележи и губитак једног културног и друштвеног слоја, што даје његовом делу историјски и антрополошки значај.

Посебно је важно нагласити да ови радови нису резултат институционалног или програмског приступа, већ лични чин уметника који је био непосредни сведок простора у којем је живео. Та позиција „уметника-сведока" даје цртежима аутентичност и кредибилитет, чинећи их поузданим визуелним трагом једног историјског тренутка. Уметност се у овом случају показује као средство отпора забораву и очувања идентитета простора који је скоро ишчезао.

У целини, рад Јанковића заузима важно место не само у српској ликовној уметности на Косову и Метохији, већ и у историји Приштине као града. Његови цртежи представљају визуелни архив Приштине и потврђују значај ликовне уметности као историјског извора за проучавање урбане прошлости, заслужујући укључивање у шире истраживање културног наслеђа и културе сећања као трајно сведочанство једног изгубљеног градског пејзажа.

ЛИТЕРАТУРА

Вукановић 1986: Татомир Вукановић. *Срби на Косову, III*. Врање: Нова Југославија.

Елезовић 2021: Звездана Елезовић. „Идентитетске теме у делима српских ликовних стваралаца на Косову и Метохији до деведесетих година прошлог века". *Баштина*, св. 55, 503–509.

Елезовић 2022: Звездана Елезовић. „Афирмација српских вајара на Косову и Метохији". *Баштина*, св. 56, 553–562.

Елезовић, Гаљак 2025: Звездана Елезовић, Митар Гаљак. „Српски уметници на првим пролећним салонима Косова седамдесетих година 20. века". *Баштина*, св. 67, 207–213.

Irby 2016: Adelina Paulina Irby. *Putovanja u slovenske provincije Turske u Evropi*. Prev. Milica Kajević. [Drugo izadnje.] Sarajevo: SPKD Prosvjeta.

Јанковић 1994: Радомир Паја Јанковић. „Стара чаршија". Цртеж, (6), 1994. године. Каталог изложбе: *Ево ме стојим пред расђећем својим*. Приштина: Нови свет.

Јанковић 1994: *Радомир Паја Јанковић: 1943–1994: Ево ме стојим пред расђећем својим*. Каталог изложбе, Приштина: Нови свет.

Јеврић 1994: Даринка Јеврић. „Заљубљеник у фреске и град". *Радомир Паја Јанковић: 1943–1994: Ево ме стојим пред распећем својим*. Приштина: Нови свет, 4–5.

Jones 2008: Katy Layton-Jones. "Visual Quotations: Referencing Visual Sources as Historical Evidence". *Visual Resources*, vol. 24, no. 2, 189–199.

Николић 1994: Зоран Николић (прир.). *Стара Приштина: познавање града у цртежу Радомира Паје Јанковића*. Приштина: Нови свет.

Николић 1994: Зоран Николић (прир.). „Радомир Паја Јанковић, Амам и Сахат кула, цртеж". У књизи: Зоран Николић (прир.). *Стара Приштина: познавање града у цртежу Радомира Паје Јанковића*. Приштина: Нови свет, 150.

Николић 1998–1999: Серафим Николић. „Урбана архитектура Призрена, Пећи и Приштине и њени традиционални и национални елементи". *Баштина*, св. 9–10, 255–267.

Петровић 1994: Петровић. „Вешта рука и надахнута линија". *Радомир Паја Јанковић: 1943–1994: Ево ме стојим пред распећем својим*. Приштина: Нови свет.

Станковић Симић 2021: Наташа Станковић Симић. *Приштина кроз време*. Косовска Митровица: Панорама–Јединство.

Zvezdana M. ELEZOVIĆ

OLD PRIŠTINA IN THE DRAWINGS OF RADOMIR PAJA JANKOVIĆ

Summary

This paper examines the drawings of Radomir Paja Janković (1943–1994) as visual historical sources for the study of old Priština in the second half of the 20th century. Starting from the biographical and artistic context of an artist who lived and worked in Priština, the paper analyzes his body of drawings as testimony to the urban space at the moment of its disappearance. Special attention is devoted to architectural motifs, compositional solutions, and drawing techniques that enable the reconstruction of the morphology of the old city center and the atmosphere of a traditional way of life. The drawings are considered in relation to earlier written sources, travelogues, and ethnographic records from the 19th century, which provide narrative descriptions of space and everyday life and which find a visual resonance in Janković's work. In this way, the paper highlights the importance of fine art as a reliable visual source for the study of urban history, cultural memory, and the processes of disappearance of traditional urban units. Janković's drawings are interpreted as a synthesis of artistic expression and documentary value, contributing to the preservation of the visual memory of old Priština.

Keywords: Radomir Paja Janković, Priština, Kosovo and Metohija, drawing, visual historical source, urban history, traditional architecture, cultural memory.

Рад је предат 28. фебруара 2026. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 008(497.11)
398.9(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-63802

Оригинални научни рад

*Ирина С. ТОМИЋ**
Факултет савремених уметности, Београд

*Ања М. АРСЕНИЈЕВИЋ***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ЛУЛАМЕНТ КАО ГЛАС КУЛТУРНЕ ОДРЖИВОСТИ: ОД ИНТИМЕ ДО СТРАТЕГИЈЕ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ***

Апстракт: Рад истражује феномен *луламент* као интердисциплинарну категорију на пресеку уметности, менаџмента културе и очувања нематеријалне баштине. Кроз анализу звучних пракси као што су успаванке и тужбалице, луламент се представља као алтернативни облик културне артикулације, који повезује интимни, женски и мањински глас са стратегијама очувања културне меморије и афективног знања. Рад се ослања на теоријске приступе културне меморије, афекта, феминистичке критике и уметничког истраживања, са циљем да покаже да луламент може функционисати као облик друштвене и културне повезаности, ресурс културног знања и афективне трансмисије и парадигма културне одрживости. Указује се на значај луламента као звучног документа постојања, као и на могућности његове примене у савременим приступима културној политици и едукацији.

Кључне речи: луламент, културна баштина, глас, интимно, афекат, нематеријална култура, уметничка истраживања, менаџмент у култури, успаванка, тужбалица.

УВОД

У контексту савремених друштвених и културних трансформација, питање очувања нематеријалне културне баштине све се чешће помера са домена институционалне заштите ка питањима начина преноса, доживљаја и учешћа. Савремене теорије културне меморије указују да наслеђе није стабилан архивски скуп артефаката, већ процес који се непрестано изнова успоставља кроз праксе, односе и перформативне чинове (Smith 2006). У том смислу звучне и вокалне праксе заузимају посебно место, јер омогућавају да се културно памћење одржава и преноси кроз чулно, телесно и афективно искуство, а не искључиво кроз текстуалне или визуелне записе.

Овај рад полази од схватања гласа не као медијума репрезентације већ као релационог и онтолошког феномена који успоставља однос између тела, афекта и меморије. Ослањајући се на филозофију гласа Адријане Кавареро, глас се посматра

* ORCID 0009-0004-6563-5311, irina.tomic@fsu.edu.rs
** ORCID 0000-0002-0465-0508, arsenijevicolja@gmail.com
*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

као јединствени траг постојања који претходи језичкој артикулацији и измиче редукцији на значење (Cavarero 2005). У том теоријском оквиру, луламент се у овом раду анализира као вокална пракса која производи културно значење кроз чин извођења и слушања, а не кроз наратив или текстуалну форму.

Афект се у раду не третира као пратећи емоционални слој културних пракси, већ као аналитичка категорија која омогућава разумевање начина на који се меморија преноси и активира кроз чулно и телесно искуство. Полазећи од разумевања афекта као релационе и телесно утемељене форме знања (Ahmed 2004), луламент се посматра као афективно-перформативна форма у којој културно памћење није стабилизовано у архивском документу, већ се обнавља у самом чину гласа. Меморија се, стога, у овом раду разуме као процес који се догађа у односу између гласа, тела и слушаоца, а не као фиксирани садржај који се пасивно преноси.

У овом истраживању, појам луламент дефинише се као афективно-перформативна вокална пракса која произлази из традиционалних звучних форми успаванке и тужбалице, али се у савременом контексту појављује као трансформисан, уметнички и културни модел артикулације нематеријалне меморије. Луламент функционише као звучни гест кроз који се интимно, родно и мањинско искуство преводи у облик културног памћења, при чему његов аналитички домет не лежи у музичкој структури или жанровској класификацији, већ у афективној функцији, перформативном чину и релационом односу између гласа и слушаоца. Овај рад не третира луламент као синоним вокалне перформативности, звучне уметности или усмене традиције, већ као интердисциплинарни аналитички појам који омогућава проучавање начина на који глас делује као носилац културне меморије ван институционализованих архивских модела.

Посебну важност у анализи луламента имају традиционалне звучне праксе успаванки и тужбалица, које су историјски функционисале као облици усмене и афективне меморије. Ове вокалне форме нису служиле првенствено преносу информација, већ регулацији емоција, артикулацији губитка и успостављању осећаја припадности. Успаванке и тужбалице омогућавале су да се индивидуално искуство бола, бриге или страха преведе у колективно памћење кроз глас, ритам и интонацију (Hirsch 1997). У том контексту, луламент се јавља као савремена артикулација ових пракси, која задржава њихову афективну функцију, али их измешта из искључиво приватног простора у шири културни и уметнички контекст.

Из перспективе културне политике и управљања наслеђем, овако дефинисан луламент отвара простор за иновативне приступе очувању нематеријалне културне баштине, нарочито у контекстима малих култура и маргинализованих идентитета. Он омогућава укључивање интимних, родно обележених и мањинских гласова у јавни простор културне вредности, без њихове редукције на репрезентативне или нормативне форме. У том смислу, луламент функционише као културна пракса која повезује уметничку артикулацију, афективно знање и стратегије културне одрживости.

Полазећи од ових теоријских и аналитичких поставки, рад има за циљ да понуди интердисциплинарну анализу луламента као вокалне праксе која артикулише однос између гласа, афекта и културне меморије, те да укаже на његов потенцијал као модела за савремене приступе очувању нематеријалне културне баштине.

МЕТОДОЛОГИЈА

Методолошки приступ овог рада заснива се на интердисциплинарној квалитативној анализи звучних и афективних културних пракси, са посебним фокусом на луламент као вокалну и перформативну форму нематеријалне културне баштине. Рад комбинује увиде из студија афекта, перформативних студија и теорије културне меморије, уз ослонац на уметничко истраживање као аналитички оквир.

Предмет анализе у овом раду чине звучне праксе изведене из традиционалних успаванки и тужбалица, као и њихове савремене уметничке трансформације (нпр. у оквиру пројеката попут *Minor Lullabies*[1]*). Ове праксе се не третирају као фолклорни артефакти, већ као живе, афективне форме културне артикулације.*

Пројекат Minor Lullabies представља савремену уметничко-истраживачку студију случаја кроз коју се може анализирати луламент као афективно-перформативна вокална пракса. Пројекат је реализован кроз мултисензорне звучне и просторне инсталације аутора Николе Радосављевића и Љиљане Бурсаћ, уз вокалну интерпретацију Светлане Спаић, у контексту савремене уметничке продукције и међународне изложбене праксе. Комбинујући успаванку и ламент у јединствену звучну и телесну целину, *Minor Lullabies* артикулише луламент као форму у којој глас функционише као носилац афекта, меморије и релационог искуства, а не као средство наративне репрезентације. У том смислу, овај пројекат се у раду користи као аналитички пример савремене трансформације традиционалних звучних пракси у модел културне меморије и одрживости.

Аналитички приступ је афективно-перформативан. Полазећи од теоријских увида о афекту као облику знања који се преноси кроз тело, чуло и релацију (Ahmed 2004), као и од концепта перформативности културне баштине, рад анализира луламент као чин који производи значење кроз извођење, слушање и телесно присуство, а не кроз текстуалну репрезентацију.

У том смислу, анализа се спроводи кроз следеће критеријуме:

1. Однос гласа и тела – на који начин глас функционише као телесни и афективни траг, а не као носилац лингвистичког значења;

2. Афективна функција – како луламент активира емоционалне реакције и чулно памћење код слушаоца;

3. Меморијска димензија – на који начин звучна пракса функционише као облик нематеријалне, усмене и перформативне меморије;

4. Друштвени и културни контекст – како се луламент позиционира у односу на род, маргиналност, интиму и институционалне оквире културне баштине.

У оквиру уметничког истраживања, рад се ослања на схватање уметности као методолошког средства које омогућава приступ знањима недоступним искључиво дискурзивној анализи (Borgdorff 2012). Уметничке интервенције и звучне инсталације третирају се као емпиријски материјал кроз који се испитује начин на који афект, глас и меморија циркулишу у савременим културним контекстима.

1 Аутори пројекта су Ирина Томић, Оливер Томић и Јелена Симић. Пројекат је креиран као одговор на позив за Венецијанско бијанале 2026. године.

Ограничења истраживања односе се на чињеницу да рад не тежи систематској етномузиколошкој или историјској анализи успаванки и тужбалица, нити квантитативном истраживању рецепције. Циљ рада је аналитичко и теоријско разумевање луламента као културне и афективне форме, а не његова жанровска класификација или статистичка обрада.

ЛУЛАМЕНТ – ГЛАС ТРАЈАЊА, ЦИРКУЛИШУЋА МЕМОРИЈА И ОБНАВЉАЈУЋИ ИДЕНТИТЕТ

Истраживање феномена *луламент* указује на то да се унутар ове вокалне, емоционалне и културне форме крије снажан потенцијал за разумевање начина на који глас преживљава, меморија циркулише, а идентитет обнавља у друштвима у којима су званични облици културе често одвојени од интимне, усмене и афективне стварности. Овде износимо кључне резултате анализе у три сегмента: *луламент као техника памћења*, *луламент као артикулација интимног* и *мањинског гласа* и *луламент као модел културног трајања*.

Луламент као техника памћења

Успаванке и тужбалице, као форме из којих луламент црпи своју структуру и емоционалну снагу, традиционално функционишу као усмени архетипови културне меморије. У њима се не преносе подаци, већ *афекти* – мелодијски обрасци, ритмови, интонације и микронаративи који носе у себи траг породичних историја, етничких траума, миграција и културног отпора (Hirsch 1997; Ahmed 2004). Оно што је карактеристично за луламент јесте начин на који комбинује нежност и бол, повезујући преко гласа живот и губитак, спокој и тугу, почетак и крај.

Тако, уместо да буде репрезентативна или наративна форма, луламент постаје перформативна стратегија памћења – он активира чулно сећање, често пре речитог, и на тај начин омогућава реконекцију са прећутаним, потиснутим или недокументованим аспектима културне прошлости. У пракси то значи да се кроз глас мајке, чак и у одсуству језичког разумевања, препознаје осећање дома, заједништва, губитка, или корена. Као што примећује Кавареро, „глас не значи, он позива – он памти тело" (Cavarero 2005: 14).

Луламент као артикулација интимног, женског и мањинског гласа

Један од кључних резултата овог истраживања је потврда да *луламент* функционише као алтернатива институционализованим и доминантним моделима културног говора. Док је званични говор често рационалан, артикулисан и усмерен ка јавности, луламент представља глас који говори из ткива интиме, са ивице тишине, из позиције мајке, баке, мањине, мигранта, преживеле.

Ово је глас који не инсистира на експлицитности, већ показује трагове живота у ритму дисања, у прекинутом тону, у уздаху. У том смислу, он се не може лако каталогизовати или превести у институционалну форму, али управо у томе лежи његова снага: у афективној непокорности, у томе што говори без дозволе, што опстаје и кад није чујан (Spivak 1988; Hooks 1994).

У уметничкој пракси, посебно кроз радове попут *Minor Lullabies*, овај глас се реафирмише као вредан архивирања, али не у класичном, текстуалном или документарном облику, већ кроз инсталациону чулност, простор звучног и емотивног боравка. Кроз мултисензорни приступ који обједињује глас, простор, тишину и телесно присуство, *Minor Lullabies* показује како луламент функционише као афективни архив који активира чулно и емотивно памћење слушалаца. Оваква уметничка артикулација потврђује да луламент није репрезент традиције, већ њена перформативна и релациона актуализација у савременом културном контексту. Овим се уметност позиционира као место за друштвену валоризацију онога што је традиционално било искључено из канона: женске усмености, мањинске меморије, осећања као знања (Marks 2002; Pink 2006).

Сличан приступ гласа као афективног и телесног архива може се уочити и у оквиру савремених sound studies и affect studies, где се звучне уметничке праксе посматрају као облици нематеријалне меморије који функционишу кроз чулно искуство, релацију и перформанс (Marks 2002; Pink 2006; Massumi 2002).

Луламент као модел културног трајања и националне вредности

Трећи кључни резултат овог истраживања односи се на потенцијал луламента као културног ресурса у очувању нематеријалне баштине, изградњи културне политике и јачању интелектуалног и афективног капитала друштва. Уместо да се наслеђе схвата као статични сет традиција, овај рад сугерише да оно може бити динамичан, афективан и инклузиван процес, у којем млади нараштаји не уче „о" култури, већ је доживљавају.

Кроз интеграцију луламента у уметничке, образовне и јавне праксе, могуће је развити иновативне приступе културном менаџменту, у којима се акценат ставља на емпатију, афекат и колективну бригу као на ресурсе од националног значаја. Успаванке и тужбалице се тако трансформишу из жанрова приватне домене у форме јавне културне одговорности – као основа за програма културне едукације, интергенерацијског дијалога, мобилизације младих и стварање нових облика културне повезаности.

Пример примене аналитичког оквира луламента у савременој уметничкој пракси, као што је пројекат *Minor Lullabies*, показује да овај појам има и практичну применљивост у развоју савремених модела културног баштињења и културне политике.

На тај начин, луламент не постаје само симбол прошлости већ модел будућности – начин да се очува оно што је крхко, да се пренесе оно што се не може преписати, и да се поново активира оно што је било истиснуто. У том кључу *луламент* је и документ, и гест, и стратегија – али пре свега, форма трајања.

ДИСКУСИЈА

Резултати овог истраживања показују да луламент функционише као афективно-перформативна вокална пракса која омогућава пренос културне меморије ван институционализованих и текстуално доминантних модела очувања наслеђа. Кроз анализу успаванки, тужбалица и њихових савремених уметничких трансформација, уочено је да глас у луламенту не делује као средство репрезентације, већ као релациони чин који активира телесно, емоционално и меморијско искуство.

Овакво разумевање луламента потврђује теоријске увиде о афекту као облику знања који се не преноси искључиво кроз дискурс, већ кроз чулно и телесно присуство. У том смислу, резултати рада указују да се културна меморија у луламенту не стабилизује у облику наратива или документа, већ се обнавља кроз чин извођења и слушања. Ово је посебно значајно у контекстима у којима су усмене и интимне праксе историјски маргинализоване или искључене из званичних културних архива.

Истраживање такође показује да луламент омогућава артикулацију интимних, родно обележених и мањинских искустава на начин који избегава нормативне моделе јавног говора. Уместо експлицитности и реторичке доминације, луламент делује кроз тихо присуство, афективну густину и перформативни гест. На тај начин, глас постаје носилац културног значења управо у својој крхкости и неартикулисаности, што отвара простор за другачије разумевање културне отпорности и трајања.

Из перспективе културне политике и управљања нематеријалном баштином, ови налази указују на потребу за проширивањем постојећих модела заштите. Луламент се може разумети као пример праксе која показује да очување наслеђа не подразумева искључиво документацију и институционалну валоризацију, већ и подршку живим, афективним и перформативним облицима културног памћења. Овакве праксе имају потенцијал да ојачају интергенерацијске везе и омогуће инклузивније приступе културној едукацији.

Допринос овог рада огледа се у увођењу луламента као аналитичког појма који омогућава проучавање гласа као носиоца културне меморије ван бинарних подела на приватно и јавно, традиционално и савремено, уметничко и политичко. Рад показује да је луламент користан теоријски алат за разумевање начина на који се културно памћење одржава кроз афект, релацију и перформанс, а не кроз стабилне форме и репрезентативне структуре.

Истовремено, истраживање има и своја ограничења. Анализа је усмерена на интерпретативни и теоријски ниво и не обухвата емпиријско испитивање рецепције код публике, нити систематску компаративну анализу различитих културних контекста. Будућа истраживања могла би да прошире овај приступ кроз теренска истраживања, компаративне студије или примену луламента у конкретним образовним и културнополитичким програмима.

ЗАКЉУЧАК

Овај рад је полазио од потребе да се звучне и вокалне праксе преиспитају као релевантни носиоци културне меморије у контексту савремених расправа о нематеријалној баштини и културној одрживости. Увођењем појма луламент, рад је настојао да артикулише аналитички оквир који омогућава разумевање гласа не као средства репрезентације, већ као афективно-перформативног чина кроз који се културно памћење производи, преноси и одржава. На тај начин луламент је позициониран као интердисциплинарни појам који повезује уметничку праксу, студије афекта и теорије културне меморије.

Кроз анализу успаванки, тужбалица и њихових савремених уметничких трансформација, показано је да звучне праксе функционишу као облици нематеријалне

меморије чији значај не почива на стабилности форме, већ на перформативном и релационом карактеру гласа. Глас се у луламенту не појављује као носилац језичког значења, већ као афективни траг који успоставља однос између тела, слушаоца и културног контекста. Овакво разумевање гласа омогућава да се културно памћење сагледа као процес који се непрестано изнова актуализује, а не као садржај који се једном заувек архивира.

Посебан допринос рада огледа се у теоријском помаку ка разумевању луламента као алтернативног модела културне меморије. За разлику од институционализованих и текстоцентричних приступа очувању баштине, луламент указује на значај интимних, усмених и афективних пракси које често остају изван доминантних културних политика. Ове праксе, иако наизглед крхке и пролазне, поседују значајан потенцијал трајања управо кроз своју способност да активирају чулно и емоционално искуство. Луламент се, стога, може разумети као модел културне отпорности који почива на релацији, а не на фиксацији.

Рад такође указује на значај родне перспективе у анализи звучних пракси. Успаванке и тужбалице, као историјски родно обележене форме, омогућавале су артикулацију женског искуства у оквирима приватне сфере, али и његово посредно укључивање у колективно памћење. Луламент, као савремена трансформација ових пракси, отвара простор за преиспитивање начина на који се родно обележени гласови могу чути и вредновати у ширем културном пољу, без њихове редукције на репрезентативне или нормативне обрасце.

Из перспективе културне политике и управљања нематеријалном баштином, налази овог рада указују на потребу за проширивањем постојећих приступа заштити и очувању. Уместо искључивог ослањања на документацију, класификацију и институционалну верификацију, луламент упућује на значај подршке живим, афективним и перформативним праксама које одржавају културну меморију кроз непосредно искуство. Оваква перспектива може бити нарочито релевантна у контекстима малих култура, маргинализованих заједница и нематеријалних облика наслеђа који измичу стандардизованим моделима заштите.

Иако је истраживање превасходно теоријског и интерпретативног карактера, оно отвара низ могућих праваца за будућа истраживања. Даљи рад могао би да укључи емпиријска истраживања рецепције луламента код различитих публикума, компаративне анализе сличних звучних пракси у различитим културним контекстима, као и примену овог аналитичког оквира у образовним и културнополитичким програмима. На тај начин, луламент би могао да послужи не само као теоријски појам, већ и као практичан алат за развој инклузивнијих и одрживијих приступа културној баштини.

У целини, рад показује да звучне и вокалне праксе попут луламента представљају важан, али често занемарен ресурс културне меморије. Њихова вредност не лежи у могућности да буду потпуно институционализоване или стабилизоване, већ у способности да кроз глас, афект и перформанс одржавају културне односе и значења. Управо у тој напетости између пролазности и трајања, луламент се показује као значајан концепт за разумевање савремених изазова очувања нематеријалне културне баштине.

ЛИТЕРАТУРА

Ahmed 2004: Sara Ahmed. *The Cultural Politics of Emotion*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
Borgdorff 2012: Henk Borgdorff. *The Conflict of the Faculties: Perspectives on Artistic Research and Academia*. Leiden: Leiden University Press.
Marks 2002: Laura Marks. *Touch: Sensuous Theory and Multisensory Media*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
Massumi 2002: Brian Massumi. *Parables for the Virtual: Movement, Affect, Sensation*. Durham: Duke University Press.
Pink 2006: Sarah Pink. *Doing Sensory Ethnography*. London: SAGE Publications.
Smith 2006: Laurajane Smith. *Uses of Heritage*. London: Routledge.
Spivak 1988: Gayatri Chakravorty Spivak. "Can the Subaltern Speak?". *Marxism and the Interpretation of Culture*. Cary Nelson, Lawrence Grossberg (eds.). Urbana: University of Illinois Press, 271–313.
Hirsch 1997: Marianne Hirsch. *Family Frames: Photography, Narrative, and Postmemory*. Cambridge: Harvard University Press.
Hooks 1994: Bel Huks. *Teaching to Transgress: Education as the Practice of Freedom*. New York: Routledge.
Cavarero 2005: Adriana Cavarero. *For More Than One Voice: Toward a Philosophy of Vocal Expression*. Translated by Paul Kottman. Stanford: Stanford University Press.

Irina S. TOMIĆ
Olja M. ARSENIJEVIĆ

LULAMENT AS A VOICE OF CULTURAL SUSTAINABILITY: FROM INTIMACY TO A CULTURAL HERITAGE STRATEGY

Summary

This paper explores the concept of *lulament* as an interdisciplinary category at the intersection of art, cultural heritage management, and intangible cultural preservation. Through the analysis of vocal practices such as lullabies and laments, *lulament* is presented as an alternative form of cultural articulation that connects intimate, feminine, and minority voices with strategies of cultural memory and affective knowledge. The study draws on theoretical approaches in memory studies, affect theory, feminist critique, and artistic research to argue that *lulament* can function as a mode of social and cultural cohesion, a means of strengthening intellectual capital, and a paradigm of cultural sustainability. The paper emphasizes *lulament* as a sonic document of existence and reflects on its potential applications within contemporary cultural policy and education.

Keywords: lulament, cultural heritage, voice, intimacy, affect, intangible culture, artistic research, cultural management, lullaby, lament.

Рад је предат 26. децембра 2025. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПРИКАЗИ

УДК 821.163.41.09-4 Миленковић Ж.(049.32)
821.163.41.09"19/20"(049.32)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-65600

ТРАГОМ СРЕЋНИХ НЕСРЕЋА*

(Жарко Миленковић. *Јасни обриси несреће: есеји и критике о савременој српској поезији*. Косовска Митровица: Књижевно друштво Косова и Метохије, 2024, 133 стр.)

Истрајност у посвећености поезији код Жарка Миленковића је сасвим ретка, а у односу на српске књижевнике који тренутно живе и раде на подручју Косова и Метохије, јединствена. И то како кроз аналитичку оптику, тако и кроз стваралаштво. Од рада на докторској дисертацији о Новици Тадићу, преко уређивања низа књижевнотеоријских зборника, до приљежног праћења савремене српске поезије, Миленковић се није показао само као поуздани критички глас, већ и као респектабилан песник, о чему сведочи низ запажених песничких књига.

Комбиновање ауторског и теоријског писања није случајно истакнуто. Песници на посебан начин читају поезију. Неретко се из читања других сазна више о нечијој аутопоетици, него из записа који су непосредно тако означени. Пишући о низу истакнутих савремених српских песника – од Милана Ненадића до Мата Уљаревића – Миленковић чини нешто више од сабирања текстова расутих по периодици. *Јасни обриси несреће* су, премда наслов наводи на криви траг, сведочење успеха оличено у делима песника различитих, али упечатљивих поетика, које уоквирује сажети запис о положају поезије у садашњици. Миленковић у својим читањима, уважавајући аутономију поезије као посебног облика људског духа, афирмише значај искуства за стварање, али и питање друштвене одговорности песника. За Миленковића поезија није ескапизам, већ суочавање – посебан облик осетљивости који подразумева и жртву. У времену које је неблагонаклоно човеку и у коме се нижу ужаси и кризе, поезија своје оправдање проналази у давању гласа онима који су обесправљени и, како Миленковић истиче, проналажење *жуђене слободе* (7). Тако улога песника није мењање света, али јесте интензивно саосећање, које успева да, служећи се речима, дође до онога што се речима опире. Овом поентом, надовезујући се на изузетне стихове Луиз Глик, Миленковић започиње своју књигу, а у сваком појединачном тексту потврђује најаву са почетка. Поезија је, дакле, насушна потреба: бег од заборава и узалудности.

* Приказ је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

Откуда, онда, *обриси несрећа* из наслова?

Меланхолија и мрак, поетика тишине и зла, као и загледаност ка метафизици, нису само Миленковићеве стваралачке опсесије, него и оно што препознаје у делима других аутора. У тексту који следи након уводног осврта, пишући о Ненадићевој поезији, надовезујући се на Лотмана, али и Свенсена, Миленковић анализира „тренутак силаска у тамну страну свога бића" (9), аутора који „слика једну горку атмосферу људи ишчупаних из свог лежишта" (21). Високо вреднујући Ненадићеву естетизацију зла и смрти (11–12), Миленковић показује како се и утеха и усхићење могу пронаћи и у мраку, што се не образлаже само кроз тематски регистар, већ и композициона питања. Миленковић тако и у првом и у свим осталим текстовима, своје тврдње образлаже на низу примера из поезије и чак тамо где проговара отворено лично, негује уредност и транспарентност тврђења.

На више места истакнут значај искуства код Ненадића, присутан је и у тексту о поезији Слободана Зубановића. Зубановић се јавља као песник који има богату критичку рецепцију коју, ипак, не прати популарност међу широм публиком. Особеност његовог рада је несвакидашњи склоп традиције и савремености, видљив, на пример у истакнутој збирци *Save as*, усмереној на дигитални свет, у коме, на пример, иконе са зида бивају замењене иконицама на екрану (29), а интернет провајдери постају продавци времена (28). Миленковић наводи и значај сонета за Зубановићево стваралаштво, које још једном потврђује како је историја књижевних облика важна за тумачење дела.

Назначени примери песничког хумора код Зубановића у тексту посвећеном Ђорђу Нешићу добијају значајније место. Надовезујући се на Пропово виђење пародије и Шопенхаурово тумачење ироније (34), Миленковић се усмерава на црнохуморне, апсурдне и демистификујуће моменте Нешићеве поезије. Са друге стране, поезија Томислава Маринковића бива сагледавана кроз свепрожимајућу меланхолију, као још један могући *обрис несреће.* Тако насловна синтагма постаје семантички сложенија него што се на први поглед чини: различити песници, кроз јасноћу као облик вештине, доносе и различите *регистре* несреће или различит начин борбе против ње. Јер, поезија је, између осталог бег од бесмисла и несреће и, како Миленковић помпезно, али не и без основа наводи: Бог текста (5).

Маринковићева меланхолија вечне, празне садашњости (41) и одгонетање тишине (53), комуницира са мотивом града у поезији Јелене Ленголд, као изразом самоће и неснађености (43). Деликатност повезаности животног и песничког, али и, вреди додати, читалачког искуства, у поезији Јелене Ленголд, Миленковић објашњава кроз такозвани *трансфер туђе* (59), присутан и, вреди запазити, и у Миленковићевој збирци *Свакодневно убијање живота*.

Истичући „песимизам као једини одбрамбени механизам који би нас заштитио од свих зала којима смо окружени" (61), Миленковић, посредно, како у поезији Јелене Ленголд, тако и у сопственом раду, истиче значај непосустајања. Поетско писање је чин отпора: чак и сведочење посусталости јесте утемељено на нади да је могуће његово превазилажење.

Стратегије отпора кроз стиховану обнову приче и њеног смисла (63) разматрају се у поетици Гојка Божовића, где се тврђења излажу, из пасуса у пасус, реторским

питањем: „Како живети живот, кад…”. Упркос запитаностима и изазовима, закључак је, макар у овом случају, јасан: поезија Гојка Божовића представља одбацивање страха и обнову вере и наде у поезију и њен пољуљани ауторитет (66).

Посебна вера у поезију која је сплетена са суморном свакодневицом видљива је у збирци *Песме из лимба* Ненада Милошевића, којој Миленковић посвећује значајну пажњу. Аутопоетика је овде упарена са аутобиографијом: поезија јесте и егзистенцијална стратегија и самоосведочење, доступно и у крајње личним моментима, добро илустровано песмом „Ђемиљи” (69–70) која говори о једном необичном мотиву – смрти кућног љубимца.

Разноврсне делиће искуства доступне кроз *поетику животног минимализма* (71), Миленковић проналази у поезији Дејана Алексића, која својеврсну ведрину проналази у сети коју не треба поистоветити са меланхолијом (73). Миленковић, тако, уз високу оцену Алексићевог опуса, указује на значај *поетике изневерене поенте* (73), али и на отвореност свету и поезији као *најнасушнијој истини за којом човечанство жуди* (79).

И као што истиче изузетан значај кретања за поетски свет Дејана Алексића (74), Миленковић указује на значај просторног плана поезије Јасмине Топић. Како кроз, на пример, питање егзила (81), тако и кроз упризорење Јадрана као простора носталгије (83). Наведена поетика тихих открића и рефлексија контрастирана је са нареденим текстом књиге, посвећеном *Сандинисти* Драгана Бошковића. Ова „сирова лавина речи” (87), бунтовно позива на покрет и промену, на револуционарно немирење у апокалиптичном свету (89).

Друкчију, далеко усредсређенију борбу баштини Петар Матовић, што је видљиво у једном од најважнијих текстова Миленковићеве књиге. Пишући о збирци *О садашњости и седативима,* аутор посебно указује на значај чулности: боја (93) и звукова (94), иза којих се назире и биофилни интимизам, илустрован низом примера стихова.

Позиција маргинализованости и издвојености, истиче се као кључна за поезију Бојана Васића. Његово *Удаљавање* потврђује се у изузетној вештини описивања атмосфере у којој се лирски субјекат обрео (101), која се може повезати са Матовићевим делом, али и облицима кретања, истакнутим и у другим текстовима.

Везе између песника се настављају. Тако се већ наведена Алексићева поетика *животног минимализма* појављује као оцена поезије Слободана Јовића (103). Живот на селу и однос према поезији као однос према Богу (105), уз, на пример, и занимљиво упућивање на дигитални свет, присутан и у Зубановићевом делу, Јовића осветљава као песнички глас вредан пажње. И овде је поезија утеха, која, упркос злу, опстаје, кроз, парадоксално речено, саговорништво у усамљености.

Оно се може препознати и у поезији Александре Јовичић Ђиновић, чију збирку *Наше мале смрти* Жарко Миленковић одређује као „књигу остатака бивше среће, књигу сећања на ранији жвиот, књигу ламент над градовима, световима, стварима и бићима којих више нема” (107). Ту је посебно истакнут мотив избеглиштва (110), као и Ожеов концепт неместа, присутан на више нивоа у књизи.

Сасвим друкчији тон од наведеног доноси особена поезија Тијане Саватић, инспирисана оним што је биолошко, вегетално. Разгрћући мапу метафора, Миленковић

језик поезије Тијане Саватић пореди са ашовом којим се дуби тло у коме ће бити засејан нови смисао (113). Ослоњен на Башлара, Миленковић проучава присуство песничких и менталних слика и специфичности имагинирања природе ауторке *Баштенских кревета*.

Последњи текст књиге, посвећен *Сутерену* Мата Уљаревића, почиње са упечатљивом сликом гомиле обешених кобасица, присутне у збирци. Пропитујући интермедијалне моменте песниковог дела – будући да се Уљаревић бави и различитим уметностима, од сликарства до филма – Миленковић показује како је у *Сутерену* присутна потреба да се превазиђу криза уметности и празнина савременог човека (120). Уљаревић, као најмлађи аутор Миленковићевог избора, јавља се као обећавајући и препознатљив песнички глас савремене српске књижевности Црне Горе (121), чије се дело може повезати са већином аутора присутних у књизи.

Управо те могуће споне између аутора сведоче о томе да су Миленковићеви *Јасни обриси несрећа* више од пуког збира критика и есеја – они представљају добро одабрану панораму савремене српске поезије, осветљену кроз један специфичан сензибилитет, који се, парадоксално, мраком против мрака бори. Зато читање ове књиге представља не само похвалу поезији и добар преглед упечатљивих поетика, него и прилику за богатију рецепцију Миленковићевих стихова, у динамичној комуникацији између различитих стваралачких личности: теоријске, књижевнокритичке и песничке.

*Урош З. ЂУРКОВИЋ**

* Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, ORCID 0000-0003-2995-2833, uros.durkovic@gmail.com

УДК 718(=163.41)(497.115)(049.32)
726.82:929.55(497.115)(049.32)
929.5
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina36-64191

ПРОШИРЕНО ИЗДАЊЕ МОНОГРАФИЈЕ ПРОФ. МИТРЕ РЕЉИЋ О СРПСКИМ ГРОБЉИМА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ*

(Митра Рељић. *Српска гробља на Косову и Метохији: уништена споменичка и језичка баштина*. Нови Сад: Матица српска; Приштина: Архив Косова и Метохије; Грачаница: Дом културе „Грачаница", 2025, 598 стр.)

Друго издање монографије *Српска гробља на Косову и Метохији: уништена споменичка и језичка баштина*, ауторке проф. др Митре Рељић у издању Матице српске, Архива Косова и Метохије и Дома културе „Грачаница", уз две допуњене целине проширено је трећим одељком о старим гробљима, након којег следи генерални закључак, пропраћен именским и географским регистром. Дугогодишњи, минуциозан теренски рад прикупљања грађе о сепулкралном наслеђу, резултовао је студијом од свеопштег значаја за даља истраживања на Косову и Метохији у пољу друштвено-хуманистичких наука. Дело, драгоцено за лингвисте и филологе, јасноћом стила привлачи читалачку пажњу и изван ускостручних поља, надовезујући се на досадашњи рад Рељићеве о језичко-идентитетским питањима на Косову и Метохији.

Неке од описаних и визуелно документованих призора разарања косовскометохијске баштине, ауторка је првобитно предочила у објављеним литерарним записима аутобиографског карактера, *С душом на длановс: сведочења: Косово и Метохија 1999–2004* (2005), о страдању Срба на Косову и Метохији у време НАТО бомбардовања СРЈ и у непосредном послератном периоду. Међу поменутим сведочанствима, насталим у јеку уништавања неалбанске културне баштине, која су првобитно објављивана у форми појединачних текстова, издваја се запис „Псалм безгробника", чији редови, преиспитујући мотиве политике интервенционизма, бележе сусрет песникиње Даринке Јеврић са призором разореног гробља у Приштини непосредно по његовом бомбардовању (Рељић 2005: 9–10). Ауторки својствен сензибилитет за разумевање проблематике косовскометохијског наслеђа доследно је испољен и у научној монографији о гробљима. Тема неалбанских гробаља на Косову и Метохији након 1999. године, претходно објављивању студије, тек је спорадично обрађивана, и то изван научног дискурса, те се и сама ауторка, уз академску

* Приказ је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

обазривост, осврће на бројне доприносе ове врсте. Даљи преглед извора наведеног типа могао би обухватити и књигу *Душе с мирисом босиљка: (епитафи са српских гробаља на Косову и Метохији)*, аутора Станислава Којића, која из тематских разлога није уврштена у цитирану грађу.

У критичком тону написана монографија, као што је у наслову и садржано, указује на сразмере етнички мотивисаног гроboломства и вандализма над српским, православним наслеђем, уз пропратни визуелни приказ потресних и морбидних призора, међу којима се издваја црвеним спрејем исписана УЧК ознака на ораховачком надгробнику детета (Станковић Александар 'Ацко' 1975–1986 – Рељић 2025: 285). Указује се и на изостанак механизама заштите издвојеног наслеђа и на институционални немар сваке врсте, при чему се посебно истиче скорашњи пример противправног прокопавања старог гробља у Косовској Митровици изнад Цркве Светог Димитрија (Рељић 2025: 478–481).

Лично прегнуће ауторке, сарадничка подршка, осврт на улогу и резултате бројних појединаца и организација у пољу сродног културног ангажмана, који се може даље разрадити, релевантна литература из области језика, историје уметности, етнологије и сл., на којој је заснована анализа грађе, резултовали су најзначајнијим доприносом заштити гробаља на Косову и Метохији у читавом постконфликтном периоду, упркос изложености ауторке бројним, успутно поменутим, безбедносним ризицима. У инспиративност свог опсежног рада ауторка је и сама имала прилике да се увери, увидевши реализацију локалне иницијативе пописа података са гробља у вучитрнским селима Врница и Мијалић (Рељић 2025: 101), подстакнуту првим издањем монографије.

У првој целини дела, која је са језичког аспекта најзначајнија, извршена је дескрипција, класификација и анализа граматичке садржине материјала, антропонимијске грађе и прикупљених надгробних података о занимањима и статусним обележјима покојника. У том погледу посебно су интересантне компарације са већ постојећом грађом о личним именима, њиховим основним категоријама и учесталости код српског народа, уз закључке који потврђују већу фреквентност употребе народних имена у односу на календарска, али са знатно мањом бројчаном разликом у односу на консултоване изворе, што ауторка објашњава „старошћу надгробника који 'памте' османску владавину, време у којем се, како је већ поменуто, бележи већа учесталост календарских имена" (Рељић 2025: 72). Екстраховањем етичких начела и локалног вредновања традиционалне улоге породице, садржаних у прикупљеној грађи, ауторка посебно наглашава значај присутности надгробних споменика новорођенчади, будући „да се у косовскометохијским селима, варошима и градовима и детиња хумка обележавала спомеником": „То важи како за мушку тако и за женску децу, десетогодишњу, трогодишњу, као и ону с непуном годином живота или тек рођену" (Рељић 2025: 45, 493).

Области на којима је ауторка првобитно вршила истраживања разложно су класификоване у другој целини, пропраћеној историјским подацима и описима појединачних околности затечених на терену, уз спомињање појединаца и колектива који су у постконфликтном контексту допринели очувању наслеђа на Косову и Метохији, реализацији повратка и обнови институција СПЦ. Приказан је материјал

прикупљен у склопу истраживања на општинском подручју Вучитрна (Виљанце/Виланце, Врница, Вучитрн), Глоговца (Доњи Забел), Гњилана (Гњилане, Горњи Ливоч, Жегра), Дечана, Ђаковице, Истока (Ђураковац, Исток: Старо источко гробље; Ново источко гробље, Љубожда, Србобран, Суви Лукавац), Косова Поља, Косовске Митровице ('Католичка парцела на градском гробљу у Косовској Митровици', 'Старо гробље у порти Храма Светог Саве'), Обилића (Милошево), Ораховца, Пећи (Бело Поље, Брестовик, Витомирица, Враговац, Љевоша, Пећ, Сига), Призрена, Приштине ('Градско православно гробље у Приштини', 'Парцела посмртно унижених страдалника на градском православном гробљу', 'Старо гробље уз Цркву Светог Николе'), Урошевца (Горње Неродимље, Српски Бабуш), као и на монашким гробљима која су разорена у Мартовском погрому (Зочиште, Девич).

Од изразитог значаја је то што грађа дубински осликава учестале миграционе токове на Косову и Метохији, како на основу језичких појава као што су, на пример, ијекавица и „јотовање проистекло из везе дентала *д* или *т̄* са *је* (рефлексом кратког јата)", присутно у примерима имена Нељко и Шћепан, забележеним на гробљу у Пећи (Рељић 2025: 48–49), које је карактеристично за досељенике из Црне Горе и других крајева, тако и на основу форме надгробних обележја у селу Витомирица (Рељић 2025: 306).

Приказани подаци о грађи са локација у Приштини и Призрену услед њене обимности, указују на неопходност даљих истраживања и компарације стања на градским гробљима, уз ширу контекстуализацију периода у којима је долазило до испољавања вандализма. Несигурност по питању будуће реализације таквих активности, додатно уноси и тренутно стање на приштинском гробљу, разараном у више наврата, за време НАТО бомбардовања и у периоду који је уследио, будући да су рубни делови парцеле у даљем ризику од урушавања услед изградње надвожњака.

На основу садржаја монографије, евидентно је да православно гробље у Приштини, услед специфичне историје, мултиетничке и мултиконфесионалне структуре просторне целине, оличене у издвојеној католичкој и јеврејској парцели, као и у изгледу, орнаментици и подацима са споменика, захтева даља, систематична истраживања и значајнији степен заштите у односу на постојећи. Ауторка истиче и податак да су на једној од парцела поменутог гробља, касније ископаваној због идентификације посмртних остатака жртава, својевремено сахрањиване особе преминуле у периоду НАТО бомбардовања СРЈ и по његовом окончању. Наводи се да су на датој парцели сахрањиване жртве српског и ромског порекла, страдале услед отмица и етничког насиља, али и лица која су животе окончала у Дому за старе у Приштини. Документарна грађа изван монографије указује и на спорадичне примере сахрањивања страних држављана на градском гробљу у Приштини током послератног периода. Даља истраживања о неуобичајеним праксама сахрањивања неалбанског становништва у периоду НАТО бомбардовања СРЈ, према доступним, прелиминарним информацијама, могла би обухватити и Призрен.

Садржина књиге својом обимношћу трасира пут за нова истраживања о гробљима на Косову и Метохији, не отварајући нужно све подтеме које би ушле у опсег истраживања одабраног предмета студије. Већ самим насловом искључено је засебно разматрање наслеђа народноослободилачке борбе, као што је Спомен костурница

у Приштини, чија је концепција такође нарушена, међутим, референце на народноослободилачку борбу и период социјализма успостављене су освртом на разнолику орнаментику надгробних споменика и натписе посвећене учесницима рата.

Монографија је, међутим, проширена подацима са локалитета од археолошког значаја, описано је затечено стање на старим гробљима у: метохијском селу Буђане (колоквијално Бучане), селу Валач у општини Звечан, селу Гулије у општини Лепосавић, Косовској Митровици на локацији Кукавичко брдо, Малом Звечану, Пиштану надомак Гораждевца и Руднику у општини Србица. У домену предмета анализе који, с обзиром на јасно дефинисане оквире истраживања, није био укључен у студију, предања о сватовским и другим старим гробљима на Косову и Метохији могла би се издвојити као додатна, још увек недовољно истражена тема из области етнологије и фолклористике, чији опсег не укључује нужно реалне археолошке локалитете запуштених гробаља. Даље анализе везане за гробља, однос према смрти и култу предака на Косову и Метохији, као што је видно на основу резултата монографије, могле би се развијати у различитим смеровима, док су, на пример, рецентна истраживања Александра Павловића (2025) о посмртним праксама у Лепосавићу отворила и тему израде великих надгробних крстова од дрвета који се прилажу на гроб покојника на четрдесет дана од смрти.

Свеукупно, први план садржине приказане монографије одише песимизмом услед идентификоване сразмере етничког насиља и одсуства институционалних мера заштите наслеђа, при чему се такође као додатна, неотворена тема, намеће и питање о својевољном премештању гробних остатака неалбанске популације и односу СПЦ према ексхумацији. Целина књиге, међутим, импрегнирана је моралном нотом која указује на значај појединачног научног доприноса, али и сарадње и узајамности на том пољу. Исписани редови, уз емотивну посвету упућену сународницима ауторке који на истраживаним локацијама почивају, каква се среће и у расељеничкој косовскометохијској прози, приказују постојаност завичајног сентимента међу расељеничком популацијом и продубљују свест о значају приказане баштине.

ИЗВОРИ

Којић 2016: Станислав Којић. *Душе с мирисом босиљка: (епитафи са српских гробаља на Косову и у Метохији)*. Косовска Митровица: Књижевно друштво Косова и Метохије.

Рељић 2005: Митра Рељић. *С душом на длановс: сведочења: Косово и Метохија 1999–2004*. Косовска Митровица: Градска библиотека „Вук Караџић".

ЛИТЕРАТУРА

Павловић 2025: Александар Павловић. „Дрворезни надгробни крстови код Срба на подручју општине Лепосавић – дар покојнику за четрдесетодневни помен". *Баштина,* год. 35, св. 67, 231–252.

*Невена С. ПЕТКОВИЋ**

* Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, ORCID 0000-0001-7341-9345, nevena.isk.p@gmail.com

Рецензенти овог броја:

Проф. др Бојан Ђорђевић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет;

Проф. др Маја Настић, редовни професор, Универзитет у Нишу, Правни факултет;

Проф. др Слађана Алексић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Проф. др Саша Станојевић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Проф. др Боривоје Милошевић, редовни професор, Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет;

Проф. др Зоран Павловић, редовни професор, Универзитет Привредна академија, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад;

Проф. др Сања Шкорић, редовни професор, Универзитет Привредна академија, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад;

Проф. др Ратко Љубојевић, редовни професор, Академија за националну безбедност, Београд;

Проф. др Драгана Грујић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет;

Проф. др Веран Станчетић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука;

Проф. др Младен Марковић, ванредни професор, Универзитет уметности у Београду, Факултет музичке уметности;

Проф. др Дуња Њаради, ванредни професор, Универзитет уметности у Београду, Факултет музичке уметности;

Проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић, ванредни професор, Криминалистичко-полицијски Универзитет, Београд;

Проф. др Мирјана Бојанић Ћирковић, ванредни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет;

Проф. др Мишо Филиповац, ванредни професор, Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет;

Проф. др Милош Марсенић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Проф. др Илинка Мушикић Поповић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Проф. др Бојан Бојанић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Правни факултет;

Проф. др Бранислав Милосављевић, ванредни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла”, Факултет за пословне студије и право, Београд;

Проф. др Сергеј Уљанов, ванредни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла”, Факултет за пословне студије и право, Београд;

Проф. др Христина Микић, ванредни професор, Универзитет Метрополитан Београд, Факултет за менаџмент;

Доц. др Милица Динић Маринковић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет;

Доц. др Иван Књижар, Универзитет у Београду, Филолошки факултет;

Доц. др Ненад Крцић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет;

Доц. др Сања Огњановић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет;

Доц. др Александар Савић, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;

Доц. др Јован Алексић, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;
Доц. др Бранислава Вучковић, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;
Доц. др Емилија Рецић Мирковић, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;
Доц. др Андреј Семенов, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;
Доц. др Божана Рашковић, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет;
Др Светлана Ћирковић, научни саветник, Балаканолошки институт, Београд;
Др Биљана Вучетић, научни саветник, Историјски институт Београд;
Др Срђан Цветковић, научни саветник, Институт за савремену историју, Београд;
Др Александар Стојановић, научни саветник, Институт за новију историју Србије, Београд;
Др Љубиша Деспотовић, научни саветник, Институт за политичке студије, Београд;
Др Сања Лазаревић Радак, научни саветник, Институт за политичке студије, Београд;
Др Јасмина Ахметагић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;
Др Весна Зарковић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;
Др Ивана Женарју Рајовић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;
Др Мирослав Радивојевић, виши научни сарадник, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;
Др Василије Драгосављевић, виши научни сарадник, Историјски институт Београд;
Др Небојша Стамболија, виши научни сарадник, Институт за савремену историју, Београд;
Др Љубинка Шкодрић, виши научни сарадник, Институт за савремену историју, Београд;
Др Мирјана Бечејски, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;
Др Далибор Велојић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;
Др Ана Мумовић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;
Др Александар Павловић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;
Др Ненад Перић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;
Др Марко Пејковић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд;
Др Оља Арсенијевић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;
Др Боривоје Балтезаревић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;
Др Борис Бурсаћ, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;
Др Милена Видосављевић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;
Др Тамара Љујић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;
Др Марина Мијатовић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;
Др Тијана Милентијевић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;
Др Ана Стишовић Миловановић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Зорана Ћупић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Драгана Церовић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Милан Громовић, научни сарадник, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет;

Др Душан Стефановић, научни сарадник, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет;

Др Милан Брковић, координатор рада, Удружење банака Србије, Београд.

УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РАДОВА ЗА ШТАМПУ

Часопис *Баштина* излази три пута годишње и објављује научне радове, грађу и приказе из свих области друштвених и хуманистичких наука. Рукопис мора поштовати научне и етичке стандарде и правила. Радови који су већ објављени у некој другој публикацији не могу бити прихваћени. Рад који се шаље представља резултат оригиналног ауторског истраживања; ако је већ био изложен на научном скупу у виду усменог саопштења, податак о томе треба да буде наведен у напомени при дну прве странице чланка.

У часопису *Баштина* објављују се научни радови на српском књижевном језику, екавским или ијекавским изговором, ћирилицом, при чему се примењују норме утврђене *Правописом српскога језика* Митра Пешикана, Јована Јерковића и Мата Пижурице (Нови Сад: Матица српска, 2021).

Дужина рукописа (обим рада) износи највише 36.000 карактера са размацима (рачунајући име и презиме, афилијацију, наслов, поднаслове, фусноте и библиографију).

ПРЕДАЈА РУКОПИСА

Радове у електронској форми (Word, у формату .doc или .docx, као отворени документ) треба пријавити преко електронског система ЦЕОН (https://aseestant.ceon.rs/index.php/bastina/index) или послати имејлом у прилогу на електронску адресу редакције часописа *Баштина*: bastinainstitutskp@gmail.com.

Уз рад је неопходно доставити и Изјаву аутора у PDF формату. Изјава аутора је гаранција поштовања научних и етичких принципа и правила приликом припреме и издавања чланка, у складу са међународним стандардима. Њоме се потврђује да аутор не крши ауторска права или права било које треће стране и да су током писања поштована правила научне методологије у погледу цитирања, као и да рад није објављен нити понуђен за објављивање у било ком другом часопису у земљи или иностранству.

ПРОЦЕС РЕЦЕНЗИРАЊА

Рукописе, који морају бити правописно, језички и стилски коректни и уређени према овом Упутству, редакција *Баштине* прима током целе године. Након уредничког читања и одобравања, рад се даље прослеђује квалификованим рецензентима. Обе рецензије морају бити позитивне да би текст био објављен. Процес рецензирања је двоструко анониман. Изузетно, на захтев аутора или рецензента

и уз обострану сагласност, секретар редакције их може повезати ради детаљнијих консултација и побољшања квалитета рада. Уколико је једна рецензија позитивна, а друга негативна, редакција ће ангажовати и трећег рецензента. Аутори могу пратити процес рецензирања својих радова преко електронског система (ЦЕОН) и имају право увида у рецензије.

Поступак разматрања текстова, од пријема до одлуке уредника о прихватању или одбијању текста, може трајати највише годину и по дана.

По договору са Уређивачким одбором, рад може бити објављен на енглеском језику, као и на свим словенским језицима. У том случају резиме мора бити написан на српском језику.

ФОРМАТ РАДА

1. Стандардни – A4; маргине: Normal (2,54 цм);
2. Писмо – Serbian Cyrillic;
3. Фонт – Times New Roman;
4. Величина фонта – наслов 14 pt; текст рада 12 pt; апстракт, кључне речи, фусноте, извори, литература, резиме и кључне речи на енглеском језику пишу се величином 10 pt;
5. Размак између редова (Before, After): 0; Проред (Line spacing): Single;
6. Поравнање – обострано (Justified), осим наслова и поднаслова, који имају централно поравнање, и цитиране литературе, која има тзв. висећи параграф (Hanging);
7. Први ред – увучен 1,27 цм у односу на основни текст (није дозвољено коришћење таба или команде Space за увлачење првог реда у пасусима);
8. У складу с *Правопису* (2021), двочлана женска презимена аутора у српском језику пишу се без цртице;
9. За наглашавање се користи курзив (*italic*, не **bold**).

СТРУКТУРА РАДА

1. Име, средње слово и презиме аутора – наводе се курзивно (*italic*) у горњем левом углу, величином слова 12 pt. Презиме се наводи великим словима.

Уколико је рад коауторски, између имена и презимена коаутора треба да стоји један ред размака.

2. Афилијација – испод имена и презимена аутора наводи се пун (званични) назив и седиште установе у којој је аутор запослен. У сложеним организацијама наводи се укупна хијерархија градацијски (универзитет, факултет, центар, одсек/катедра).

Након афилијације писати зарез, потом име града, изузев када је име града у званичном називу институције (нпр: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић).

Уколико је аутора више, мора се назначити афилијација сваког аутора понаособ.

3. Контакт подаци – ORCID број и електронска адреса записују се у напомени при дну прве странице чланка, која је звездицом везана за презиме аутора. Ако је аутора више, даје се електронска адреса само првог аутора, док се ORCID број наводи за сваког аутора.

Функција и звање аутора се не наводе.

Изрази захвалности, односно допринос других лица и институција који су помогли истраживање, пишу се у облику напомене која је везана (двема) звездицама за наслов и налази се на крају прве странице и могу обухватати:

1) Назив и број пројекта (програма) у оквиру кога је чланак настао, као и назив институције која је финансирала пројекат или програм, односно, број уговора НИО са Министарством за годину у којој је настао рад или се рад објављује.
2) Податак о томе уколико је текст под истим или сличним насловом био усмено изложен на неком научном скупу.
3) Други облик захвалности.

4. Наслов рада – пише се испод имена аутора и афилијације, са једним редом размака, великим словима и величином 14 pt, централно поравнање.

Поднаслови се пишу великим словима, величином слова 12 pt, централно поравнање. Изнад и испод поднаслова у односу на текст треба да стоји један ред размака. Не треба их писати масним словима (не болдирати), осим када је у питању некролог.

Секундарни поднаслови (одељци, мање целине у раду) пишу се малим словима, величином 12 pt, лево поравнање, и могу се нумерисати (1., 1. 1., 1. 2. итд.).

5. Апстракт – треба да буде написан на српском језику или на језику на коме је написан рад и да садржи циљ истраживања, методе, резултате и закључак. Треба да има највише 150 речи и пише се испод наслова, с једним редом размака, увучен у односу на леву маргину 1,27 цм и увучен први ред 1,27 цм, величина слова 10 pt, са ознаком *Апстракт*. Не сме да садржи скраћенице нити референце.

6. Кључне речи – пишу се испод апстракта са једним редом размака, увучене у односу на леву маргину 1,27 цм и увученим првим редом 1,27 цм, величина слова 10 pt, са ознаком *Кључне речи* и тачком иза последње речи.

Дозвољено је највише 10 кључних речи, односно појмова, који могу бити и вишечлани.

7. Текст рада – пише се испод кључних речи, са размаком од два реда и величином слова 12 pt.

8. Напомене (фусноте) – величина слова 10 pt.

Фусноте служе за експликативне напомене (детаље, допунска објашњења, назнаке о коришћеним изворима, необјављеној архивској грађи итд.) и не могу бити простор за библиографску референцу. Треба их обележавати арапским бројевима, иза знака интерпункције у тексту и стављати их при дну сваке странице, а не иза текста рада.

У фуснотама не могу стајати линкови који воде до електронских извора, већ је неопходно написати потребне информације у парентези. Фуснота није замена за парентезу.

Куцати их по шеми: Insert – Reference – Footnote, а не намештањем разних оквира, јер се једино на тај начин може гарантовати да ће се у прелому фусноте појавити на правом месту.

9. Списак извора и цитиране литературе – пише се на крају текста, након два реда размака, великим словима и величином фонта 10 pt, са ознаком: ИЗВОРИ, ЛИТЕРАТУРА. За библиографске јединице у изворима и литератури на крају рада одабрати тзв. *висећи пасус – Hanging*, 1,27 цм. Прво се даје списак извора, а затим цитиране литературе.

10. Резиме на енглеском језику – може бити проширени апстракт (с тим да се додају најважнији резултати истраживања – закључци). Обухвата до 300 речи и стоји испод списка литературе, са три реда размака, величина слова 10 pt и увученим првим редом 1,27 цм.

Кључне речи на енглеском језику – пишу се испод резимеа, с једним редом размака и тачком на крају. Уколико аутор није у могућности да обезбеди коректан превод резимеа на енглески језик, то ће учинити редакција *Баштине*.

11. Прилози (слике, табеле, графикони) могу бити уметнути у текст. Уколико су такве величине да ометају слање рада на лектуру и рецензију без посебног паковања, треба их приложити на крају рада, са тачном назнаком (цифрама) на ком месту у тексту треба да буду штампани.

Прилози који се шаљу уз рад не штампају се у боји и морају бити у резолуцији 300, а не 72. Легенда (опис) прилога не сме бити дужа од ширине прилога, пише се фонтом 10 pt, са једним редом размака, и увек стоји испод прилога.

Код табела наслов се пише изнад прилога; слике као прилози у раду имају натпис, који стоји испод слике, док се и графикон посматра као слика, те се наслов пише испод графикона.

У случају да аутор користити специјалне знаке (нпр. старогрчке, старословенске, хебрејске и сл.), обавезан је да пошаље Редакцији тип нестандардног фонта који је користио.

ЦИТИРАЊЕ У ТЕКСТУ РАДА

1. Цитате треба писати писмом рада, то јест ћирилицом, док у парентези и њеном разрешењу на крају рада стоји оригинално писмо и језик публикације.

2. Цитате на српском језику бележити одговарајућим знацима навода („ ”), док се у радовима на другим језицима цитати обележавају у складу са одговарајућим правописом. Цитате унутар цитата на српском језику обележавати полунаводницима (’ ’).

3. Наслови засебних публикација (монографија, зборника, часописа, речника и сл.) који се помињу у тексту пишу се *курзивом*, док се наслови поглавља у књигама, чланака у новинама и часописима, радова у зборницима и слично, пишу под знацима навода.

4. Страна имена пишу се транскрибовано (прилагођено српском језику) према правилима *Правописа* (2021), а ако име није широко познато у научној области из које је рад, пожељно је у загради дати изворно писање када се страно име први пут наведе.

5. Цитати из дела на страном језику, у зависности од функције коју имају, могу се наводити на изворном језику, у преводу, или се определити да извор буде у тексту, а превод у напомени, или обрнуто, с тим да се назначи име преводиоца (односно, ако је аутор сам преводио, иницијали). Уколико нема напомене, подразумева се да је аутор сам преводио. Важно је доследно се придржавати одабраног начина цитирања.

6. Стихове увлачити 4,3 цм од леве маргине, величина слова 10 pt. Парентезу након стихова писати са десним поравнањем. Издвојене стихове у раду писати равно (не курзивно, осим ако су курзивно у извору) и без наводника.

7. Мотивационе цитате испод наслова писати курзивно под наводницима, док се име и презиме аутора пишу испод цитата, са десним поравнањем.

8. Цитате дуже од три реда треба издвојити у засебни параграф са по једним редом размака у односу на текст рада; треба да буду увучени 1,27 цм од леве маргине и да имају увучен први ред 1,27 цм; величина фонта 10 pt, без наводника. Знак завршетка пише се након парентезе, како би се избегло нагомилавање интерпункцијских знакова.

9. Примењује се парентетички начин цитирања (прилагођени MLA стил). У уметнутој библиографској скраћеници (парентези) презиме аутора наводи се на језику и писму дела које је консултовано или цитирано. Следи година издања, а потом две тачке и број странице са које је цитат узет, нпр: (Делић 1995: 41), (Popović 2010: 193), (Keen 2003: 42).

10. Ако се у реченици или пасусу позива на два или више извора, скраћене библиографске напомене се пишу у истој загради и одвајају се тачком и запетом, нпр: (Јовановић 1997; Popović 2010).

11. Уколико дело има три или више аутора, у парентези се наводи име првог аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом и др./et al.

12. Пожељно је цитирање према изворном тексту (оригиналу). Ако то није могуће, у парентези треба да стоји назнака да је коришћен секундарни извор, и то на језику и писму извора, нпр: (према Тешић 1997).

13. Уколико је име аутора наведено у реченици или пасусу у којем се цитат наводи, или је оно јасно из контекста, довољно је у заграду ставити само годину издања и број странице. Нпр: Грдинићев рад темељи се на ставу да „појмови на пола пута" треба да ублаже терминолошке противуречности у поменутој дијади (2005: 101–112).

Изузетак представља српска транскрипција страних имена, када су коришћени извори на страном језику. Тада се у заграду мора ставити оригинално презиме аутора уз годину.

14. Ако се појављују два или више аутора са истим презименом и позива се на дела објављена исте године, поред презимена наводи се и име или иницијал имена (важно је доследно се придржавати одабране форме), нпр: (Петровић Ср. 1984; Петровић Св. 1984).

15. Није дозвољена употреба скраћенице Исто./Ibid. у тексту као замена за цитирану референцу, већ је треба увек писати у пуном облику.

16. Уколико се наводи више дела која је један аутор објавио исте године и истим писмом, аутор се може определити за један од два начина:

1) Свако од наведених дела обележава се једним словом по азбучном реду иза године издања, нпр: (Настасијевић 2000а: 18);
2) Иза имена аутора пише се курзивно наслов дела (ако је наслов вишечлан, може се уписати само прва реч), а потом број странице; овај начин обележавања погодан је за позивање на сабрана дела, односно тамо где се проучава опус једног аутора, па су наслови важни за праћење текста, нпр: (Андрић, *Знакови*, 16).
3) Ако је реч о сабраним или изабраним делима, може се цитирати и уписивањем броја књиге иза године издања, нпр: (Jung 1977, 4: 45).

17. Ако се позива на цео зборник, енциклопедију или антологију, у парентези се то означава скраћеницом ур. или прир. испред имена уредника/приређивача, нпр: (ур. Палавестра 1992: 34).

18. Уколико дело нема аутора или је његово име непознато, у парентези се курзивно наводи (скраћени) наслов дела, година издања и број странице, нпр: (*Буīаршīице* 1979: 5).

19. Дневна штампа се може цитирати: према називу дневног листа и години, односно датуму (ако се у раду позива на више бројева објављених исте године), иза чега следи број странице на којој се цитат налази, нпр: (*Политика*, 14. 12. 2016: 4); према имену аутора чланка, нпр: (Савић 2012: 9); изузетно, према наслову чланка, уколико је име аутора непознато, а сам чланак предмет анализе („Шта ће нама Бранко" 2013: 3).

20. Уколико се цитира литература с интернета, у парентези се пише година објављивања (ако је позната), а не година посете сајта.

21. Непостојање пагинације у електронским издањима књига у парентези треба обележити на следећи начин: (Андрић 1982: e-book).

22. Ако је цитат узет са више суседних страница истог рада, уписује се број прве и последње странице која се цитира, а између њих ставља се црта у значењу „од до" (не цртица), нпр: (Ивић 1986: 128–130).

Изостављена места у самом тексту цитата обележавају се трима тачкама у угластој загради […].

23. Ако се цитира више несуседних страница истог рада, број страница се одваја запетом, нпр: (Ивић 1986: 128, 130).

НАВОЂЕЊЕ ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ У СПИСКУ НА КРАЈУ РАДА

1. Литература би требало да садржи само библиографске јединице на које се у раду позива, односно које се цитирају.

2. Податак о делу пише се језиком и писмом на коме је дело објављено, односно којим су дотичне речи у изворнику дате (нпр. уколико је назив издавача неке ћириличне књиге на страном језику, само се он даје латиницом; такође, дело написано латиницом и у парентези и у списку литературе на крају рада пише се латиничним писмом).

3. Редослед јединица у попису литературе организовати азбучним редом по презименима аутора. Презименима на страним језицима припада онај редослед који добијају према изговору, а не према првом слову којим су написана. Библиографске јединице на латиници такође треба да буду сврстане азбучним редом, према првом слову у попису литературе, а не издвојене у засебну целину.

Ако библиографска јединица има DOI број, обавезно га треба невести на крају библиографске јединице, односно иза издавача, односно бројева страница, уз податак о датуму приступа електронском извору.

4. Монографска публикација (књига)

Нпр: Матицки 2003: Миодраг Матицки. *Језик српског песништва*. Нови Сад: Прометеј.

– Ако се више библиографских јединица односи на истог аутора, треба их хронолошки поређати према годинама издања.

– Уколико је реч о зборнику, антологији, хрестоматији и слично, на почетку се наводи име приређивача или уредника, уз одговарајућу скраћеницу која иде иза имена:

Нпр: Петковић 2000: Новица Петковић (ур.). *Кратак преглед српске књижевности*. Београд: Лирика.

– Уколико је реч о два аутора:

Нпр: Велек, Ворен 2004: Рене Велек, Остин Ворен. *Теорија књижевности*. Прев. Александар Спасић и Слободан Ђорђевић. Београд: Утопија.

– У разрешењу парентезе која садржи три или више аутора, наводе се имена и презимена свих аутора.

Нпр: Ковачевић и др. 2008: Иван Ковачевић, Бојан Жикић и Иван Ђорђевић. *Страх и култура*. Београд: Српски генеалошки центар, Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета, Етнолошка библиотека 38.

– Уколико књига нема аутора/уредника/приређивача

Наслов Година. Место издања: Издавач.

Нпр: *Буџарштице* 1979. Избор и предговор Новак Килибарда. Београд: Рад.

– Уколико књига нема годину издања, на то место се ставља скраћеница б. д./n. d. (без датума/no date). Скраћеница се увек пише малим словима и такође се бележи у парентези у тексту рада.

– Уколико дело које се наводи нема место издања, пише се скраћеница б. м./n. p. (без места/no place).

– Уколико је издавач непознат, пише се само град у коме је дело издато.

– Ако је књига објављена у овиру сабраних или изабраних дела, пожељно је навести и тај податак:

Нпр: Андрић 1982: Иво Андрић. „О причи и причању". *Историја и легенда: Есеји, огледи и чланци. Сабрана дела Иве Андића*, књ. 12. Београд: Просвета; Загреб: Младост; Сарајево: Свјетлост; Љубљана: Државна заложба Словеније; Скопје: Мисла; Титоград: Побједа, 68–72.

– Име преводиоца, приређивача и сл. пише се иза наслова, уз одговарајућу назнаку (приредио, уредио, изабрао, превео и слично), која се пише скраћеницом:

Нпр: Настасијевић 1991: Момчило Настасијевић. *Поезија*. Прир. Новица Петковић. Горњи Милановац: Дечје новине.

– Удружени издавачи одвајају се двотачкама:

Нпр: Фрајнд 1996: Марта Фрајнд. *Историја у драми – драма у историји: огледи о српској историјској драми*. Нови Сад: Прометеј: Стеријино позорје; Београд: Институт за књижевност и уметност.

– Монографска публикација са корпоративним аутором (комисија, асоцијација или организација уз коју на насловној страни није наведено име индивидуалног аутора, преузима улогу корпоративног аутора) цитира се на следећи начин:

Београдска филхармонија 2005: *Сезона 2005–2006: Циклус Ханс Сваровски*. Београд: Београдска филхармонија.

5. Чланак из серијске публикације

Нпр: Шоп 1980: Љиљана Шоп. „Уточиште у времену". *Књижевност*, год. XXXV, књ. LXIX, 6–7, 1127–1133.

6. Чланак из зборника, антологије

Нпр: Славнић 1996: Иво Славнић. „Историјски роман – дефиниције и дилеме". *Историјски роман*. Зборник радова. Ур. Миодраг Матицки. Београд: Институт за књижевност и уметност; Сарајево: Институт за књижевност, 209–223.

– Одредница из енциклопедије, речника или сл. референтне књиге (ако се може утврдити аутор одреднице):

Нпр: Slavnić 1992: Ivo Slavnić. „Istorijski roman". *Rečnik književnih termina*. Ur. Dragiša Živković. [Drugo, dopunjeno izdanje.] Beograd: Institut za književnost i umetnost: Nolit, 307–309.

– Предговор/поговор/увод у библиографској јединици треба писати под наводницима ако су тако и у публикацији обележени. Међутим, ако их тако именује аутор рада, онда треба да стоји у угластој загради.

У угластој загради могу стајати и друге кратке напомене које на публикацији нису обележене, али су важна објашњења, нпр. [Постхумно прир.], [Интервјуист] и сл.

7. Дневна штампа

Презиме Година: Име Презиме. „Наслов чланка". *Наслов дневне штампе*, датум објављивања чланка.

Нпр: Вукадиновић 2008: Алек Вукадиновић. „Човек је постао машина". *Вечерње новости*, 29. јануар, 19.

8. Приказ

Нпр: Ђуричковић 2000: Милутин Ђуричковић. „Логос и парадигма". (Петар Милосављевић. *Логос и парадигма*. Београд: Требник, 2002, 196 стр.) *Борба*, 29. јун, 18.

9. Електронски извори

– Монографска публикација на мрежи

Презиме Година: Име Презиме. *Наслов*. <URL адреса>. [Датум преузимања].

Нпр: Childs, Fowler 2006: Peter Childs, Roger Fowler. *The Routledge Dictionary of Literary Terms*. <http://www.uv.es/fores/The_Routledge_Dictionary_of_Literary_Terms.pdf>. [15. 9. 2012].

– Чланак из часописа и дневне штампе на мрежи

Презиме Година: Име Презиме. Наслов чланка. *Наслов часописа*, датум објаве чланка. <URL адреса>. [Датум приступа].

Нпр: Рибникар 2006: Владислава Рибникар. „Историја и траума у романима Давида Албахарија". *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, март 2006. <http://www.maticasrpska.org.yu/download/knj543.pdf>. [5. 12. 2008].

– Ако није потписан аутор, име часописа стоји на месту аутора:

Нпр: *Политика*, 2016: „Тасовац: И ћирилица је европска тековина". *Политика*, 22. фебруар 2016. <http://www.politika.rs/scc/clanak/349681/Tasovac-I-cirilica-je-evropska-tekovina>. [2. 2. 2026].

– Ако се часопису и појединачним чланцима приступа преко неке претплатничке базе, после података о часопису треба навести име базе и, евентуално, библиотеке која је њен претплатник и преко које је аутор бази приступио. Не треба наводити URL адресу часописа или чланка, већ само, уколико је доступна, адресу почетне стране базе часописа.

– Чланак из енциклопедије на мрежи

Назив одреднице. *Наслов енциклопедије*. <URL адреса>. [Датум преузимања].

Нпр: Wilde, Oscar. *Encyclopedia Americana*. <http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-92614715.html>. [15. 12. 2008].

– Блог

Презиме Година: Име Презиме. „Назив поста". *Име блога* (блог), датум постављања. <URL адреса>. [Датум приступа].

Нпр: Јефтимијевић Михајловић 2024: Марија Јефтимијевић Михајловић. „Сан за вео – вео за пепео (Поетика сфумата као сликарско-литерарног поступка у роману *Метохијски сфумато* Душице Филиповић)". *Santa Maria Della Salute* (блог), 6. 9. 2024. <https://santamarijadellasalute.blogspot.com/search/label>. [2. 2. 2026].

– Садржај на друштвеним мрежама

Име и псеудоним (уколико су оба доступна) Година: „Назив поста". Назив друштвене мреже, датум постављања. <URL адреса>. [Датум приступа].

Нпр: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић (@institut.za.srpsku.kulturu) 2025: „Потписан споразум о сарадњи са Универзитетом у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици". Instagram, 26. 12. 2025. <https://www.instagram.com/p/DStEAqsDHje/?igsh=cjBraWthbWViMzBh>. [2. 2. 2026].

– On line видео

Презиме Година: Име Презиме. *Назив видеа*. Продукцијска компанија. Тип извора, минутажа (време трајања). <URL адреса>. [Датум приступа].

Нпр: Lili 2017: Artan Lili. *Nije svejedno*. Lampshade Media. You Tube video, 3:56. <https://www.youtube.com/watch?v=HMmf5vba0I&list=RDMMHMmf5vba0I&start_radi>. [31. 1. 2026].

– Издања на компакт-диску (CD-ROM)

Презиме Година: Име Презиме. *Наслов*. CD-ROM. Место издања: Издавач, година.

Нпр: Детелић 2004: Мирјана Детелић. *Градови у хришћанској и муслиманској епици*. CD-ROM. Београд: Балканолошки институт САНУ.

10. Визуелни медиј

– Филм

Назив филма, Оригинална година изласка филма: Режирао/режирали Име и презиме. Место: Студио/Дистрибутер.

Нпр: *Професионалац*, 2003: Режирао Душан Ковачевић. Београд: Ванс.

– ТВ серија или ТВ емисија

Назив ТВ серије/емисије, Оригинална година приказивања: Број сезоне, број епизоде, дан и месец првог приказивања, назив ТВ мреже. Режирао/режирали Име и презиме. Написао/написали Име и презиме.

Нпр: *Сенке над Балканом*, 2017: Сезона 1, епизода 2, 29. 10. 2017, РТС 1. Режирао Драган Бјелогрлић. Написали Даница Пајовић, Владимир Кецмановић и Стеван Копривица.

11. Рукопис или препис на писаћој машини

Нпр: Николић, Јован. *Песмарица*. Темишвар. Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Рукописе треба цитирати према фолијацији (нпр. 2а–3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

12. Необјављена дисертација

Нпр: Гајић 1965: Драгутин В. Гајић. *Карактеристике развоја банкарства у Југославији између два светска рата*. Докторски рад. Београд: Економски факултет.

13. Необјављена архивска грађа цитира се у складу са правилима дотичног архива (у скоро свим случајевима креће се од општег ка појединачном: архив, фонд, кутија, фасцикла, документ).

Нпр: Архив Југославије (АЈ), фонд 66, Министарство просвете Краљевине Југославије, фасцикла 2209, архивска јединица 7, Извештај просветног одељења Дринске бановине министру просвете бр. 2086, 8. јануар 1932.

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ПОЛЕМИКЕ

1. Критике, прикази, полемике и сл. треба да имају централно постављен наслов, величина слова 14 pt, испод кога у загради треба писати библиографску јединицу на коју се приказ односи:

(Име Презиме [ако је зборник, с уобичајеном назнаком ур.]. *Наслов приказане публикације*. Место: Издавач, година издавања, број страница.)

Уз наслов приказа двема звездицама обележити напомену у којој ће на дну стране бити написан податак о пројекту или броју уговора у оквиру ког је приказ настао, уколико тај податак постоји.

2. Аутор приказа се потписује курзивно, презиме треба писати великим словима, с два реда размака иза текста, уз десну маргину. Иза презимена аутора треба да стоји звездицом обележена напомена, у којој се пише афилијација, ORCID број и адреса електронске поште.

За додатна упутства и информације о начину цитирања можете се обратити редакцији *Башт̄ине* (bastainainstitutskp@gmail.com) или консултовати литертатуру:

1. Вранеш, Александра. „Од рукописа до библиотеке". *Појмовник*. Београд: Филолошки факултет, 2006.

2. *MLA Style Manual and Guide to Scholarly Publishing*. 3rd edition. New York: MLA, 2008.

3. Russell, Tony et al. "MLA Formatting and Style Guide". *The Purdue OWL*, Purdue U Writing Lab, 2 Aug. 2016. [16. 12. 2017].

Уређивачки одбор *Башт̄ине*

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008(497.115)

БАШТИНА : гласник / главни и одговорни уредник Марија Јефтимијевић Михајловић. - 1991, св. 1- . - Приштина : Институт за српску културу, Приштина - Лепосавић, 1991- (Пирот : Pi-Press). - 24 cm

Друго издање на другом медијуму:
Баштина (Online) = ISSN 2683-5797. -
Три пута годишње.
ISSN 0353-9008 = Баштина (Приштина)
COBISS.SR-ID 3404300